

Middeleeuwse Kastelen in veelvoud

Nieuwe studies over oud erfgoed

**Middeleeuwse Kastelen
in veelvoud**

Nieuwe studies
over
oud erfgoed

Redactie:
H. L. Janssen
W. Landewé

Nederlandse Kastelenstichting
Wijk bij Duurstede, 2009

The present book is the second volume in the Academic Studies Series, published by the Dutch Castle Foundation (Nederlandse Kastelenstichting).
Series editor: Prof. drs. H.L. Janssen.

Deze publicatie is mede to stand gekomen dankzij bijdragen van:

Het Prins Bernhard Cultuurfonds, Amsterdam

De Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, 's Gravenhage

De M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, 's Gravenhage.

Omslag & boek ontwerp: Veronica Dénis, Nika Grafische Vormgeving.
Vormgeving: Alphons te Beek.

ISBN-13 978 90 74205 03 0
NUR 648

© Nederlandse Kastelenstichting, Wijk bij Duurstede, 2009

All rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise) without the written permission of both the copyright owner and the author of the book.

Inhoudsopgave

Inleiding en verantwoording	7
H.L. Janssen en W. Landewé	
'Montferland' en de consequenties	13
<i>De vroege burchten bij Alpertus van Metz</i>	
S.A.J.J. Aarts	
Het grafelijke kasteel van Geertruidenberg (1323-1547)	61
<i>Historisch en archeologisch onderzoek</i>	
B. Zijlmans	
Het kasteel Coevorden	101
<i>15e en 16e eeuwse inventarissen als bron voor de bouwgeschiedenis</i>	
H.L. Janssen	
Het huis te Heenvliet	133
<i>Onderzoek naar de bouwfasering en architectuur en studie naar functie en gebruik</i>	
E.D. Orsel en L.J. Smals	
Huis Hatert	173
<i>Woontoren of compact torenkasteel?</i>	
R.J.W.M. Gruben	
Groesbeek	193
<i>De morfologische ontwikkeling van een eenvoudige woontoren</i>	
R.J.W.M. Gruben, J.R. Mooren en S.A.L. Peters	
Het kasteel van Loon op Zand	215
<i>De verbouwing van een 14e-eeuwse woontoren tot appartementencomplex in 1663</i>	
D.B.M. Hermans en E.D. Orsel	
Het kasteel Tongelaar	253
<i>Een imposante laat 14e-eeuwse poortoren van een herbouwd kasteel</i>	
D.B.M. Hermans en E.D. Orsel	
'Steenhuizen' rond Zwolle	277
<i>Werken en Kranenburg onderzocht vanuit archeologisch-historisch perspectief</i>	
M.D.J. Klomp	
Architectonische en cultuurhistorische betekenissen van datum- en naamstenen op 16e eeuwse buitenplaatsen	297
H. Ronnes en T. Vanderhoeven	
Burchten met een boodschap	309
<i>Kastelen en kuisheid in de Middel nederlandse literatuur</i>	
W. Landewé	
Abstracts	329

Inleiding en verantwoording

H. L. Janssen en W. Landewé

■ Inleiding

De Nederlandse Kastelenstichting beschouwt het als één van haar belangrijkste taken het wetenschappelijk onderzoek naar kastelen en landhuizen te bevorderen. Zij heeft in het kader hiervan een bijzonder hoogleraarschap voor de studie en het onderwijs in de *Materiële cultuur van de middeleeuwen, in het bijzonder de Kastelenkunde* in het leven geroepen, dat thans in de vorm van een leeropdracht voor een halve dag per week wordt vervuld aan de Universiteit van Leiden. Het onderzoek naar middeleeuwse kastelen is in Nederland echter nog geen massaal beoefende discipline en de beoefening ervan is dan ook vooral een zaak van wetenschappers voor wie het onderzoek naar kastelen geen primaire activiteit is. Dit wil niet zeggen, dat de resultaten die het oplevert, van weinig belang zouden zijn. Het betekent wel dat publicatie niet altijd vanzelfsprekend is en dat de resultaten ervan op zijn best zeer verspreid en moeilijk vindbaar zijn, omdat ze meestal worden vastgelegd in lijvige rapporten, die in een kleine oplage verschijnen. Daarom streeft de Nederlandse Kastelenstichting ernaar, een platform te zijn voor het onderzoek naar kastelen en landhuizen in de ruimste zin. De stichting biedt op verschillende manieren publicatiemogelijkheden. In de eerste plaats via een reeks rijk geïllustreerde monografieën van afzonderlijke kastelen en landhuizen, de zogenaamde *Kleine Reeks*, bestemd voor een breed publiek. In deze reeks zijn thans boekjes verschenen over Middachten, Amstenrade, Fogelsanghstate en Zwijsbergen.¹ In de tweede plaats richt de Nederlandse Kastelenstichting zich op publicaties met een primair wetenschappelijke invalshoek. Voorheen gebeurde dat in de reeks *Castellogica. Verkenningen en Mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*, I (1983-1988), II (1988-1992), III (1993-1999). Sinds

enkele jaren is daarvoor echter de zogenaamde *Grote Reeks* in het leven geroepen, die zowel bundels artikelen als monografieën, zowel Nederlands- als Engelstalig, zal bevatten. Het eerste deel in deze reeks is inmiddels verschenen.²

De huidige bundel verschijnt als tweede deel in deze *Grote Reeks*. De bundel richt zich op de middeleeuwse en vroeg-moderne periode en bevat een selectie uit recent onderzoek. Er zijn elf artikelen opgenomen, waarin een breed spectrum aan disciplines en onderwerpen aan de orde komen. Kwantitatief het talrijkst vertegenwoordigd zijn de disciplines bouwgeschiedenis en archeologie, maar ook de geschiedenis, opgevat in de oorspronkelijke betekenis als de studie van de geschreven bronnen, kunstgeschiedenis en historische letterkunde zijn vertegenwoordigd. Qua behandelde onderwerpen valt een duidelijke kwantitatieve overheersing te constateren van de individuele bouwgeschiedenis van afzonderlijke kastelen en hun inpassing in de architectuurgeschiedenis. Een kwantitatief bescheiden rol speelt het historische, kunsthistorische en literatuur-historische onderzoek. In deze bundel is dat vertegenwoordigd door artikelen over de rol van de kastelen bij het ontstaan van de vroeg-middeleeuwse territoria uit de 9e-12e eeuw, de symboolfunctie van het kasteel in de mentaliteitsgeschiedenis van de middeleeuwen en de interpretatie van bouwfragmenten in de vorm van datumstenen als uiting van het toenemende zelfbewustzijn van families vanaf de 16e eeuw. Het op al deze terreinen gedane onderzoek dat in deze bundel het licht ziet, geeft een redelijk representatief overzicht van de onderzoeksactiviteit in Nederland, zoals die hierboven is weergegeven.³ De in deze bundel opgenomen artikelen zullen hieronder, thematisch geordend, nader worden besproken. Hierbij wordt speciale aandacht besteed aan de nieuwe inzichten, die aan de

hier gepubliceerde artikelen kunnen worden ontleend.

■ De bouwgeschiedenis van afzonderlijke kastelen

Het talrijkst zijn studies naar de bouwgeschiedenis van afzonderlijke kastelen. De belangrijkste disciplines, waarmee dit onderzoek kan worden uitgevoerd, zijn het archeologisch en het bouwhistorisch onderzoek. In enkele gevallen betreft het nieuw onderzoek aan nog gedeeltelijk bestaande objecten (Heenvliet, Hatert, Tongelaar, Loon op Zand), in andere gevallen gaat het om archeologisch onderzoek naar objecten, waarvan tot nu toe het uiterlijk (Geertruidenberg, Werkeren, Kranenburg) en soms zelfs het bestaan (Groesbeek) onbekend was. Het is echter niet alleen bouwhistorisch en archeologisch onderzoek, dat ons informatie verschaft over het morfologisch uiterlijk van kastelen. Ook de geschreven bronnen, met name rekeningen en enkele (weliswaar zeldzame) inventarissen kunnen dat, zij het dat het zelden mogelijk is op basis van alleen deze bronnen een gedetailleerde bouwgeschiedenis op te stellen. Niettemin is het mogelijk gebleken door enkele bewaard gebleven 15e- en 16e-eeuwse inventarissen een globaal beeld te krijgen van het kasteel Coevorden in deze periode en maken een 17e-eeuwse inventaris en een bestek uit 1663 het mogelijk een reconstructie te maken van de 14e-eeuwse toren van het kasteel Loon op Zand en de 16e- en 17e-eeuwse verbouwing ervan. Geschreven bronnen geven ook belangrijke gegevens over de bouwgeschiedenis van het verdwenen kasteel van Geertruidenberg.

■ Nieuwe inzichten in de ontwikkeling van de kastelenbouw

Nieuw onderzoek van individuele objecten geeft in de eerste plaats nieuwe informatie over het object zelf, maar ook verandert, verbreedt en corrigeert dit automatisch het bestaande beeld van de chrono-typologische ontwikkeling van de

kasteelbouw in Nederland. Dat beeld is gebaseerd op een in 1996 gerealiseerde synthese, die gericht was op de bouwkundige, chrono-typologische ontwikkeling van nieuw gebouwde kastelen, in feite dus een geschiedenis van gerealiseerde bouwconcepten.⁴

De hier opgenomen artikelen vullen dit bestaande beeld niet alleen aan, maar corrigeren het ook. Zo kan nu op basis van onderzoeksresultaten worden aangenomen, dat het bischoppelijke kasteel Coevorden in de bouwfase, daterend uit het begin van de 15e eeuw (Janssen), behoorde tot de grote, landsheerlijke, vierkante kastelen. Hetzelfde blijkt te gelden voor het laat 14e-eeuwse, grafelijke Hollandse kasteel Geertruidenberg (Zijlmans).

Andere artikelen gaan in op bewaard gebleven, afzonderlijke kasteeltorens, die tot nu toe nog niet of in beperkte mate aan een gedetailleerd onderzoek waren onderworpen. Het bouwhistorisch onderzoek van het Huis te Hatert (Gruben) toont aan, dat de overgebleven toren niet, zoals lang gedacht is, een vrijstaande woontoren was, maar het overblijfsel is van een veel groter vierkant, rechthoekig of compact zaaltorenkasteel uit het einde van de 14e eeuw. Uitzonderlijk is de toren van de Tongelaar (Hermans en Orsel). Hier gaat het niet om een toren van de verdwenen hoofdburcht, maar om een poorttoren op een hoek van de voorburcht, daterende uit de late 14e eeuw. De poorttoren was uitstekend verdedigbaar, maar had tevens een duidelijke woonfunctie.

In tegenstelling tot de torens van Hatert en Tongelaar is de toren van Loon op Zand wel het onderwerp geweest van eerder onderzoek. Het hier gepubliceerde nieuwe bouwhistorische onderzoek maakt het, in combinatie met een herinterpretatie van het oudere onderzoek en de daarbij gebruikte historische bronnen (Hermans en Orsel), mogelijk te komen tot een nieuwe interpretatie van de oorspronkelijke middeleeuwse woontoren.

Ook het bouwhistorische en historische onderzoek van de ruïne van Heenvliet (Orsel en Smals) was niet het eerste onderzoek aan dit object. Het is wel het eerste gedetailleerde

bouwhistorische onderzoek. De op basis daarvan uitgevoerde architectuurhistorische analyse maakt het mogelijk de zaaltoren van Heenvliet te classificeren als een residentiele toren met twee bouwlagen, gebouwd rond 1230. De toren was voorzien van ronde hoektorens en de primaire toegang werd afgesloten met een valhek. Deze aspecten maken de toren uitzonderlijk. Orsel en Smals tonen aan dat parallellen voor deze architectuur alleen worden gevonden elders in West-Europa, vooral in Frankrijk en Engeland op het sociale niveau van de vorsten en de hoge adel. Deze architectuur is dan ook een indicatie voor afspraken op macht en prestige op een vorstelijk niveau. De bouwheer was Hugo van Heenvliet, die als jongere broer van de heer van Voorne, burggraaf van Zeeland, waarschijnlijk de pretentie had te behoren tot hetzelfde sociale niveau als de burggraven van Zeeland en de graven van Holland.

Het was bekend dat de grote vrijstaande bakstenen zaaltorens uit de 12e-13e eeuw zoals Heenvliet niet alleen contemporaine bakstenen parallellen, maar ook kleine voorgangers en gelijktijdige parallellen hebben gehad in hout. Tot 1996 was het duidelijkste voorbeeld hiervan de in 1958 ten noordwesten van Keulen opgegraven 11e-eeuwse houten toren van Holtrop (10x7,5 m).⁵ Binnen de Nederlandse landsgrenzen was hiervan echter nog geen voorbeeld bekend. Dat is veranderd door het in 2005 opgegraven kasteel van Groesbeek (Gruben, Mooren en Peters). Het gaat om een kleinere variant van de toren uit Holtrop en vormt een *missing link* in de architectonische ontwikkelingsgeschiedenis van het Nederlandse kasteel. De houten toren uit Groesbeek is vierkant (6,20 m) en ligt binnen een ronde houten palissade van 16 m diameter. Het geheel is omgracht. Uitzonderlijk is de fundering van een houten weergang op een afstand van 1,20 m aan de binnenzijde van de palissade, waarschijnlijk aangelegd enige jaren na de bouw van de toren zelf. De dendrochronologische datering van de toren in Groesbeek is twee eeuwen later dan de datering van de toren in Holtrop, namelijk kort

na 1264. Evenals de toren in Holtrop kende de toren in Groesbeek enige latere herbouwfases. De laatste herbouw van de toren in Groesbeek vond plaats in baksteen rond het midden van de 14e eeuw (vergroot tot 10,5x9 m binnen een weermuur van 19 m in het vierkant), de laatste fase van de toren in Holtrop in natuursteen in de 13e eeuw.

Met de houten torens in Groesbeek en Holtrop is waarschijnlijk het onderste sociale spectrum gedocumenteerd van de kastelen van de lage adel in het Nederrijnse gebied. Opmerkelijk is de late datering van de houten toren in Groesbeek, die in zijn ontstaansfase ruim twee eeuwen later kan worden gedateerd dan de toren in Holtrop. De toren in Groesbeek is waarschijnlijk verbonden met de ambtelijke activiteiten van de houtvester van het nabije Reichswald. Oorspronkelijk werden deze functionarissen benoemd door de Duitse koning, vanaf de 11e eeuw door de graaf van Kleef.

In het noorden en oosten van het huidige Nederland komen in de 14e en 15e eeuw zeer lange en smalle varianten van bakstenen zaaltorens voor, die alleen uit archeologisch onderzoek bekend zijn. Tot nu toe was het meest karakteristieke opgegraven voorbeeld van dit type zaaltorens het midden 14e-eeuwse kasteel van Schoonbroek bij Apeldoorn (24,6x8 m). Recent archeologisch onderzoek in de omgeving van Zwolle heeft hier twee nieuwe voorbeelden aan toegevoegd, die besproken worden (Klomp). Het betreft het uit het derde kwart van de 14e eeuw daterende kasteel van Werkeren (25,8x10,2 m) en een veel kleinere, waarschijnlijk 15e-eeuwse variant van een zaalbouw, het kasteel van Kranenburg (12x6 m) met een aansluitende toren van 5x5 m. Beide kastelen zijn in latere perioden uitgebreid en beide kastelen blijken een houten voorganger te hebben gehad. Bij al deze kastelen kan de vraag worden gesteld in hoeverre de oudste bakstenen fasen dienden als fundament voor een houtskelletconstructie en in hoeverre de houten voorgangers een oudere kasteelfase vertegenwoordigden. Hieruit vloeien zeer fundamentele vragen voort over het 'kasteel'-karakter van deze objecten en hun reële of gepretendeerde verdedigbaarheid.

■ Kastelen als basis van politieke en sociale macht

Nederlandse historici hebben zich opvallend weinig bezig gehouden met onderzoek naar kastelen. Dit heeft tot gevolg dat we weinig inzicht hebben in onderwerpen die in belangrijke mate moeten worden gebaseerd op de geschreven bronnen zoals de betekenis van de landsheerlijke kastelen voor de bestuurlijke en administratieve organisatie van de middeleeuwse territoria, de rol van de kastelen als residentie voor de hoge adel of de economische en sociale betekenis van het kasteel als centrum van een heerlijkheid. Een uitzondering op dit patroon is het werk van de historicus B. Aarts, die systematisch in een reeks publicaties probeert voor de vroege periode van de 10e-12e eeuw de in het terrein herkenbare burchtlokaties in verband te brengen met de historische gegevens om op deze wijze de genealogie, de onderlinge relaties en machtsverhoudingen van de belangrijkste adellijke families in kaart te brengen. Het voor deze bundel door Bas Aarts geschreven artikel bevat een van de meest complete syntheses van de huidige kennis over deze materie. In een fascinerende puzzeltocht, uitgaande van de thans algemeen aanvaarde identificatie van de in 1960 op Montferland opgegraven resten met de in 995 door Alpertus van Metz beschreven burcht Uplade van het beruchte gravenpaar Balderik en Adela, reconstrueert Aarts door een virtueuze combinatie van de schaarse historische gegevens met een groot aantal nog in het terrein aanwezige, maar vaak niet herkende of geïdentificeerde relicten van vroeg-middeleeuwse versterkingen en burchten een compleet netwerk van de bondgenoten en tegenstanders van Balderik en Adela in het Nederrijnse gebied rond het jaar 1000.

Voor de latere perioden kunnen de geschreven bronnen specifieke informatie verschaffen over aspecten zoals de organisatie en financiering van de bouw van kastelen, met name als het landsheerlijke kastelen betreft, waarvoor in principe een ambtelijk apparaat verantwoordelijk was. Ook in de bijdrage van Zijlmans, die in feite een

monografie is over de geschiedenis van het Hollandse grafelijke grenskasteel Geertruidenberg met gebruikmaking van gegevens uit meerdere disciplines, zijn het de geschreven bronnen die het mogelijk maken het kasteel te plaatsen binnen de bestuurlijke en militaire geschiedenis van het graafschap Holland.

■ De betekenis van het kasteel als symbool

Het zijn echter niet alleen de historici, die het kasteel weinig aandacht hebben gegeven. Hetzelfde geldt voor de literatuur- en de kunsthistorici, die bijvoorbeeld via de bestudering van de middeleeuwse beeldtaal en literatuur inzicht zouden kunnen geven in de betekenis van het kasteel als symbool. Verbazend is dit niet omdat het middeleeuwse kasteelbegrip veel abstracter was dan het moderne, dat primair gebaseerd is op het concrete architectonische gebouw. Het begrip 'kasteel' behoorde in de Middeleeuwen tot wat de Franse socioloog Bourdieu de 'habitus' heeft genoemd. Daarmee bedoelde hij een algemeen gedrags- en waardenpatroon binnen een bevolkingsgroep of specifieke sociale structuur met zodanige vanzelfsprekendheden, dat een nadere definiëring van zo'n vanzelfsprekend begrip overbodig was. De symbolische betekenis van het kasteelbegrip kan dan ook vaak alleen correct worden geïnterpreteerd als van de *habitus* van de betreffende sociale groep waarvoor een afbeelding of een specifieke tekst bedoeld was, wordt uitgegaan. Een concrete nadere uitleg of precisering van het begrip kasteel of architectonische onderdelen daarvan worden in dit type bronnen dan ook alleen gegeven als een prediker of filosoof denkt dat het voor het begrip van zijn lezers of toehoorders nodig is het begrip kasteel of een specifiek onderdeel daarvan uit te leggen omdat dit nodig is voor het begrip van de specifieke paralleliteit (b.v. de verdediging van de kuisheid van Maria) die hij aan zijn lezers of toehoorders duidelijk wil maken. Dan nog treffen we dat soort uitleg vooral aan in de vroege periode, de 12e en 13e eeuw, als het verschijnsel kasteel relatief nieuw is.

In deze bundel is dit aspect van het kastelenonderzoek vertegenwoordigd met een voor Nederland eerste verkenning van dit terrein door W. Landewé, die twee Nederlandse teksten uit de 14e eeuw analyseert waarin het kasteel wordt gebruikt als het symbool van de vrouwelijke kuisheid, die tegen alle mogelijke belagers moet worden verdedigd. Landewé plaatst deze teksten niet alleen in hun literaire Noordwesteuropese traditie, maar interpreteert ze ook in het kader van de *gender studies* in bredere zin, waarin de rol van de vrouw centraal staat. Het kasteel werd niet alleen als symbool in moreel-didactische tractaten gebruikt om een bepaalde gedachte over te brengen aan een specifiek publiek. Ook in meer concrete zin vormde het kasteel voor de middeleeuwse mens een betekenisdrager. Zo kunnen datum- en naamstenen aan en in kastelen, bijvoorbeeld geplaatst in poortgebouwen of boven schouwen, volgens Ronnes en Vanderhoeven een boodschap overbrengen die in woord en beeld uiting geeft aan de wijze waarop bouwheren en -vrouwen zichzelf zagen. Door het aanbrengen van een dergelijke steen werden kasteel en/of buitenplaats en de eigenaren zichtbaar met elkaar in verband gebracht. Daarbij kon het gaan om een meer publiek statement of juist om een boodschap gericht aan een beperkte groep mensen, al naar gelang de plaatsing van de steen in kwestie. Met deze invalshoek benaderen Ronnes en Vanderhoeven het kasteel vanuit een meer antropologisch gezichtspunt, waarbij met het oog op de vraag in hoeverre het wereldlijke gebruik van datum- en naamstenen een dalend cultuurgood werd, ook de hierboven genoemde *habitus* opnieuw aan de orde komt.

■ Verantwoording

De Nederlandse Kastelenstichting en de redactie van de Wetenschappelijke Reeks bedanken graag de auteurs, die aan de totstandkoming van deze bundel hebben bijgedragen: Bas Aarts, Rob Gruben, Taco Hermans, Hans Janssen, Michael Klomp, Wendy Landewé, Sjaak Mooren, Edwin Orsel, Sem Peters, Hanneke Ronnes, Laurens

Smals, Timo Vanderhoeven en Bas Zijlmans. Daarnaast ook dank aan Hanneke Ronnes voor haar hulp bij het opstellen van de Engelstalige samenvattingen. Tot slot mag ook de inzet van Alphons te Beek bij de vormgeving van dit boek niet onvermeld blijven.

■ Noten

- 1 Hoekstra e.a. (eds.) 2002, 2003, 2005, 2007.
- 2 Ronnes 2006. Dit eerste, Engelstalige deel in de Grote Reeks verscheen onder de reekstitel *Academic Studies Series* bij Amsterdam University Press, Pallas Publications.
- 3 Voor een recent overzicht van de huidige onderzoeksbreedte zie Janssen 2008, 229-243.
- 4 Janssen 1996.
- 5 Janssen 1996, 82-84.

■ Literatuur

- Hoekstra, T.J., R.H.M. van Immerseel, H.L. Janssen e.a. (eds.), *Middachten. Huis en heerlijkheid*, Utrecht 2002.
- Hoekstra, T.J., R.H.M. van Immerseel, H.L. Janssen e.a. (eds.), *Amstenrade. Een adellijk woonhuis in Zuid-Limburg*, Utrecht 2003.
- Hoekstra, T.J., R.H.M. van Immerseel, H.L. Janssen e.a. (eds.), *Fogelanghstate. Een Groninger schat in een Friese state*, Utrecht 2005.
- Hoekstra, T.J., R.H.M. van Immerseel, H.L. Janssen e.a. (eds.), *Zwijnsbergen. Herrezen uit de as*, Utrecht 2007.
- Janssen, H.L., m.m.v. T. Hermans, Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen, in: Janssen, H.L., e.a. (eds.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 15-111.
- Janssen, H.L., *Medieval Castle research in the Netherlands*, in: *Châteaux Gaillard, études de castellologie médiévale*, nr. 23 (Actes du colloque international de Houffalize, 04-09 à 10-09-2006), Caen 2008, 224-243.
- Ronnes, H., *Architecture and Elite Culture in the United Provinces, England and Ireland, 1500-1700*, Amsterdam 2006.

‘Montferland’ en de consequenties

De vroege burchten bij Alpertus van Metz

S.A.J.J. Aarts

■ Inleiding

In 2003 verscheen de lang verbeide publicatie van P.A.C. Schut over Montferland.¹ Het betrof hier in hoofdzaak de uitwerking van het jaren eerder ondernomen onderzoek door J.G.N. Renaud uit 1960, vergezeld van commentaar op de eerdere opgraving door J.H. Holwerda uit 1918 en een bijdrage tot het plaatsen van deze grootste motte van Nederland in een historisch perspectief. Als we ons daarbij realiseren dat de historisch-geografische context er een is van de turbulente wederwaardigheden rondom het grafelijk echtpaar Balderik en Adela, zoals beschreven in het relaas van de geestelijke Alpertus van Metz (ca. 1023-1024) met zijn daarin opgenomen unieke burchtbeschrijvingen,² dan is het belang van deze publicatie al voldoende aangestipt. Dat nodigt vervolgens uit dit rapport eens in een breder historisch en castellologisch kader te plaatsen.

■ Het onderzoek en de discussie

De opvallende heuvel van Montferland bij 's-Heerenberg in de Liemers, met een hoogte variërend van 17-20 m vanuit de gracht en een platformoppervlakte van ca. 90 bij 60 m, trok al vroeg de aandacht van de wetenschap.³ (afb. 1 en 2)

In 1918 zocht én vond J.H. Holwerda naar eigen overtuiging hier het roemruchte Opladen (*Upladium*, *Ubladum*, *Upplan*, *Uplage*, *Oplathe*)⁴ van het grafelijk paar Balderik en Adela en het machtscentrum van Hamaland omstreeks 1000. Eind 1016 leidde de moord op hun concurrent graaf Wichman 'van Vreden' tot een belegering en verwoesting van deze burcht op bevel van keizer Hendrik II.⁵ Dit alles wordt ons uitvoerig meegedeeld door de eerdergenoemde Alpertus van Metz. Deze geestelijke, waarschijnlijk afkomstig uit Tiel en mogelijk van adellijke origine, was goed ingevoerd in de regionale geografie en weet treffende beschrijvingen te geven van het uiterlijk van de burchten die een rol spelen in zijn contemporair geschiedverhaal *De diversitate temporum* ('Gebeurtenissen van deze tijd').⁶ Bij Opladen, de hoofdvesting van Balderik en Adela, gaat het daarbij om de volgende kenmerken: (a) de vesting zelf lag op een natuurlijke hoogte, die zich geleidelijk uit de vlakte verhefde; (b) de burcht was met 'aarde' of 'een aarden wal' extra versterkt; (c) en door een muur omgeven, wat voor die streken zeldzaam was.⁷ Een precieze locatie geeft Alpertus echter niet.

Toen de belegering op handen was, nam Balderik de vlucht en zijn vrouw leidde vervolgens tevergeefs de verdediging. Na de overgave, tegen vrije aftocht, werd de muur met de grond gelijk gemaakt en de burcht in brand gestoken.⁸

Holwerda gebruikte voor de interpretatie van wat hij op Montferland vond een in zijn tijd reeds verouderde uitgave van Alpertus (met talloze leesfouten en willekeurige tekstveranderingen) en vertaalde daaruit: 'dat de burcht Uplage op een heuvel lag, welke van nature langzamerhand uit de vlakte opstijgt; dat hij door een hoogen wal uitstekend werd beschermd en door een muur – iets wat voor die streken een hooge zeldzaamheid is – was omgeven'.⁹

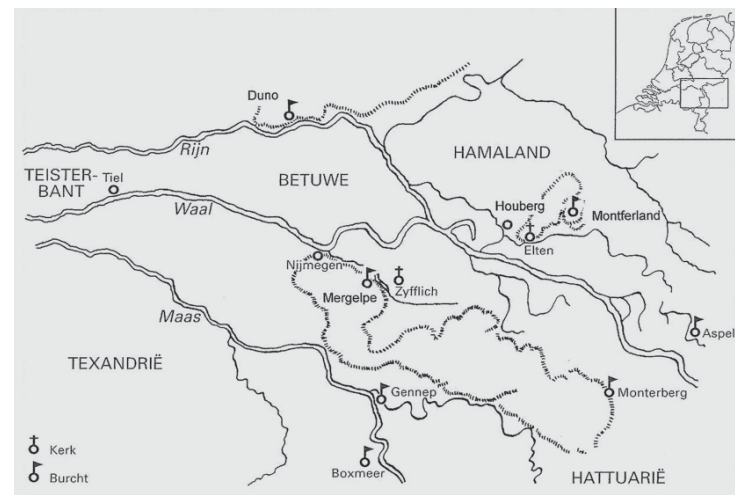
De heuvel zelf werd door hem als een natuurlijke hoogte beschouwd die geleidelijk uit de vlakte op-

rijst (element a). Voor de versterking als zodanig legde hij, opvallend genoeg, vooral het accent op element (b), waarbij hij het sleutelgedeelte '*et aggere egregie elevatus...*' weergaf met '(uitstekend beschermd door) een hoogen wal'. Deze 'wal' vond hij terug in de nog bestaande forse wal rondom de droge gracht aan de voet van de heuvel en, naar zijn bevindingen, oorspronkelijk voorzien van een palissade.¹⁰

Van de unieke muur meende Holwerda sporen teruggevonden te hebben bovenaan de rand van het platform van de heuvel. Gevoegd bij de 'gewenste' aardewerkscherven uit 'ongeveer de 9e en 10e eeuw' was zijn conclusie duidelijk: Montferland was Opladen, in de vorm van een 'ringwalburcht', vergelijkbaar met de Huneschans op de Veluwe, de Huneborg bij Ootmarsum, de Duno bij Oosterbeek en de Heimenberg bij Rhenen.¹¹

In zijn (traditionele) vertaling van '*aggere... elevatus*' in (hoge) 'wal' werd Holwerda gevolgd door zijn opponent de historicus I.H. Gosses (1921). Deze gaf echter de beschrijving van het eerstgenoemde kenmerk (a) de vertaling mee 'dat de plaats van nature een weinig oplopend uit de vlakte (is)' en verklaarde dit daarmee als niet van toepassing zijnde op de situatie bij Montferland, waar de plotselinge steile van de burchtheuvel immers het meest logische hoofdelement van de versterking vormt. Daarom wees Gosses Holwerda's identificatie van Opladen met Montferland rigoureus af.¹² Latere auteurs als E. van Nispen tot Sevenaer (1943) en A.P. van Schilfgaarde (1950) volgden hem hierin.¹³

Wat sterk meespeelde in deze afwijzing waren de gegevens uit enkele beschikbare historische bronnen die mogelijk meer duidelijkheid verschaften betreffende de locatie van Opladen. In de levensbeschrijving van Adela's zoon, bisschop Meinwerk van Paderborn (*Vita Meinwerki*, ca. 1150), wordt de ligging van Opladen aangegeven als '*iuxta Eltene sita*',¹⁴ dus 'naast' of 'vlakbij' Elten gelegen. En in een goederenbeschrijving van de abdis Deutz van omstreeks 1160 wordt haar weldoener Balderik '*comes de Oplathe vel Houberch*' genoemd.¹⁵ In het gangbaar middeleeuws Latijn is dat 'graaf van Opladen of Houberg'. Beide gegevens combinerend en indirect verwijzend naar de 19e-eeuwse regionaal historicus A. Dederich,¹⁶ opteerde Gosses als locatie

voor Opladen voor het gehucht Houberg/Hauberg bij Laag-Elten.¹⁷ In zijn uitgave van het *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen* (1872) had de bewerker L.A.J.W. Sloot al meer precies gewezen op het voormalige veerhuis 'Houberg', gelegen op een zandheuvel tussen twee strangen van de Oude Rijn vlakbij Elten.¹⁸ Deze locatie, tegenwoordig een stoeterij met drafbaan, is Nederlands grondgebied, maar alleen bereikbaar via het Duitse gehucht Hauberg. Omdat de conflicten die het echtpaar Balderik en Adela met anderen uitvochten zich niet beperkten tot het huidige Nederlandse grondgebied, was er al vroeg belangstelling van Duitse zijde voor de hier geschetste problematiek. Niet alleen in de algemene werken voor de middeleeuwse geschiedenis van het Duitse Rijk, maar ook op regionaal niveau was er aandacht, zoals blijkt uit de Duitse vertaling van het werk van Alpertus die werd uitgevoerd door de eerdergenoemde A. Dederich uit Emmerik (1859). Hierin had hij betreffende Opladen het in de burchtbeschrijving gebruikte *agger* weergegeven met

Afb. 1. Overzichtkaart van het rivierengebied met de namen van gouwen, plaatsen, kloosters en burchtlocaties. Afbeelding naar Aarts en van Rij 1999.

'*Damm*'.¹⁹ Holwerda gebruikte juist deze vertaling om een zwaar accent te leggen op de wal rondom de heuvel. Dederich had echter in een iets eerdere publicatie '*Damm*' met betrekking tot Opladen vanuit het klassieke Latijn als algemene '*Erdaufwurf*' aangeduid,²⁰ waarmee hij – behoorlijk avant-la-lettre – de suggestie van een motte opwierp. Latere Duitse onderzoekers zouden hem in deze interpretatie van de Opladen-tekst blijven volgen en daarmee de conclusie trekken in het vroeg 11e-eeuwse Opladen (waar dan ook gelegen) een zeer vroeg Europees voorbeeld van een motte-burcht te mogen zien.²¹ Aan Nederlandse kant kwam er in 1960 een gelegenheid de bevindingen van Holwerda te toetsen. J.G.N. Renaud kreeg de kans een gedeelte van het

platform van Montferland te onderzoeken. De resultaten konden echter niet worden uitgewerkt en werden maar zeer ten dele gepubliceerd, waardoor er tot 2003 slechts een beperkt en onvolledig beeld bestond van wat Montferland nu als burchtaanleg precies te bieden had. Er viel voorlopig alleen uit op te maken dat de heuvel, in ieder geval voor de bovenste 7 m, kunstmatig was. Verder werden er geen overtuigende sporen van een ringmuur gevonden, maar wel van een tufstenen toren uit vermoedelijk de 12e eeuw. Daarnaast werden er resten aangetroffen van een houten gebouw, mogelijk nog uit de 11e eeuw. In ieder geval kon de curieuze 'ringwalburcht'-opvatting nu definitief vervangen worden door het gegeven dat Montferland een (enorme) motte-burcht was, al bleef de ontstaansperiode nog wat duister.²² Al met al kreeg Renaud vooralsnog niet de indruk dat het onderzochte object Opladen geweest zou kunnen zijn.²³ In dat opzicht kende de regionale geschiedschrijver A.G. van Dalen beslist geen twijfel. Deze bleef in de jaren zeventig van de 20e eeuw consequent de visie van Holwerda volgen, zij het met een wat gematigere blik op het burchtkarakter van Montferland.²⁴ Daarbij compliceerde Van Dalen de discussie nog wat meer door de eerdergenoemde 12e-eeuwse betiteling van Balderik als graaf van 'Oplathe vel Houburch' niet te willen lezen als een omschrijving met twee namen voor een en hetzelfde bezit, maar als twee aparte bezittingen van diezelfde graaf: 'Opladen en Houburg'.²⁵ Een dergelijke lezing sluit het middeleeuws Latijn weliswaar niet uit, maar is bij titulatuur toch wat ongebruikelijk. Voor Van Dalen was 'Oplathe' dan uiteraard Montferland en 'Houburch' plaatste hij in de Duffelt, de streek tussen Nijmegen en het latere Kleef. Hier wordt immers in 1307 een 'Hobergh' onder Millingen vermeld.²⁶ Een koppeling van Balderik met de Duffeltgouw is op zich niet zo vreemd. De graaf zou hier ca. 1002 het St. Maartensklooster in Zyfflich stichten en er, naar we aannemen, de burcht Mergelpe laten aanleggen op de Duivelsberg bij Beek.²⁷ Toch lijkt me de vermelding hier van 'Hobergh' (1307) als 'hoge berg' iets te algemeen om van doorslaggevende betekenis te zijn in de discussie.

Het vanaf Dederich (1854) gepropageerde Houburg onder Elten werd door Van Dalen in de regel denigrerend gekwalificeerd, maar in een meer gede-

tailleerde brochure moest hij toch constateren dat dit Houburg vlakbij Elten een zeer aparte positie innam. Het vormde samen met de aanpalende Steenwaard een oud Gelders leengoed, waarbij aan het huis op de Houburg ook het Rijnveer tussen Herwen/Lobith en Elten was verbonden, benevens het recht van een marktschip op Arnhem. Als heerlijkheid was aan de Steenwaard met Houburg het ambt van erfkamerling verbonden. Dit was kennelijk zo ingesteld in 1339, toen de Gelderse graaf tot hertog werd verheven en een wat grootsere hofhouding ambieerde. Het Erfkamerlingschap bleef tot 1469 in bezit van de familie Van Broeckhuysen (Wickrade). Voor dit hoge (titulaire) ambt schonken de dragers bij de leenverheffing de hertog steeds twee zilveren bekers. Al met al onderstreept dit de bijzondere betekenis die dit oud Gelders grafelijk bezit op de Houburg moet hebben gehad.²⁸ De terp onder het huidige huis Houburg annex bijgebouwen is de laatste dertig jaar sterk uitgedijd. Archeologisch onderzoek heeft er op deze geïsoleerde Nederlandse locatie nooit plaatsgevonden. In zijn aan de studie over Montferland toegevoegde bijlage over de mottes in Gelderland houdt Peter Schut daar terecht een pleidooi voor.²⁹ Dit Houburg bij Elten hoorde kerkelijk onder Herwen en daarmee tot de Betuwe. Dat was voor Van Dalen altijd een extra argument geweest om een

Afb. 2. Montferland: de grote motte. Foto: auteur 2000.

identificatie met Opladen af te wijzen. Die burcht werd namelijk consequent binnen de gouw Hamaland gezocht op grond van de vermelding van 'Upplun, in pago Hameland' (tussen 1053-1071) in een goederenlijst van de abdij van Corvey. Vooropgesteld natuurlijk dat met dit 'Upplun' Opladen werd bedoeld (na de verwoesting).³⁰ Het blijkt hier echter om een latere vervalsing te gaan,³¹ zodat de redenering als zodanig wegvalt. Daartegenover staat weer dat het toponiem 'Opladen' op meerdere plaatsen in en buiten de Liemers blijkt voor te komen.³² Voor de gezochte versterking biedt dus slechts de aanwijzing 'vlakbij Elten' enig houvast.

■ De vertaling van de tekst bij Alpertus

Terwijl zo de exacte lokalisering van het Opladen van Balderik en Adela voor de ouderen onder ons vooralsnog een openstaande kwestie bleef,³³ verscheen in 1980 de tweede Nederlandse teksteditie van het werk van Alpertus van Metz. Ditmaal verzeld van een eerste vertaling in het Nederlands door Hans van Rij met medewerking van Anna Sapir Abulafia. Hierin vinden we echter geen speciale aandacht voor de castellologische aspecten uit deze 11e-eeuwse bron. De vertaling van het tekstgedeelte aangaande de belegering van 'Ubladum' volgde, met enige variatie, de interpretatie die reeds door Gosses (1921) hieraan was gegeven: 'Hun enige hulp was echter de omstandigheid dat de vesting op een natuurlijke heuvel lag die zich geleidelijk uit de vlakte verheef, door een aarden wal bijzonder goed was versterkt en, wat in die streken zeer zeldzaam is, door een muur was omgeven'.³⁴ De variatie zit in de opvatting dat 'de plaats (= de burcht zelf) van nature een weinig' oploopt 'uit de vlakte' (Gosses)³⁵ en (bij Van Rij) 'dat de vesting op een natuurlijke heuvel lag die zich geleidelijk uit de vlakte verheef'. Dat lijkt een onbeduidend detailverschil, maar dit had bij Gosses wel tot een afwijzing van de identificatie met Montferland geleid, zoals we hierboven al opmerkten. Opladen werd door Van Rij 'bij Elten' gesitueerd,³⁶ waarmee (net als bij Gosses) de Houburg bedoeld zal zijn geweest. Met de vertaling door Van Rij in de hand kon iedereen het relaas van de conflicten rondom

Balderik en Adela nu uitstekend volgen, maar vanuit kasteelkundig oogpunt bleven er toch nog een paar vertaaltechnische kwesties liggen, zowel met betrekking tot Opladen als bij enkele andere burchtschrijvingen. Met name daar waar het gaat om het 'verhogen'/'ophogen' van een burchtsite, zeker als daarbij het woord *agger* werd gebruikt.

We zagen al dat bijvoorbeeld Duitse castellologen er geen moeite mee hadden om vanuit hun tekstbegrip van Alpertus in Opladen een van de vroegste mottes aan de Nederrijn te zien.³⁷ Dit bracht de auteur van dit artikel er toe hierover in de loop van de tijd wat kritische kanttekeningen te plaatsen en een geanimeerde correspondentie te gaan voeren met de inmiddels overleden Hans van Rij.³⁸ Dit laatste werd des te interessanter toen bleek dat er een (aangepaste) herdruk van Alpertus' 'Gebeurtenissen van deze tijd' zou komen. Van Rij was daarbij bereid enkele taalkundige varianten in de burchtschrijvingen te overwegen. Voor Opladen resulteerde dat in een wat meer neutrale vertaling van het begrip *agger*, waardoor het dwingende 'wal' plaats maakte voor 'ophoging' in het algemeen: 'dat de vesting op een natuurlijke heuvel lag die zich geleidelijk uit de vlakte verheef, door ophoging uitstekend was versterkt...'.³⁹ Voor de locatie koos Van Rij voor de Houburg bij Elten, voornamelijk op grond van de vermelding 'Oplathe vel (= oftewel) Houburch'.⁴⁰ Omdat in kleine kring reeds de eerste resultaten uit de herinterpretatie van het Montferland-onderzoek door Peter Schut bekend werden, is nog wel gepoogd hierbij enige nuancering aan te brengen, ook wat betreft het bij de herdruk van Alpertus geplande overzichtskaartje voorin.⁴¹ De ijzeren wetten van de drukkerswereld lieten echter geen aanpassingen meer toe.

■ Het heronderzoek

Met enige vertraging verscheen dan in 2003 de uitwerking door Peter Schut van het archeologisch onderzoek op Montferland uit 1960. Vanwege de inmiddels verstreken tijdspanne werd de interpretatie van het gevonden nog een hele puzzel, maar onder andere dankzij de medewerking van J.G.N. Renaud zelf en J.H.A. van Heek kan deze 'reconstructie van een opgraving' toch meer dan geslaagd worden genoemd (afb. 3).

Het rapport spreekt natuurlijk voor zich, maar in het kader van dit artikel kunnen een aantal zaken niet onvermeld blijven.

Montferland vormt een onderdeel van een stuwwal-complex tussen de Rijn en de Oude IJssel. De van oorsprong natuurlijke heuvel werd voor tenminste de bovenste 7 m opgehoogd met een voornamelijk homogeen pakket van geel zand. Een dergelijke manier van ophogen kon in 1960 slechts door middel van diepe boringen worden vastgesteld en het is dan ook Holwerda niet kwalijk te nemen dat hij er in 1918 van uitging dat de heuvel geheel natuurlijk was. Tegelijk meende Holwerda dat het centrale gedeelte van het enorme plateau door uitgraving was verdiept en dat er langs de rand een 'walleetje' was blijven staan. Hierin trof hij de sporen aan van een palissadegreppel en van een muurrestant. Dit 'walleetje' blijkt nu uiteraard kunstmatig van aanleg te zijn, het bestaat uit leemzand en mag gerust een wal genoemd worden met een vermoedelijke breedte van 7-9 m aan de voet en een geschatte hoogte van 2 m. Deze omwalling langs de buitenrand van het platform maakte het aanzicht van de motte nog indrukwekkender.

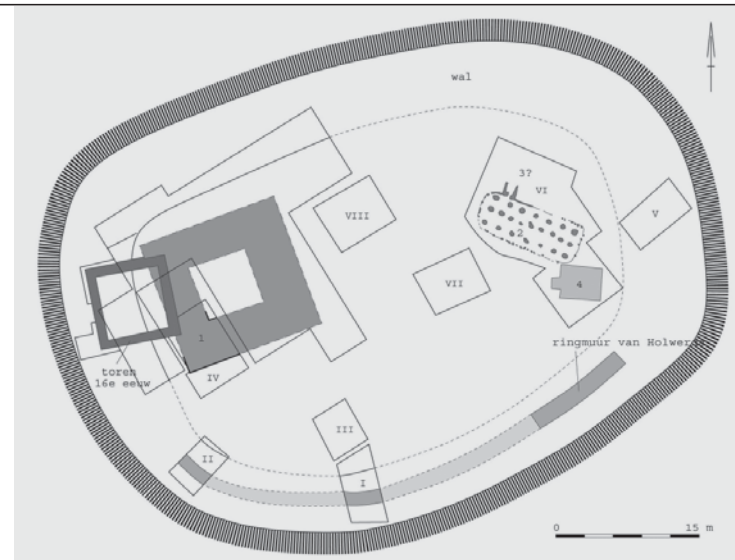
De palissadegreppel van Holwerda werd in 1960 niet teruggevonden. Wel werden er toen op het walrestant op enkele plaatsen uitbraaksleuven aangetroffen met een puinvulling van mortel, tufsteen, natuursteen en mogelijk weide-ijzerroer. In deze sleuven van 0,80-1,70 m breed heeft Schut nu achteraf toch de 'ringmuur' van Holwerda herkend, die een mogelijke palissade kan hebben opgevolgd.⁴²

Op de oostelijke helft van het motte-plateau werden in 1960 de sporen van een houten huis aangetroffen. Dit was van het tweescheppige type en ongeveer 14 bij 5,5 m van oppervlakte (inclusief de wandconstructie). De functie van dit in archeologisch opzicht vrij bijzondere gebouw blijft onduidelijk (opslag?, tijdelijke woonruimte?). Wel werden er hier in een brandlaag veel aardewerkscherven verzameld.⁴³ Het materiaal bestond vooral uit kogelpotaardewerk, in geringere mate uit Pingsdorferameiek en uit enkele resten reliëfbandamforen. De datering neigt naar een relatief korte periode vroeg in de eerste helft van de 11e eeuw, waarbij de laatste jaren van de 10e eeuw zeker niet worden uitgesloten.⁴⁴

Op de westelijke helft van het platform, naast de huidige bebouwing, werd ook een opmerkelijke ontdekking gedaan. Hier werden de resten aangetroffen van een tufstenen gebouw met een uitzonderlijke muurdikte van 5,5 m. Het muurwerk, de fundering beter gezegd, startte vanaf het toenmalige maaiveld (op de motte) en zich basierend op de profieltekening spreekt Peter Schut dan ook het vermoeden uit dat het gebouw sterk aangeaard was, dus in feite 'ingemot'. Het zou hierbij om een forse toren kunnen gaan met geschatte afmetingen van ca. 16 x 16 m. Of deze 'toren' ooit is afgebouwd, blijft ook nog een vraag. Een aangetroffen brandlaag en puinbaan, die schuin over het muurfragment heenlopen, doen vermoeden van niet. Het geringe aantal vondsten hier maakt het moeilijke de 'toren' te dateren, maar in de herinterpretatie van het onderzoek wordt nu toch gedacht aan de 11e eeuw.⁴⁵ Nabij het houten huis werd ook een ingegraven hutkom gevonden uit de 11e of 12e eeuw. Deze zal een tweede bewoningsfase van de motte vertegenwoordigen. Een kleine hoeveelheid scherven uit de 12e en 13e eeuw lijkt daar ook op te duiden.⁴⁶ Renaud heeft in 1960 geen onderzoek verricht buiten het motte-platform. Aan de voet van de heuvel treffen we een imposante droge gracht aan die de gehele motte omringt. Daar weer omheen de forse (binnen-)wal, die op Holwerda zoveel indruk had gemaakt. Deze wordt op enige afstand vergezeld van een nog goed herkenbare tweede (buiten-)omwalling.⁴⁷ Links van de opgang naar het platform zijn de overblijfselen zichtbaar van een bescheiden droge gracht met walrestant, die deel uitgemaakt heeft van de voormalige voorburcht aan de voet van de motte. Hoe deze gracht met wal precies verder liep en welke vorm die voorburcht daarmee uiteindelijk had, is klaarblijkelijk nog geen uitgemaakte zaak.⁴⁸

■ Mogelijke bouwheren

Met een geslaagd te noemen reconstructie van het toenmalig archeologisch onderzoek in de hand en een daaraan gekoppelde relatief scherpe datering van het klaarblijkelijk kortstondig bestaan van Montferland als burcht in zijn hoogtijdagen, wordt het weer interessant ons te buigen over de vraag: wie bouwde deze versterking? En mogen we in Montferland nu wel of niet Opladen zien?

Afb. 3. Montferland: overzichtstekening van het motte-platform met sporen van de wal, ringmuur, houten gebouwen en tufstenen toren op basis van het onderzoek van J.G.N. Renaud uit 1960. Tekening: RACM, voorheen ROB 2003.

Peter Schut stelt zich hierbij voorzichtig op en laat een viertal opties de revue passeren. Als mogelijke opdrachtgevers kunnen namelijk in aanmerking komen: Balderik en Adela uiteraard; een Werner en/of Wecelo uit het midden van de 11e eeuw; de Flamenses, als de latere graven van Gelre en tot slot de voorvaders van de heren van den Bergh ('s-Heerenberg). Hierbij heeft hij een duidelijke voorkeur voor het grafelijk paar Balderik en Adela (en daarmee ook voor de identificatie van Opladen met Montferland), maar vindt dat een doorslaggevend bewijs nog altijd ontbreekt.⁴⁹ We zullen daarom het bovenstaande rijtje nog eens nalopen. Na de ondergang van het ambitieuze paar Balderik en Adela worden in 1025 'goederen in het graafschap van wijlen Balderik in welke gouwen dan ook gelegen' door koning Koenraad II gegeven

aan zijn vertrouweling Werner. Het blijkt hierbij te gaan om bezittingen hoofdzakelijk gelegen op de Veluwe en in zuidelijk Hamaland (de Liemers). In die laatste regio wordt even later (tussen 1047 en 1056) een verder onbekende graaf Wecelo vermeld, die sommigen voor identiek houden met de genoemde Werner.⁵⁰ Hoe het ook zij, een aanzet tot een nieuwe dynastie lijkt hier niet gegeven te worden en de bouwheer van een grote burchtaanleg als Montferland zal dan ook elders gezocht mogen worden.

Onder de Flamenses verstaan we de leden van een familie die, waarschijnlijk in 1033, de Vlaams-Henegouwse grensstreek langs de Schelde verliet en zich onder de bescherming van keizer Koenraad II in het gebied van de Nederrijn vestigde. De derde generatie van deze uitwijkelingen verwierf grafelijke macht in het rivierengebied (1052 Veluwezoom en Teisterbant).⁵¹ In 1083 wordt de abdijs Elten gesitueerd 'in pago Hamaland, Gerardi comitatu'.⁵² Men gaat er algemeen van uit dat de betreffende graaf Gerard (IV) 'de Lange' van Gelre († 1137) uit deze familie zal zijn geweest.⁵³ In ieder geval blijkt Montferland, wanneer dit voor de eerste keer als zodanig

Afb. 4. Alde Berg (Arsbeck, BRD): motte. Foto: auteur 1984.

wordt vermeld (1313/1314) in het bezit te zijn van de graaf van Gelre.⁵⁴ Door de relatief scherpe archeologische datering van Montferland lijkt het nu wel duidelijk dat desondanks de Flamenses niet de bouwers van deze motte-burcht geweest zullen zijn. Niet dat ze dat eventueel niet gekund zouden hebben, iets wat Peter Schut enigszins suggereert.⁵⁵ In het na 1033 verkregen bezit langs de Roer werden door hen immers verschillende indrukwekkende versterkingen opgetrokken. Bijvoorbeeld Heinsberg als een enorme *Abschnitts-motte* met een groot platform in de vorm van een enigszins afgeronde driehoek met zijden van 50, 25, en 25 m. De uitloper van de heuvelrug die hiervoor werd gebruikt, werd duidelijk kunstmatig verhoogd en leverde met behulp van een tweede doorsnijding ook het benodigde voorburchterrein, waarop na de verwoesting van 1144 een grote romaanse kerk verrees.⁵⁶ Aan de overzijde van de Roer, in Wassenberg,

werd een grote motte opgeworpen die, vrij uniek, niet voorzien van een gracht rondom de basis in het midden van een groot ovaalvormig voorburchterras werd geplaatst.⁵⁷ Beide burchten worden in 1085 als zodanig voor het eerst vermeld.⁵⁸ Iets noordelijker, vlakbij de Nederlandse grens, vinden we in licht geaccidenteerd terrein bij Dalheim-Rödgen (Arsbeck) een van de meest gave en 'ideale' motte-complexen van het Rijnland. Deze 'Alde Berg' bezit een grote motte (12 m hoog) met een topplatform van ca. 20 m doorsnede (afb. 4). Aan de oostzijde sluit een omwalde voorburcht aan van ca. 60 x 60 m. Het gehele complex is voorzien van een (droge) gracht en van extra buitenwallen.⁵⁹ De Hoverberg bij Birgelen, eveneens opgetrokken in het machtsbereik van de Flamenses, is in gebruik geweest tussen ca. 1050 en ca. 1150. Deze omgrachte 6,5 m hoge motte in een beekdal droeg een houten torenconstructie, twee hutkommen en een put.⁶⁰ Dit viertal motte-burchten illustreert tevens trefend de morfologische evolutie die het burchttipe doormaakte in de loop van de 11e eeuw. Montferland kan als een mijns inziens hybride vorm van

een motte plus walburcht aan de vooravond van deze ontwikkeling geplaatst worden, maar daarover straks meer. Tot de verdere vroege constructies van de Flamenses moet ook de als een soort van natuurlijke 'motte' gemodelleerde hoogteburcht van Kleef behoren (1092 '*comes Thidericus de Cleve*').⁶¹ De vondsten op Montferland kunnen in ieder geval het idee kracht bijzetten, dat we hier niet de eerste burchtzetel van de heren van den Bergh moeten zoeken.⁶² Een opvatting die zeer lang populair was.⁶³ Het kasteel, waarnaar Constantinus 'de Voogd' of 'de Maarschalk' (vermeld 1105-1142) achteraf werd vernoemd ('*de Berga*'), zoals een tekst uit ca. 1170 dat stelt, is de 'bergh', dat wil zeggen de motte die schuilgaat onder de veelhoekige vorm van het huidige Huis Bergh.⁶⁴ Montferland kwam pas via de hertog van Gelre in 1427 definitief in het bezit van Bergh. Al oefende het geslacht er (evenals de familie Van Bylant) in de 14e eeuw reeds bepaalde rechten uit.⁶⁵

■ Toch Balderik en Adela?

Vanuit archeologisch perspectief passen de vondsten in het voor Balderik en Adela gewenste tijdsframe, al vereist het beginpunt nog wat aanscherping (afb. 5). Het verhaal start namelijk op het moment dat graaf Wichman, Adela's vader, de hoogteburcht Elten omzette in een adellijk vrouwenstift. De aanleiding hiertoe vormde de dood van zijn zoon Wicman jr. (965/966) en de kennelijke berusting in het feit dat zijn geslacht zich niet verder in mannelijke lijn zou voortzetten.⁶⁶ Tot dat moment vormde de burcht Elten het bestuurlijk machtscentrum van (zuidelijk) Hamaland. Een andere tak van deze Meginharden-familie heeft vermoedelijk in het versterkte Zutphen geresideerd.⁶⁷ Wichman sr. gaf het nieuwe stift, waarover zijn jongste dochter Liudgard tot abdis werd aangesteld, een krachtige financiële basis door de overdracht van een aantal eigen bezittingen, leengoederen en andere inkomstenbronnen. De hele constructie werd juridisch afgedekt met enkele keizerlijke oorkonden, waarvan de laatste (973) extra rekenen en keizerlijke bescherming garandeerde.⁶⁸ Kort hierop zou graaf Wichman als lekenbroeder intreden in het nieuwe St.-Vitusklooster van Mönchenglad-

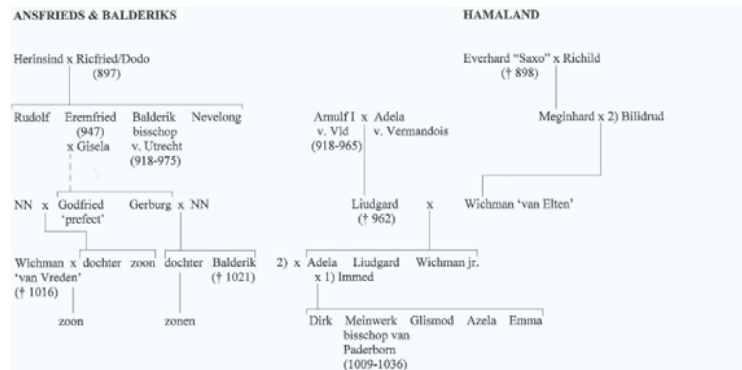
bach en daar vervolgens spoedig overlijden.⁶⁹ Zijn kennelijke voornemen om, na de voltooiing van de omzetting van zijn voorvaderlijke burcht tot stift, ook zelf de wereld te verlaten, maakt dat we in hem niet de bouwer van een nieuwe en grootse burcht op Montferland moeten zien. Eerder komen zijn opvolgers in de grafelijke macht daarvoor in aanmerking. Op dat punt zijn de beschikbare bronnen echter niet erg mededeelzaam. Men mag aannemen dat allereerst Adela's eerste man, graaf Immed, de honneurs heeft waargenomen.⁷⁰ Deze Immed wordt gerekend tot de clan der Immedingen, die zich op een historische verwantschap met de beroemde Sakser Widukind liet voorstaan.⁷¹ Over Immed zelf zegt de 12e-eeuwse biografie van zijn zoon, bisschop Meinwerk van Paderborn (1009-1036), dat hij van voorname adellijke afkomst was en uit de omgeving van een druk handelsknooppunt aan de grens van het bisdom Utrecht kwam (Tiel?).⁷² Zijn Saksische roots⁷³ hoeven hiermee niet in tegenspraak te zijn, want gedurende de 9e eeuw duiken er in de bronnen betreffende schenkingen op de Veluwe, in Hamaland en in de Betuwe namen op, waarmee Duitse onderzoekers van deze periode geen enkele moeite hebben om er leden in te herkennen van voorname Saksische geslachten als die van de Billungen en/of Immedingen.⁷⁴ Voor ons interessant hierbij is de schenking die in 834 aan de St.-Maartenskerk van Utrecht werd gedaan van goederen in Oosterbeek en Praast vanuit het bezit van Wicbert, de zoon van Widukind zelf.⁷⁵ Binnen het bisdom Utrecht bestuurde Immed een graafschap, dat men graag koppelt aan het in de *Vita Meinwerki* genoemde '*Radinheim*', dat dan weer gelijkgesteld wordt aan de walburcht de Duno bij Heveadorp-Oosterbeek. Die veronderstelling heeft veel aantrekkelijks in zich, maar strikte bewijzen ontbreken.⁷⁶ Wel beschikte Adela later over bepaalde tienden in Oosterbeek, die ze schonk aan bisschop Adelbold van Utrecht (1010-1026).⁷⁷ Ze kan deze uit het bezit van haar eerste man hebben verkregen. Daartegenover kan de Veluwezoom, met de Duno, ook tot Wichmans graafschap(pen) hebben behoord en langs die weg, evenals (zuidelijk) Hamaland, eventueel aan zijn schoonzoon zijn toegekomen. In ieder geval bezat Wichman in Renkum bepaalde goederen, die

later gedeeld werden tussen Adela en Elten.⁷⁸ De walburcht bovenop de Veluwerand (de Duno), die dichterbij Oosterbeek ligt dan bij Renkum, kan in deze redenering tot haar bruidschat hebben behoord toen Adela met Immed trouwde (na 968? ⁷⁹). Maar vooralsnog hou ik het er op dat Immed voldoende eigen inbreng had, inclusief de Duno, waar het de Veluwezoom betreft.

Met Immed kreeg Adela waarschijnlijk vijf kinderen, waaronder twee zoons, Dirk (Theodericus) en de eerdergenoemde Meinwerk.⁸⁰ Na Immeds vroege dood zal Adela ongetwijfeld de belangen van haar oudste zoon Dirk hebben behartigd, tot deze oud genoeg zal zijn geweest om grafelijke rechten uit te kunnen oefenen. De *Vita Meinwerki* stelt dat hij daarbij in het voetspoor van z'n vader trad, maar we weten niet precies waar en er zijn geen bronnen die dit kunnen verduidelijken. Toch wordt hij bij zijn overlijden (vermoedelijk in 1014) als 'graaf' herdacht.⁸¹ Verder hebben we alleen een vermelding als 'voogd Thiadricus' bij een schenking uit Saksisch familiebezit aan Paderborn, waarbij zowel broer Meinwerk als zijn zussen Adela/Azela en Glismod betrokken waren.⁸² Deze Dirk komt mijns inziens

niet in aanmerking voor de 'graaf Dirk' ('comes Theodericus') die ter genoegdoening aan gravin 'Azala' drie hoe-ven had gegeven in Ophemert (Teisterbant), welke zij weer op haar beurt schonk aan bisschop Adelbold van Utrecht. Hoewel het hierbij inderdaad om Adela van Hamaland lijkt te gaan (die misschien na het debacle van 1016 probeerde bisschop Adelbold te vriend te houden), maakt een recente studie duidelijk dat bedoelde 'comes Theodericus' graaf Dirk II van Holland (948-988) zal zijn geweest.⁸³ De betreffende genoegdoening zou dan mijns inziens verband kunnen houden met het bijleggen van een vete sinds de moord door graaf Waldger van Teisterbant ([oud]oom van Dirk II) in 898 op 'dux' Everhard Saxo (overgrootvader van Adela).⁸⁴

Deze familiedetails zijn niet helemaal van belang ontbloot, omdat we graag willen weten wie er na Wichman sr. een voldoende sterke machtspositie kon opbouwen in zuidelijk Hamaland om daar een grote burchtaanleg als Montferland te kunnen realiseren. We zagen al dat de archeologie een ontstaan op het einde van de 10e eeuw niet uitsluit, maar dit uiteraard ook niet nader kan preciseren. De com-

Afb. 5.

Genealogisch schema

Gebaseerd op OBU I 115, Alpertus Mettensis, *Vita Meinwerki*, Van Winter 1981b, Verdonk 1990, Aarts 1988 & 1994 en enkele aannames uit het Gedenboek van Reichenau.

plexiteit van het vraagstuk wordt aan historische zijde nog vergroot, doordat er van gravin Adela munten bekend zijn, die zij – zeer uniek – op eigen naam liet slaan. Het gaat om zogenaamde zilveren 'penningen' met als omschrift 'Adala comitessa'. Ze dateren uit de jaren '90, in ieder geval van vóór 1002 en werden mogelijk in Deventer geslagen.⁸⁵

Er werd al wel eerder gewezen op dit fenomeen, maar daarbij gold in de regel de visie dat dit uitzonderlijke optreden verklaarbaar was vanuit een soort van regentschap voor haar 'jonge zoontje'.⁸⁶ Oudste zoon Dirk moet toen toch al tegen de dertig zijn geweest, zodat dat argument aan kracht inboet. Verder moeten we benadrukken dat muntslag op eigen naam voor een vrouw voor die periode een zeer ongebruikelijk gegeven blijft. Graafschappen waren rond 1000 nog geen vastliggende territoria die ook voor vrouwen vererfbaar waren. Dus strikt genomen kon Adela zich toen alleen 'gravin' hebben genoemd als echtgenote van iemand die 'ergens' grafelijke rechten uitoefende.⁸⁷ Daar Immed reeds was overleden, het tweede huwelijk met Balderik vermoedelijk in 995 of 996 plaatsvond, maar hij pas vanaf 1003 als graaf bekend is,⁸⁸ ligt hier toch nog een probleem.

Tenzij Adela de aanspreektitel van 'gravin' was blijven voeren, zoals ze dat waarschijnlijk ook na 1016 bleef doen, omdat ze later (als weduwe) na haar dood immers als *comitessa* werd herdacht.⁸⁹ Het einde van de 10e eeuw toont inderdaad voor het noorden van het Duitse Rijk de allereerste voorbeelden van de uit Italië overgewaarde mode om vrouwen uit de rijksaristocratie met een titel te tooien.⁹⁰ De officiële keizerlijke oorkonde van 996 voor Elten geeft Adela (dan net opnieuw getrouwd) in ieder geval niet die eer, in tegenstelling tot haar overleden vader die daar nadrukkelijk 'graaf' wordt genoemd.⁹¹ (hoewel deze toch voor zijn kloosterintrede zijn ambten zal hebben neergelegd).

Een andere mogelijkheid is dat Balderik vrijwel onmiddellijk na 996 ergens de grafelijkheid verwierf en zo zijn vrouw (weer) de gewenste status kon verschaffen, maar dat weten we niet. De kwestie van de muntslag toont in ieder geval Adela's geldingsdrang en die bewees ze ook te bezitten in het langlopende conflict met het stift Elten.

■ Conflict om Elten

Waarschijnlijk nog tijdens het leven van haar vader protesteerde Adela tegen diens materiële onderbouwing van het nieuwe vrouwenkapittel. Kennelijk voelde zij zich met haar eerder verkregen erfdeel als bruidschat onderbedeeld en mogelijk had haar eerste man Immed een aandeel verwacht van de nu aan Elten overgedragen rijkslenen met hun bijbehorende baten.⁹² Vooralsnog had Wichman echter in 973 keizerlijke bescherming weten te regelen voor zijn geestelijke instelling en haar abdis, zijn dochter Liudgard. Na vaders dood escaleerde het geschil tot een heus conflict, dat de beide zusters letterlijk te vuur en te zwaard uitvochten. Alpertus weet te melden dat daarbij Adela's burcht (*castellum*) in de as werd gelegd door twee vazallen (*clientes*) van Liudgard, namelijk haar verwant Godizo van Aspel en een zekere Balderik....⁹³ Adela moet toen al weduwe zijn geweest en na de dood (onder wat verdachte omstandigheden) van Liudgard besloot Adela haar positie in de strijd om Elten te versterken door een tweede huwelijk aan te gaan met die Balderik, die ze daarvoor als vijand had leren kennen en klaarblijkelijk waardeerde.⁹⁴ Hij bezette voor haar de Elterberg en dit lokte een interventie uit van Otto III (983-1002) persoonlijk, waarbij vervolgens op de rijksdag van Nijmegen in 996 Adela eindelijk de genoegdoening verkreeg die zij toen al vele jaren na joeg. Er kwam een definitieve boedelscheiding tot stand betreffende de allodiale goederen van wijlen graaf Wichman (met een letterlijke deling van een groot aantal hoven verspreid over Hamaland, de Veluwe en de Betuwe) en compensatie voor wat haar in de stichtingsschenking voor Elten (968) indertijd was ontgaan.⁹⁵

Na de plotselinge dood van keizer Otto III in 1002 overviel Balderik de abdij opnieuw, maar de nieuwe koning Hendrik II (1002-1024) wist de orde te herstellen, waarna er voor de Nederrijn een wat rustiger periode aanbrak.⁹⁶

Voor ons thema nu van belang is natuurlijk de vraag of we in dit conflict om Elten de aanleiding mogen zien tot de burchtbouw op Montferland. Zoals eerder aangegeven is het geen uitgemaakte zaak wie na Wichman sr. werd bekleed met de grafelijke waardigheid in (zuidelijk) Hamaland.

In laatste instantie was dat in ieder geval Balderik, zoals viel af te leiden uit de oorkonde voor Werner uit 1025, waarbij de opsomming van de geconfinseerde goederen ons tevens leert dat Adela's bruidschat ook grondbezit rondom Elten bevat zal hebben.⁹⁷ Vóór Balderik zou de grafelijkheid bij Immed en tot zijn dood in (vermoedelijk) 1014 bij Dirk gelegen kunnen hebben. Deze heren vertonen zich echter niet in de bewaard gebleven bronnen, zoals gezegd, ook niet in het vuur van de strijd om Elten. Het is dus zeer goed mogelijk dat vader en zeker de zoon hun graafschap uitsluitend elders hadden, bijvoorbeeld op de Veluwe. De door Balderik (ca. 990?) verwoeste versterking van de weduwe Adela wordt bij Alpertus helaas niet van een naam voorzien. Het kan daarbij dus, in theorie, om het bij hem pas verderop vermelde Opladen gegaan hebben, dat dan door het paar Adela en Immed of hun zoon Dirk op allodiaal bezit van Adela gebouwd moet zijn en als een krachtig drukmiddel ten opzichte van Elten gefungeerd zou kunnen hebben. Toch lijkt me de afwezigheid in de bronnen voor de betrokken regio van met name graaf Dirk er op te duiden dat Adela de strijd om Elten toen nog vanuit een andere locatie moet hebben gevoerd. Daarbij zou ik denken aan het 'Radinheim' van de *Vita Meinwerici*, waarvoor uit burchtypologisch oogpunt zeker de Duno in aanmerking komt. Renaud kon hier in 1955/1959 een bewoning (met brandsporen) van omstreeks 1000 constateren,⁹⁸ wat aardig past in de hier gegeven veronderstelling. Op Montferland is weliswaar ook een forse brandlaag gevonden, maar die lijkt vrij radicaal de kortstondige bloeiperiode van deze versterking af te sluiten, uit (het begin van) de 11e eeuw te dateren⁹⁹ en is daarmee moeilijk in overeenstemming te brengen met de bedoelde verwoesting door Balderik zelf, die ca. 990 zou hebben plaatsgevonden. Al met al zou ik de aanleg op Montferland (en daarmee van een mogelijk Opladen) graag willen plaatsen in de jaren dat het gevecht om Elten een duidelijk resultaat opleverde, dus na het akkoord van 996 en daarmee dus ook na het huwelijk met Balderik. Weliswaar is het bezitten van grafelijke macht ter plaatse voor burchbouw op eigen grond geen noodzakelijke voorwaarde,¹⁰⁰ maar het zich presenteren als 'gravin Adela' op de muntslag van

vóór 1002 doet echter vermoeden dat de nieuwe echtgenoot zich snel wist op te werken en zijn nieuwverworven graventitel (bekend vanaf 1003), naast Drenthe (1006),¹⁰¹ ook al vroeg elders kon doen laten gelden, bijvoorbeeld in Hamaland. Met de hernieuwde aanval op Elten in 1002, na de plotselinge dood van Otto III, is misschien geprobeerd om vanuit Opladen het nu nabijgelegen Elten definitief onder controle te brengen. De nieuwe soeverein tolereerde dit echter niet en de rust keerde (eindelijk) weer. Een extra argument om Balderik al redelijk vroeg als graaf in een deel van het rivierengebied te accepteren, is zijn militaire ondersteuning, samen met graaf Unroch van Teisterbant, van de oude prefect Godfried bij het afslaan van de Noormannenaanval van 1006 op Tiel.¹⁰² Van Adela's zoon graaf Dirk is daarbij geen spoor te bekennen.

■ De identificatie met Opladen

Corresponderend met de archeologische bevindingen is een burchtbouw op Montferland in de laatste jaren van de 10e eeuw goed inpasbaar in de bewogen levensloop van Balderik en Adela. Daarmee is deze versterking een geschikte kandidaat voor het gezochte Opladen van dit paar. Wat dan nog te doen met de historische bezwaren tegen deze identificatie, zoals die immers werden geopperd door met name Gosses en in laatste instantie Van Rij? Het eerste bezwaar betrof de aanduiding van Opladen als 'iuxta Eltene sita' in de *Vita Meinwerici*.¹⁰³ Hoewel 'iuxta' eerder 'naast/vlakbij' dan 'nabij' betekent, is het verschil in het middeleeuws Latijn nooit zo expliciet te stellen.¹⁰⁴ Weliswaar ligt Montferland zeker een uur gaans verwijderd van Elten (en de Houborg hooguit 20 minuten), maar het is de vraag of men meer dan anderhalve eeuw na dato in Paderborn een meer dan globale plaatsaanduiding kon geven van een inmiddels verdwenen burcht in een levensbeschrijving, waarin meerdere zaken op z'n minst twijfelachtig werden weergegeven.¹⁰⁵ Zitten we nog met de kwalificatie van Balderik als 'comes de Oplathe vel Houberch', waarover al zoveel te doen is geweest. Hoewel ik graag een vertaling in 'graaf van Opladen oftewel Houborg' zou willen aanhouden,¹⁰⁶ is het feitelijke probleem waarschijn-

lijk meer het onze dan dat van de 12e-eeuwse auteur. Ook hier een omschrijving ruim na dato en in een tekstuele context die ook niet helemaal betrouwbaar overkomt. Het gaat om een mededeling in een goederenbeschrijving van de abdij Deutz bij Keulen. Hierbij wordt op niet geheel correcte wijze verwezen naar schenkingen die Balderik gedaan zou hebben. Een deel van de daar opgesomde hoeven, kerken en tienden zullen inderdaad door hem zijn overgedragen aan de abdijstichting van zijn beschermheer aartsbisschop Heribert van Keulen, zij het vaak samen met zijn vrouw en alleen bekend uit deze notitie en enkele 12e-eeuwse vervalsingen.¹⁰⁷ Die echtgenote wordt in deze opsomming 'Ida' genoemd en de voor beiden gegeven sterf- of herdenkingsdata blijken niet te corresponderen met de van elders bekende en meer betrouwbare data, die we voor het overlijden van het echtpaar mogen aanhouden.¹⁰⁸ Het lijkt er sterk op dat men in Deutz bepaalde gegevens over weldoener Balderik heeft verhaspeld met de overlevering rondom een ander paar, namelijk (graaf) Balderik en zijn echtgenote 'Hitta', dat volgens de traditie een kerk gesticht zou hebben in Mönchengladbach in de 9e eeuw (waaruit later het klooster zou ontstaan, waar Wichman sr. intrad!).¹⁰⁹ Mijns inziens mogen we daarom aan het altijd zo beladen 'Oplathe vel Houberch' van de 12e-eeuwse monnik uit Deutz geen dwingende bewijsvoering ontfangen voor de locatie Houborg/Houberg. Wel valt op dat men in Deutz de gewoonte volgde om sinds de late 11e eeuw voortaan een adellijk grootgrondbezitter naar zijn privé-versterking te noemen.¹¹⁰ In dit geval dus de (verdwenen) sterkte Opladen (toen kennelijk ook wel Houborg genoemd), waarvoor men zich toch voornamelijk op de overlevering moet hebben gebaseerd, naast de bestaande historische literatuur (Alpertus van Metz, Thietmar van Merseburg), voor zover die toen beschikbaar was.

■ Van Opladen naar Montferland

Bij het oplossen van de historische puzzel is het nu ook tijd er die naamgeving wat meer direct bij te betrekken. 'Hoberch' is duidelijk 'hoge berg' en daarmee een sprekende burchnaam, die zowel op een aanleg op

een natuurlijke hoogte als op een motte kan slaan. De naam kwam op verschillende plaatsen voor, zoals we zagen (Houborg bij Elten, Hobergh bij Millingen aan de Rijn). 'Opladen' is de door Van Rij geprefereerde zuiver Nederlandse vorm van het gelatiniseerde *Ubladium* of daarvan afgeleide vormen als *Upplan* en *Uplage*.¹¹¹ Van Rij geeft hierbij helaas geen taalkundige verklaring, maar wel bedoeld of onbedoeld een reconstructie van de middelnederlandse naam die de burch zal hebben gedragen. Een mijns inziens nog steeds steekhoudende etymologische verklaring werd indertijd reeds door Dederich (1854) gegeven met 'Aufladung oder Ausladung durch Sand' en synoniem met 'hoher Berg' – Houborg.¹¹² Het 'opladen' – 'ophogen' geeft daarbij expliciet het kunstmatig karakter aan van de hoogte en deze naam onderstreept nog eens het vermoedelijke motte-karakter van *Ubladium*, wat de gedetailleerde beschrijving bij Alpertus ons al deed veronderstellen. Maar ook het 'Opladen'-toponiem op zich is niet exclusief, zelfs niet voor de Liemers, zoals we eerder zagen. Blijft over de benaming 'Montferland' voor de imposante motte-aanleg die we inmiddels hebben leren kennen. De naam duikt voor het eerst op in een grafelijke Gelderse rentmeestersrekening uit 1313/1314 als 'de monte Montferant'.¹¹³ 'Montferant' is ook een sprekende burchnaam. Het betekent 'trotse, steile berg' en kent een ruim verspreidingsgebied.¹¹⁴ Dat het hier kennelijk een aan het Frans ontleende naam betreft, hoeft niet zoveel verwondering te wekken. Het grafelijk hof had in die tijd een scharnierfunctie ten opzichte van het Franstalig cultuurgebied.¹¹⁵ Denken we daarbij ook aan de afkomst van diverse gravinnen uit dat bewuste gebied. Vanuit deze achtergrond kan Montferland als grafelijk bezit zijn Franse naam hebben verkregen. Dat lijkt me een meer plausibele verklaring dan een verwijzing naar geldschietters uit Zuid-Frankrijk of teruggekeerde kruisvaarders.¹¹⁶ Peter Schut suggereerde al dat 'Montferland', 'Opladen' en 'Houborg' in betekenis synoniem zijn en daarmee ook naar een en hetzelfde object kunnen hebben verwezen.¹¹⁷ Het lijkt me dat er nu wel voldoende gegevens voorhanden zijn om dat (eindelijk) te kunnen bevestigen.

Het *castellum* Opladen (met zijn karakteriserende motte-benaming) werd zo na de ondergang in 1016 het niet direct lokaliseerbare 'Hoberch' van de 12e eeuw, dat in een voor het Frans gevoelige hofcultuur ca. 1300 het synoniem 'Montferant' zou ontvangen en waarvan het vroege motte-karakter pas in onze dagen archeologisch onderbouwd kon worden.

■ Het referentiekader

Met het nu definitief vaststellen van het motte-karakter van Opladen (Montferland) wordt het de moeite waard eens rond te kijken naar de mogelijke inspiratiebron voor de bouw bij het paar Balderik en Adela, zowel in de eigen familieachtergrond als in relatie tot de ontwikkelingen in de burchtbouw van dat moment.

Adela

Adela had een Hamalands-Vlaamse achtergrond, die zij van moederskant probleemloos kon herleiden tot de Karolingers.¹¹⁸ Of ze enige kennis had van de houten grafelijke verblijven in Brugge en Gent,¹¹⁹ waarin haar jonggestorven moeder Liudgard opgroeide, is onbekend. Evenmin of ze ooit Boves bij Amiens had aanschouwd, waar het vermoedelijk de graven van Vermandois waren geweest (haar voorgeslacht langs grootmoederskant), die daar reeds omstreeks 900 een 12 m hoge residentieële motte hadden opgericht binnen een bestaand *oppidum*.¹²⁰ Boves is de tot op heden 'oudste' motte van Europa en in relatie tot Montferland natuurlijk wel een interessant gegeven. Nijmegen en de palts aldaar waren Adela in ieder geval wel vertrouwd,¹²¹ maar helaas hebben wij geen idee van wat er in de 10e eeuw op het Valkhof stond. In het eigen Hamaland bezat de familie o.a. een houten zaalconstructie binnen het met halfronde wal en gracht versterkte Zutphen aan de IJssel.¹²² Het best bekend was haar natuurlijk het voorvaderlijk bezit Elten met een ruime hoogteburcht boven de Rijn. Het onderzoek door G. Binding (1964-1965) bracht een tweedelig palts-achtig geheel aan het licht met o.a. een houten zaalbouw en een vakwerk kapel uit het begin van de 10e eeuw. Aan de zuidzijde werd daarbij vooraf veel grond verzet

om het burchtplatform te vergroten. In 944 kon hier Otto I met zijn complete hofhouding worden ontvangen.¹²³ Enige tijd later werd aan de kapel een natuurstenen rotunda met voorbouw toegevoegd.¹²⁴ Het geheel werd vanaf ca. 967 omgebouwd tot het vrouwenkapittel voor zus Liudgard en behield vooralsnog de hout-aarde-omwalling die door Alpertus als *vallum* werd getypeerd in zijn relaas over de inname door Balderik in 1002.¹²⁵ En dan is er natuurlijk het 'Radincheim' uit de *Vita Meinweri*, waarvoor, zoals eerder al gezegd, de bewaardgebleven walburcht de Duno de beste kandidaat is. In 1955 en 1959 onderzocht Renaud deze versterking, gelegen op de letterlijke Veluwerand, zo'n 30 m boven de Rijn. Drie rijen zware palen hielden een wallichaam op z'n plaats dat aan de buitenzijde voorzien was van een planken wand. Een droge gracht omringt nu nog de halfovale burchtaanleg met een open zijde boven de rivier. Een geplaveide poortweg gaf toegang tot het binnenterrein, waarop in het oostelijk deel sporen van houten huizen en stookplaatsen werden aangetroffen.¹²⁶ De opvallende bastionachtige verzwarende van de wal op het westen leidde bij Renaud en Schut al tot bepaalde vragen, waarop we straks nog terugkomen.¹²⁷ De Duno mogen we mijns inziens tot Immeds inbreng rekenen. Of dat ook geldt voor de iets oudere walburcht de Hunneschans aan het Uddelermeer (ca. 900) midden op de Veluwe blijft vooralsnog onduidelijk. Wel kan bij beide walburchten een relatie met de handel in plaatselijk gewonnen ijzererts aanmerkelijk worden gemaakt. In de 13e eeuw werd de Hunneschans heringericht als *curtis* door de graaf van Gelre.¹²⁸ Van de veel grotere walburcht de Heimenberg op de Grebbeberg bij Rhenen weten we nog veel minder, al kon recentelijk een extreem vroeg ontstaan (2000 v. Chr.) van dit imposante verdedigingsstelsel worden aangetoond.¹²⁹ Van een gebruik in Balderiks tijd is niets bekend, wel bezat Adela goederen in deze omgeving bij de Laarseberg, waarover ze nog in conflict raakte met haar zoon Meinwerk.¹³⁰ Bij de Duno hebben we dus vermoedelijk de meest directe aanknopingspunten met het echtpaar. Het was in 'Radincheim' dat Balderik, staande op de verdieping (*solarium*) van een van de gebouwen

met ongetwijfeld een wijds uitzicht over de Rijn, de overmoedige uitspraak over zijn onuitputtelijke materiële voorzieningen gedaan zou hebben, althans volgens de *Vita Meinweri*.¹³¹ Die welstand had hij waarschijnlijk in hoofdzaak aan zijn vrouw te danken. Dit staat echter niet geheel vast, aangezien we over zijn eigen achtergrond niet zo goed zijn ingelicht.

Balderik

Alpertus geeft als zijn mening dat Adela duidelijk beneden haar stand trouwde en dat haar zuster Liudgard zich dan ook eerder tegen een mogelijke verbintenis had verzet.¹³² Men heeft dit willen verklaren door Balderik voor te stellen als iemand met een niet-adellijke of zelfs onwettige afkomst.¹³³ Maar misschien moeten we dit niet te zwaar aanzetten. Alpertus vermeldt tegelijk dat Balderiks oom de prefect Godfried was, die wij tevens mogen zien als graaf in Hattuarië, de landstreek (of grootgouw met ondergouwen) langs Maas en Rijn ten zuidoosten van Nijmegen.¹³⁴ Die familierelatie wordt aangeduid met *avunculus*, dat, indien klassiek correct gehanteerd, oom langs moederszijde betekent. Hiermee moet Balderik toch minstens langs een van zijn ouders van adellijke afkomst zijn geweest. Met de in het Dodenboek van Xanten genoemde 'Gerburg mater Baldrici comes' ('Gerburg, moeder van graaf Balderik') is mogelijk zijn moeder bedoeld.¹³⁵ Het was verder op grond van 'de graad van verwantschap' en zijn 'voorgeslacht' dat Adela hem bewerkte om na het overlijden van Godfried bij de koning de prefectuur op te eisen, waarmee de concurrentieslag losbarstte met graaf Wichman 'van Vreden' die hetzelfde ambieerde als schoonzoon van de oude prefect.¹³⁶ Naar mijn idee mogen we in Balderik een carrièrejager zien van halfadellijke afkomst, die zijn eerdere ondersteuning van de abdis van Elten inruilde voor een profijtelijk huwelijk met een vrouw die vermoedelijk een stuk ouder was dan hijzelf en die onmiskenbaar tot de rijksaristocratie behoorde. Al met al redenen genoeg om het misprijzen van een geestelijke als Alpertus op te roepen. Eigen goederen van Balderik zijn moeilijk te traceren. De schenkingen die hij deed, vonden in de regel plaats samen met zijn vrouw en zullen voornamelijk

uit haar bezit afkomstig zijn geweest. Alleen in het overgeleverde goederenbezi van de abdij Deutz bij Keulen vallen enkele zaken op die mogelijk rechtstreeks op hem zijn terug te voeren. Zoals de kerk met tienden in Birten bij Xanten, een hoeve met kapel in Strommōrs bij Rheinberg, de kerk van Osterfeld bij Bottrop, kerk en tienden in Marl bij Recklinghausen, drie hoeven met tienden in Buir bij Bergheim en een hoeve in Antweiler.¹³⁷ Birten en Strommōrs, mogelijk ook nog Osterfeld, lagen in het eerder genoemde Hattuarië, de meeste andere vermelde bezittingen net daarbuiten.¹³⁸ Mocht deze Deutzer overlevering inderdaad enige indicatie bieden voor Balderiks thuisfront, dan zouden we dat dus in de omgeving van Xanten – Moers kunnen zoeken. Later treffen we hier de heren van Alpen aan (o.a. als voogd voor de Deutzer goederen in Birten), waarvan de 12e-eeuwse motte-burcht in het Rijndal voorafgegaan werd door een weinig bekende walburcht op de steilrand van de Bönninghardt¹³⁹ (in een vergelijkbare positie als Monterberg, de Duivelsberg en de Duno). In dat Hattuarië mogen we, vanuit de geo-politieke aspecten van het conflict om de prefectuur, Balderiks oom, de oude prefect Godfried, als graaf plaatsen.¹⁴⁰ Aan hem voorafgaand vinden we daar een graaf Eremfried (947), tevens graaf in de als ondergouw van Hattuarië beschouwde Duffeltgouw oostelijk van Nijmegen.¹⁴¹ Deze graaf Eremfried wordt door de Duitse literatuur in de regel gerekend tot de familie van de Ezzonen, de latere paltsgraven aan de Rijn.¹⁴² Mijns inziens ten onrechte. De gegevens uit de Dodenboeken van Xanten en Oudmunster-Utrecht combinerend valt in hem eerder de broer van bisschop Balderik van Utrecht (918-975) en zoon van graaf Ricfried in de Betuwe te zien.¹⁴³ Dat brengt prefect Godfried en zijn neef Balderik daarom meer in lijn met deze Ricfried-Balderikken-clan, wat ook rijmt met de aanneembare verwantschap die er moet hebben bestaan tussen 'onze' Balderik en de Luikse bisschop Balderik II (1008-1018) uit deze familie.¹⁴⁴ Enkele laatmiddeleeuwse bronnen laten de Ricfried-clan opmerkelijk genoeg wortelen in de bewuste grootgouw Hattuarië.¹⁴⁵ Verder valt ook de opvallende naam Nevelong op voor een andere broer van graaf Eremfried en bisschop Balderik van Utrecht.

Een duidelijke verwijzing naar een kennelijk zo door de familie ervaren Nibelungen-traditie.¹⁴⁶ Iets wat wel past in de onmiddellijke nabijheid van Xanten. Dat is immers het 'Santen' als de woonplaats van Siegfried de Drakendoder in de eindversie van het Nibelungenlied, tevens het 'Troia' (= *Colonia Ulpia Traiana*) van diens moordenaar Hagen.¹⁴⁷ Tegen deze achtergrond bezien, is het frappant om in de *Vita Meinweri* te lezen dat er in (de burcht) 'Radinheim' in het slaapvertrek van Adela een wandtapijt hing, vervaardigd ter ere van Balderik, waarop vermoedelijk hijzelf als drakendoder stond afgebeeld.¹⁴⁸ Een herinnering aan Balderiks optreden tegen de Noormannen in 1006? Onwillekeurig denken we hierbij ook aan de bekende drakensage verbonden met de oncontroleerbare geschiedenis van de voorgeden van Pont-Geldern in Hattuarië.¹⁴⁹ Xanten is trouwens in dit verband nog op een andere manier interessant. Het zal aartsbisschop Brun van Keulen (953-965) zijn geweest, broer van keizer Otto I, die omstreeks het midden van de 10e eeuw het immuniteitsterrein van het stift Xanten voorzag van de *Bischofsburg*. Deze bestond uit een zware rechthoekige toren (ca. 25 m hoog, 27 bij 21 m van oppervlakte met een muurdikte van ruim 2 m) met een gelijkvloerse ingang. De toren was omgeven met een eigen ringmuur (*chemise*), waarbij de ruimte tussen de toren en de muur aan de zuidzijde vanaf het begin met aarde was opgevuld (5 m hoog), waardoor er daar een verhoogde weergang ontstond. De westelijke en noordelijke tussenruimte heeft vermoedelijk een aarden 'oprit' bevat om op die weergang te kunnen komen. De opgravers van de toren wilden indertijd de betreffende aanaarding van de toren niet als motte betitelen, ook niet als een ten dele 'ingemotte' toren,¹⁵⁰ misschien vanwege de gelijkvloerse ingang op het oosten. Het mag echter duidelijk zijn dat het ten dele aanaarden van deze 10e-eeuwse burchttoren niet louter een praktisch doel zal hebben gediend, maar toch ook het geheel van toren met *chemise* in defensief opzicht sterker moet hebben gemaakt.¹⁵¹ De *Bischofsburg* vormde het zuidwestelijke hoekelement van het ommuurde immuniteitsterrein, dat verder voorzien was van een gracht met palissade. Balderik zal deze toren ongetwijfeld hebben gekend. Hij had een zuster in deze regio wonen.¹⁵²

Terugblikkend mogen we Balderiks afkomst dus niet al te zeer kleineren, zeker niet die van moederskant, mits Alpertus correct is in het aangeven van de verwantschap met de prefect langs die zijde. Balderik zelf geeft ons misschien één beperkte blik op zijn mogelijke stamboom. Het gedenkboek van de abdij Reichenau aan het Bodensee bevat naast een niet te miskennen inschrijving van het echtpaar 'Palderich comes, Adala'¹⁵³ elders het volgende intrigerende rijtje namen: 'Palderich, Arnolf, Adala, Adalbert, Irinfred, Keila, Otuuart, Reginbern, Meginolt, Immet, Uuicman, Liutgart'.¹⁵⁴ De schrijfwijze 'Palderich' en de opvallende namen uit Adela's omgeving (inclusief Immed!) doen vermoeden dat we hier met het roemruchte echtpaar van doen hebben.¹⁵⁵ Bij nadere beschouwing valt op dat de naam Adela pas op de derde plaats komt. Gelet op de combinatie Wichman – Liudgard mogen we de andere man-vrouw-combinaties ook als echtpaar beschouwen. Daarmee wijst de opeenvolging van 'Arnolf, Adala' eerder naar Adela's grootouders langs moederszijde, graaf Arnulf de Grote van Vlaanderen met echtgenote Adela van Vermandois, dan naar haarzelf. Naar mijn idee deed Balderik deze inschrijving los van zijn (afwezige) echtgenote en het lijkt er sterk op dat hij na zichzelf (als inschrijver) een aantal overledenen wilde herdenken, waarbij hij uit respect zo 'hoog' mogelijk begon, maar daarbij wel een zeker ritme aanhield. Het rijtje zou dan als volgt kunnen worden geïnterpreteerd: Balderik zelf; Arnulf en Adela (grootouders van Adela langs moederszijde); Adalbert (grootvader van Balderik langs vaderszijde?); Eremfried en 'Keila' = Gisela (mogelijke grootouders van Balderik langs moederszijde); Otward (vader van Balderik?); Reginbern, Meginolt (namen die niet misstaan bij de Immedingen, de verwantenkring van Immed¹⁵⁶); Immed (Adela's overleden eerste echtgenoot); Wichman en Liudgard (Adela's ouders).¹⁵⁷ Er ontbreken wat 'bekende' namen, zoals Balderiks vermoedelijke moeder Gerburg en haar broer de prefect. Maar die kunnen op het moment van inschrijving in Reichenau nog tot de levenden hebben behoord. Dat moment zou ik niet al te lang na 996 plaatsen, het vermoedelijke trouwjaar van Balderik en Adela. Een dergelijke inschrijving geschiedde in de regel persoonlijk. Van een verblijf in Reichenau

weten we echter niets. Misschien dat Balderik deelnam aan de veldtocht van 1004 naar Noord-Italië, waar veel Lotharingers bij betrokken waren. Die tocht voerde Hendrik II via Trente en Verona naar Pavia, waar hij gewapenderhand zijn kroning tot koning van Italië afdwong. Het leger keerde vervolgens terug via Como en Zürich.¹⁵⁸ Het zijn in ieder geval de jaren (na het conflict om Elten en vóór de strijd om de prefectuur) dat Balderik de gunst van de koning verwierf en we hem voor het eerst met de graventitel tegenkomen. Of daarmee de oorsprong van de Reichenau-inschrijving(en) is verklaard, blijft natuurlijk de vraag, zoals ook de juiste interpretatie van het genoemde rijtje namen open blijft staan voor discussie.¹⁵⁹ Toch wil ik er minimaal de lijn tussen graaf Balderik en zijn 'voorganger' in Hattuarië en de Duffelt (grootvader) graaf Eremfried mee accentueren.

De burcht Montferland in breder perspectief

Al met al hebben we nu wel voldoende van het sociaal-politieke netwerk van Balderik en Adela in kaart gebracht om hun positie te kunnen duiden. Zij wisten wat er gaande was in Europa en zullen ook wat de burchtenbouw van die tijd betrof voor

Afb. 6. Gennepe: begroeide resten van het 'Gennepers Huis' aan de samenvloeiing van Niers en Maas. Foto: auteur ca. 1979.

niemand hebben hoeven onderdoen. Met andere woorden, Opladen/Montferland was een moderne constructie, op 'niveau'. Maar wel met zeer eigen kenmerken.

Qua aanleg doet het in de verte denken aan Mouson, een sterkte langs de Moezel ten zuiden van Metz. Deze hoogteburcht van de hertogen van Opperlotharingen had een grote natuurlijke heuvel als basis en die werd in de loop van de 11e eeuw kunstmatig bewerkt en verhoogd tot een enorme motte met een platform van ca. 100 bij 60 m.¹⁶⁰ Een 'opstaand randje', zoals op Montferland, is op zich bij motte-burchten geen uitzonderlijk verschijnsel. In de regel verbergt de rand dan de fundering van een rondlopende ringmuur (*shell-keep*). Van een compleet omwalde bovenrand, zoals Montferland deze bezat (en daar ca. 2 m hoog), zijn me zo geen andere voorbeelden bekend. Wel van twee Franse voorbeelden met een variatie hierop, waarbij de opstaande walrand voornamelijk is aangebracht aan de meest bedreigde zijde.¹⁶¹

Het in mijn ogen hybride karakter van Montferland (motte plus 'walburcht' op het platform) wordt nog eens onderstreept door de natuurstenen ringmuur die de wal bekroonde en waarvan Alpertus het bijzondere karakter reeds aangaf. Ter vergelijking hebben we aangaande walburchten het bekende voorbeeld van Le Plessis-Grimoult (Calvados) van ca. 1040 met poorttoren en muurtoren.¹⁶² Wat betreft vroege mottes zijn er via bewaard gebleven muurwerk of vanuit het archeologisch onderzoek tot op heden geen platform-ringmuren bekend die verder terugreiken dan de 12e eeuw.¹⁶³ Voor vroege stenen torens op motte-burchten kunnen we al wel terecht in de 11e eeuw. Het blijkt daarbij bijna altijd om 'ingemotte' torens te gaan. Een vroeg voorbeeld zal de vierkante toren (ca. 12 x 12 m, muurdikte 2 m) van Lürken in het Rijnland zijn geweest. Deze werd in de eerste helft van

de 11e eeuw aangelegd ter plaatse van een oudere *Flachsiedlung* en was vanaf het begin 'ingemot' tot 1,5 m hoogte.¹⁶⁴ Later in de eeuw komen dan de voorbeelden van Diest (op de Warandeheuvel) in Vlaams-Brabant (derde kwart 11e eeuw),¹⁶⁵ Melier in Belgisch-Luxemburg (ca. 1060)¹⁶⁶ en Okehampton in Devon (ca. 1080).¹⁶⁷ In de Loire-streek trad daarentegen omstreeks of kort na 1000 al een volgende fase in, waarbij bestaande (vroege) mottes letterlijk werden gecoupeerd en imposante stenen torens tegen het restant aan werden gebouwd (Montbazou, Loches).¹⁶⁸ Aan het motte-segment zal daarbij naast een verdedigingsaspect (tegen ondermijning op dat punt) ook zeker een symbolische functie toegekend moeten worden in het benadrukken van de bezitsrechten en de continuïteit. Dat er op een groot motte-platform vervolgens weer een 'ingemotte' toren verrijst, zoals de interpretatie van Montferland aangeeft (hoewel de toren daar misschien nooit werd afgebouwd), blijft overigens een vrij uniek gegeven.¹⁶⁹

Op het binnenterrein van 'normale' walburchten treffen we wel vaker stenen torens aan. Te denken valt aan de *Oldenburg* (Kreis Steinfurt) in Münsterland, waar omstreeks 1000 een rechthoekige stenen

Alb. 7. Munna/Monterberg (Kalkar, BRD): links motte met restant van ronde toren; rechts ruïne van 14e-eeuwse kapittelkerk op het voorterrein; zicht op Kalkar beneden in het Rijn dal (L. Doomer, ca. 1660).

toren (24,7 x 19 m, muurdikte 2,4 m) met vier steunpijlers in de lengteas werd opgericht midden in het 'Rondeelken', een forse rondlopende omwalling met droge gracht. Deze walburcht (oppervlakte 0,5 ha) met toren(fundament) ligt weer binnen een uitgebreid walsysteem vermoedelijk uit de 8e of 9e eeuw.¹⁷⁰ Verder is er de *Kaarksbiere* bij Clairefontaine (Belgisch-Luxemburg), waar de fundering werd gevonden van een natuurstenen toren van 12 x 12 m (muurdikte 2,3 – 2,5 m) in het centrale deel van een uitgebreid meerfasen walsysteem bestaande uit diverse compartimenten. De toren zou kunnen dateren uit de tijd tussen de 9e en 13e eeuw.¹⁷¹ In dezelfde regio ligt de 'ingemotte' voormalige burchttoren van het *Alt-Schlöss* of *Vieux-Château* van Bodange (Belgisch-Luxemburg), versterkt met een rondgaande omwalling, voorwerk en droge grachten, gelegen op een rots boven de Sûre.¹⁷² Te wijzen valt verder op de ronde toren op het hoogste punt binnen de 11e-eeuwse uitbreiding van de in oorsprong Karolingische vluchtburcht *Alte Burg im Quecken* hoog boven Bad Münsterleif in de Eifel (met een opmerkelijke onregelmatig gevormde motte met gracht in het lagere en oudste gedeelte).¹⁷³ In eigen land is er dan natuurlijk het qua plattegrond altijd nog raadselachtige natuurstenen bouwwerk aan de binnenzijde van de omwalling van de Hunenborg in Twente, waarbij aan een gebruik in de 12e eeuw wordt gedacht.¹⁷⁴

Uitzonderlijk bij Montferland is en blijft de muurdikte van 5,5 m aan de basis van de natuurstenen toren. Hiervoor is maar weinig vergelijkingsmateriaal beschikbaar. Bekend is de vondst van een 11e-eeuwse ronde toren in Hamburg met een muurdikte van 4 m.¹⁷⁵ Er valt verder te wijzen op de muurdiktes onderaan enkele vroege vierkante of rechthoekige burchttorens in Lotharingen: het eerder vermelde Mousson (4 m, op of in de motte) en Vaudémont (4,5 m, 'éperon barré'). Beide torens worden toegeschreven aan de 10e of 11e eeuw.¹⁷⁶ Meer duidelijkheid biedt het onderzoek naar de rechthoekige toren van Ename, de zetel van het Ottoonse markgraafschap aan de Schelde. Hier kon een funderingsbreedte van 3 – 4,40 m worden vastgesteld. Als bouwjaar wordt tegenwoordig gedacht aan de jaren rond 1000,¹⁷⁷ waarmee als bouwheer graaf Godfried (de Gevangene) van Verdun of diens zoon

Herman van Ename in aanmerking komen. De burchttoren van Ename (met een binnenoppervlakte van 27 x 10 m) was daarmee dus een exacte tijdgenoot van die op Montferland. Ook deze toren had als context het allerhoogst denkbare sociale milieu van die tijd. De broer van Herman van Ename, hertog Godfried van Nederlotharingen, behoorde tot Balderiks verklaarde vijanden na de moord op Wichman 'van Vreden' en deed er alles aan zijn ondergang te bewerkstelligen.¹⁷⁸ Een forse muurdikte is dus al met al voor de 11e eeuw niet ongewoon, al blijft 5,5 m wel wat extreem. Bij alle hier genoemde torens ontbreken er steunberen, welke bij hun meer bekende 'generatiegenoten' (met dunner muurwerk) als Ivry-la-Bataille en die in de Loire-streek wel voorkomen (bijvoorbeeld Montbazou en Loches).¹⁷⁹ Vanuit het archeologisch en bouwhistorisch vergelijkingsmateriaal vertoont de motte van Opladen/Montferland genoeg bijzondere kenmerken om haar een eigen plaats te geven binnen het type van de motte-burcht als zodanig. Om te kunnen bepalen of het daarmee verkregen beeld ook gevolgen heeft voor onze kennis van de andere bij Alpertus vermelde burchten is het wenselijk om deze (en enkele in de verdere context van het echtpaar) nog eens langs te lopen om de tekst(interpretaties) en de situatie ter plaatse daarmee te kunnen vergelijken.¹⁸⁰

■ De consequenties van het onderzoek op Montferland voor de andere burchten bij Alpertus

Inleiding

Met het vaststellen van het motte-karakter van Opladen – dankzij de opgravingen op Montferland – hebben we een belangrijke stap kunnen zetten in het verkrijgen van meer inzicht in het fenomeen 'burcht' rond het jaar 1000. Alpertus van Metz beschrijft echter meer versterkingen dan alleen Opladen. Maar die moeten het helaas nog altijd zonder een afdoende archeologische 'toets' stellen. Toch kan een vergelijking daar met de nu beschikbare gegevens van Montferland verhelderend werken. Het is namelijk de 'detailopname' die ons hierbij moet helpen. De door Alpertus gehanteerde terminologie

voor de versterkingen als zodanig (*castellum, munio, oppidum*) is te divers en te willekeurig om er enig houvast aan te kunnen ontlelen.¹⁸¹

De strijd om de prefectuur

De meeste versterkingen noemt Alpertus in verband met het tussen Balderik en Wichman 'van Vreden' uitgebroken conflict over de prefectuur. Dit ambt, dat alleen bij Alpertus enigszins omschreven wordt, hield een soort oppergezag in over het rivierengebied en was in ieder geval bedoeld om bij invallen van de Noormannen de verdediging te leiden.¹⁸² Omstreeks 1000 werd dit ambt bekleed door Godfried, de oom (*avunculus*) van Balderik, zoals al eerder aangegeven. Bij Alpertus lezen we dat Adela de aanspraken van haar man op diezelfde functie onderbouwt door te wijzen op zijn 'voorgeslacht' en de 'graad van verwantschap' met de prefect.¹⁸³ Dat voorgeslacht hebben we eerder nader proberen aan te duiden en daarbinnen vinden we inderdaad bepaalde aanwijzingen hiervoor. Het was immers graaf Ricfried (de vader van Eremfried, graaf in Hattuarië), die ca. 920 de 'heidenen verdreef' uit Utrecht, ten behoeve van een andere zoon, bisschop Balderik.¹⁸⁴ Die 'heidenen' kwamen echter wel eens terug, zoals in 1006 en 1007 het geval was. De inval van 1006 trof vooral Tiel, dat geplunderd en ten dele verbrand werd. Alpertus verhaalt dat de bejaarde en ziekelijke prefect de feitelijke verdediging overliet aan Balderik en Unroch, graaf in Teisterbant. Als het jaar daarop Utrecht wordt bedreigd, heeft Alpertus het alleen over 'onze aanvoorders', maar zal daar waarschijnlijk dezelfde personen mee bedoelen.¹⁸⁵ De prefectuur moet echter meer hebben ingehouden dan een louter militaire taak. Bij Alpertus verneemen we ook dat er een vorm van rechtspraak toe behoorde.¹⁸⁶ Misschien was het ambt vergelijkbaar met dat van 'landgraaf', dat we later (ca. 1100) kortstondig vermeld vinden bij graaf Gerard 'de Lange' van Gelre.¹⁸⁷ Godfried de prefect had weliswaar een zoon,¹⁸⁸ maar deze werd als onbekwaam beschouwd en daarom ambieerden neef Balderik en schoonzoon Wichman 'van Vreden' deze perspectiefrijke functie. Het toneel van de strijd die hierop volgde, vinden we specifiek in de Maas-Rijn-regio ten zuiden van

Nijmegen, waarbij Gennep (een eigen bezitting van Godfried) en *Munna* (Monterberg) bij Kalkar met name worden genoemd. Dat pleit ervoor, zoals eerder aangegeven, om aan Godfried ook de grafelijke rechten in dit Hattuarië toe te kennen, al beschikken we niet over oorkonden die dit kunnen staven. Wat ook niet scherp aangegeven kan worden is het exacte begin van de concurrentieslag, toch van enig belang voor het dateren van de gebeurtenissen rondom de te bespreken burchten. Tijdens het geruzie vond een strafexpeditie plaats tegen Balderiks bondgenoot Lambert van Leuven in de tweede helft van 1012. Hier nam graaf Wichman aan deel.¹⁸⁹ De onderlinge schermutselingen en belegeringen waren gestart na de dood van prefect Godfried, zoals Alpertus dat aangeeft in het eerste hoofdstuk van zijn tweede boek. Godfried werd door hem echter al (in het eerste boek) als oud en afgedaan beschreven tijdens de Noormanneninval van 1006 en bij die van het jaar erop niet eens meer genoemd. Daarom laten de meeste beschrijvers van deze geschiedenis de oude prefect overlijden in 1006.¹⁹⁰ Maar als de indeling in twee boeken van Alpertus' werk enige betekenis heeft en liefst die van de tijdsindeling '*tempore Ansfridi*' ('ten tijde van bisschop Ansfried 995-mei 1010') voor het eerste en '*tempore Adelboldi*' ('ten tijde van bisschop Adelbold, vanaf 1010) voor het tweede deel,¹⁹¹ dan zou het conflict om de prefectuur pas in 1010 zijn gestart. Dat geeft een wat krappe tijdsruimte (1010-1012) voor alle gemelde acties en tegenacties (Alp. Mett. II 1 t/m 9). Zeker omdat daarbinnen ook nog een pelgrimstocht van graaf Wichman naar Rome plaatsvond,¹⁹² maar in principe moet het kunnen en we zullen hier dan ook de daaruit voortvloeiende chronologie hanteren.

Gennep

Gennep wordt aangeduid als een kleine sterkte ('...*Ganipe municunculam*...') met als hoofdkenmerk een *turris*, wat Van Rij in zijn heruitgave dan ook met 'toren' weergeeft (afb. 6).¹⁹³ Gelet op het unieke karakter (voor die tijd en regio) dat Alpertus de natuurstenen muur van Opladen toekent, zullen we in de burchttoren van Gennep een houten constructie mogen zien. De locatie is vermoedelijk die van het latere Gennep Huis op de tip van de

uitmonding van de Niers in de Maas. De daar aanwezige ruïne van natuur- en baksteen temidden van de nog zichtbare restanten van vroegmoderne vestingwerken is echter nog nooit uitgebreid archeologisch onderzocht.¹⁹⁴ In de tweede helft van de 11e eeuw resideerden op de burcht de ouders van de H. Norbertus van Gennep (of Xanten). Het is echter niet mogelijk deze familie zonder meer te koppelen aan die van prefect Godfried.¹⁹⁵ In 949 is er eenmalig sprake van de Gennepgouw (als ondergouw van Hattuarië?). De hierbinnen functionerende 'graaf Arnulf' valt eveneens moeilijk genealogisch onder te brengen.¹⁹⁶

Munna/Monterberg

Het *castellum Munna* (Monterberg bij Kalkar) was een bestaande hoogteburcht op een uitloper van de stuwwal langs het Rijnland (afb. 7). De aanleg wordt

van nature beschermd door twee diepe erosiegeulen die als holle wegen links- en rechtsom naar beneden lopen. Er dringt zich een vergelijking op met Elten en Monterberg zou wel eens het versterkte machtscentrum van Hattuarië geweest kunnen zijn. Alpertus meldt dat Wichman 'van Vreden', in zijn concurrentieslag met Balderik, dit op een 'berg' gelegen *Munna* versterkte door het op te hogen met een *agger* en 'torens'.¹⁹⁷ Dit *agger* werd in de regel vertaald met 'wal', maar kan, evenzeer als we bij Opladen zagen, op een motte duiden.¹⁹⁸ Het ca. 1011 reeds bestaande Monterberg zal ongetwijfeld al een vorm van omwalling hebben gekend. Op de zuidelijke uitloper van het burchtplatform lijkt daar nog een restant van over te zijn met een ervoor liggende droge gracht. Midden op het terrein (achter de huidige bebouwing) vinden we een forse motte (ca. 8 m hoog), sterk verminkt door de aanleg van een *Wasserwerk* na de Eerste Wereldoorlog. Rondom de motte bevindt zich op enkele plaatsen een lichte inzinking die men als gracht wil typeren, maar die evengoed van een uitbraaksleuf kan stammen.¹⁹⁹ Monterberg is helaas nooit archeologisch onderzocht. Het motte-karakter van Opladen/Montfer-

Afb. 8. Aspel (Rees, BRD): motte in het 'Meer', een dode Rijnarm. Foto: auteur 1994.

land maakt echter ook hier een vroeg 11e-eeuwse motte mogelijk. Daarbij kunnen de (houten) 'torens' bovenaan de motte-rand in een palissadewand worden gedacht. We krijgen dan een beeld dat sterk lijkt op de veelgebruikte 12e-eeuwse beschrijving door Walter van Terwaan van de (nu verdwenen) motte (*agger*) van Merkem (West-Vlaanderen), waarbij de rand van het motte-platform omgeven was met een palissadewand (*vallum*), waarin vele (houten) 'torens' waren opgenomen.²⁰⁰ Hoewel deze beschrijving uit later tijd dateert en het Latijn bij Alpertus sterk klassiek gekleurd is, helpen de details bij de motte-burcht van Merkem ons misschien toch een beeld te vormen van wat de kanunnik uit Tiel bedoeld kan hebben.

Op de rijksdag van Nijmegen in 1018 gelaste keizer Hendrik II de totale verwoesting van Monterberg, dat kort daarvoor door verraad in Balderiks handen was gespeeld.²⁰¹ In de 13e eeuw toonde de graaf van Kleef zijn belangstelling voor deze strategische plek, maar eerst tegen 1260 verleende de aartsbisschop van Keulen hem de definitieve toestemming tot herbouw van de burcht.²⁰² Dat leidde tot een moderne hoogteburcht, waarbij de nu nog aanwezige motte zeker geen nieuw element geweest zal zijn. De hoge ronde toren (binnendiameter 12,5 m) met uitkraging bovenaan, die na de afbraak ca. 1650 nog een tijdje op de motte zichtbaar was, zal een toevoeging uit de 14e eeuw zijn geweest.²⁰³

Aspel

Het *castellum Aspola* (Aspel ten noordoosten van Rees) was rond 1000 in het bezit van Godizo, een verwant van Adela (afb. 8). Ook de burcht van Heimbach in de Eifel behoorde hem toe.²⁰⁴ Aspel lag in de Hetter (gouw), de streek op de rechter Rijnsoever, die tot de grootgouw Hattuarië wordt gerekend.²⁰⁵ Godizo's afkomst wordt via zijn eveneens door Alpertus vermelde vader Richizo herleid tot de graaf Gerhard (Matfriedingen) die zich in 900 over de weduwe van de ongelukkige koning Zwentibold ontfermde. Op dezelfde afstamming kon vermoedelijk graaf Gerhard 'van Metz' ('van de Moezel') bogen, die bij Alpertus wordt aangeduid als een trouw bondgenoot van graaf Balderik.²⁰⁶ Zijn adeldom weerhield Godizo er niet van om, als

partijman van Wichman 'van Vreden', zijn vazallen de reispaarden te laten roven van bisschop Adelbold van Utrecht, die gold als beschermheer van Balderik. Deze euveldaad kwam Godizo te staan op een belegering van Aspel door Balderik (ca. 1011). In zijn weergave van de strijd, die enige dagen duurde, zegt Alpertus niets over een 'ophoging' van wat dan ook met betrekking tot het burchtkarakter van Aspel. Wel wijt hij het falen van het beleg aan 'de sterkte van de vesting en de hoogte van de torens'. Als extra detail geeft hij aan dat de burcht slechts van één kant benaderbaar was, omdat er aan de andere kant 'een moeras en een meer' lagen.²⁰⁷ Ook hier weer het opvallende meervoud aan 'torens'. Het huidige *Haus Aspel* (klooster) is voortgekomen uit de voormalige voorburcht van de oorspronkelijke aanleg, waarvan het hoofdelement een forse ovale motte vormt (ca. 10 m hoog), die als een eiland in een dode Rijnarm ('Meer') ligt. Hoewel archeologisch nooit onderzocht (wel opgemeten),²⁰⁸ mogen we met onze huidige kennis van zaken niet langer uitsluiten dat het deze motte 'in een meer' was, waarop Godizo's sterkte prijkte. De burcht kwam nog in de 11e eeuw in Keuls bezit en werd in 1190 verbouwd. In 1238 werd Aspel door Kleef verwoest en door de aartsbisschop in 1243 weer opnieuw opgetrokken op kosten van Kleef. Die verplichte investering bleek alsnog lonend, toen Aspel als pandbezit in 1392 in Kleefse handen kwam. Vanaf eind 16e eeuw zette door de vele oorlogshandelingen in de regio het verval in. De hoofdburcht werd in de 18e eeuw gesloopt.²⁰⁹ Het laatmiddeleeuwse uiterlijk is op treffende wijze bewaard gebleven op een nu helaas slecht zichtbaar 14e-eeuws fresco in de St.-Agneskapel van de Keulse Dom.²¹⁰

De 'Maasburcht'

Alpertus vertelt dat in het begin van het conflict om de prefectuur Wichman probeerde Balderik te treffen door de aanleg van een nieuwe burcht ergens langs de Maas. De details die hij daarbij geeft zijn vanuit burchttypologisch oogpunt uiterst interessant, maar lastig te interpreteren. Het gaat om een 'moerassig meer' op 'tweehonderd schreden van de Maas' met daarin een 'kleine heuvel'. Het meer wordt als diep en breed gekarakteriseerd. Wich-

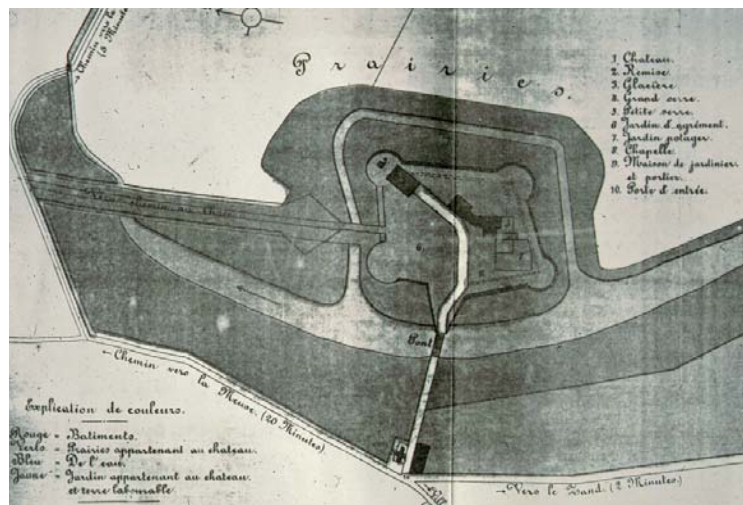

Afb. 9. Het kasteel van Boxmeer op het eiland in 'de Meer'. Kadastrale situatie 1829, Kadaster Boxmeer B3 1829.

man erkende de strategische ligging en liet boeren uit de omgeving een gracht graven 'en zo de heuvel een flink stuk ophogen'. Door vervolgens een '*vallum*' aan te leggen en 'torens' toe te voegen, werd de sterkte voltooid.²¹¹ Ons treft natuurlijk die (kunstmatige) ophoging van de aanwezige (natuurlijke) heuvel en, opnieuw, dat meervoud van 'torens'. Die onloochenbare ophoging van de heuvel zelf en het inmiddels bewezen motte-karakter van Opladen/Monterland laten nu wel toe ook bij deze 'Maasburcht' van ca. 1011 te denken aan de constructie van een motte-burcht. Desalniettemin geven bepaalde details een onlogische indruk. Een heuvel in het water die werd verhoogd; een gracht daaromheen (in het water?); het omgeven van de heuvel met een '*vallum*' ('wal' of iets anders?) en het toevoegen van 'torens' (waar?). Een rechtlijnige

vertaling zonder meer brengt hier geen uitkomst,²¹² maar bestudering van de landschappelijke context doet dat misschien wel. Daarom richten we ons eerst op het vraagstuk van de lokalisering van deze 'Maasburcht'.

Alpertus geeft geen nadere aanduiding, misschien omdat Balderik onmiddellijk terugsliep en na een belegering de naamloze aanleg liet verbranden en met de grond gelijk liet maken.²¹³ De sterkte had hem duidelijk moeten hinderen in het ontplooiën van macht in het gebied van zijn neef, de zoon van de overleden prefect Godfried. Daarmee komt in hoofdzaak Hattuarië in beeld, waar we ons de oude Godfried ook als graaf voorstelden. In eerste instantie lijkt dan de strook rechts van de Maas in aanmerking te komen ten zuiden van het kroondomein Nijmegen, tot de omgeving van Venlo waar de Maasgouw begon. Hoewel een gouw niet samen hoefde te vallen met een gebied waarbinnen grafelijke rechten werden uitgeoefend, geven de spaarzame gegevens aangaande Hattuarië geen aanleiding daar van af te moeten wijken. Rechts van de Maas heeft men de 'Maasburcht' bijvoorbeeld gezocht ter plaatse van het laatmiddeleeuwse kasteeltje Heijen bij Gennep.²¹⁴ We vinden daar weliswaar een voormalig stuk dode Maasarm ('het Meer'),²¹⁵ maar de plaatselijke geografie voldoet toch niet aan wat we bij Alpertus menen te verstaan. Recentelijk dacht men nog aan de locatie van het Gennep Huis,²¹⁶ maar dat moet een vergissing zijn. Alpertus maakt duidelijk onderscheid tussen de 'kleine sterkte van Gennep' en de 'Maasburcht'. Op zich kan de bewuste aarden versterking, die ca. 1011 hooguit enkele maanden zal hebben bestaan, overal hebben gelegen in de bewuste zone en verdwenen zijn zonder enig spoor na te laten. Anderzijds kan de plek een zodanig strategisch potentieel hebben bezeten, dat ze later werd hergebruikt. Daarbij komt, bij nader inzien, dat Hattuarië, als voortzetting van het Romeinse district van Xanten, zich ook voor een deel westelijk van de Maas zal hebben uitgestrekt.²¹⁷ Te denken valt dan aan de strook tussen Blerick en Grave en in het westen begrensd door de Peel, waarachter Texandrië begon.²¹⁸ Als mogelijke locatie komt nu de kasteelsite van Boxmeer in aanmerking, waarop verrassenderwijs enkele kenmerkende details uit de beschrijving bij

Alpertus van toepassing zijn en die ons tevens in staat stellen het ietwat cryptische relaas van de constructie van de 'Maasburcht' beter te duiden (afb. 9). Zo stelt Alpertus dat de belegeraars niet in staat waren de sterkte geheel te omsingelen, 'daarvoor strekte de bocht van het meer zich te ver uit'.²¹⁹ In Boxmeer vinden we ook een dode Maasarm, 'de Meer' genaamd, die ooit haar naam gaf aan het dorp. Langs zij loopt de Heerstraat, het relict of de opvolger van de Romeinse weg op de linker Maas-oever richting Cuijk. De vorm van 'de Meer' is langgerekt en gebogen. Het middengedeelte kende een sterke verbreding, waarin een flink eiland was gelegen (afb. 10). Op dit eiland stond, binnen weer een eigen omgrachting, op het eind van de 13e eeuw de burcht van Jan Boc, medenaamgever aan het dorp. Zoals dit kasteel daar was gesitueerd, kunnen we ook het 'onlogische' bij Alpertus ondervangen, door ons voor te stellen dat er op zijn 'heuvel in het meer' voldoende ruimte was voor een aparte omgrachting waarbinnen een motte werd opgeworpen. De *vallum*

Afb. 10. Boxmeer, plattegrond eind 19e eeuw met de nieuwe toegangsbrug uit 1877, de vervallen toegangsweg (Hofdijk) uit het noorden en op het eiland de aanduiding van de 16e-eeuwse bastions rondom het voormalige kasteel. Foto: Universiteit van Tilburg, Brabantcollectie, nr. B79.1, 72.11c.

die vervolgens werd aangelegd, wordt soms vertaald met 'wal' en dan tot hoofdelement van de aarden versterking gemaakt in de zin van een walburcht.²²⁰

Die laatste gevolgtrekking lijkt me toch in tegen-spraak met het accent dat Alpertus legt op het verhogen van het heuveleiland zelf. *Vallum* heeft in de eerder aangehaalde 12e-eeuwse beschrijving van de motte van Merkem in Vlaanderen in alle interpretatieve vertalingen de betekenis van een 'palissadewand'.²²¹ Misschien mag dat ook gelden bij de vroeg- 11e-eeuwse 'Maasburcht', als we ons herinneren dat de door Alpertus vermelde *vallum*

van Elten door G. Binding werd teruggevonden als een hout-aarde-wand.²²² Een dergelijke interpretatie sluit ook beter aan bij het motte-idee dat de meeste onderzoekers bij dit tekstfragment aangaande de 'Maasburcht' hebben.²²³ Zoals we bij de burchtsite van *Munna* reeds opmerkten, kan het aangehaalde 12e-eeuwse voorbeeld van Merkem ook worden gebruikt om een idee te krijgen hoe we ons de door Alpertus zo veelvuldig gememoreerde 'torens' (*Munna*, Aspel, 'Maasburcht') als licht uitspringende houten torens in een dergelijke palissadewand kunnen voorstellen.²²⁴ In zijn heruitgave van Alpertus heeft Van Rij dan ook getracht de bovenstaande mogelijkheden hun kans te geven binnen de betrekkelijke rekbaarheid van een verantwoorde vertaling.²²⁵

De 'Maasburcht' was, ondanks alles, toch een kort bestaan beschoren. De plaats leek onneembaar. De belegeraars slaagden er niet in een brug te bouwen over het diepe water. Toen ze echter actie ondernamen om vrachtboten van de Maas over te brengen naar het meer zonk de belegerden de moed in de schoenen. Zeker toen er op die boten belegeringstoestellen (*machines*) werden geïnstalleerd. Dit is vermoedelijk de oudste vermelding van belegeringswerktuigen voor onze streken!²²⁶ De getrouwen van Wichman gaven zich over, waarna de aanleg werd verwoest.²²⁷ Uitgaande van de mogelijkheid dat dit alles zich afspeelde te Boxmeer, had de locatie daarmee natuurlijk zijn strategische waarde nog niet verloren. Misschien was de 'Heimericus de Mera' uit de entourage van Herman van Malsen / Cuijk op het eind van de 11e eeuw weer een nieuwe bewoner.²²⁸ In 1284/1285 werd de burcht van Jan Boc verwoest door een strafexpeditie met bewapende koggen vanuit Dordrecht. Voor hetzelfde feit van 'hinderen' van de Maashandel lieten de Brabantse hertogen in 1365 het herbouwde kasteel opnieuw afbreken. Als 'open huis' voor Brabant mocht het echter weer verrijzen. In 1572 was het de beurt aan Alva om de burcht gedeeltelijk te laten slopen en in 1590 deed Parma een poging tot slechting van de aarden wallen met de vier stenen bastions die inmiddels het omgrachte kasteel op het eiland omgaven. Het middeleeuwse kasteel verdween door latere verbouwingen. In de 18e eeuw werd de binnengracht gedempt. Slechts enkele 17e- en 18e-eeuwse bouwelementen

bleven gespaard, waaraan vervolgens tot op heden allerlei nieuwbouw werd toegevoegd. Het omliggende moeras ('de Somp') werd in 1935 drooggelegd. De archeologie heeft in Boxmeer helaas nog nooit echt kansen gekregen.²²⁹ Curieus is in ieder geval het in de laatste eeuwen opduikende toponiem 'Mazenburg', dat af en toe ook op het kasteel wordt geplakt.²³⁰

Heimbach en Vlaardingen

Alpertus noemt nog twee versterkingen buiten de hier bedoelde regio. Voor een beter begrip moeten die ook even besproken worden. Heimbach in de Eifel wordt omschreven als een kleine sterkte ('...*municium* Hengibach') en behorende tot de nalatenschap van Godizo van Aspel. Na het verlies van Opladen vond Balderik hier een onderkomen en hij zou er in 1021 sterven. Bij enkele van de vele schermutselingen worden de ligging op hoge rotsen en een bouwkundig geheel van 'werkplaatsen en woonvertrekken', 'torens en gebouwen', 'poorten' en 'de muur' vermeld.²³¹ In tegenstelling tot het gebied van de Nederrijn zal hier in de Eifel wel veel lokale natuursteen zijn gebruikt. De huidige 'geconsolideerde' hoogeburcht van Heimbach bevat geen elementen die verder terugreiken dan de 12e eeuw (vierkante onderbouw van de ronde *Bergfried*).²³²

In een 'nevenverhaal' memoreert Alpertus de rampzalig verlopen strafexpeditie onder leiding van bisschop Adelbold en hertog Godfried van Nederlotharingen tegen graaf Dirk III van Holland in 1018. Het strijdtonel was *Flaridingun* in het Merwedewoud. Het gevecht tussen het expeditieleger en de daar gevestigde 'Friezen' vond plaats letterlijk onder de neus van de graaf en zijn mannen, die zich hadden verschanst in hun 'kleine sterkte' ('...*municium*...').²³³ Deze ongetwijfeld aarden versterking werd gezocht in Maasland, waar een bescheiden ringwalburcht rondom de kerk wordt vermoed.²³⁴ Momenteel wordt meer gedacht aan een locatie in Vlaardingen zelf nabij de kerk. Vlak buiten de nederzetting lag op datzelfde moment in ieder geval een door smalle grachten omgeven rechthoekige grafelijke hof van ca. 70 x 100 m.²³⁵ De door Alpertus bedoelde versterking van de graaf moet duidelijk iets anders zijn geweest.

De tekst geeft aan dat Dirk een uitstekend uitzicht had over het militaire gebeuren en 'met gebaren en geroep' ook nog aanwijzingen kon geven.²³⁶ Dat veronderstelt minimaal een flinke aarden wal (met palissade) van een kleine ringwalburcht, maar sluit tegelijk, ook hier, een motte niet uit.²³⁷ Bedenken we immers, dat naar alle waarschijnlijkheid Dirk III op dat moment ook beschikte over de op ca. 1000 gedateerde motte (met houtbouw) die als kern van de huidige motte-burcht van Leiden kon worden aangetoond.²³⁸

Mergelpe/Duivelsberg

Om de vroege burchten bij Alpertus goed te kunnen plaatsen, nemen we er nog twee extra onder de loep. Deze worden weliswaar niet bij hem genoemd, maar de historische context van deze objecten maakt het aannemelijk dat ze tot de leefwereld van Balderik en Adela kunnen worden gerekend. Het gaat daarbij om de al eerder genoemde Duno bij Oosterbeek en verder *Mergelpe* of de Duivelsberg bij Beek-Nijmegen (afb. 11). Die laatste is een voor Nederland uniek dubbel motte-complex op een natuurlijke hoogte. De steilrand met uitlopers en erosiegeulen van de stuwwal oostelijk van Nijmegen werd hier op een vergelijkbare manier als bij Kalkar (Monterberg), Alpen (*Alte Burg*) en in feite ook Kleef (*Schwanenburg*) gebruikt voor de aanleg van een vroege burcht, waarbij de afzonderlijke uitwerking sterk kon verschillen. De opzet van *Mergelpe/Duivelsberg* is alleen te begrijpen vanuit een breder internationaal perspectief met voorbeelden van elders.²³⁹ De grote motte van *Mergelpe* moet dan gezien worden als een *motte barrage*, die de benadering vanaf het stuwwalplateau blokkeert en tegelijk een in oppervlakte beperkte uitloper van de heuvelrug isoleert. De droge gracht aan de 'aanvalszijde' vormt hier tevens een soort 'holle weg' en gaat momenteel linksom (westelijk) over in een pad dat naar beneden loopt naar het voormalige watermolencomplex 'd'n Stert' (met stuwdamrestant) aan de uitgang van het Filosofendal. Rechtsom (aan de oostzijde) vertrekt een pad vanuit de droge gracht naar de tweede motte zo'n 100 m verderop. *Motte barrage* en droge gracht worden op enige afstand richting plateau aan de zuidzijde nog extra beschermd met een beschei-

den wal met voorgelegen droge gracht die de kam van de heuveluitloper op dat punt doorsnijdt. In 1975 kon met een proefonderzoek worden aangetoond dat de grote motte voor de bovenste 3 m kunstmatig was. Het topplatform bedraagt nu zo'n 20 m in diameter, maar gezegd moet worden dat de consolidatie van het complex na 1975 nogal rigoureuus werd aangepakt, wat voor enige vertekening van de verhoudingen heeft geleid. Dat geldt ook voor de achterzijde (noordzijde) van de grote motte, waar we een aansluitende voorburcht-omwalling vinden. Het onderzoek bewees dat er tussen dit voorterrein en de motte geen afscheiding in de vorm van een droge gracht had bestaan. Dat kon in 1975 nog bevreemding wekken, vergelijking met vroege burchten elders leert inmiddels dat dat juist een kenmerk is van dergelijke *mottes barrages*. De burchtheuvel gaat daarbij naadloos over in de *bailey* of *basse cour* aan de achterzijde, waarvoor wij toch de benaming 'voorburcht' mogen blijven gebruiken, omdat dit onderdeel de toegang blijft bevatten, waarheen men onderdoor langs de motte wordt geleid. In het geval van *Mergelpe* gebeurt dat vanuit de eerder genoemde 'holle weg' op het zuidwesten. Tot aan de consolidatie was de ietwat terrasvormige opbouw van het voorburchtterrein, de omwalling ervan met de ingang op het noorden en zeker ook de droge gracht daar weer buitenom beter zichtbaar dan nu, ondanks de toenmalige boomedichtheid ter plaatse.²⁴⁰

Bij *Mergelpe* sluit de omwalling van de voorburcht dus aan twee kanten op de motte aan. Bij sommige *mottes barrages* elders kan het terrein achter de motte zodanig beperkt zijn tot de smalle uitloper van de heuvelrug dat een plateau zonder omwalling volstaat.

Dat 'elders' vinden we met name in Frankrijk, waar een gedegen inventarisatie in de regio Champagne-Ardenne veel van deze *mottes barrages* in kaart heeft gebracht.²⁴¹ Historische vermeldingen wijzen dan in de regel op de 11e eeuw, maar worden helaas niet door archeologisch onderzoek ondersteund. Dat gebeurde wel bij een voorbeeld in het Duitse Rijnland, *Altenberg* tegenover Keulen, het stamslot van de graven van Berg (verlaten in 1133).²⁴² Ook 11e-eeuwen in aanleg zijn de prachtige contouren van de *Butte du château* in Bretoncelles (Orne), waar

net als bij *Mergelpe* de omwalling van de voorburcht direct oploopt tegen de motte, zonder een tussenscheiding.²⁴³ De Duitse en Franse onderzoekers van deze laatste twee voorbeelden hebben nog steeds problemen met het motte-karakter of de opzet van deze configuraties, juist vanwege het ontbreken van enige tussengracht. Het is blijkbaar nog altijd wat moeilijk deze atypische mottes te zien als een ontwikkelingsfase naar de 'klassieke' motte-plus-aparte voorburcht toe, welke men zo graag idealiseert in typologische voorstellingen, maar waarvan we toch pas in de tweede helft van de 11e eeuw de eerste voorbeelden zien (Husterknapp, periode IIIB, ca. 1050; Hen Domen – Montgomery, Wales, ca. 1070).²⁴⁴

Een prachtige vergelijking met *Mergelpe* biedt ook Beaurain-Château (Pas-de-Calais), waar motte met direct aansluitende omwalde voorburcht uit de steilrand boven de Canche is gesneden. Dit was de burcht *Belrem* (1064), genoemd én afgebeeld op het Tapijt van Bayeux.²⁴⁵

De tweede motte op de Duivelsberg oogt wat kleiner dan de eerste. Ze wordt aan de kant van de grote motte (westzijde) beschermd door een droge gracht met lage buitenwal, die beide naar het zuiden met een helling mee wegbuigen. De motte (ca. 4 m hoog)

Afb. 11. *Mergelpe/Duivelsberg* (Ubbergen): motte barrage met op de voorgrond de omwalling van de direct aansluitende voorburcht. Situatie na consolidatie. Foto: auteur 1979.

bezit een bescheiden platform. Aan de oostzijde loopt de motte terrasvormig door en geeft de indruk nooit helemaal afgewerkt te zijn. Dat zou ook kunnen blijken uit de genoemde droge gracht die noordelijk doorloopt langs de steilrand van de stuwwal en een groot deel van motte plus terras omgeeft, maar ook nooit helemaal werd doorgetrokken. Het oostelijke uiteinde werd zelfs ooit weer gedicht.²⁴⁶ De begeleidende buitenwal verdwijnt even waar de gracht de steilrand echt raakt en duikt daarna weer op. Aan de zuidoostzijde is er onderaan de motte wat extra ruimte (voor een gebouw?) op de uitstulping, waarop het geheel is gelegen. Misschien moeten we hier ook de toegang zoeken vanuit het westen. Deze tweede motte van *Mergelpe* vervult ten opzichte van de eerste een aanvullende en compenserende rol. De *motte barrage* voldoet in het blokkeren van de toegang tot het geheel vanuit het zuiden, maar kan niet de hele uitloper overzien en mist ook het directe zicht op het Waaldal beneden.

afb. 12. Mergelpe/Duivelsberg (Ubbergen): motte avancée met droge gracht en buitenwal. Foto: auteur 1979.

De tweede motte vangt dit laatste gebrek op en biedt ook nu nog een panoramisch uitzicht over het Wylermeer beneden en de Ooijpolder. Daarmee karakteriseert deze tweede motte zich als een *motte avancée* ten opzichte van de hoofdvesting (afb.12). Een verschijnsel waarvoor we de parallellen ook in het buitenland moeten zoeken. Zo bezitten sommige van de beroemde vroege stenen burchttorens in de Loire-streek van ca. 1000 dergelijke *mottes avancées* als voorposten.²⁴⁷ In België kennen we zo de motte van *Beaumont* (La Ramonette), hoog boven de sterkte van Bouillon. *Beaumont* (zonder voorburcht) is archeologisch gedateerd op het midden van de 11e eeuw en bewees haar militaire waarde tijdens het beleg van 1141.²⁴⁸ Op het 'terras' van de tweede motte van *Mergelpe* en nabij het gedichte grachteinde werd in 2001 wat eind 12e- en 13e-eeuws materiaal aangetroffen.²⁴⁹

Te denken valt aan de belening van de 'berg Mergelpe' door Keulen aan Kleef in 1223, op voorwaarde dat er een *castrum* gebouwd zou worden als 'open huis' voor de aartsbisschop. F. Gorissen ging er indertijd vanuit dat deze afspraak niet doorging en dat de graaf van Kleef daarentegen kort na 1223 te Kranenburg een (motte-)burcht in de vlakte aanlegde.²⁵⁰ De vondsten op de tweede motte van *Mergelpe* tonen aan dat er in de 13e eeuw toch wel enige bouwactiviteiten waren, maar niet grootschalig en misschien maar van tijdelijke aard. Dat het gehele dubbele motte-complex eerst van 1223 zou dateren – zoals G. Binding in 1972 stelde²⁵¹ – lijkt me zeer onwaarschijnlijk. Wie in 1223 op die locatie een nieuwe versterking had willen bouwen, zou wel voor een ander model (stenen) hoogteburcht hebben gekozen. Het type *motte barrage* wijst duidelijk terug naar een eerdere periode. De oudste vermelding van '...montem Meregpe...' is van 1117, toen de 'berg' (mogelijk al in de betekenis van motte) overging van het St.-Martinus-klooster van Zyfflich beneden in de vlakte naar de aartsbisschop van Keulen. Deze beleende er vermoedelijk

de graven van Kleef mee, als voogden van Zyfflich.²⁵² Met dat klooster in Zyfflich (aan de overkant van het Wylermeer) zijn we weer bij graaf Balderik, de stichter ervan ca. 1002. Hij zou er na zijn overlijden te Heimbach in 1021 worden begraven, zoals Alpertus weet te vertellen.²⁵³ Daarmee komt Balderik ook als mogelijke bouwver van *Mergelpe* in beeld. Het motte-complex maakt onderdeel uit van de Wylerberg. Wyler en Beek behoorden tot de parochie Zyfflich.²⁵⁴ De burcht 'beschermd' het klooster daar beneden en domineerde vanaf de stuwwal letterlijk de Duffeltgouw tussen Nijmegen en Kleef. De latere benaming 'Duivelsberg' zou dan ook 'Duffeltsberg' kunnen betekenen. '*Mergelpe*' is vermoedelijk afgeleid van 'meer' en 'glepe/glippen' ('glijden'), dus 'de steile helling/hoogte boven het (Wyler-)meer'.²⁵⁵ Balderik was voornamelijk gegoed op de linker-Rijnsoever, zoals we zagen. Een kloosterstichting vond bij voorkeur plaats in 'controleerbaar' gebied. Hij kan eventueel graaf in de Duffeltgouw zijn geweest, ondergouw van Hattuarië, zoals zijn vermoedelijke grootvader Eremfried (947) dan voor hem. Het beperkte onderzoek op het voorterrein van de hoofdmotte in 1975 trof daar wel een oud loopvlak

aan, enkele tufstenen slingerkogeltjes, maar geen keramiek en de voorburchtwal droeg geen palissade. J.G.N. Renaud en H.L. Janssen kregen toen de indruk van een versterking (van vermoedelijk omstreeks 1000) die of nauwelijks gebruikt of nooit helemaal voltooid werd.²⁵⁶ Alle gegevens overziende is het dus goed voor te stellen dat de dubbele motte van *Mergelpe* met haar 'atypische' kenmerken (*motte barrage plus motte avancée*) tot een van de burchten van Balderik behoort kan hebben. Bedoeld om de kloosterstichting beneden te beschermen, pion ongetwijfeld in het ontstane conflict om de prefectuur, maar door de afloop van de strijd nooit volledig in gebruik genomen.

De Duno

Keren we nog even terug naar de eerder genoemde walburcht de Duno bij Hevedorp-Oosterbeek.

Afb. 13. De Duno (Oosterbeek): overzicht walburcht met uitspringend 'bastion' rechtsachter. Foto: auteur 2002.

Afb. 14. De Duno (Oosterbeek): uitspringend 'bastion' (protomotte?) als integraal onderdeel van de omwalling. Toegangsweg door de gracht. Foto: auteur 2002.

Gelegen letterlijk 'op' de Veluwezoom, zo'n 30 m boven het Rijndal. Ook hier werd de steilrand van een stuwwal optimaal benut voor de aanleg van een vroege versterking. In dit geval een naar de plateau-rand toe halfopen aarden omwalling, voorafgegaan door een droge gracht, waarvan beide uiteinden uitkomen op de natuurlijke helling van de stuwwal (afb. 13). Aan de 'landzijde' wordt het geheel nog omgeven door een smalle buitenwal. Enkele segmenten van de grote binnenwal en van het binnenterrein werden door J.G.N. Renaud onderzocht in 1955 en 1959.²⁵⁷ Een recente analyse van het gevonden aardewerk plaatst de bewoningsgeschiedenis voornamelijk in de 10e eeuw. De gracht- en walconstructie kende daarbij verschillende verbouwingsfasen.²⁵⁸

De toegangsweg loopt door de droge gracht en passeert daarbij de grote bastionachtige uitstulping van

de wal op het zuidwesten, waarvan al eerder sprake was (afb. 14). P. Schut ziet hierin een motte of tenminste het restant van een motte, die dan als een toevoeging op en een modernisering van een oudere walburcht kan worden beschouwd.²⁵⁹ Hierover moet opgemerkt worden dat in de plattegrond van het geheel het vervolg van de wal in het zuidelijk deel van de versterking geen automatische voortzetting van het walgedeelte in de noordoostelijke helft vormt. Verder steekt het platform van het 'bastion' nauwelijks uit boven de rest van de omwalling. De oorspronkelijke situatie is ons onbekend. De mededeling dat er aan de binnenzijde van het 'bastion' onder de ophoging sporen van een houten gebouw werden gevonden,²⁶⁰ kan vooralsnog niet worden geverifieerd. Nader archeologisch onderzoek op en aan het bewuste 'bastion' zal moeten uitmaken of we hier inderdaad van een motte-element in de versterking mogen spreken.

Op zich kan een toegevoegde motte aan een bestaande (ring)walconstructie best.²⁶¹ Wat vaker voorkomt is een vooropgezette combinatie van walburcht met een motte als integraal onderdeel van de omwalling die dan feitelijk als voorburcht functio-

neert. In vergelijking met de Duno is de plattegrond van Montreuil-l'Argillé (Eure) verhelderend (afb. 15). Deze sterkte in Normandië ligt op de rand van een geringe natuurlijke verheffing. De open zijde gekeerd naar de rand en met een halve maan-vormige wal plus droge gracht afgeschermd van de rest van de iets oplopende hoogte. Dat hoogtenadeel wordt gecompenseerd door een flinke motte naast de ingang als een integraal onderdeel van de omwalling. Gelet op de compositie van het geheel lijkt daarom dat motte-onderdeel wel origineel, al is dat nooit bewezen. In de top van de motte bevinden zich de resten van een (latere?) ronde of veelhoekige stenen toren. Het korte walgedeelte tussen de motte en de helling is naar het binnenplein toe uitgebouwd tot een terras waarop de grondslagen liggen van een rechthoekige stenen zaalbouw.²⁶² Het *castellum* van Montreuil-l'Argillé behoorde tot de machtige Giroie familie, rivalen van de graven van Bellême in het begin van de 11e eeuw. De burcht wordt tot een van de oudste in Normandië gerekend.²⁶³

Enigszins hetzelfde model vertoont het weinig bekende *Altenberg* bij Reifferscheid in de Eifel, verwoest in 1106.²⁶⁴ Vergelijkbaar is ook het aardwerk 'onder' het kasteel van Vendôme (Loir-et-Cher), waar de latere stenen ringmuur (met torens waarvan een deel in 2001 omlaag kwam) staat op een forse wal met een uitstulping op de hoek, waarin ook een motte-element vermoed kan worden.²⁶⁵ Deze burcht op een hoge rotsrand boven de stad dateert van vóór 1035 en was de opvolger van een oudere motte-burcht beneden op een eiland in de Loir.²⁶⁶ Qua grootte van het burchterrein laat Vendôme zich goed vergelijken met de situatie in St. Pol-sur-Ternoise (Pas-de-Calais), waar de wal van het oorspronkelijke *Château Vieux* (*castrum* vóór 1067) drie hectaren afrendelt van een *éperon* boven de stad. Op het meest bedreigde punt prijkt een geïntegreerde motte in deze wal. Na een beleg in 1119 werd het terrein flink gereduceerd en ontstond het *Château Neuf* op een gedeelte dichter bij de rand en het uiteinde van de *éperon*. In het verdedigingsschema werd het model van wal en daarin opgenomen motte herhaald. Op de nieuwe grote motte liggen de funderingen van een vierkante stenen toren met die van de ronde *Tour Plombée* als opvolger hiervan uit de 13e eeuw. Op het vlakke

binnenterrein achter de wal-plus-motte vinden we de resten van woongebouwen en twee kapellen. De scheiding tussen 'oud' en 'nieuw' werd tegen 1200 verdiept tot een enorme droge gracht van ruim 30 m breed, waarmee het restant van het *Château Vieux* tot extra voorburcht degradeerde.²⁶⁷

■ Slotbeschouwing en conclusies

Met de Duno als mogelijke wal-plus-motte-burcht ontstaat een interessant geheel van onderling vergelijkbare sites, verbonden met de leefwereld van Balderik en Adela, en nu met behulp van de archeologie en de teksten bij Alpertus misschien tot een chronologisch en evolutionair bouwproces te herleiden.

De stichting van de abdij Elten vond plaats binnen een bestaande tweedelige hoogteburcht, die qua opzet en bebouwing verwant was met de 10e-eeuwse paltsarchitectuur.

De 10e-eeuwse Duno, naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit de erfenis van Adela's eerste man Immed, past weliswaar in een oudere traditie van walburchten als de Hunneschans en de (veel grotere) Heimenberg, maar geeft de indruk vanaf het begin, of na een reconstructie,²⁶⁸ voorzien te zijn geweest van een extra defensief element in de omwalling in de vorm van een uitspringend 'bastion' of misschien wel een (proto)motte.

Opladen als hoofdvesting van het paar werd vanaf het begin (na 996) opgezet als een enorme motte (door de kunstmatige ophoging met 7 m van een natuurlijke heuvel). Op het grote platform greep men echter weer terug naar de vertrouwde vorm van een rondlopende omwalling (met toegevoegde stenen ringmuur), waardoor een hybride vorm van motte plus walburcht ontstond. Als extra element moest hier een zware stenen ('ingemotte') toren voorzien met een muurdikte, welke die van vergelijkbare vroege 11e-eeuwse burchttorens (bijvoorbeeld Ename) zelfs nog te boven ging.

Mergelpe (tussen ca. 1002 en 1016), op een natuurlijke hoogte boven het Waaldal, vertoont de karakteristieken van een *motte barrage* (met direct aansluitende voorburcht), een subtype motte-burcht, dat zich in een redelijke populariteit mocht verheugen in West-Europa gedurende de verdere 11e

eeuw. Tevens duikt hier de *motte avancée* op, die ook elders vanaf ca. 1000 traceerbaar is. De concrete aanwijzingen voor een kunstmatige verhoging in de burchtschrijvingen bij Alpertus voor de 'Maasburcht' en *Munna*/Monterberg laten (met de kennis over Montferland) toe ook daar de aanleg van op dat moment nieuwe mottes in te herkennen. De accenten die Alpertus hierbij legt, doen vermoeden dat de motte-burcht als zodanig dan nog een betrekkelijk nieuw verschijnsel is. Al valt niet uit te sluiten dat Godizo van Aspel omstreeks 1011 dan toch al enige tijd over zijn vermoedelijke motte-sterkte kon beschikken. Dit laatste voorbeeld laat tevens de mogelijkheid open dat er rond 1000 niet alleen op bovenregionaal grafelijk niveau met nieuwe burchtvormen werd geëxperimenteerd, maar reeds een niveau lager. Hiermee wordt dan tevens een kanttekening geplaatst bij het idee dat er pas in de tweede helft van de 11e eeuw een zogenaamde 'castrale revolutie' zou hebben plaatsgevonden bij de adel in brede zin, gekoppeld aan een dan eerst optredende territoriumvorming en zelfstandige machtsuitoefening en zichtbaar gemaakt in de naamgeving naar burchten in de bronnen vanaf dat moment.²⁶⁹ Van de zijde van de middeleeuwse archeologie werden hier onlangs ook al bezwaren tegen ingebracht. Het onderzoek in West-Europa van de laatste jaren laat immers zien dat de aan invloed winnende adel reeds in de 10e eeuw koos voor een meer beschermende woon-omgeving, waarbinnen spoedig een eigen herkenbare vormtentaal werd ontwikkeld (motte, wohntoren, *Festes Haus*). In de loop van de 11e eeuw zet dan inderdaad een explosieve burchtenbouw door, die ook de uitdrukking wordt van een nieuw zelfbewustzijn bij de individuele adellijke bouwheer, wat deze vervolgens manifesteert door zich te gaan vernoemen naar het nu representatief geworden woonverblijf.²⁷⁰ Bij Balderik en Adela zitten we in de eerste fase van dit geschetste proces. Als exponenten van de hoge adel is het hun ambitie om een soort van clustering te willen aanbrengen in een daarvoor geschikte regio voor een groot deel van hun verder zeer verspreid liggende allodiale bezittingen, leengoederen, voorgedijen, grafelijke rechten en andere vormen van jurisdictie of gezagsuitoefening zoals de prefec-

tuur. Gekoppeld aan een 'technologisch-tactische' ontwikkeling in de burchtenbouw – het verschijnen van de motte – startte zo een proces van beginnende territoriumvorming. Een interessant 'geopolitiek' gegeven is daarbij dat verschillende van de hier behandelde burchtlocaties op een uitgekende afstand ten opzichte van elkaar liggen en daarmee letterlijk het oostelijke rivierengebied 'beheersen' (Duno-Duivelsberg-Elten-Montferland), waarmee het bovenlokale karakter van hun bouw(s) nog eens wordt onderstreept. Het machtsstreven van Balderik en Adela faalde echter door het oproepen van teveel vijanden. Andere tijdgenoten hadden daarentegen wel succes. Balderiks bondgenoot Lambert van Leuven bijvoorbeeld, en Dirk III van Holland. Bij deze laatste registreren we dat de vroege mottes niet tot het oostelijke rivierengebied beperkt hoeven te blijven. Het precieze karakter van zijn sterkte in Vlaardingen (1018) ontgaat ons weliswaar, maar het zou eventueel om een motte gegaan kunnen zijn. Tezelfdertijd kon de Hollandse graaf immers ook beschikken over een ca. 6 m hoge motte in Leiden, mogelijk van het *motte barrage* type.²⁷¹ Van vergelijkbare ouderdom moet de 5 m hoge eerste motte van Westkerke op Tholen zijn geweest (ca. 1011-1032), aangelegd door een ons onbekende bouwheer. Boringen en oud kaartmateriaal sluiten hier niet uit dat deze motte direct omgeven was door een natte gracht met een aansluitende, eveneens omgrachte voorburcht.²⁷² Dat zou dan het vroegste voorbeeld van een 'klassieke' motte-aanleg in Nederland kunnen zijn, afgezet tegen Leiden en de exemplaren uit de Balderik-context die alle nog 'atypische' kenmerken vertonen (hybride vorm; natuurlijke hoogte; eiland-positie; *motte barrage* en dergelijke). Het optreden van Balderik en Adela mag dan hebben gefaald, het belang van hun nalatenschap in de nog zichtbare burchtrestanten voor de Nederlandse castellologie mag intussen duidelijk zijn. De evolutie binnen het vroege burchtenbestand wordt door de datering van Montferland en een zo goed mogelijk gebruik van de teksten bij Alpertus van Metz een stuk meer inzichtelijk. In de nabije toekomst kan het resultaat van het archeologisch onderzoek naar andere hoogmiddeleeuwse burcht-

Afb. 15. Montreuil-l'Argillé (Eure, Fr): motte als integraal onderdeel van de half-ovale omwalling, gesitueerd naast de ingang. Achteraan tegen de wal aan de resten van een stenen zaalbouw. Foto: auteur 1993.

locaties, zoals te St.-Oedenrode,²⁷³ hiermee worden vergeleken. De politieke erfenis van onze hoofdpersonen²⁷⁴ kwam in eerste instantie terecht bij de bisschop van Utrecht en de aartsbisschop van Keulen, die er hun positie als vertegenwoordiger van het rijksgesag verder mee konden uitbouwen. Toch moesten ook zij al weer snel adellijke leken inschakelen voor de praktische dienstverlening. Zo kon de uitheemse familie van de Flamenses na 1033 aan een opmars beginnen in het rivierengebied, wat tot nieuwe machtsconcentraties zou leiden in Heinsberg, Wassenberg-Geldern en Kleef.²⁷⁵ De oude 'Balderik'-burchten kregen daarbij soms, voor langere of kortere tijd, een nieuw leven (*Mergelpe*, Monterberg). Montferland werd tot in de 13e eeuw bewoond, maar minder intensief en met minder allure dan omstreeks 1000.²⁷⁶

Als oudste bezitters staan de graven van Gelre te boek (begin 14e eeuw). Het bezit van de burcht kan voor hen, ondanks de kennelijk verloren gegane militaire functie, een sterke symbolische waarde hebben gehad als oorspronkelijk machtscentrum van zuidelijk Hamaland.²⁷⁷ Iets dergelijks meen ik ook bij de Duno te bespeuren. Hoewel de bewoning hier in de 11e eeuw reeds lijkt op te houden, wil men in de Duno graag de *Dusinchof* zien, een vanaf de 13e eeuw tot eind 14e eeuw vermelde hof in Oosterbeek, waaruit de graaf van Gelre tijns en pacht in natura ontving. Een hof die dan vervolgens zou zijn opgegaan in het leengoed van de familie Van Dorenweert (Doorwerth).²⁷⁸ Een nog functionerende hof rijmt wat slecht met een verlaten walburcht op de hoogte boven de Rijn. We zullen de *Dusinchof* dus elders in Oosterbeek mogen zoeken. Tegenwoordig wordt daarbij gedacht aan een locatie in het centrum, aan de Weverstraat, nabij de oude kerk.²⁷⁹ Intrigerend blijft in dit verband de extra bepaling die de hertog van Brabant liet opnemen in een vredesakkoord met de Gelderse graaf in 1195/1196. Hierbij moest de graaf 'Oosterbeek en de berg' (*'allodium...in Osterbeke, cum monte...'*)

opdragen aan Brabant.²⁸⁰ In 1203 werd dit herhaald en de 'berg' blijft genoemd worden in de Brabantse leenboeken tot het eind van de 15e eeuw (1471 'Oisterbeke metten geberchte').²⁸¹ Nadere verklaringen of verwijzingen ontbreken. Het zou me echter niet verbazen om in deze 'berg' de Duno te mogen zien, als een grafelijk statusbezit, waarmee door de overdracht aan Brabant de graaf zijn (tijdelijke) ondergeschiktheid demonstreerde.²⁸² Bedenken we ook dat Gelre de Veluwe als achterleen van Utrecht bezat via Brabant.²⁸³ De overdracht van de verlaten walburcht kan in symbolische zin deze vaak omstrede leenverhouding nog eens hebben onderstrept. In hoeverre Brabant ook concreet rechten uitoefende in Oosterbeek is onbekend. Curieus is in ieder geval het feit dat Boudewijn, voorheen heer van Vught, in 1257 verklaart dat de hertogelijk allodiale goederen in Oosterbeek, die Boudewijn aan zijn zuster Mathilde (vrouw van Ooi) als huwelijksgift had geschonken en die inmiddels waren verpand (?), door de hertog van Brabant ingelost kunnen worden.²⁸⁴ Genoemde Boudewijn van Vught was op dat moment aan een vrije val bezig en had de sympathie van de hertog duidelijk verspeeld. Misschien dat dit relaas, waarvan ons de precieze lokale context ontgaat, verdraagt dat hij mogelijk eerder in Oosterbeek was aangesteld als hertogelijk belangenbehartiger. Eerst in de 17e eeuw komen we de verlaten walburcht tegen, als de *Huynenschans*, onder de vanuit de oorspronkelijk Gelderse domeinen verworven goederen van Doorwerth. De naam *Duno*, van de eveneens voorkomende schrijfwijze *Duneschans* ('hoge schans'), kwam pas na 1790 in zwang door de naamgeving aan het nieuwe landgoed Duinoog of Duno, waartoe na 1880 ook de locatie van de walburcht ging behoren.²⁸⁵ De hierboven behandelde tekstfragmenten bij Alpertus zijn als burchtschrijvingen ook van Europees belang. Ze steken in gedetailleerdheid gunstig af bij de meer vage kenmerken die de aarden versterkingen van Warcq (Ardennes) en Vinchy (Nord) meekrijgen in de weergave van hun belegering in respectievelijk 971 en 979.²⁸⁶ Ook de mottes die omstreeks 1000 hun rol speelden in het machtspeel tussen de graven van Anjou en Blois in de Loire-streek moeten het stellen met een terloopse opmerking in niet-contemporaine bronnen, waaruit

weinig bewijsmateriaal voor hun motte-karakter kan worden gehaald.²⁸⁷ Hun bestaan blijkt echter uit de nog zichtbare restanten ter plaatse van hun beroemde opvolgers, de stenen torens van de vroege 11e eeuw (bijvoorbeeld Montbazon en Loches) en één enkele opgraving te Doué-la-Fontaine (Maine-et-Loire), waar aangetoond kon worden dat een ca. 950 tot versterkt huis omgevormde *aula* omstreeks 1000 tot aan de eerste verdieping werd 'ingemot' en omgracht.²⁸⁸ Het naar voren brengen van die bewuste teksten over aarden versterkingen uit de 10e en vroege 11e eeuw en hun interpretatie²⁸⁹ had iets van een 'jacht op de vroegste motte van Europa'. De discussie omtrent het precieze karakter van de opgegraven motte in Douai (Nord) toont dezelfde stellingname: mag de motte *La Neuve Tour*, ca. 987 verhoogd van 1,80 m tot 3 m voor een houten toren van 4 bij 5 m, al wel of niet als een 'echte' (militair te interpreteren) motte worden beschouwd?²⁹⁰ Deze wedstrijd is inmiddels een gelopen race, geleid op de eerder genoemde 12 m hoge motte van Boves bij Amiens, die omstreeks 900 werd opgeworpen tegen de achterzijde van de *Abschnittswall* van een ouder *oppidum*. Een renovatie die mogelijk is toe te schrijven aan de graven van Vermandois,²⁹¹ het voorgelacht van Adela langs moederskant, waarmee op een wat curieuze wijze de cirkel weer gesloten wordt met de vroege burchten bij Alpertus van Metz. Die vroege burchten mogen we plaatsen in een explosief tijdsgewricht, waarin het experimenteren met nieuwe burchtvormen van levensbelang was, zeker voor diegenen die het rijksgezag durfden te tarten en hoopten hun conglomeraat aan rechten en bezittingen om te smeden tot een meer territoriaal geheel. De motte-burcht was daarbij voor het oostelijk rivierengebied omstreeks 1000 misschien geen volledig onbekend fenomeen, maar kennelijk toch nog wel een betrekkelijk nieuw verschijnsel. De aantoonbare evolutiestadia bij deze vroege versterkingen aan de Nederrijn mogen nog nader worden uitgewerkt en ingepast in een bredere Europese context. De vondsten op Montferland en een correcte interpretatie van de tekstfragmenten bij Alpertus van Metz hebben echter nu al recht op een vooraanstaande plaats in de algemene kastelenliteratuur. ■

■ Noten

Tekst afgerond december 2006.

- Schut 2003.
- Van Rij 1980; Van Rij 1999 (Alpertus Mettensis/Alpertus van Metz).
- Schut 2003, 9-15.
- 'Upladium/Ubladium': Alpertus Mettensis II 12, 13 (Van Rij 1980, 64, 68); 'urbs Upplun dicta/Upplan urbs': Thietmari Chronicon VII, 458-459, nt. 1 (ed. Holtzmann); 'Uplage, urbe munitissima iuxta Eltene sita': Vita Meinweri cap. 132, 66; 'Oplathe vel Houberch': OGZ I 302.
- Het beleg van Opladen vond reeds kort na de moord op Wichman 'van Vreden' (6-10-1016) plaats. Tijdgenoot Thietmar van Merseburg behandelt de belegering en verwoesting in zijn hoofdstukken 48 en 49 en schakelt eerst in hoofdstuk 50 over naar 1 januari 1017 (Thietmari Chronicon VII, 458-459, ed. Holtzmann; ed. Trillmich, 406-409). Alpertus vermeldt de aanwezigheid van keizer Hendrik II, waarvan bekend is dat die op 8 november 1016 in de omgeving van Keulen verbleef en op 6 december in Duisburg (Hirsch 1875, Bd. III, 44 nt. 1).
- Van Rij 1980; Van Rij 1999 (Alpertus Mettensis/Alpertus van Metz).
- Alpertus Mettensis II 13: 'Sed hec sola res remedio illis erat, quod locus ex planicie natura paululum adclivis et aggrege egregie elevatus et muro, quod in illis locis rarissimum est, circumdatus erat. Huic firmitati pocius quam sibi ipsis confidebant.' (Van Rij 1980, 70-71).
- Alpertus Mettensis II 13: 'Castellum vero, muro diruto et subverso, incendio consumperunt.' (Van Rij 1980, 70-71).
- Holwerda 1919, 163. Dit op basis van de editie van A. Dederich (1859), terwijl toch vanaf 1916 de verbeterde editie van A. Hulshof beschikbaar was. Zie ook: Gosses 1921, 188 nt. 2; Van Rij 1980, LII.
- Holwerda 1919, 147-149, 164.
- Holwerda 1919, 147, 157, 166-167; Holwerda 1920, LII-LIV, LIX-LX.
- Gosses 1921, 188-190.
- Van Nispen tot Sevenaer 1943, 9-11; Van Schilfgaarde 1950, 31-32.
- Vita Meinweri cap. 132, 66.
- OGZ I 302; Fischer 2004, 105 nt. 94 met verwijzingen.
- Dederich 1854, 283-284.
- Gosses 1921, 189.
- OGZ I 127; Nomina Geographica Neerlandica III, 142.
- Dederich 1859, 118.
- Dederich 1854, 284, 288 nt. 1.
- Zie: Binding 1972, 32-33, bt. 19; Janssen W. 1975a, 127; Böhme 1990, 22-23; Friedrich 1991, 178; Binding 2002, 13. Aan Nederlandse zijde bleef men in navolging van Gosses (1921, 188) voorslagnost vasthouden aan het idee van een walburcht (Van Nispen tot Sevenaer 1943, 10; Van Schilfgaarde 1950, 32; Van Reijen 1979, 16).
- Renaud 1960, *107-108, *132, *146-147, *165, *189, *215; Borman 1978, 95-106.
- (Renaud) 1986, 33.
- Van Dalen 1971a, 17, nt. 14; Van Dalen 1972b, 20-24, m.n. nt. 14; Van Dalen 1972c, 3-5; Van Dalen 1976, 46-48; Van Dalen 1979, 12-18. Van Dalen (1972a, m.n. 29 nt. 31) volgde hierbij

tevens J. Düffel, die ook een identificatie van Opladen met Montferland voorstond en daarbij als eerste een omschrijving gebruikte als '...eine mit Ringwall umgebene Motte...' (Düffel 1953, 62 nt. 1, 2).

- Van Dalen 1971a, 17 nt. 14; Van Dalen 1972a, 28-29; Van Dalen 1972b, 20-23; Van Dalen 1972c, 3-5; Van Dalen 1976, 47-48; Van Dalen 1979, 14.
- Als locatie van dit 'Hobergh' onder Millingen wordt gedacht aan 'Huize de Pol' aan het begin van de Zeelandse straat (Van Dalen 1971b, 64, 71; Van Dalen 1972a, 26-27, 31; Van Dalen 1980, 50-53) of aan het op een rechthoekig omgrachte terp gelegen Huis 'Groot-Zeeland' (Gorissen 1975, 115-116). Voor Van Dalen is dit laatste (eind 15e eeuw ook 'Rosenburch' geheten) een van de opvolgers van 'Hobergh'. In 1976 kon een proefsleuf op 'Groot-Zeeland' aantonen dat het hier een woonheuvel betreft, waaraan enige laat-middeleeuwse activiteiten voorafgingen op een terrein met bewoningssporen uit de IJzertijd (mededeling R.S. Hulst in Van Toen naar Nu 8, 1978, 18).
- Gorissen 1959, 139-140; Aarts 1975-1976, 94-95, 121.
- Van Dalen 1972c.
- Schut 2003, 74.
- OGZ I 167.
- Zie: Wirtz 1971, 36-37.
- Schut 2003, 46 met verwijzingen.
- De auteur had in die tijd een zekere voorkeur voor de Houborg op grond van de beschikbare historische gegevens en de onvolledigheid van zaken met betrekking tot Montferland. Zie bijvoorbeeld: Aarts 1975-1976 (met overzicht van de discussie tot dat moment). Het genealogisch gedeelte hierin is intussen wel voor een groot deel achterhaald. Verder: Eliëns & Harenberg 1984, 125.
- Van Rij 1980, 71 (Alpertus Mettensis II 13).
- Gosses 1921, 188.
- Van Rij 1980, 11 nt. 7.
- Met name Binding 1972, 32-33, nt. 19; Janssen W. 1975, 127. In Nederlandse overzichtsartikelen hield men nog lang een slag om de arm met betrekking tot het mogelijk voorkomen van mottes in het rivierengebied rond het jaar 1000. Zie bijvoorbeeld: Besteman 1981, 43.
- Aarts 1982; Aarts 1986; Aarts 1993; Aarts 1996.
- Van Rij 1999, 73.
- Van Rij 1999, 47 nt. 20; Correspondentie H. van Rij – B. Aarts d.d. 5-6-1999.
- Van Rij 1999, 7 ('Woord vooraf' 7-4-1999), 8: kaartje met Opladen ter plaatse van de Houborg; Correspondentie B. Aarts – H. van Rij d.d. 17-5-1999, 5-6-1999, 12-7-1999.
- Schut 2003, 15-20.
- Schut 2003, 27, 43. Met betrekking tot deze brandslag rondom het houten huis (gebouw 2) bestaat er onduidelijkheid of het gebouw zelf wel (p. 43) of niet (p. 27) door brand werd verwoest.
- Schut 2003, 24-28, 35-40, 42-43.
- Schut 2003, 21-24, 43.
- Schut 2003, 28-29, 43.
- Schut 2003, 31-34.
- Schut 2003, 32-33.
- Schut 2003, 46-51. In zijn voordracht op het symposium 'De vroege burchten' te Boxmeer op 26-3-2006 koos Peter Schut meer overtuigd voor de optie Balderik en Adela. Zie ook Schut 2007.
- OGZ I 152, 164; Wirtz 1971, 68-70; Jongbloed 2006a, 89, 125 nt. 193.

- 51 OGZ I 168; Verdonk 1992; Aarts, 'De vestiging van de Flamen aan de Nederrijn' (in voorbereiding).
- 52 OGZ I 189.
- 53 Wirtz 1971, 76-79; Schiffer 1988, 18; Verdonk 1992, 13.
- 54 Van Schilfgaarde 1950, 32-33.
- 55 Schut 2003, 49.
- 56 Zie: Müller-Wille 1966, 95-96; Corsten 1988, 20-25; Von Brandt 1988, 57-62.
- 57 Müller-Wille 1966, 97-98.
- 58 Lavigne 1986, 32 (Kroniek St. Truiden); Corsten 1988, 20.
- 59 Müller-Wille 1966, 103-105; Venner 1985, 281-285.
- 60 Hernbrodt 1955-1956; Müller-Wille 1966, 98-100; Friedrich 2002, 109, 114.
- 61 Zie: Thissen 2000.
- 62 Van Schilfgaarde 1950, 89; Aarts 1981, 60.
- 63 Bijvoorbeeld: Van Dalen 1979, 25-26; Van Heek 1980, 5-7, 44; Eliëns & Harenberg 1984, 122; (Renaud) 1986, 33; Thoben 1999, 438, 443.
- 64 De Vries 1960, 38-39; Schut 2003, 49-50.
- 65 Van Schilfgaarde 1950, 33; Van Dalen 1979, 25-26; Van Dalen 1980, 17.
- 66 Oediger 1973, 221-222; Jongbloed 2005, 13-17. Reeds voordien (ca. 955-960) was er op de burchtheuvel een natuurstenen rotunda opgetrokken, mogelijk bedoeld als gedachteniskapel voor de (her)begrafenis van Wichmans vader Meginhard en zijn halfzuster Gerberg. Het bij deze rotunda gevonden graf-complex (Binding 1970, 78-88, 197-199) blijft stof tot discussie leveren (zie: Van Winter 1980, 44-46; weerwoord Binding 1981, 376-379; Verdonk 1990, 18-19). Nieuwe vragen gesteld door Jongbloed (2005, 30-34). Mijs inziens is het mysterie van de twee kindergroeven (nr. 31 en 32) nog niet opgelost, evenmin als de geconstateerde doodslag op Gerberg en lijkt me ook de 'onchristelijk' aandoende buikligging van enkele hoofdpersonen (graven 33 en 34) nog steeds niet afdoende verklaard. Misschien was de in de literatuur (Van Winter 2001, 60-61; Jongbloed 2006a, 77-86, vanuit een andere invalshoek) veronderstelde 'Hamalandse boedelscheiding Zutphen – Elten' toch niet zo probleemloos verlopen?
- 67 Hamaland was de naam van een uitgestrekte gouw (in de betekenis van 'streek') langs beide zijden van de IJssel, waarvan de vermoedelijk fluctuerende begrenzing door de tijd heen niet precies is aan te geven. Hierbinnen kennen we in de 10e en 11e eeuw het bestaan van verschillende, niet altijd gelijktijdige en in omvang variërende graafschappen. Zie voor de problematiek: Bastemeijer 1997, 29-34; Bastemeijer & Groothedde 1999, 42-43; Van Winter 2001; Jongbloed 2005, o.a. als reactie op Kos 2002; Jongbloed 2006a (die m.i. iets teveel vasthoudt aan een vrij statisch gouv- en graafschapsbegrip). Zie voor vergelijkbare gouv-/graafschapsproblematiek: Aarts 1992.
- 68 M.n. Jongbloed 2005, 11-13.
- 69 De stichting van het klooster in Mönchengladbach wordt traditioneel op 974 gesteld (zie: Borger 1958, 32-33; Petry 1974a, 30; Holtschoppen 2004). Het overlijden van Wichman sr. laat men dan in de regel plaatsvinden tussen 975 en 983, het sterfjaar van Otto II die het na Wichmans dood escalerende conflict tussen de dochters Adela en Liudgard niet had weten te beslechten (zie: Oediger 1973, 225; Verdonk 1990, 5, 34-35 nt. 32; Jongbloed 2005, 17). Opmerkelijk is verder dat er tussen 976 en 984 in Mönchengladbach een slecht functionerende vervangend 'abt' optrad met de naam Meginhard (Petry 1974b, 24-25).
- 70 Jansen 1982, 13; Jongbloed 2005, 17, 23-24.
- 71 Schmid 1964, 16 nt. 63; Wirtz 1971, 58-59; Bannasch 1972, 81-82; Wenskus 1976, 146; Van Winter 1980, 19; Van Winter 1981a, 61; Jansen 1982, 13; Althoff 1992, 128-130.
- 72 *Vita Meinweri* cap. 2, 5-6; Bannasch 1972, 81; Aarts 1975-1976, 119; Jansen 1982, 13.
- 73 In de schenkingen door zijn zoon Meinwerk aan Paderborn wordt de Immedinger-'thuisbasis' tussen Lippstadt, Helmstedt, Minden en Göttingen zichtbaar, met o.a. de burcht Plesse (Bannasch 1972, 86).
- 74 CodLauresh I 101; UrbWerden I 12; OGZ I 70; Krüger 1950, 80; Wenskus 1976, 119, 123, 130 nt. 1118, 152 nt. 1297. Heidinga (1987, 184, 189, 199, 201) noemt enkele van deze grootgrondbezitters (bijvoorbeeld Gerward 814 en Folker 855), verbindt hier interessante bespiegelingen aan, maar geeft hen geen 'internationale' context.
- 75 DiplBelg 181; OSU I 62; Krüger 1950, 90, 92; Schmid 1964, 3; Demoed (1965), 256.
- 76 *Vita Meinweri* cap. 140, 72; Gosses 1921, 193-195; Aarts 1975-1976, 119, 30; Schut 2003, 70-71. Recent is voorgesteld (Jongbloed 2006b) het bewuste graafschap van Immed buiten het bisdom Utrecht te zoeken, namelijk in de Duffelt, de streek tussen Nijmegen en Kleef. Dit op basis van een genealogische constructie, waarmee de algemeen aanvaarde directe Immedinger-achtergrond van Immed (en af te leiden uit de opbouw van het bezitscomplex van Paderborn, zie: Bannasch 1972, 81-150; Balzer 1982, 284-288) m.i. onnodig wordt afgeleid.
- 77 Broer 2000, 336-341. Volgens de interpretatie hier ging het daarbij vermoedelijk om de tienden behorende bij een bepaald stuk land in Oosterbeek dat toebehoorde aan een hoeve in Elst. Daarmee is niets gezegd over de verdere tienden in Oosterbeek en het eventuele bezitsrecht van Adela op de kerk in Oosterbeek (zoals vermoed bij Van Winter 1994, 17).
- 78 De ingewikkelde bezitsverhoudingen met betrekking tot dit grondbezit in Renkum hebben intussen al inspiratie geleverd voor menig onderzoek of kritische herbeschouwing. Zie: Oediger 1973, 228, 234; Werkman & Verkerk 1977, 135-137; Kos 2002, 58-63; Jongbloed 2005, 18-22.
- 79 Op basis van Verdonk 1990, 14, 26. Zie verder Jongbloed (2005, 17; 2006b, 22-23) die denkt aan ca. 965.
- 80 *Vita Meinweri* cap. 2, 6. Naast de dochters Glismod en Adela/Azela was er mogelijk nog een zus Emma (zie o.a.: Bannasch 1972, 81-82; Fischer 2004, 90-91).
- 81 Bannasch 1972, 82, nt. 442; Fischer 2004, 100.
- 82 Bannasch 1972, 88-90, 256.
- 83 Kort 2004.
- 84 Zie: OGZ I 71; Wirtz 1971, 42; Verdonk 1990, 8. Halbertsma (2000, 102) wijst erop dat de moord indertijd niet onmiddellijk gevolgd werd door een (opgelegde) verzoening.
- 85 Van Gelder 1953, 65-67.
- 86 Jansen 1982, 12-13.
- 87 Vergelijk de betiteling 'gravin' bij Hereswind, echtgenote van graaf Ansfried, eind 10e eeuw (Thietmar van Merseburg, ed. Trillmich, 150-151). Zie: Aarts 1994, 35.
- 88 Oediger 1973, 226-227; Fischer 2004, 97.
- 89 Adela werd als *comitessa* herdacht in de Dodenboeken van Xanten, Essen en de Dom van Keulen. Haar overlijden wordt in de regel gesteld na dat van Balderik in 1021 (zie: Bannasch 1972, 256 nt. 225; Oediger 1973, 230-231; Balzer 1982, 295 nt. 161; Fischer 2004, 105).
- 90 Rüdrt von Collenberg 1972, 268-272 (met dank aan H. Verdonk).
- 91 MGH DO III 235 (= OSU I 146).

- 92 Zie de uitgebreide analyse bij Jongbloed 2005.
- 93 Alpertus Mettensis I 2.
- 94 Alpertus Mettensis I 2.
- 95 OSU I 146; Jongbloed 2005, 11-12, 18-30.
- 96 Alpertus Mettensis I 4.
- 97 Jongbloed 2005, 21, m.n. nt. 124.
- 98 Renaud 1959, 249, 251-252; (Renaud) 1986, 8; Klok 1977, 146-149; Janssen H. 1996, 252 nt. 49.
- 99 Schut 2003, 42.
- 100 Vergelijk de 11e-eeuwse voorbeelden van dynastieburchten als Nörvenich in de Zülpichgouw en Saffenburg in de Ahrgouw, waarvan de bezitters elders graaf waren (Groten 2002, 87, 95).
- 101 OGZ I 131.
- 102 Alpertus Mettensis I 8.
- 103 *Vita Meinweri* cap. 132, 66.
- 104 Correspondentie H. van Rij – B. Aarts d.d. 5-6-1999.
- 105 Bijvoorbeeld de fameuze 'moord' door Adela op haar oudste zoon Dirk, tegenwoordig niet meer voor waar aangenomen. En de 'moord' te Renkum op twee koningsboden, waarmee vermoedelijk de moord op Wichman 'van Vreden' wordt bedoeld (zie: Van Dalen 1978, 125; Balzer 1982, 269; Fischer 2004, 87-88).
- 106 OGZ I 302; Volledig citaat: Fischer 2004, 105 nt. 94; Correspondentie H. van Rij – B. Aarts d.d. 5-6-1999.
- 107 Voor de schenkingen, zie: Milz 1970, 26-27, 103, 108, 110, 204-205, 247, 249, 252, 270, 280; RheinUB I 122, 124, 127.
- 108 De bewuste Deutzer notitie van ca. 1160 geeft als sterfdata 5 juni voor graaf Balderik en 22 maart voor zijn echtgenote 'Ida'. Het meer betrouwbare Dodenboek van Abdinghof (Paderborn) houdt het op 22 januari voor graaf Balderik en 6 augustus voor Adela. Zie: Fischer 2004, 105 nt. 94 met verwijzingen, 106.
- 109 Vriendelijke suggestie van H. Verdonk, waarvoor mijn hartelijke dank. Voor Mönchengladbach, zie: Borger 1958, 282 nt. 72; Petry 1974a, 31-32; Holtschoppen 2004, m.n. 74-77.
- 110 Groten 2002; Böhme 2006, 401.
- 111 Zie nt. 4 met verwijzingen.
- 112 Dederich 1854, 284.
- 113 Van Schilfgaarde 1950, 32.
- 114 Zie: Malcorps 1957, 37. Gorissen (1972, 45-47) geeft een etymologische verklaring, maar gaat bij Montferland (*Montferland*) uit van een overname van een bekende burcht/persoonsnaam van elders.
- 115 Tervooren 2003; Nijsten 2003.
- 116 Van Schilfgaarde 1950, 32; Thoben 1999, 438 e.v.
- 117 Schut 2003, 46.
- 118 Oediger 1973, 221; Van Winter 1980, 19-20.
- 119 In Brugge werd ca. 950 de halfronde walburcht vervangen door een natuurstenen *castrum* met enigszins vierkante plattegrond. In Gent bestond het grafelijk verblijf tot in de 11e eeuw uit een houten complex van hoofd- en bijgebouwen (zie: Declercq 1991; De Meulemeester & Matthys 2000, 163).
- 120 Racinet & Droin 2002; Racinet 2006.
- 121 Alpertus Mettensis I 3.
- 122 Groothedde 1999, 24-28; Groothedde 2004, 51.
- 123 OGZ I 86; Binding 1970, 23.
- 124 Binding 1970, 5-8, 52-77, 137-173.
- 125 Alpertus Mettensis I 4; Deze *vallum* werd door Binding teruggevonden en getypeerd als een '*Holz-Erde-Konstruktion*' (Binding 1970, 15-18, 139-140, 226). Door Van Rij (1980, 14-15) vertaald met 'palissade'.
- 126 Renaud 1959, 249, 251-252; Poldermans 1977, 36; Klok 1977, 146-149; (Renaud) 1986, 8.
- 127 Renaud 1959, 252; Aarts 1975-1976, 31; Schut 2003, 63, 65, 70.
- 128 Poldermans 1977, 36-37; Heidinga 1987a, 53-62; Heidinga 1987b, 204-205; Janssen H. 1996, 23-24; Groenewoudt e.a. 2006, 11-21.
- 129 Smulders 2002. Verder: Poldermans 1977, 37; Heidinga 1987b, 190; Janssen H. 1996, 25.
- 130 *Vita Meinweri* cap. 141; Oediger 1973, 229-230. Hier lag de *villa Hlara*, centrum van het bezit van (de Immedinger) Folker in 855 (zie: Heidinga 1987b, 189; Halbertsma 2000, 116-119).
- 131 *Vita Meinweri* cap. 140.
- 132 Alpertus Mettensis I 1-3.
- 133 Zie hierover: Wirtz 1971, 59-62; Oediger 1973, 226-227; Balzer 1982, 292; Aarts 1988, 53 nt. 398; Kos 2002, 42-44; Fischer 2004, 95, 97. De aanduiding van Balderik als *vir ingenuus* ('vrij man') in een valse oorkonde voor Deutz (RheinUB I 127) zegt misschien iets over de afkomst langs vaderskant (Van Winter 1980, 43 nt. 86).
- 134 Met zijn supra-grafelijk gezag als prefect moet Godfried ook over een eigen graafschap hebben beschikt. De geografische aanduidingen uit het conflict om de prefectuur laten toe te veronderstellen dat dit Hattuarië zal zijn geweest. Al komt Godfried als zodanig nooit in de bewaardgebleven oorkonden voor. Het Dodenboek van Xanten (Oediger 1958) kent daarentegen een *marcius Godfridus* (7 juni) en twee graven Godfried (16 juli en 30 augustus). Geen van allen zonder meer identificeerbaar.
- 135 Oediger 1958 (19 februari); Fischer 2004, 95.
- 136 Alpertus Mettensis I 1, II 1, 5.
- 137 Milz 1970, 26-27, 103, 108, 110, 204-205, 247, 249, 252, 270, 280.
- 138 Zie voor de gouvproblematiek: Nonn 1983, 74-89, 164-177.
- 139 Müller-Wille 1966, 28; Ellmers 1969, 168-170; Milz 1970, 109.
- 140 Zie nt. 129.
- 141 MGH DOI 89, 93; Aarts 1988, 36, 53.
- 142 Zie bijvoorbeeld: Kluger 1993, 229-230.
- 143 Oudmunster: *Irenfridus comes* (23 oktober) (zie: Pijnacker Hordijk 1907, XXXIII, nt. 6). Xanten: *Irimfrith comes* (23 oktober) (Oediger 1958). Zie verder: Gorissen 1985, 64, 113; Aarts 1988, 36, 53; Aarts 1994, 52; Van Winter 1996, 23-24; Jongbloed 2006b, 40-41.
- 144 MGH DHII 186; Aarts 1994, 52.
- 145 Bijvoorbeeld: Johannes de Beke (ed. Bruch) XXXIII, 51 '...is ghecoren Baldricus die XV. Biscop tot Utrecht, ende also men seit, was hi Rixdrifus sone, des greven van Cleve, die een edel prince was'. Verder: Bouman 1919/1920, 101; Stappers-Würthelm 1979, 33-34; Oude Nijhuis 2005, 30-36; Jongbloed 2006b, 36-37, nt. 91, 92.
- 146 Zie hierover: Vollgraff & Van Hoorn 1936, 126; Wenskus 1976, 494; Boshof 1983, 22; Grosse 1987, 24, nt. 26; Aarts 1994, 51. In 805 schenkt een grootgrondbezitter met de opmerkelijke naam *Nibelung* goederen in de Haspengouw aan de abdij van St.-Denis (Levillain 1937, 345).
- 147 Zie: Gerritz 1964. Hierin het idee dat de Siegfriedsage mogelijk in relatie staat tot de legende van de soldatenmartenaren Gereon en Victor (beiden als drakendoders afgebeeld in de Michaelspoort bij de Dom van Xanten op reliëfs uit de eerste helft van de 11e eeuw) en de historische figuur van Arminius/Hermann, die de Romeinen versloeg. Verder: Gorissen 1985, 22; Hawicks 2004.
- 148 *Vita Meinweri* cap. 138. Hierover: Hirsch 1875, Bd. III, 314; Balzer 1982, 289-292; Fischer 2004, 103. Dit wandkleed bevond zich dus niet in een (privé-)kapel in de kerk van Renkum (zoals gesteld bij Van Winter 1981a, 62).
- 149 Zie bijvoorbeeld: Oostebriink 2001.

- 150 Borger 1969, m.n. 168, 171, 175-182; Borger 1977, 55. Binding (1972, 30-32) en Hinz (1981, 84-87) vermelden deze vroege burchtoren, maar gaan niet in op de geconstateerde aanaarding.
- 151 Enigszins vergelijkbaar, maar van een geheel andere dimensie, is de aarden ophoging ('*enmottement*') die men, vermoedelijk in de loop van de 11e eeuw, aanbracht in de ruimte tussen de rechthoekige burchtoren van Ivry-la-Bataille (Eure) en de daaromheen lopende ringmuur, beide constructies van ca. 1000 en rijkelijk voorzien van *opus spicatum* of visgraatverband (zie: Le Maho 1987, 68-69; Baudet & Joulain 1991, 22; Impey 2002, 190, 196-197).
- 152 Alpertus Mettensis II 8.
- 153 *Verbrüderungsbuch Reichenau* (MGH Libri memoriales N.S. 1), 154, A4 (met dank aan H. Verdonk, die mij hierop attent maakte); Fischer 2004, 104.
- 154 *Verbrüderungsbuch Reichenau*, 148, D2-D3. Zie ook Schmid 1960, 203-204. Schmid rekent nog een drietal namen tot deze reeks (Eibret, Tete, Tuto). Weliswaar staan deze namen in hetzelfde handschrift getoeterd als de overige, maar op enige tussenafstand. Het lijkt me daarom voorstelbaar dat dit drietal niet tot de genoemde reeks behoort.
- 155 Identificatie en datering '*um die Jahrtausendwende*' door Schmid (1960, 203-204). Zie ook: Ebrecht 1974, 35 nt. 62; Balzer 1982, 293; Fischer 2004, 104.
- 156 Wenskus 1976, 133, 137.
- 157 Aarts 1988, 53 nt. 398.
- 158 Hirsch 1862, Bd. I, 301-315.
- 159 Recent is voorgesteld (Jongbloed 2006b) deze inschrijving te beschouwen als een soort van verlovingsbevestiging van Immed (dan als zoon van graaf Eremfried beschouwd) met een nog niet genoemde dochter van Wichman en Liudgard van Elten. Het gezelschap (onder leiding van bisschop Balderik van Utrecht) zou (kort vóór 958/960) op weg zijn geweest naar Rome voor het aanvragen van een verondersteld noodzakelijke dispensatie voor het voorgenomen huwelijk. Deze hypothese, hoe boeiend ook, miskent m.i. het belang van de gehanteerde schrijfwijze (*comes*) *Palderich* – waar bisschop Balderik in Reichenau als *Balderih* wordt aangeduid – en vergt nog wat teveel aannames, in ieder geval meer dan in de in dit artikel geopperde suggestie mijnerzijds. Voor de problematiek van Balderiks/Eremfrieds/Ezzonen, zie ook: Aarts 1988, 33-38; Althoff 1992, 186-193; Aarts 1994, 50-55.
- 160 Giuliani 1994, 216, 225.
- 161 **Gaillfontaine** (Seine-Maritime): aan een zijde van het motte-platform op de rand een walelement van bijna 2 m hoog (eigen waarneming 1991). Algemene literatuur: De Boiard 1967, 24 (*castrum* ca. 1050); Davison 1969, 39-40; Toussaint 1997, 36. **Pas-en-Artois** (Pas-de-Calais): '*Abchnitts*'-motte in kasteelpark *Le Châtelet* met opstaande walrand rondom het platform. Westelijke helft ca. 1 m hoog; oostelijke helft 3-4 m, welke als een 'cressant' het platform extra bescherming biedt ten opzichte van de naastgelegen heuvelrug. Soort alternatief voor het extra moeten uitdiepen van de droge gracht aan die zijde (eigen waarneming 1992). Zie: Demolon 1991, 206 (Anselm I de Pas, 1050).
- 162 Zadora-Rio 1972; Zadora-Rio 1987, 24-25.
- 163 Voor Nederland denken we dan aan de ringmuren van de motteburchten van Kessel en Leiden uit het midden van de 12e eeuw (Janssen H. 1996, 41-42). Wel van iets oudere datum kan het tufstenen muurfragment (met knik) zijn onderaan langs de gracht van de te veronderstellen motte van de heren van Cuijk

- (eind 11e eeuw – 1133. Zie: Aarts 2001, 12-14; Van Enckevoort & Thijssen 2002, 97-99). Als constructie enigszins vergelijkbaar met de veelhoekige ringmuur in silex, opgetrokken rondom het verhoogde platform van Eynsford Castle in Kent (1085-1087. Zie: Horsman 1988; Higham & Barker 1992, 53-54).
- 164 Piepers 1981, 22-24; Friedrich 1991, 185-188.
- 165 Callebaut 1982.
- 166 Matthys 1991, 270-275. Als interessante variant is er nog de burchtsite van Sugny (Belgisch-Luxemburg), de *Tchesté de la Rotche*, met een compacte configuratie van de bouwsporen van een stenen donjon met aansluitende *aula* en kleine binnenplaats (vóór 1050-1100), alles tezamen op een tot 'motte' gemodelleerde rotspartij die misschien al vijftig jaar daarvoor een houten toren met naastliggende keuken droeg (Matthys 1991, 244-253). Dat modelleren bewijst in ieder geval dat het principe van de motte-burcht bekend geweest moet zijn in dit deel van Nederlotharingen ca. 1000.
- 167 Kenyon 1991, 39-40.
- 168 Hinz 1981, 76; Aarts 1996, 18; Mesqui 1998, 60-71, 75.
- 169 Van een iets andere orde is de ophoging (minder dan 1 m hoog) van een gedeelte van het ommuurde platform (36,5 m diameter) van de motte van Castle Neroche (Somerset), waarbij de bedoelde verhoging (12 m diameter) zelf weer werd omgeven door een stenen muur als een nieuwe *shell-keep* en het restant 'oude' *shell-keep* fungeerde als voorburcht (op het motte-plateau). Zie: Kenyon 1991, 29-30, 51-52.
- 170 Hinz 1981, 87-88; Hömberg 1981, 81-92; Hömberg 1997, 127-129; Peine 1997, 165-166.
- 171 Mertens 1960, 63-74, 81-85.
- 172 Mertens 1960, 77-80, 89.
- 173 Janssen W. 1975b, 110-111; Janssen W. 1976, 185-187; Herzog 1989, 74, 392-395; Aarts 2007, 37-57.
- 174 Janssen H. 1996, 23-27. Verder: Holwerda 1917, 1-31 (die hierbij het 'Maasburcht'-fragment bij Alpertus van Metz gebruikt om het uiterlijk van een **walburcht** te illustreren).
- 175 Bohnsack 1967; Heine 1991, 38-42.
- 176 Collin 1967, 27-34.
- 177 Callebaut 1991, 295-299; Callebaut e.a. 1997/1998; De Meulemeester & Matthys 2000, 163.
- 178 Alpertus Mettensis II 17.
- 179 Zie: Mesqui 1991, 106-109.
- 180 Eerdere pogingen daartoe: Aarts 1975-1976; Aarts 1982; Aarts 1993; Aarts 1996.
- 181 Zie ook: De Ridder 2006, 24-25.
- 182 Zie altijd nog: Niermeyer 1950, 38-39. Verder Boshof (1983, 28, 38), die er op wijst dat mogelijk ook de Westfriese ('Hollandse') graven oorspronkelijk een dergelijke prefectuur bezaten.
- 183 Alpertus Mettensis II 5.
- 184 Grosse 1987, 22-27; Aarts 1994, 50-52.
- 185 Alpertus Mettensis I 8-10.
- 186 Alpertus Mettensis II 7. Zie ook Grosse (1987, 182 nt. 36) voor vergelijking prefectuur met ambt van '*præses*'.
187 Voor de vermeldingen, zie: OGI I 196; Verdonk 2005, 53.
- 188 Dat de zoon van prefect Godfried van Xanten van '*Adalbertus filius comitis Godefrithi*' (Oediger 1958, 26 juli). Mijns inziens impliceert deze vermelding echter dat bedoelde graaf Godfried nog leefde op het moment van het overlijden van zijn zoon.
- 189 Alpertus Mettensis II 10. Datering op tweede helft 1012 op basis van Hirsch 1864, Bd. II, 340, 343, nt. 1; Hirsch 1875, Bd. III, 26

- nt. 2 en de chronologie bij Siebert van Gembloers (*Sieberti Chronographia*, 355). Van Rij (1980, 61 nt. 14; 1999, 69 nt. 81) denkt hierbij ten onrechte aan de slag bij Florennes in 1015, waarbij Lambert van Leuven omkwam.
- 190 Bijvoorbeeld: Oediger 1973, 226 nt. 49; Van Rij 1980, 43; Jansen 1982, 18; Van Rij 1999, 61; Kos 2002, 45.
- 191 Van Rij 1980, XXVII; Van Rij 1999, 24. Bisschop Adelbold wordt reeds vermeld bij aanvang van het conflict (Alpertus Mettensis II 2).
- 192 Alpertus Mettensis II 4, 7.
- 193 Alpertus Mettensis II 6 (Van Rij 1999, 65).
- 194 Frankewitz 1997, 281-286; Polman 2000 (RAAP-Rapport 598); Van den Brand 2002, 521-524; Hupperetz e.a. 2005, 99-102.
- 195 Madeline 1928, 3-8; Driessen 1965, 65-76; Driessen & Van den Brand 1975, 19-22; Van den Brand 2002, 29-32.
- 196 Zie: Aarts 1988, 18, nt. 149, 32, nt. 363-367; Aarts 1994, 48-50, nt. 62-66.
- 197 Alpertus Mettensis II 2.
- 198 Binding (1972, 33 nt. 20) vertaalt hier agger met 'wal', maar heeft er tegelijkertijd geen moeite mee om in het agger bij Opladen een motte te zien. Verder: Hinz 1981, 69-70. Van Rij geeft eerst '...met een wal en torens bouwde hij de burcht Monterberg hoger op' (1980, 47). In de herdruk (1999, 62) wordt dit: '...hoogte de burcht Monterberg op en bouwde er torens'. Dederich (1854, 287-288, nt. 1) ging hier reeds uit van een algemene '*Erdaufwurf*'.
- 199 Müller-Wille 1966, 21-22; Ellmers 1969, 201-203; Schneider 1851, 23 nt. 1.
- 200 Bron: MGH SS XV-2, 1146-1147. Zie verder (met vertalingen): Schad'n 1953, 273-275; Verplaetse 1965, 32; Fournier 1978, 326-327; Higham & Barker 1992, 118; De Meulemeester 1993, 139; Aarts 1996, 13, nt. 15, 21; <http://www.dere militari.org/resources/sources/therouanne3.htm>. Het motte-karakter van agger hier wordt bepaald door de beschrijving van de brug op pijlers, die van de voorzijde van de gracht opstijgt naar de ingang in de palissade boven.
- 201 Alpertus Mettensis II 15-16.
- 202 Kastner 1972, 22-23 (met discussie betreffende een eventuele eerdere herbouw en hernieuwde verwoesting ca. 1220). Graaf Dirk (VI) van Kleef was zo verheugd over de verkregen toestemming tot herbouw dat hij aan het hoofd van zijn ridderlijk gevolg eigenhandig met het rooien van de verwilderde begroeiing op de 'berg van Monterberg' ('*in monte de Monreberch*' 14e eeuw) begon (Kastner 1972, 22). Misschien mogen we hier een 'rituele' handeling in zien, het herstellen van de motte (*mons*) als machtsymbool binnen het voormalig Hattuarië?
- 203 De fundering van deze ronde toren kwam aan het licht tijdens de aanleg van het *Wasserwerk* na de Eerste Wereldoorlog (Gorissen 1956).
- 204 Alpertus Mettensis II 3, 11.
- 205 Nonn 1983, 76-77.
- 206 Alpertus Mettensis I 2; Van Rij 1980, 115. Zie voor de afstamming: Ilawitschka 1969, 96; Van Winter 1981b, 226.
- 207 Alpertus Mettensis II 3 (Van Rij 1980, 47, 49).
- 208 Müller-Wille 1966, 22-23.
- 209 N.N. (1928), 28-39; Gollnick 1988; Wroblewski & Wenmiers 2001, 20-21.
- 210 Riedel 1985, 76-77.
- 211 Alpertus Mettensis II 2: '*Est stagnum palustre a Mosa flumine ducentis passibus distans, infra quod erat collis exiguus, difficilis aditu, nam nisi navi propter altitudinem stagni et impeditiorem*

- paludis nequaquam adiri poterat; studenti novis rebus castellum efficiendum promittebat. Hunc locum per amicos cognitum advectis navibus adiit. Quo explorato extimpo coegit magnam multitudinem armatorum et rusticis undique evocates et fossa in circuitu facta editorem admodum fecit. Quem vallo circumdedit et turribus excitatis munitionem satis firmam perfecti'*.
- 212 Van Rij 1980, 43, 45.
- 213 Alpertus Mettensis II 2 (Van Rij 1980, 45, 47).
- 214 Dederich 1859, 174; Roovers 1978, 4-6.
- 215 Aymans e.a. 1988, 57 (met kaartsituatie 1731).
- 216 Van den Brand 2002, 29.
- 217 Nonn 1983, 76.
- 218 Aarts 1988, 18; Aarts 1992, 14-15; Aarts 1994, 25.
- 219 Alpertus Mettensis II 2 (Van Rij 1980, 45).
- 220 Zie: Hinz 1981, 69; De Meulemeester 1998, 37, 39 (zonder gebruikmaking van Aarts 1996 en met onjuiste koppeling van de 'Maasburcht'-beschrijving [nt. 2] aan Opladen); herhaald in: De Meulemeester 2006, 252-254. Verder: De Meulemeester & Matthys 1999.
- 221 Zie nt. 180.
- 222 Zie nt. 120.
- 223 De Boiard 1975, 92; Collectief 1981, 9; Besteman 1985, 213; Hoek 1986, 117; Bur 1987, 79.
- 224 Archeologisch zijn dergelijke houten torens in een palissade nog maar zelden aangetoond. Misschien dat de vooruitspringende palenclusters in de palissade van het 'Oude Huys' in Helmond zoiets kunnen beduiden (zie: Van Hooydonk 1993, 40). Ook is het mogelijk dat dergelijke torens (of 'gevechtplatforms') bedoeld worden op de uitbeelding van de (motte-)burcht van Dinan in Bretagne op het Tapijt van Bayeux (zie: Hinz 1981, 38). Zie ook: Le Maho 1984, 16-18, 24.
- 225 Van Rij 1999, 61: '...die hij rondom een gracht liet graven en de heuvel een flink stuk ophogen. Daarna voorzag hij de heuvelrand van een rondlopende palissade, hij richtte torens op en bouwde zo een fort van behoorlijke sterkte'.
- 226 Alpertus Mettensis II 2. De vermelding van 'belegeringswerktuigen' bij de belegering van Opladen in 1016 heeft een meer cryptisch karakter (Van Rij 1980, 71; Alpertus Mettensis II 13).
- 227 Alpertus Mettensis II 2.
- 228 ONB I 32.
- 229 Van den Brand 1991, m.n. 52-58, 92-100, 183-186, 207-209, 223-225, 336; Aarts 1993, 11-19.
- 230 Aarts 1993, 30 (*Gemeente atlas* van Kuypers 1865); Van den Brand & Douma 2002, 99 (toponiem 'Mazenburg' nabij kasteel op Rivierkaart 1851). Op een versie van de oudste kadasterkaart van Boxmeer (1829) stond op het kasteleiland de naam 'Kasteel Mazenburg' ingetekend (kopie auteur, origineel nu verdwenen).
- 231 Alpertus Mettensis II 16-18.
- 232 Gondorf 1984, 86; Schroeder 1968, 76-82.
- 233 Alpertus Mettensis II 21.
- 234 Hoek 1973, 75-80; Boschma & Immerzeel 1991, 47, 66-68.
- 235 Van Bentum 2006; De Ridder 2006, m.n. 19, 29.
- 236 Alpertus Mettensis II 21 (Van Rij 1980, 85).
- 237 Halbertsma (2000, 198-200) sluit hier expliciet een motte uit, vanwege het feit dat Dirk III en zijn mannen te **paard** de vesting kunnen verlaten. Tot de aanleg kan echter een (bescheiden) voorburcht hebben behoord voor de noodzakelijke stallings.
- 238 Zie: Janssen 1996, 42.
- 239 Aarts 1996, 11-12, 16-17, 21. Verder: Aarts 1986; Schut 2003, 65, 69-70.
- 240 Archief auteur.

- 241 Bur e.a. 1972; Bur e.a. 1980; Bur e.a. 1987; Bur e.a. 1997.
 242 Becker 1984; Friedrich 1991, 189-192.
 243 Bijvoorbeeld: Flambard Héricher 2004, 81.
 244 Friedrich 1994, 209-210; Higham & Barker 1992, 326-347; Higham 2004, 113; Aarts 2007, 37-57.
 245 Taylor 1992 (met discussie over de bedoelde afbeelding van *Belrem* op het Tapijt van Bayeux); Aarts 1996, 21 nt. 68.
 246 Aarts 1986; Schut 2003, 69 (met mondelinge aanvulling, waarvoor mijn hartelijke dank).
 247 Aarts 1996 (18, 20) met de voorbeelden Monthazon (*Bazonneau*) en Langeais.
 248 Aarts 1996, 21 nt. 62; De Meulemeester & Matthys 2000, 170. Genicot e.a. 2004, 80-81. Voor Bouillon zelf, zie: Matthys 1991, 226-234.
 249 Schut 2003, 70 (met schriftelijke aanvulling, waarvoor mijn hartelijke dank).
 250 Gorissen 1959, 139. Zie ook: Van Nispen tot Sevenaer 1943, 49-50. Voor de motte in Kranenburg, zie: Müller-Wille 1966, 19-20.
 251 Binding 1972, 34 nt. 26.
 252 OGG I 228; Gorissen 1959, 139-140; Aarts 1986, 6-7.
 253 Alpertus Mettensis II 17. Voor Zyfflich, zie: Schaefer 1963. In 1436 werd het stift naar Kranenburg verplaatst, inclusief de kerk. Deze schat (met mogelijk privé-stukken uit Op-laden?), waaronder kostbaar ivoorsnijkwerk raakte verspreid over diverse musea, tot in New York toe (Tebartz 2002).
 254 Leupen 1983, 66.
 255 Gorissen 1959, 139. Daarnaast kan 'Duffelt' ('Duvela' ca. 700) toch weer samenhangen met 'duivel', een verwijzing naar de veronderstelde cultusplaats der Bataven in het 'heilig woud', het latere 'heimaal' als gerechtsoort voor de Duffelt (Gorissen 1975, 145-153). De Duivelsberg zelf levert tot vandaag de dag inspiratie voor spookverhalen en occulte ceremonies (zie bijvoorbeeld: Vleer 1992, 168; <http://www.samhain.dds.nl/archive/teksten/druitxt.html>).
 256 Renaud (1979), 287-288; Janssen 1996, 38. Persoonlijke aanvullingen door prof. J.G.N. Renaud (1976, 1979), drs. R.S. Hulst (1976, 1979) en prof. H.L. Janssen (2001), waarvoor mijn hartelijke dank.
 257 Renaud 1959, 249, 251-252; Klok 1977, 146-149; Poldermans 1977, 36; (Renaud) 1986, 8; Janssen H. 1996, 24-27.
 258 Schut 2007.
 259 Schut 2003, 70.
 260 (Renaud) 1986, 8.
 261 Mogelijke voorbeelden: **Pont-Saint-Pierre** (Eure): afgerond rechthoekige omwalling (100 x 70 m) met motte op terras tegen binnenzijde oostelijke korte zijde (vóór 1118). Vergezeld door twee *mottes avancées*. (zie: Toussaint 1996, 42; Bauduin 1998, 45. Eigen waarneming 2001. Vriendelijke aanvulling B. Le-peuple – St. Pierre-du-Vouvray). **Mortemer** (Seine-Maritime): enigszins driehoekig omwalde hoofdburcht (100 x 60 m) met aansluitend (voormalige) omwalde halfovale voorburcht (ca. 1050). Op de grote wal van de hoofdburcht verheft zich een lage motte (ca. 3 m), waarop de ruïne van een (12e-eeuwse) ronde toren met zes steunberen. Deze 'ingemotte' toren vormt het prototype voor de keep van Conisborough (beide gebouwd door Hamelin Plantagenet). Zie: Gaudfroy 1995, 38-39. Eigen waarneming 1991.
 262 Mesnil 1992, 3-8; Bauduin 1992, 325-326, 351. Eigen waarneming 1992.
 263 Yver 1955-1956, 41; Mesnil 1992, 4-5.

- 264 Herzog 1989, 137-138; Wagener 2006, 23, 25, 27-28. Eigen waarneming 1993.
 265 Mesqui 1991, 232.
 266 Fournier 1978, 292-296.
 267 Hélot 1953, 189-191; Perreau 1977, 68-69, 78; Thiébaud 1978, 285-286; Demolon e.a. 1991, 232-234.
 268 Denken we hierbij aan het verbanden van Adela's burcht (vóór 996) door Balderik en Godizo van Aspel.
 269 Zo gesteld voor het aangrenzende Duitse Rijnland in Groten 2002. Voor het Duitse Rijk als geheel – inclusief het huidige Nederland – wordt deze visie in globale zin beaamd in Blockmans & Hoppenbrouwers 2002 (161-162), zij het als 'regionaal' aspect binnen de bredere context van de elders (bijvoorbeeld in Frankrijk) reeds eerder aangevangen 'banale revolutie', het ontstaan der heerlijkheden.
 270 Böhme 2006, als kritiek op Groten 2002; Racinet 2006, 133-136, met betrekking tot de Franse situatie.
 271 De hoogte van ca. 6 m valt af te leiden uit het archeologisch onderzoek van 1923 (Holwerda 1923-1924); Aarts 2007, 37-57.
 272 Van Heeringen 1991 (Scherpenisse-Westkerke), met vriendelijke aanvulling door B. Oele (2006), waarvoor mijn hartelijke dank.
 273 Peters 2007.
 274 Na het verlies van Opladen zou Balderik nog deelnemen aan een (verloren) veldslag tegen hertog Godfried van Nederlotharingen in augustus 1017 (*Thietmari Chronicon* VII, 475-476, nt. 2, ed. Holtzmann; Hirsch 1875, Bd. III, 62-63). Na de beschuldigingen tegen hem op de Rijksdag van Nijmegen (mei 1018: Alp. Mett. II 17) volgde een verzoeking met de keizer in juni 1018 op de Rijksdag van Bürgel (*Thietmari Chronicon* VIII, 514-515, ed. Holtzmann). Of dat impliceert dat Balderik daarmee zijn graafschappen terugkreeg (Jongbloed 2006a, 73, 80, 84), zou ik zo niet durven stellen. De terminologie in de in dit verband gehanteerde 'Werner'-oorkonde van 1025 (OGG I 152, vertaald: 'in het graafschap van wijlen Balderik...') kan m.i. ook op een langdurige vacature wijzen. Het Dodenboek van Abdijhof herdenkt op 22 januari een 'graaf Balderik' (zie: Fischer 2004, 106 nt. 99), maar ook dergelijke notities bieden geen bevestiging (vgl. nt. 89 m.b.t. Adela). Alpertus vermeldt alleen dat Balderik na 1016/1018 zijn toevlucht vond bij aartsbisschop Heribert van Keulen. Een eerherstel in het besproken rivierengebied zou bij hem toch niet ongenoemd zijn gebleven! Zie ook: Balzer 1982, 294 nt. 159.
 275 Voor hypothesen die Adela's zoon Dirk alsnog dochter(s) geven die gekoppeld worden aan de Flamenses en ook aan Balderiks tegenstander, hertog Godfried van Nederlotharingen, zie respectievelijk: Van Winter 1981a, 61-63; Van Winter 1994, 13-14; Jongbloed 2006a, 97-99.
 276 Schut 2003, 27-30, 42-43, 53.
 277 Herinneren we ons ook de (nog niet verklaarde) bijzondere positie die het Gelders graaflijk bezit op de Houberg moet hebben gehad (met het er later aan verbonden erfkameringschap).
 278 Zie: Werkman & Verkerk 1977, 135-137; Janssen H. 1996, 26; Schut 2003, 70-71.
 279 Vriendelijke mededeling C. Meijer (Oosterbeek), waarvoor mijn hartelijke dank.
 280 OGG I 387; Jageneau 1977, 85.
 281 OGG I 401; Van Ermen 1989, 1524 (hertog Arnold van Gelre nam op 2-4-1471 opnieuw in leen van Brabant o.a. heel de Veluwe, 'Oisterbeke metten geberchte', het Land van Cuijk, de stad Grave en 12 gemeten land in de Tielerswaard).
 282 De kwestie wordt bemoeilijkt door het feit dat het toponiem

- 'berg' nogal veel opduikt in Renkum-Oosterbeek (Demoed [1965], 196-197, 199). De 'berg' van de vermeldingen van 1195/1196 tot en met 1471 moet echter beslist een bijzondere betekenis hebben gehad.
 283 Smets 1908, 8; Aarts 1992, 21; Van Winter 1994, 17.
 284 ONB 1 266; Klavarsma 1978, 48; Aarts 2003, 15-19.
 285 Demoed [1965], 81, 142-147.
 286 Bur 1982, 57-58; Rouche 1982; Higham & Barker 1992, 93.
 287 Zie Aarts 1996 met voorbeelden en citaten.
 288 Zie o.a.: De Boiard 1973-1974; Aarts 1996, 18; Mesqui 1998, 68, 70-71, 75; Decaens 2001, 189-195.
 289 Bijvoorbeeld: Bur 1982, 56-57; Rouche 1982; Aarts 1982, 24-27 (1993, 21-26); Bur & Richard 1987.
 290 Demolon 1987, 547 (met het gegeven van 3 m hoogte voor de ophoging van ca. 987); De Meulemeester 1994, 126 nt. 58; De Meulemeester 2005, 177; De Meulemeester 2006, 250-252 (die de 'quelques mètres de hauteur' voor de ophoging van ca. 987 tot eind 12e eeuw slechts als een *Kernmotte* wil zien).
 291 Racinet 2006, 125.

■ Literatuur

Afkortingen

CodLauresh I	<i>Codex Laureshamensis</i> dl I.
DiplBelg	<i>Diplomata Belgica</i> .
MGH D	<i>Monumenta Germaniae Historica, Diplomata</i> .
MGH SS	<i>Monumenta Germaniae Historica, Series Scriptorum</i> .
OGZ I	<i>Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen</i> dl I.
ONB I	<i>Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312</i> dl I.
OSU I	<i>Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301</i> dl I.
RheinUB I	<i>Rheinisches Urkundenbuch</i> dl I.
UrbWerden I	<i>Die Urbare der Abtei Werden a.d. Ruhr</i> dl I.

Bronnen

- Autenrieth J. e.a., (eds.), *Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau* (MGH Libri memoriales et Necrologia N.S. 1), Reichenau 1979.
 Bethmann, D.L.C. (ed.), *Sigeberti monachi Gemblacensis Chronografia a. 381-1111* (MGH SS VI), Hannover 1844, 268-374.
 Bruch, H. (ed.), *Johannes de Beke. Chronicon van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, 's-Gravenhage 1982.
 Camps, H.P.H. (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*, 's-Gravenhage 1979. 2 dln.
 Dederich, A., *Des Alpertus von Metz zwei Bücher über verschiedene Zeitergebnisse, nebst zwei Bruchstücken über Bischöfe von Metz. Urschrift. Deutsche Übersetzung. Geschichtlicher Kommentar*, Münster 1859.
 Glöckner, K. (ed.), *Codex Laureshamensis*, 1929-1936. 3 dln.
 Gyseling, M. en A.C.F. Koch, *Diplomata Belgica anta annum millesimum centesimum scripta*, Brussel 1950.
 Holtzmann, R. (ed.), *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon* (MGH SS Nova Series IX), Berlin 1935.
 Hulshof, A. (ed.), *Alperti Mettensis De Diversitate Temporum*, Amsterdam 1916.
 Kötzschke, R. (ed.), *Die Urbare der Abtei Werden a.d. Ruhr*, Bonn 1906-1917. 2 dln.
 Lavigne, E. (ed.), *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*.
 Vertaling van de 'Gesta abbatum Trudonensium', dl. 1 (628-1138), Assen/Maastricht 1986.
 Muller, Fz.S. en A.C. Bouman (eds.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, dl. 1, Utrecht 1920.
 Oediger, F.W. (ed.), *Die Stiftskirche des hl. Viktor zu Xanten (Das ältere Totenbuch des Stiftes Xanten)*, Kevelaer 1958.
 Rij, H. van, & A.S. Abulafia, Alpertus van Metz. *Gebeurtenissen van deze tijd & Een fragment over bisschop Diederik I van Metz (De diversitate temporum & Fragmentum de Deoderico primo episcopo Mettensi)*, Amsterdam 1980.
 Rij, H. van, Alpertus van Metz. *Gebeurtenissen van deze tijd. Een fragment over bisschop Diederik I van Metz & De mirakelen van de heilige Walburg in Tiel*, Amsterdam 1999.
 Sloet, L.A.J.W. (ed.), *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288*, 's-Gravenhage 1872-1876. 2 dln.

Tenckhoff, F. (ed.), *Vita Meinweri episcopi Patherbrunnensis*, Hannover 1921.
 Trillmich, W. (ed.), *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters)*, Darmstadt 1971.
 Wisplinghoff, E. (ed.), *Rheinisches Urkundenbuch. Ältere Urkunden bis 1100*, I. Aachen-Deutz, Bonn 1972.

Literatuur

Aarts, B., De Burcht Mergelpe en de Duffel, *Van Toen naar Nu/Von Einst bis Jetzt* 5, 1975, 90-97, 114-126.
 Aarts, B., De Burcht Mergelpe en de Duffel, *Van Toen naar Nu/Von Einst bis Jetzt* 6, 1976, 4-16, 27-45.
 Aarts, B., Ter Borch, faktor in de middeleeuwse geschiedenis der 'Tilburgen', *De Lindeboom. Jaarboek V 1981*, Tilburg 1981, 48-69.
 Aarts, B., Onbekend Boxmeer: oud tot zeer oud?, *Het Brabants Kasteel* 5, 1982-3, 14-35.
 Aarts, B., *De burcht Mergelpe of Duivelsberg te Beek bij Nijmegen* (Heemstudie 13), Millingen aan de Rijn 1986.
 Aarts, B., Het 'Ansried-probleem' in Hilvarenbeek en elders, in: J. Scheers (ed.), *Hilvarenbeek Duizend Jaar. Bijdragen tot een symposium over de geschiedenis der Brabantse dorpen*, Hilvarenbeek 1988, 7-64.
 Aarts, B., Texandrië, van omstreken gowbegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdfijn en vraagtekens, in: H. van Doremalen e.a. (eds.), *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout*, Turnhout 1992, 8-42.
 Aarts, B., Onbekend Boxmeer: oud tot zeer oud?, in: *Het Brabants Kasteel* 16 (Jubileum-uitgave), 1993, 11-29 [gewijzigde herdruk].
 Aarts, B., Ansried, graaf en bisschop. Een stand van zaken, in: J. Coolen e.a. (eds.), *'Opera Omnia' II. Een verzameling geschied- en heemkundige opstellen*, Thorn 1994, 7-85 (met drukfouten, helaas).
 Aarts, B., Early Castles of the Meuse-Rhine Border Region and Some Parallels in Western Europe c 1000: A Comparative Approach, in: *Château Gaillard XVII (Abergavenny 1994)*, Caen 1996, 11-23.
 Aarts, B., De kastelenbouw in het noordoosten van het hertogdom Brabant en enkele aangrenzende gebieden, in: N. Arts e.a. (eds.), *De Kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Helmond/Utrecht 2001, 10-21.
 Aarts, B., Maurick en de Vughtse middeleeuwen, in: O. Thiers (ed.), *Vught Onvoltooid Verleden* (Vughtse Historische Reeks), Vught 2003.
 Aarts, B., Motte-and-bailey castles of Europe: some aspects concerning their origin and evolution, in: *Virtus. Jaarboek voor adels-geschiedenis* 14, 2007, 37-57. [naar aanleiding van het symposium 'Castle Building Around The World', Leiden 31-3-2005].
 Althoff, G., *Amicitiae et Pacta. Bündnis, Einung, Politik und Gebetsgedenken im beginnenden 10. Jahrhundert*, Hannover 1992.
 Aymans, G. e.a., *De regio Gennep aan de ketting*, Gennep/Venray 1988.
 Balzer, M., Zeugnisse für das Selbstverständnis Bischof Meinwerk von Paderborn, in: N. Kamp e.a. (eds.), *Tradition als historische Kraft (Interdisziplinäre Forschungen zur Geschichte des früheren Mittelalters)*, Berlin/New York 1982, 267-296.
 Bannasch, H., *Das Bistum Paderborn unter den Bischöfen Rethar und Meinwerk* (983-1036), Paderborn 1972.
 Bastemeijer, A.F.W.E., De Sint-Walburgskerk te Zutphen. De zesde kerk van bisschop Bernold van Utrecht, in: *Bijdragen en Me-*

dedelingen Gelre LXXVIII, 1997, 6-38.

Bastemeijer, A.F.W.E. en M. Groothedde, De Zutphense burcht van het jaar 1000 tot het einde van de twaalfde eeuw, in: A.F.W.E. Bastemeijer, M. Groothedde e.a. (eds.), *De Sint-Walburgskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 1999, 31-61.

Baudet, R. en D. Joulain, Le Château d'Alberede, in: *Connaissance de l'Eure* nr. 79, 1991 (*Le Château d'Ivry: histoire et guide de visite*), 4-23.

Bauduin, P., Une famille châtelaine sur les confins normanno-manceaux: les Géré (Xe-XIIIe s.), in: *Archéologie Médiévale* XXII, 1992, 309-356.

Bauduin, P., Le baron, le château et la motte: baronnage et maîtrise du territoire châtelain dans la seigneurie de Breteuil (XIe-XIIe siècles), in: B. Fajal (ed.), *'Autour du château médiéval' (Actes des Rencontres Historiques et Archéologiques de l'Orne, Alençon 1997)* (Mémoires et documents, no. 1), 1998, 37-53.

Becker, H., Beiträge zur Geographie der mittelalterlichen Kulturlandschaft im Raum Altenberg, in: M. Untermann e.a., *Die Grabungen auf der Burg Berge (Mons) - Altenberg (Gem. Odenthal, Rheinisch-Bergischer Kreis)* (Rheinische Ausgrabungen 25), Köln 1984, 17-109.

Bentum, W. van, De oorlog tegen de Friezen, *Terra Nigra*, nr. 164, 2006, 8-17.

Besteman, J.C., Mottes in the Netherlands: A Provisional Survey and Inventory, in: T.J. Hoekstra e.a. (eds.), *Liber Castellorum: 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 40-59.

Besteman, J.C., Mottes in the Netherlands, in: *Château Gaillard XII (Oostduinkerke/Floreffe 1984)*, Caen 1985, 211-224.

Binding, G. e.a., *Burg und Stift Elten am Niederrhein. Archäologische Untersuchungen der Jahre 1964/65* (Rheinische Ausgrabungen 8), Düsseldorf 1970.

Binding, G., Spätkarolingisch-ottonische Pfälzen und Burgen am Niederrhein, in: *Château Gaillard V (Hindsgavl 1970)*, Caen 1972, 23-35.

Binding, G., Die Gräber der gräflichen Stifterfamilie in der Burg Elten am Niederrhein. Eine Entgegnung und Ergänzung, *Rheinische Vierteljahrsblätter* 45, 1981, 376-379.

Binding, G., Burgen des 9-11. Jahrhunderts am Niederrhein, in: P. Ettel e.a. (eds.), *Interdisziplinäre Beiträge zur Siedlungsarchäologie. Gedenkschrift für Walter Janssen*, Rhaden/Westfalen 2002, 7-14.

Blockmans, W. en P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des Onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*, Amsterdam 2002.

Böhme, H.W., Steinernen Türme beherrschen das Land. Zur Erforschung der Burgen der Salierzeit, *Archäologie in Deutschland* 1990-4, 22-33.

Böhme, H.W., Burgen der Salierzeit. Von den Anfängen adligen Burgenbaus bis ins 11./12. Jahrhundert, in: J. Jarnut e.a. (eds.), *Vom Umbruch zur Erneuerung? Das 11. und beginnende 12. Jahrhundert - Positionen der Forschung* (MittelalterStudien 13), München 2006, 379-401.

Bohnsack, D., Das Fundament eines steinernen Rundturmes des 11. Jahrhunderts in der Hamburger Altstadt, in: *Château Gaillard II (Büderich 1964)*, Köln/Graz 1967, 1-6.

Borger, H., *Das Münster St. Vitus zu Mönchen-Gladbach* (Die Kunstdenkmäler des Rheinlands), Essen 1958.

Borger, H., *Beiträge zur Frühgeschichte des Xantener Victorstiftes* (Rheinische Ausgrabungen 6), Düsseldorf 1969.

Borger, H., *Xanten. Entstehung und Geschichte eines niederrheinischen Stiftes*, Xanten 1977.

Borman, R.T.A., *Oost-Gelderland archeologisch bekeken*,

Zutphen 1978.

Boschma, K. en A.A.G. Immerzeel, *De Ridderlijke Duitse Orde in Maasland*, Maasland 1991.

Boshof, E., Königtum und adelige Herrschaftsbildung am Niederrhein, in: K. Flink e.a. (eds.), *Königtum und Reichsgewalt am Niederrhein* (Klever Archiv 4), Kleve 1983, 9-41.

Boiard, M. de, Quelques données françaises et normandes concernant le problème de l'origine des mottes, in: *Château Gaillard II (Büderich 1964)*, Köln/Graz 1967, 19-26.

Boiard, M., De l'aula au donjon. Les fouilles de la motte de La Chapelle à Doué-la-Fontaine (Xe-XIe siècles), *Archéologie Médiévale*, III-IV 1973-1974, 5-110.

Boiard, M. de, *Manuel d'archéologie médiévale. De la fouille à la l'histoire*, Paris 1975.

Bouman, A.C., Historisch-diplomatische opmerkingen over oorkonden, uit te geven in het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, *Nederlandsche Archievenblad* 28, 1919-1920, 95-102.

Brand, R. van den, *750 Jaar Kasteel Boxmeer, eens brandpunt tussen Brabant en Gelre*, Venlo 1991.

Brand, R. van den, en H. Douma, *Land van Cuijk, 33 dorpen en één stad*, Boxmeer 2002.

Brand, R. van den, e.a., *Vesting 't Gennepherhus in eeuwenlange vrijheidstrijd*, Haps 2002.

Brandy, D. von, Ein Modell des Burg- und Kirchberges in Heinsberg im 15-16. Jahrhundert. Beschreibung der Rekonstruktion von Bebauung und Topografie, *Heimatkalender des Kreises Heinsberg* 1988, Heinsberg z.j., 57-62.

Broer, C.J.C., *Uniek in de Stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hoorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit* (ca. 1000- ca. 1200), Utrecht 2000.

Bur, M. e.a., *Vestiges d'habitat seigneurial fortifié du Bas-Pays Argonnais* (Inventaire des sites archéologiques non monumentaux de Champagne, I), Reims 1972.

Bur, M. e.a., *Vestiges d'habitat seigneurial fortifié des Ardennes et de la vallée de l'Aisne* (Inventaire des sites archéologiques non monumentaux de Champagne, II), Reims 1980.

Bur, M., Recherches sur les plus anciennes mottes castrales de Champagne, in: *Château Gaillard IX-X (Basel 1978, Durham 1980)*, Caen 1982, 55-69.

Bur, M. e.a., *Vestiges d'habitat seigneurial fortifié en Champagne centrale* (Inventaire des sites archéologiques non monumentaux de Champagne, III), Reims 1987.

Bur, M., Le Château, in: X. Barral i Altet (ed.), *Le paysage monumental de la France autour de l'an Mil*, Paris 1987, 73-83.

Bur, M. en H. Richard, Occupation du sol et peuplement dans la vallée du Thin (Ardennes) au haut Moyen Age, *Archéologie Médiévale* XVII, 1987, 93-103.

Bur, M. e.a., *Vestiges d'habitat seigneurial fortifié en Champagne méridionale* (Inventaire des sites archéologiques non monumentaux de Champagne, IV), Reims 1997.

Callebaut, D. e.a., Castrum, Portus et Abtei von Ename, in: H.W. Böhme (ed.), *Burgen der Salierzeit. Teil 1: In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen 1991, 291-309.

Callebaut, D. e.a., Was het nu '70 of '80? Radiokoolstofdateringen voor het castrum te Ename (Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* VI, 1997-1998, 231-241.

Collectief, Les fortifications de terre en Europe occidentale du Xe au XIIe siècles (Colloque de Caen 1980), *Archéologie Médiévale* XI, 1981, 5-123.

Collin, H., Les plus anciens châteaux de la région de Nancy, en Lorraine: Dieulouard, Mousson, Prény, Vaudemont, in: *Château Gaillard II (Büderich 1964)*, Köln/Graz 1967, 27-38.

Corsten, S., Heinsberg en de Seltkantgebied. Niederheinische Geschichte zwischen den Mächten, *Heimatkalender des Kreises Heinsberg* 1988, Heinsberg z.j., 19-36.

Dalen, A.G. van, *Gelderse Historie in de Liemers* 1, Arnhem 1971a.

Dalen, A.G. van, *Van Toen naar Nu/Von Einst bis Jetzt* 1, 1971b: 'Hobergh to Millingen', 52-53; 'Dat Goet to Hobergh', 63-64; 'De Pol', 71-72.

Dalen, A.G. van, Hobergh to Millingen, *Numaga* XIX, 1972a, 23-34.

Dalen, A.G. van, *Rondom het Tolhuys aan Rijn en Waal*, Zutphen 1972b.

Dalen, A.G. van, *De Houbberg nabij Elten en de Byvanck te Beek* (De Liemers 30), Zevenaar 1972c.

Dalen, A.G. van, Montferland, *Archief. Orgaan van Oudheidkundige Vereniging 'De Graafschap'* 1976, 46-50.

Dalen, A.G. van, Baldric en Adela: Pleidooi voor rehabilitatie, *Jaarboek Achterhoek en Liemers* 1, 1978, 121-128.

Dalen, A.G. van, e.a., *Bergh. Heren, Land en Volk*, Nijmegen 1979.

Dalen, A.G. van, *Doys van Bylant te Millingen en Panmerden* (Heemstudie 9), Uitgave Heemkundekring 'De Duffel' 1980.

Davison, B.K., Early earthwork castles: a new model, in: *Château Gaillard III (Battle 1966)*, London/Chichester 1969, 37-47.

Decaëns, J., Les origines du donjon rectangulaire, in: M. Baylé (ed.), *L'architecture normande au Moyen Age*, 2 dln., Caen 2001, 181-195.

Declercq, G., Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht van Brugge (9de-12de eeuw), in: H. de Witte (ed.), *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern* (Archeo-Brugge 2), Brugge 1991, 15-45.

Dederich, A., *Geschichte der Römer und der Deutschen am Niederrhein, insbesondere im Lande der Chamavener oder Hamaland*, Emmerich 1854.

Dederich, A., *Des Alpertus von Metz zwei Bücher über verschiedene Zeitevents, nebst zwei Bruchstücken über Bischöfe von Metz. Urschrift. Deutsche Übersetzung. Geschichtlicher Kommentar*, Münster 1859.

Demodé, E.J., 'Van een groene zoom aan een vaal kleed'. De geschiedenis van de dorpen Oosterbeek, Wolfheze, Doorwerth, Heeslum en Renkum, Arnhem (herdruk ca. 1965).

Demolon, P., Douai (Nord), in: X. Barral i Altet (ed.), *Le paysage monumental de la France autour de l'an Mil*, Paris 1987, 546-548.

Demolon, P. e.a., *Mottes et Maisons-fortes en Artois médiéval* (Archaeologia Duacensis 4), Douai 1991.

Driessen, T.W.J., Gennep geboorteplaats van St. Norbertus, *De Maasgouw* 84, 1965, 65-76.

Driessen, T.W.J. en M.P.J. van den Brand, *1000 Jaar Gennep*, Nijmegen 1975.

Düffel, J., Gräfin Adela von Hamaland und ihr Kampf um das Stift Hochteln, *De Liemers. Gedenkboek Dr. J.H. van Heek*, Didam 1953, 54-64.

Ehrbrecht, W., *Landesherrschaft und Klosterwesen in ostfriesischen Fivelgo (970-1290)* (Geschichtliche Arbeiten zur westfälischen Landesforschung 13), Münster 1974.

Eliens, F.M. en J. Harenberg, *Middeleeuwse kastelen van Gelderland*, Rijswijk 1984.

Ellmers, D. e.a., *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern. Bd. 14, Linker Niederrhein: Krefeld-Xanten-Kleve*, Mainz 1969, 168-170, 201-203.

- Enckevort, H. van, en J. Thijssen, *Cuijk. Een regionaal centrum in de Romeinse tijd*, Utrecht 2002.
- Ermen, E. van, *Feodaal-heerlijke verhoudingen en territoriale patronen in het middeleeuwse hertogdom Brabant (12^e-14^e eeuw). Met bijzondere aandacht voor de regio Leuven*, 6 dln., Leuven 1989 (niet gepubliceerd).
- Fischer, T., Probleme um Adela und Balderich – Zur Geschichte eines niederrheinischen Grafenpaares um 1000, in: U. Ludwig e.a. (eds.), *Mittelalter an Rhein und Maas. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins Dieter Geuenich zum 60. Geburtstag* (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, Bd. 8), Münster/New York/München/Berlin 2004, 87-106.
- Flambard Héricher, A.-M., Fonctions et repartition de l'espace dans la basse-cour d'une fortification de frontière: Bretoncelles (Orne), XIe-XVe siècle, in: *Château Gaillard 21 (Maynooth 2002)*, Caen 2004, 79-97.
- Fournier, G., *Le Château dans la France médiévale. Essai de sociologie monumentale*, Paris 1978.
- Frankewitz, S., *Burgen, Schlösser, Herrenhäuser an den Ufern der Niers*, Kleve 1997.
- Friedrich, R., Salierzeitliche Burganlagen im nördlichen Rheinland, in: H.W. Böhme (ed.), *Burgen der Salierzeit. Teil 1: In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen 1991, 177-194.
- Friedrich, R., Die frühen Perioden der Motte Husterknupp. Neue Untersuchungen zur Keramik, in: *Château Gaillard XVI (Luxembourg 1992)*, Caen 1994, 207-213.
- Gaudefroy, G. en L., L'Enigme du Fossé du Roi, *Les Cahiers de la Société Historique et Géographique du Bassin de l'Epte*, no. 35, 1995, 30-62.
- Gelder, H.E. van, Munten van gravin Adela, *De Liemers. Gedenkboek Dr. J.H. van Heek*, Didam 1953, 65-67.
- Genicot, L.F. e.a., *Donjons médiévaux de Wallonie. Inventaires thématiques. Vol. 5: Province de Luxembourg*, Namur 2004.
- Gerritz, E., *Troia sive Xantum. Beiträge zur Geschichte einer niederheinischen Stadt*, Xanten 1964.
- Giuliano, G., Les premiers châteaux dans le pays du sel en Lorraine X-XIIIe siècle, in: *Château Gaillard XVI (Luxembourg 1992)*, Caen 1994, 215-232.
- Gollnick, R. en M., *Haas Aspel*, Bad Honnef 1988.
- Gondorf, B., *Die Burgen der Eifel und ihrer Randgebiete. Ein Lexikon der 'festen Häuser'*, Köln 1984.
- Gorissen, F., Alte Klevische Landesburg Munna-Monreberg – Drei Ansichten des 17. Jhs. vor und während der Zerstörung, *Rheinische Post*, nr. 44 (21-2-1956).
- Gorissen, F., Die Burgen im Reich von Nimwegen: Ausserhalb der Stadt Nimwegen, *Niederrheinisches Jahrbuch* IV, 1959, 105-168.
- Gorissen, F., *Niederrheinländische Burgnamen* (Bijdragen en Mededelingen van de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis van de Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam), Amsterdam 1972.
- Gorissen, F., Die Düffel; Zur Geschichte einer Kulturlandschaft, *De Düffelt/Die Düffelt*, Nijmegen 1975, 97-166.
- Gorissen, F., *Rindern (Harenatium – Rinlharen)*, Bd. I, Kleve 1985.
- Gosses, I.H., Archaeologie tegenover Historie: Noodloze geschillen, *Oudheidkundig Jaarboek* 1, 167-204.
- Groenewoudt, B.J. e.a., *Een inventariserend veldonderzoek bij de Hunneschans (Uddel, Gelderland). Nieuwe gegevens over de steentijd-bewoning bij het Uddelmeer en een beknopt overzicht van de onderzoeksgeschiedenis van de Hunneschans* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 143), Amersfoort 2006.

- Groothedde, M., De nederzettingsoontwikkeling van Zutphen voor het jaar 1000, in: A.F.W.E. Bastemeijer, M. Groothedde e.a. (eds.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 1999, 9-30.
- Groothedde, M., Zutphen, Königshof und kaiserliche Pfalz, in: G. von Büren e.a. (eds.), *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland* (Forschungen zu Burgen und Schlössern 8), München/Berlin 2004, 49-58.
- Grosse, R., *Das Bistum Utrecht und seine Bischöfe im 10. und frühen 11. Jahrhundert* (Kölner Historische Abhandlungen 33), Köln/Wien 1987.
- Groten, M., Die Stunde der Burgherren. Zum Wandel adliger Lebensformen in den nördlichen Rheinlanden, *Rheinische Vierteljahrsblätter* 66, 2002, 74-110.
- Halbertsma, H., *Friesland's Oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*, Utrecht 2000.
- Hawicks, H., *Sanctos – Xantum – Troia*. Zum Einfluss ottonisch-byzantinischer Beziehungen auf die Toponymie im Xantener Raum, in: U. Ludwig e.a. (eds.), *Mittelalter an Rhein und Maas. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins Dieter Geuenich zum 60. Geburtstag* (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, Bd. 8), Münster/New York/München/Berlin 2004, 27-41.
- Heek, J.H.A. van, *Huis Bergh* (Serie 'Nederlandse Kastelen', dl. XLII), Uitgave NKS/ANWB 1980.
- Heering, R.M. van, Archeologische Kroniek van Zeeland over 1990, *Archief. Mededelingen van het Kon. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1991, 123-145.
- Heidinga, H.A., The Hunneschans at Uddel reconsidered: Some Ideas about the Function of a Medieval Ringfort in the Central Netherlands, in: *Château Gaillard XIII (Wageningen 1986)*, Caen 1987a, 53-62.
- Heidinga, H.A., *Medieval Settlement and Economy North of the Lower Rhine: Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)*, Assen 1987b.
- Heine, H.-W., Burgen der salischen Zeit in Niedersachsen – Ein Überblick, in: H.W. Böhme (ed.), *Burgen der Salierzeit. Teil 1: In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen 1991, 9-84.
- Héliot, P., Recensie in: *Revue du Nord* 35, 1953, 189-191.
- Herrnbrot, A., 'Die Ausgrabungen auf der Motte 'Hoverberg' bei Birgelen, Kreis Geilenkirchen-Heinsberg', *Bonner Jahrbücher* 155-156, 1955-1956, 343-354.
- Herzog, H., *Burgen und Schlösser. Geschichte und Typologie der Adelssitze im Kreis Euskirchen*, Köln 1989.
- Higham, R. en P. Barker, *Timber Castles*, London 1992.
- Higham, R.A., The development of a timber castle at Hen Domen, Montgomery (Powys, Wales), c. 1070-1270, in: *Château Gaillard 21 (Maynooth 2002)*, Caen 2004, 113-117.
- Hinz, H., *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*, Köln/Bonn 1981.
- Hirsch, S. e.a., *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich II.*, 3 dln., Berlin 1862-1875.
- Hlawitschka, E., *Die Anfänge des Hauses Habsburg-Lotharingen. Genealogische Untersuchungen zur Geschichte Lotharingens und des Reiches im 9., 10. und 11. Jahrhundert*, Saarbrücken 1969.
- Hoek, C., De Hof te Vlaardingen, *Holland* 5, 1973, 57-91.
- Hoek, C., La maison-forte aux Pays-Bas, *La Maison-Forte au Moyen Age*, Paris 1986, 113-136.
- Holtschoppen, N.A., Zur Gründungsgeschichte des Klosters St. Vitus in Mönchengladbach. Die Necrologeinträge für die Gründer Baldrich, Gero und Sandrad, in: U. Ludwig e.a. (eds.), *Mittelalter an Rhein und Maas. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins Dieter*

- Geuenich zum 60. Geburtstag* (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, Bd. 8), Münster/New York/München/Berlin 2004, 69-85.
- Holwerda, J.H., De Hunenborg in Twente, *Verslagen en Mededelingen Vereniging tot beoefening van Overijssels Regt en Geschiedenis* 33, 1917, 1-31.
- Holwerda, J.H., Montferland, Bijdragen en Mededelingen (*Vereniging*) *Gelre* 22, 1919, 141-167.
- Holwerda, J.H., Saksische burchten in Nederland, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 1, 1920, 41-62.
- Holwerda, J.H., De Leidsche Burcht, *Leids Jaarboekje* 19, Leiden 1923-1924, 10-27.
- Hömburg, P., Oldenburg bei Laer, *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern*. Bd. 46, Münster – Westliches Münsterland – Tecklenburg. Teil II: Exkursionen, Mainz 1981, 81-92.
- Hömburg, P., Burgen des frühen Mittelalters in Westfalen, *Hinter Schloss und Riegel. Burgen und Befestigungen in Westfalen*, Münster 1997, 120-159.
- Hooydonk, J.H. van, *d'Oude Huys en Den Borch te Helmond, Het Brabants Kasteel* 16, 1993, 31-48.
- Horsman, V., Eynsford Castle: a reinterpretation of its early history in the light of recent excavations, *Archaeologia Cantiana. Being Contributions to the History and Archaeology of Kent* CV, 1988, 39-57.
- Hulshof, A., *Alpert Mettensis de diversitate temporum*. Met inleiding van C. Pijnacker Hordijk, Amsterdam 1916.
- Huppertz, W. e.a. (eds.), *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen (1000-1800)*, Utrecht 2005.
- Impey, E., *The Turris Famosa at Ivry-la-Bataille, Normandy*, in: G. Meirion-Jones e.a. (eds.), *The Seigneurial Residence in Western Europe AD c. 800-1600*, Oxford 2002, 189-210.
- Jageneau, F., De Meginhardi op de Veluwe: familierelaties en familiebezit, in: C.M. Blommestein e.a. (eds.), *De Veluwe. Project Middeleeuwse Archeologie en Middeleeuwse Geschiedenis 1975-1976* (IPP workingpaper 4), Amsterdam 1977, 74-88.
- Jansen, H.P.H., Adela van Hamaland c. 955- c. 1025, in: C.A. Tamse (ed.), *Vrouwen in het landsbestuur*, 's-Gravenhage 1982, 9-22.
- Janssen H.L. m.m.v. T. Hermans, Tussen woning en versterking: Het kasteel in de Middeleeuwen, in: H.L. Janssen e.a. (eds.), *1000 Jaar Kastelen in Nederland*, Utrecht 1996, 15-111.
- Janssen, W., Mittelalterliche Burghau am Niederrhein. Zum Verhältnis von archäologischem Befund und schriftlicher Bezeugung, *Zeitschrift für die Archäologie des Mittelalters* 3, 1975a, 121-128.
- Janssen, W., *Studien zur Wüstungsfrage im Fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelrand*, dl. II, Köln/Bonn 1975b.
- Janssen, W., *Bad Münstererfeld im Mittelalter, Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern*. Bd. 26, Nordöstliches Eifelvorland, Mainz 1976, 184-193.
- Jongbloed, H.H., Wichman, Adela en Alpertus. De Eltsene boedelversteek (968-996), *Bijdragen en Mededelingen. Historisch Jaarboek voor Gelderland* XCVI, Arnhem 2005, 7-47.
- Jongbloed, H.H., Tussen 'Paltverhaal' en 'Jssellinie'. Averaard 'van Zutphen' († 11 augustus [961]) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046), *Bijdragen en Mededelingen. Historisch Jaarboek voor Gelderland* XCVII, Arnhem 2006a, 57-130.
- Jongbloed, H.H., Immed 'von Kleve' (um 950). Das erste Klevische Grafenhaus (ca. 885-ca. 1015) als Vorstufe des geldrischen Fürstentums, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*

- 209, 2006b, 13-44.
- Kastner, D., *Die Territorialpolitik der Grafen von Kleve*, Düsseldorf 1972.
- Kenyon, J.R., *Medieval Fortifications*, Leicester/London 1991.
- Klaversma, T., De heren van Vught en Oirschot in de 12de en 13de eeuw, *Campinia* 7, 1977, 43-45, 90-92, 131-133, 178-180; 8, 1978, 47-49, 104-106, 148-151; 8, 1979, 210-211.
- Klok, R.H.J., *Archeologisch Reisboek voor Nederland*, Haarlem 1977.
- Kluger, H., *Propter Claritatem Generis*. Genealogisches zur Familie der Ezzenen, in: H. Vollrath (ed.), *Köln. Stadt und Bistum in Kirche und Reich des Mittelalters. Festschrift für Odilo Engels* zum 65. Geburtstag, Köln 1993, 223-258.
- Kort, J.C., Graaf Dirk en de hoeven in Ophemert, *Mededelingen Historische Kring West-Betuwe* 32, 2004-1, 12-25.
- Kos, A., Machtstrijd in Hamaland. De politieke ambities van Balderik en Adela, circa 973-1016, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 5, 2002, 27-68.
- Krüger, S., *Studien zur sächsischen Grafschaftsverfassung im 9. Jahrhundert*, Göttingen 1950.
- Lavigne, E., *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden. Vertaling van de 'Gesta abbatum Trudonensium'*, dl. 1 (628-1138), Assen/Maastricht 1986.
- Leupen, P., Nijmegen en het Rijk, in: K. Flink e.a. (eds.), *Königtum und Reichsgewalt am Niederrhein* (Klevert Archiv 4), Kleve 1983, 57-78.
- Levillain, L., Les Nibelungen historiques et leurs alliances de famille, *Annales du Midi* 49, 1937, 337-408.
- Madelaine, G., *Histoire de Saint Norbert. Fondateur de l'Ordre de Prémontré, Archevêque de Magdebourg*, 2 dln., Tongerlo 1928.
- Maho, J. le, *La motte seigneuriale de Mirville (XIe-XIIe s.)*. Recherches historiques et archéologiques, Rouen 1984.
- Maho, J. le, e.a., *Les châteaux normands de Guillaume le Conquerant à Richard Cœur de Lion* (Publication du Musée de Normandie 6), Caen 1987.
- Malcorps, A., Montferrant: Een Limburgs epos, *Het Oude Land van Loon* 12, 1957, 37-56.
- Matthys, A., Les fortifications entre Lesse et Semois, in: H.W. Böhme (ed.), *Burgen der Salierzeit. Teil 1: In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen 1991, 225-280.
- Mertens, J., Le Kaarlsbielg à Clairefontaine et quelques autres fortifications anciennes du Luxembourg méridional, *Archaeologia Belgica*, nr. 49, 1960, 63-89.
- Mesnil, M., La preservation de la Motte Féodale de Montreuil-l'Argillé, *Amis des Monuments et Sites de l'Eure*, no. 62, 1992, 3-8.
- Mesqui, J., *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence. I. Les organes de la défense*, Paris 1991.
- Mesqui, J., La tour maîtresse du donjon de Loches, in: E. Impey e.a. (eds.), *Deux donjons construits autour de l'an mil en Touraine. Langeais et Loches* (Bulletin Monumental, t. 156), Paris 1998, 65-125.
- Meulemeester, J., de Aarden versterkingen in Noord-Vlaanderen, *700 Jaar Vier Ambachten*, Hulst 1993, 137-148.
- Meulemeester, J., de Le début du château: La motte castrale dans les Pays-Bas méridionaux, in: *Château Gaillard XVI (Luxembourg 1992)*, Caen 1994, 121-130.
- Meulemeester, J., de Le château à motte comme chantier: quelques données et réflexions des anciens Pays-Bas méridionaux, in: *Château Gaillard XVIII (Gilleleje 1996)*, Caen 1998, 37-44.
- Meulemeester, J., de, en A. Matthys, Belgen en Niederlande, in: H.W. Böhme e.a. (eds.), *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch*, 2

- dln., Stuttgart 1999, 210-213.
- Meulemeester, J. de, en A. Matthys, De militaire architectuur, in: L. Delhouzée e.a., *Romaanse architectuur in België*, Tielt 2000, 156-188.
- Meulemeester, J. de, Mottes castrales dans les anciens Pays-Bas méridonaux. Un bref historique de la recherche, *Interdisciplinaire Studien zur europäischen Burgenforschung. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme* zum 65. Geburtstag, Teil II (Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung. Reihe A: Forschungen, Bd. 9), Braubach 2005, 167-186.
- Meulemeester, J. de, Mottes castrales dans les anciens Pays-Bas méridonaux. Quelques considérations sur l'iconographie et les textes, *Studia Caroliensia* 2006, 3/ 4, 249-256.
- Milz, J., *Studien zur mittelalterlichen Wirtschafts- und Verfassungsgeschichte der Abtei Deutz*, Köln 1970.
- Müller-Wille, M., *Mittelalterliche Burghügel ('Motten') im nördlichen Rheinland* (Beihefte der Bonner Jahrbücher, Bd. 16), Köln/Graz 1966.
- Niermeyer, J.F., Lotharingen en Friesland onder Duitse koningsmacht, 925-1076, in: J.A. van Houtte e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, Utrecht 1950, 24-27, 36-41.
- Nijsten, G., Hof en cultuur: karakteristiek van een middelgroot hof aan de Nederrijn, in: I.D. Jacobs e.a. (eds.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, Kunst en Cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*, Utrecht 2003, 383-393.
- Nispen tot Sevenaer, E. van, *Nederlandse Kasteelen*, Amsterdam 1943.
- N.N., *Aspel bei Rees am Niederrhein*, Düsseldorf (1928).
- N.N., *Nomina Geographica Neerlandica. Geschiedkundig onderzoek der Nederlandse aardrijkskundige namen*, 14 dln., Leiden 1884-1954 (uitgegeven door het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap).
- Nonn, U., *Pagus und Comitatus in Niederlothringen. Untersuchungen zur politischen Raumlagerung im früheren Mittelalter* (Bonner Historische Forschungen 49), Bonn 1983.
- Oediger, F.W., *Das ältere Totenbuch des Stiftes Xanten* (Die Stiftskirche des hl. Viktor zu Xanten), Kevelaar 1958.
- Oediger, F.W., *Adelas Kampf um Elten* (996-1002), *Vom Leben am Niederrhein*, Düsseldorf 1973, 217-235.
- Oostebink, E.W., De voogden van Gelre. De afstamming van de graven van Gelre en Zutphen en Nassau, *Bijdragen en Mededelingen Gelre. Historisch Jaarboek voor Gelderland XCII*, Arnhem 2001, 33-56.
- Oude Nijhuis, J., Bisschop Balderik en de heilige Plechelmus: Feiten, hypothesen, verzinself en bedrog, in: G. Goorhuis e.a. (eds.), *Plechelmus. Zijn kerk, liturgie en kapittel te Oldenzaal, Zutphen* 2005, 11-41.
- Peine, H.-W., Dodiko, Rütger von der Horst und Simon zur Lippe: Adelige Herren des Mittelalters und der frühen Neuzeit auf Burg, Schloß und Festung, *Hinter Schloss und Riegel. Burgen und Befestigungen in Westfalen*, Münster 1997, 160-223.
- Perreau, F., Mottes Féodales du Nord de la France. Quelques généralités et données locales, *Septentrion* 7, 1977, 60-70.
- Peters, S.A.L. en R.J.M. van Genabeek, De burch van de heren van Rode (St. Oedenrode), de eerste restanten van het archeologisch onderzoek, in: Het Brabants Kasteel, *De vroege burchten. Neerslag van een symposium* (Boxmeer 26 maart 2006), jaargang 28 (2005), Tilburg 2007, 102-116.
- Petry, M. (ed.), *Die Gründungsgeschichte der Abtei St. Vitus zu Mönchengladbach*, Mönchengladbach 1974a.
- Petry, M., Gründung, Frühgeschichte und Verfassung, in: J. Cladders e.a. (eds.), *Die Abtei Gladbach 974-1802. Ausstellung zur*

- Jahrtausendfeier der Gründung*, Mönchengladbach 1974b, 21-32.
- Piepers, W., *Ausgrabungen an der alten Burg Lärchen* (Rheinische Ausgrabungen 21), Köln 1981.
- Pijnacker-Hordijk, C., Inleiding (1907), in: A. Hulshof (ed.), *Alperit Mettensis de diversitate temporum*, Amsterdam 1916, V-XXXVII.
- Poldermans, M., Burchten, in: C.M. Blommesteijn e.a. (eds.), *De Veluwe. Project Middelieuwe Archeologie en Middelieuwe Geschiedenis 1975-1976* (IPP workingpaper 4), Amsterdam 1977, 35-38.
- Polman, S.P., *Gennepheerhuis en omgeving, Gemeente Gennep. Een toeristisch-recreatieve advieskaart* (RAAP-Rapport 598), Amsterdam 2000.
- Racinet, P. en L. Droin, De la residence carolingienne à la motte: le complexe castral et prioral de Boves (Somme, France) des IXe-Xe aux XIIe-XIIIe siècles, in: *Château Gaillard 20* (Gwatt 2000), Caen 2002, 207-226.
- Racinet, P., Un lieu de pouvoir exceptionnel aux portes d'Amiens: Boves (Xe-XIIe siècle), in: A.-M. Flamand Héricher (ed.), *Les lieux de pouvoir au Moyen Âge en Normandie et sur ses marges*, Caen 2006, 119-148.
- Renaud, J.G.N., Archeologisch onderzoek in middeleeuwse kastelen, in: J.E. Bogaers e.a. (eds.), *Honderd Eeuwen Nederland*, 's-Gravenhage 1959, 246-264.
- Renaud, J.G.N., *Montferland, Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1960, *107-108, *132, *146-147, *165, *189, *215.
- Renaud, J.G.N., Le donjon dans les châteaux des Pays-Bas, in: *Château Gaillard I (Les Andelys 1962)*, Caen 1964, 102-124.
- Renaud, J.G.N., Mededeling op Gelderse archeologische dag - 1979 (Verslag J. Zantinge-van Dijkum), *Westerheem XXVIII*, 1979, 287-288.
- (Renaud, J.G.N. e.a.), *Excursions (Château Gaillard XIII, Wageningen 1986)*.
- Reijnen, P.E. van, *Middelieuwe kastelen in Nederland*, Bussum 1965 (herdruk Haarlem 1979).
- Ridder, T. de, De Slag bij Vlaardingen. Analyse van de beschrijving van Alpertus van Metz en de mogelijke locatie van de burch van Dirk III, *Terra Nigra*, nr. 164, 2006, 18-33.
- Riedel, M., *St. Irmgardis Herrscherin und Heilige vom Niederrhein*, 2 dln., Wesel 1985.
- Roovers, P., *Het Huis Heyen* (Serie 'Nederlandse Kastelen'), Uitgave NKS/ANWB 1978.
- Rouche, M., Vinchy: le plus ancien château à motte, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire médiévales en l'honneur du Doyen Michel de Boiard*, Genève 1982, 365-369.
- Rüdt von Collenberg, W., Zum Auftreten weiblicher Titularen im VIII., IX. und X. Jahrhundert, *Genealogica und Heraldica. 10. Internat. Kongreß für genealogische und heraldische Wissenschaften Wien 1970, Kongreßberichte 1/1972*, 265-272.
- Schad'n, H.P., *Die Hausberge und verwandten Wehranlagen in Niederösterreich*, Horn/Wien 1953.
- Schaefer, L., *Der Gründungsbau der Stiftskirche St. Martin in Zylflich* (Die Kunstdenkmäler des Rheinlands), Essen 1963.
- Schiffer, P., *Die Grafen von Geldern im Hochmittelalter* (1085-1229), Gildern 1988.
- Schilfgaarde, A.P. van, *Het Huis Bergh*, Maastricht 1950.
- Schmid, K., Neue Quellen zum Verständnis des Adels im 10. Jahrhundert, *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 108, 1960, 185-232.
- Schmid, K., Die Nachfahren Widukinds, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 20, 1964, 1-47.

- Schneider, J., *Der Monterberg und seine alterthümliche Umgebung. Ein Beitrag zur alten Geographie des Niederheins*, Emmerich 1851.
- Schroeder, P., Wer rettet die Heimbacher Burg?, *Heimatkalender Kreis Schleiden* 1968, 76-82.
- Schut, P.A.C., *De Montferlandsche berg, het sieraad der tusschen IJssel en Rijn gelegene landen. De motte Montferland (gemeente Bergh) en een overzicht van motteversterkingen in Gelderland* (Nederlandse Archeologische Rapporten 24), Amersfoort 2003.
- Schut, P.A.C., Oud onderzoek opnieuw bekeken: vroege versterkingen in Gelderland, in: Het Brabants Kasteel, *De vroege burchten. Neerslag van een symposium* (Boxmeer 26 maart 2006), jaargang 28 (2005), Tilburg 2007, 19-46.
- Smets, G., *Henri I. Duc de Brabant 1190-1235*, Brussel 1908.
- Smulders, H., Het project Ringwalburcht op de Heimenberg, *Oud Rhenen. Tijdschrift voor de Historie van Rhenen* 21, 2002, 51-62.
- Stappers-Vürtheim, A., *Twaalf Eeuwen Oldenzaal*, Oldenzaal 1979.
- Taylor, A.J., Belrem, M. Chibnall (ed.), *Anglo-Norman Studies XIV. Proceedings of the Battle Conference 1991*, Woodbridge 1992, 1-23.
- Tebartz, A., Von Zylflich nach New York. Der Verkauf der 'Kranenburger Elfenbeinskulpturen' im Jahre 1908, *Beiträge zur Chronik Zylflichs*, nr. 4, 2002, 8-24.
- Tervooren, H., Literatuur aan het hof van Gelre van het allereerste begin tot ongeveer 1370, in: I.D. Jacobs e.a. (eds.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, Kunst en Cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*, Utrecht 2003, 376-382.
- Thiebaut, J., *Artois, Flandre, Hainaut, Picardie* (Dictionnaire des châteaux de France), Paris 1978.
- Thissen, B., Die Klever Burg von ihren Anfängen bis 1609, in: W. Schnütgen e.a. (eds.), *Die Burg auf dem Berge. Beiträge zur Geschichte der Klever Schwanenburg*, Kleve 2000, 13-48.
- Thoben, J., *Het Kerspel Beek in de Liemers: Speurtochten in de geschiedenis*, 's-Heerenberg 1999.
- Toussaint, P., Note sur les fortifications de terre et de bois, *Monuments et Sites de l'Eure*, no. 80, 1996, 38-43.
- Toussaint, P., Fortifications normandes de la vallée de l'Epte. Approche typologique, *Les Riches Heures de Gisors* (Société Historique et Géographique du Bassin de l'Epte. Cahiers 40), 1997, 33-46.
- Venner, G.H.A., *De Meinweg. Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822*, Assen/Maastricht 1985.
- Verdonk, H., *De familie-inschrijving van Wichman van Elten in het Gedenkboek van Reichenau* (Brochure 6), Lelystad 1990.
- Verdonk, H., *De oorsprong der graven van Gelre* (Brochure 7), Lelystad 1992.
- Verdonk, H., Graaf Gerard 'de Lange' van Gelre. Een prosopografische benadering, *Bijdragen en Mededelingen. Historisch Jaarboek voor Gelderland XCVI*, 2005, 49-69.
- Verplaetse, A., L'architecture en Flandre entre 900 et 1200 d'après les sources narratives contemporaines, *Cahiers de Civilisation Médiévale* 8, 1965, 25-42.
- Vleer, W., *Leylijnen en leycentra in de Lage Landen*, Deventer 1992.
- Vollgraff, C.W. en G. van Hoorn, *Opravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke Verslagen III* 1934, Haarlem 1936, Bijlage IV: Epitaphium Ricridi, 124-127.
- Vries, W. de, *De opkomst van Zutphen*, Arnhem 1960.
- Wagener, O., ...wart belacht van dem landfreden das slos von Rifferscheid...Die Landfriedensexekution gegen Reifferscheid 1385, *Burgen und Schlösser* 47, Hft 1, 2006, 23-31.
- Wenskus, R., *Sächsischer Stammesadel und fränkischer Reichsadel*, Göttingen 1976.
- Werkman, W. en C.L. Verkerk, Redinghem - Dusinghof, in: C.M. Blommesteijn e.a. (eds.), *De Veluwe. Project Middelieuwe Archeologie en Middelieuwe Geschiedenis 1975-1976* (IPP workingpaper 4), Amsterdam 1977, 135-137.
- Winter, J.M. van, Die Hamaländer Grafen als Angehörige der Reichsarisokratie im 10. Jahrhundert, *Rheinische Vierteljahrsblätter* 44, 1980, 16-46.
- Winter, J.M. van, Ansried en Dirk, twee namen uit de Nederlandse geschiedenis van de 10^e en 11^e eeuw, *Naamkunde* 13, 1981a, 39-74.
- Winter, J.M. van, De voornaamste adellijke geslachten in de Nederlanden 10^e en 11^e eeuw, in: D.P. Blok e.a. (eds.), *De Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 1, 1981b, 225-229.
- Winter, J.M. van, Adel en ridderschap in de middeleeuwen, *Bijdragen Felua. Jaarboekje voor de geschiedenis en de archeologie van de Veluwe III*, 1994, 13-21.
- Winter, J.M. van, The first centuries of the episcopal see at Utrecht, in: E. de Bièvre (ed.), *Utrecht: Britain and the Continent. Archaeology, Art and Architecture* (The British Archaeological Association Conference Transactions 18), Leeds 1996, 22-29.
- Winter, J.M. van, Het (Palts?)graafschap Zutphen en het Hamalandse gravenhuis, *Bijdragen en Mededelingen Gelre. Historisch Jaarboek voor Gelderland XCII*, Arnhem 2001, 57-79.
- Wirtz, A., Die Geschichte des Hamalandes, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 173, 1971, 7-84.
- Wroblewski, J., en A. Wemmers, *Niederrhein* (Theiss Burgenführer), Stuttgart 2001.
- Yver, J., Les châteaux-forts en Normandie jusqu'au milieu du XIIe siècle, *Bulletin de la Société des Antiquaires de Normandie* LIII, 1955-1956, 28-115.
- Zadora-Rio, E., L'enceinte fortifiée du Plessis-Grimoult, résidence seigneuriale du Xle siècle, in: *Château Gaillard V (Hindsgavl 1970)*, Caen 1972, 227-239.
- Zadora-Rio, E., Le Plessis-Grimoult, *Les châteaux normands de Guillaume le Conquerant à Richard Cœur de Lion* (Publication du Musée de Normandie 6), Caen 1987, 24-25.

Het grafelijke kasteel van Geertruidenberg (1323-1547)

Historisch en archeologisch onderzoek

B. Zijlmans

■ Introductie

In dit hoofdstuk wordt het bestaan van het in de late Middeleeuwen verdwenen kasteel van Hollands oudste stad Geertruidenberg aan de vergetelheid ontrukkt. Het is verrassend om te lezen hoeveel kennis daarover na 450 jaar alsnog bijeengebracht is. De ultieme bekroning op het historisch onderzoek was de blootlegging in 2002 van grote delen fundering van dit belangrijke kasteel dat ooit de zuidgrens van Holland bewaakte. Met deze ontdekkingen is veel duidelijkheid geschapen in de ontwikkelingsgeschiedenis van Geertruidenberg, en hoe aan de eind van het eerste kwart van de 14e eeuw de grens- en machtsverdeling van het graafschap Holland hier gestalte kreeg. Dat de opkomst en neergang van Geertruidenberg parallel liep aan die van het kasteel, met de daaraan gekoppelde machtsconcentratie, zal geen verbazing wekken.

■ Inleiding

Lang heeft men zich in Geertruidenberg afgevraagd waar ooit het eens zo sterke grafelijk kasteel bij de stad stond. Allerlei veronderstellingen daarover deden de ronde, maar daadwerkelijk onderzoek werd tot voor kort niet gedaan. Zonder daarvoor een diepgaand bronnenonderzoek te hebben verricht publiceerde Margry in 1983 als eerste een aantal historische gegevens,¹ die samen met mijn eigen onderzoeksresultaten,² enig inzicht in de grootte en de aard van het kasteel opleverden. Recente aanvullende archief- en bodemonderzoeken leverden nog meer belangrijke informatie op en toonden onder meer aan waar het kasteel heeft gestaan. Ook kon worden vastgesteld dat het kasteel in de periode 1525-1547 werd afgebroken. Dat het inderdaad een aanzienlijk sterk kasteel betrof, mag onder meer blijken uit de gebeurtenissen in de jaren 1351-1352 en 1420, waarin langdurige belegeringen nodig waren om het te veroveren. Met recht mag dan ook worden gesproken over een 'burcht'. De in 1953 en 2002 blootgelegde noordoostelijke torenfundering en de in 2002 ontdekte oostelijke kasteelmuur bewezen dat eens temeer.

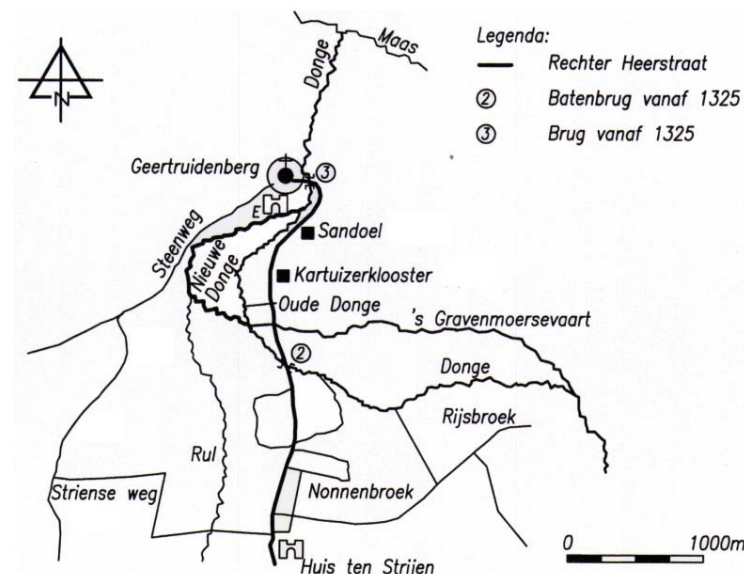
■ De geografische situatie

Het landschap tussen de voormalige kastelen van Geertruidenberg en Oosterhout was in het begin van de 14e eeuw nog één en al wildernis, die werd doorsneden door de rivieren de Donge en de Rul, door enkele andere kleine stroompjes en een tweetal landwegen. Betreffende de geografische situatie van het gebied rondom Geertruidenberg voor de stichting van het kasteel dient in ogenschouw te worden genomen dat dit er toen duidelijk anders uitzag dan nu. Toponiemen als de Bergen, de Brand, het Broek, Geertruidenberg, Hoge Made, Hoochlant, Jennensheuvel, Lage Made, Lagen Hoek, Landonk, Lindonk, Raamsdonk, de Rytte, Santdoele, Visdonk, Wieldonk, enzovoorts, wijzen erop dat het landschap afwisselend licht geaccidenteerd en drassig is geweest. De plaats waar het kasteel werd gebouwd bevond zich in een drassige laagte die zich westelijk van de Donge uitstreekte tot aan de Hoge Made. In de afschrijving uit 1324 van de Latijnse tekst van het

stadsrecht van Geertruidenberg uit 1213 wordt het ten zuiden van Geertruidenberg gelegen bos tussen Steelhoven en Oosterhout 'nemus' genoemd; de veen- en weidegronden ten westen van Geertruidenberg tussen Steelhoven en Standhazen worden aangeduid als 'vene' en 'pascua'.³ Aan de noordzijde werd deze laagte begrensd door de hoge zandrug waarop Geertruidenberg is gelegen, en aan de zuidzijde door de zich in noordoostelijke richting uitstreckende hoge zandrug vanuit Den Hout. De in zuidoostelijke richting stromende rivier de Donge liep ten zuidoosten van Geertruidenberg tegen deze twee zandruggen aan en boog daardoor naar het noorden af, om nabij het huidige dorp Hank in de (vroegere) Maas uit te stromen. Omstreeks de bouwperiode van het kasteel (1323-1325) moet de toenmalige loop van de rivier zijn gewijzigd, waardoor er ten zuiden van Geertruidenberg een nieuwe meander ontstond. Niet uitgesloten is dat deze verandering van het landschap een gevolg is geweest van menselijk ingrijpen, in dit geval in opdracht van de graaf van Holland of Willem van Duvenvoorde na 1323. Alles wijst er op dat de locatie van het kasteel inderdaad met zorg werd gekozen, met name zodanig dat de stad, rivier en landwegen beheersbaar waren. Deze keuze betekende wel dat de infrastructuur van het gebied moest worden aangepast en dat resulteerde in de verlegging van de rivier, de verplaatsing van bestaande brug(gen) en landwegen, de bouw van een nieuwe brug, de aanleg van nieuwe wegen en de uitbreiding van Geertruidenberg in zuidelijke en westelijke richting. Deze werkzaamheden volgden elkaar in snel tempo op.

De toenmalige loop van de Donge, die ongeveer tweehonderd meter westelijker lag dan de huidige rivier, werd aan de zuidzijde afgedamd en daarna de 'Oude Donge' genoemd. De nieuwe meander van oost naar west en omgekeerd, stroomde nu vlak langs de zuidkant van het kasteel om tegenover de huidige haveningang van Raamsdonksveer aan te sluiten op de Oude Donge. De nieuwe meander werd aangeduid als de 'Nieuwe Donge'.

De landverbinding van Geertruidenberg met de oude landweg van Breda en Den Bosch, voerde oorspronkelijk over de westelijk van de Donge gelegen zandruggen (Landonk en Wieldonk). De aansluiting lag op achttienhonderd meter van het centrum van de

stad, net ten noorden van de bocht die de Donge naar het noorden maakte, en westelijk van de over de Donge gelegen Batenbrug, die een belangrijke verbinding was in de zuidelijke doorgaande landweg. De Batenbrug werd in zuidoostelijke richting verplaatst en vormde sindsdien de verbinding in de nieuwe landweg die Willem van Duvenvoorde in 1324 liet aanleggen tussen het 'Huis ten Strijen' te Oosterhout en de stad Geertruidenberg.⁴ Vanaf de verplaatste Batenbrug voerde de nieuwe landweg nu over de oostelijke Donge-oever, om ten oosten van Geertruidenberg aan te sluiten op de nieuwe brug over de Oude Donge. Op de westelijke oever van de meander werd een kadijk opgeworpen waarop de nieuwe zuidelijke straatweg van en naar de stad werd aangelegd. De oudste vermelding van die weg dateert uit 1326, er is dan sprake van: *den uterste*

Afb. 1. Situatie in de 14e eeuw van de omgeving van het kasteel (E) van Geertruidenberg (zie hiervoor ook Zijlman 2004, 67). Tekening auteur/Natasja Broeken.

steenweg die buyten de poort ligt tot Steelclowaert (Steehoven).⁵ In 1332 werd deze weg aangeduid als: *den steenweg als men uytreyt van Sente Gheerdenbergh tot Haecswaert, den rechten wech tot Bredawaert toet eynde van de Hollantschen wech (...).*⁶ Deze met stenen (veldkeien?) bestrate weg tussen Geertruidenberg en Steelhoven was een van de eerste straatwegen in de huidige provincie Noord-Brabant en verving de oude landweg (over het Lindonk en het Wieldonk) naar Steelhoven en Den Hout (afb. 1). Om meer cachet aan dit gebied te geven stichtte Van

Duvenvoorde, met hulp van de graaf van Holland, in 1335-1336 aan de nieuwe landweg tussen Geertruidenberg en Oosterhout, op een afstand van ongeveer twaalfhonderd meter ten zuiden van het kasteel, een kartuizerklooster.

In het eerste kwart van de 14e eeuw kwam er in het gebied ten zuiden en oosten van het kasteel – behalve het huis van de ambachtshere van Raamsdonk, Geraert van Wieldrecht – geen aansprekende bebouwing voor. Over de omliggende gronden zijn uit deze vroege periode nagenoeg geen bronnen overgeleverd. Een registertje uit omstreeks 1414 van de collegiale kerk bevat een lijst van inkomsten voor de altaren en daarin wordt vermeld dat één van de inkomsten voor het Maria-altaar afkomstig is van een stuk land (hofstede) dat gelegen was op het Lindonk en uitzicht gaf op het kasteel.⁷

Interessant is ook het gegeven dat vóór 1323 particuliere edellieden land ten zuiden van de stad in hun

bezit hadden. Uit een oorkonde uit 1382 van graaf Albrecht van Holland (1358-1404)⁸ blijkt bijvoorbeeld dat graaf Willem III van Holland (1304-1337) van Meus van Loven grond had gekocht waarop hij zijn kasteel liet bouwen. De jaarlijkse rente van die grond was na het overlijden van Meus van Loven overgegaan op zijn dochter jonkvrouw Agnes van Loven, die deze rente weer aan de kartuizers had geschonken. In 1382 verkocht de hertog land aan de kartuizers en daarbij verrekenend hij de som geld die de kartuizers via de jonkvrouw van de hertog ontvingen (bijlage 1).

Afb. 2. Plattegrond van Geertruidenberg omstreeks 1547 naar de kaart van Jacob van Deventer. In de knik van de stadsmuur is het kasteel weergegeven. Bovenzijde is het noorden. Plattegrond collectie auteur.

■ Het kasteel van Geertruidenberg in de historische bronnen

Geertruidenberg was in de Middeleeuwen strategisch gelegen op de grens van Holland en Brabant en daarom een gewild bezit voor zowel de Hollandse graven als de Brabantse hertogen. Daardoor ontstonden rond de grenzen van Holland en Brabant voortdurend twisten tussen de hertog van Brabant en de heren van Breda enerzijds en de graaf van Holland anderzijds. Na de Brabantse overrompeling van Geertruidenberg in 1304 en de nederlaag in 1318-1319 in de oorlog tegen Brabant, zal graaf Willem III van Holland hebben beseft dat de grenzen van zijn graafschap beter beschermd dienden te worden. Toch zou het nog tot 1319 duren vooraleer hij daartoe daadwerkelijk stappen ondernam. In dat jaar schonk hij Geertruidenberg een groot stuk wildernis (die Meede genoemd), om met de opbrengsten daarvan de bouw van een stadsmuur te bekostigen. Om in

Afb. 3. Schematische weergave van het kasteel van Geertruidenberg. Detail van een anonieme kaart uit 1520. Bovenzijde is het oosten. De kaart bevindt zich in de Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden.

deze streek zijn positie te versterken beleende de graaf in 1323 Willem van Duvenvoorde (1290-1353) met het schoutambt van Geertruidenberg en droeg hem op bij de stad een verdedigbaar huis te bouwen met de stenen die de graaf daar al had laten maken (bijlage 2). Met het kasteel te Geertruidenberg en die van Oosterhout en Zevenbergen meende de graaf zijn zuidwestelijke grensgebied voldoende te hebben beveiligd. Omdat het een veel voorkomende misvatting is dat Willem van Duvenvoorde met de oorkonde uit 1323 een dubbele opdracht kreeg om bij Geertruidenberg een versterkt kasteel én een stadsmuur te bouwen, wil

ik daarop nader ingaan. Met de oorkonde uit 1319 gaf graaf Willem III de westelijk van de stad gelegen wildernis aan Geertruidenberg *om mede te vesten ende te beteren* (bijlage 3). De enige betekenis van deze schenking is dat de graaf het stadsbestuur een bron van inkomsten bood, om daarmee de bouw van een stenen muur om de stad mogelijk te maken. De toestemming om een muur om de stad te bouwen was een heerlijk recht (onderdeel van het stadsrecht) en de graaf beoogde daarmee niets meer of minder dan het aanzien en de veiligheid van 'zijn land' te verbeteren. De bouw van een stadsmuur kwam, zoals in die tijd gebruikelijk was, voor rekening van de stad zelf. De landsheer gaf de stad primair het recht daarvoor en schiep secundair de mogelijkheid voor extra inkomen, bijvoorbeeld door land of inkomsten uit renten te schenken. Wat we nog niet weten, is wanneer met de bouw van de stenen stadsomwalling werd begonnen en hoe de stad daarvoor was beveiligd. Dat Geertruidenberg een open stad was, lijkt, gezien de moeizame inname daarvan in 1304, niet erg aannemelijk. Mogelijk moeten we denken aan een palissadenomwalling of een gracht. Met de aanvang van de bouw van de stadsmuur zal men zeker niet al te lang hebben gewacht en dat tijdstip zal daarom niet ver van de schenkingsdatum in 1319 afliggen. Met de oorkonde uit 1323 ging de graaf een stap verder met de versterking van zijn landsgrenzen. Omdat hij toch al het voornemen had bij Geertruidenberg een kasteel te bouwen, liet hij daarvoor in een veldoven bij de stad stenen (quareelen) bakken. Door Willem van Duvenvoorde te belenen met het schoutambt van Geertruidenberg en daarnaast de opdracht te geven bij de stad een *steenhuys ende ene veste* te bouwen, creëerde hij op een belangrijke plaats aan de zuidgrens van zijn graafschap een sterk machts punt. Dat er haast geboden was, volgt uit de opdracht van de graaf aan Willem van Duvenvoorde om binnen twee jaar met de bouw van het kasteel gereed te zijn.

De hiervoor gememoreerde misvatting is gelegen in de zinsnede een *steenhuys ende ene veste*, een hendiady's⁹ waarmee slechts één begrip met één bijvoeglijk naamwoord is bedoeld. In feite staat er 'een versterkt stenen huis'. Het bouwen van de stadsmuur was duidelijk een afzonderlijk project, waarbij Willem van Duvenvoorde, als hoogste gezagsdrager van Geer-

Afb. 4. Schematische weergave van het kasteel van Geertruidenberg. Uitvergroting van afbeelding 3.

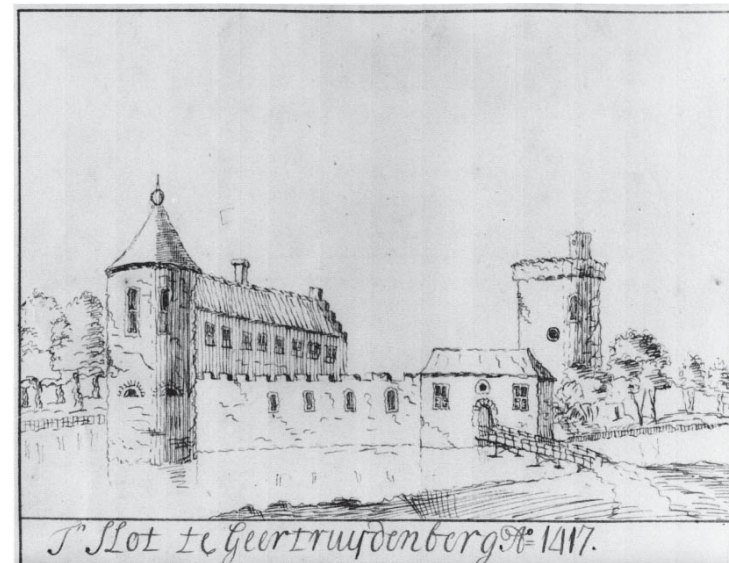
truidenberg, nauw betrokken was. Of Willem van Duvenvoorde uit generositeit of uit politieke overwegingen ook een deel van de kosten van de Bergse stadsmuur voor zijn rekening nam, is een vraag die niet zo eenvoudig is te beantwoorden omdat in 1420 de archieven van Geertruidenberg van vóór die tijd verloren zijn gegaan. Hoewel, nu komt er toch nog een duveltje uit een doosje te voorschijn. Op de grafsteen van Willem van Duvenvoorde staat onder andere het volgende te lezen: *(...) deede maecken van des graven Willems wegen van Hollant ende van Henegouwen den Burch van Sinte Geertruidenberg (...)* item deede vesten die poorte van Sinte Geertruidenberg.¹⁰ Bij een vluchtige lezing van de graftekst wordt men in verwarring gebracht betreffende van Duvenvoordes bouwactiviteiten te Geertruidenberg en wordt de indruk gewekt dat hij inderdaad de stadsmuur op zijn kosten heeft laten bouwen. Hiervoor heb ik echter al uiteengezet waarom dat onwaarschijnlijk is en dat daarvoor geen duidelijk bewijs is. Volgens Brokken is het grafscript bovendien waarschijnlijk later aangebracht en daarom niet geheel betrouwbaar.¹¹

Door de schatrijke en invloedrijke Willem van Duvenvoorde met het bovengenoemde te belenen, deed de graaf een goede zet in het politieke schaakspel. Van Duvenvoorde was rijk en ambitieus genoeg om zelf de bouw van een kasteel te bekostigen en zou

met zijn diplomatieke talenten en familierelaties de verhouding tussen Brabant en Holland kunnen verbeteren en in stand houden. Van Duvenvoorde moest overigens niet alleen het kasteel van zijn eigen geld bouwen, maar óók nog eens onderhouden. Alleen als de graven tijdens oorlogen gebruik zouden maken van het kasteel, kwamen de kosten te hunnen laste. Natuurlijk strekte de doelstelling van de graaf met de bouw van een versterkt kasteel te Geertruidenberg verder. Hij zou op zijn vele tochten naar Brabant en Henegouwen een geschikte pleisterplaats en voor zijn contacten met andere vorsten een gunstig gelegen ontmoetingsplaats hebben. Evenzo zou hij het voor zichzelf en zijn familie kunnen gebruiken als een 'pied-à-terre'. Door de voorwaarden die de graaf aan zijn leenman stelde was het kasteel een zogenaamd 'open huis', wat inhield dat de leenman te allen tijde onderdak aan de leenheer diende te verschaffen. In

de praktijk kwam het erop neer dat de kamers in de voorburch van het kasteel voorbehouden bleven aan de graaf en de zijnen. Graaf Willem III benadrukte deze constructie met zijn schenkingsoorkonde uit 1329 (1330) aan Jan I van Polanen (?-1342) nog eens nadrukkelijk: hij diende het kasteel *open ende ghereyt te houden*.¹² Toch was de volgende graaf, Willem IV (1337-1345) kennelijk niet zo gerust over de goede bedoelingen van Willem van Duvenvoorde, die ook het kasteel van Oosterhout in zijn bezit had gekregen en tot een waardige burch had uitgebreid. Daarom sloot hij in 1344 met Willem van Duvenvoorde, Wil-

Afb. 5. Fictieve weergave van het kasteel van Geertruidenberg door Gerrit Schoemaker (18e eeuw). De tekening bevindt zich in de Brabant Collectie van de Universiteit van Tilburg.

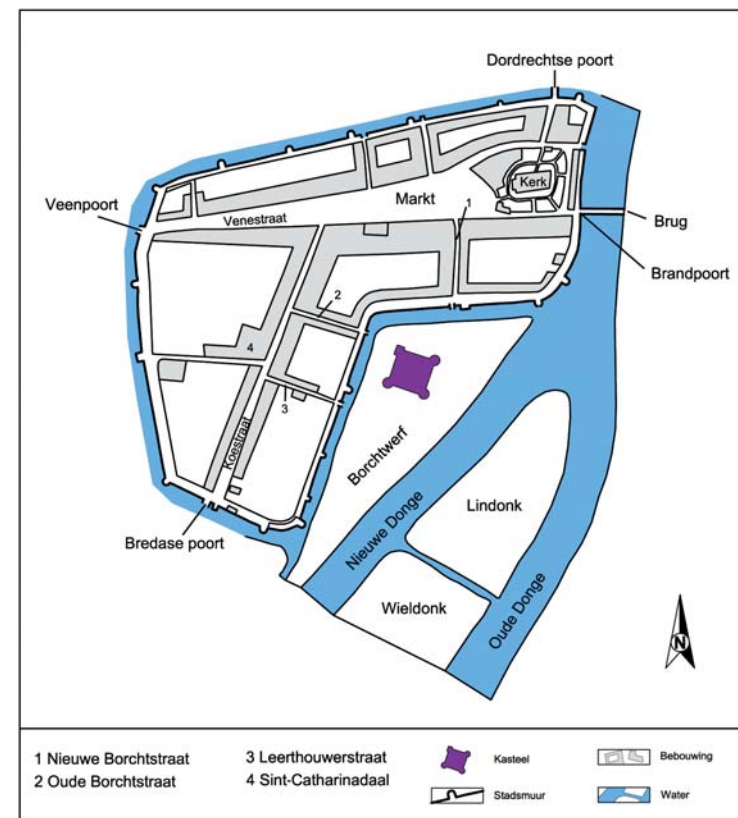

lem van Dongen, Jan II van Polanen en Filips van Polanen een overeenkomst waarin de graaf werd beloofd dat het Oosterhoutse kasteel altijd afhankelijk zou zijn van het kasteel van Geertruidenberg en dat zij het niet aan een 'niet-Hollander' zouden verpachten, verkopen of laten gebruiken in een oorlog tegen Holland.¹³

Dat het Bergse kasteel geen oneindig bestaan was beschoren, is te wijten aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten, twisten die hun oorsprong vonden bij de van Duvenvoorde-clan. Deze clan bestond uit een sterke samenhangende kring van verwanten (van Duvenvoordes, Wassenaars en Santhorsten), die onder het bestuur van graaf Willem III grote invloed kreeg aan het grafelijke hof en in de grafelijke raad.¹⁴ In 1330 kwam het kasteel voor de eerste maal in de gevaarzone toen een groep edelen, waarbij ook de graaf van

Afb. 6. Onjuiste voorstelling van het kasteel van Geertruidenberg door Jacobus Stellingwerf (± 1717). Nagetekende afbeelding van het Prinsenhof (1575-1772) van de kaart van Pieter van der Keere (1609/1612). Centrale Bibliotheek Rotterdam.

Holland zich op 10 februari 1333 aansloot, zich tegen Brabant keerde.¹⁵ Ten gevolge van de machtsstrijd tussen keizerin Margaretha (1345-1354) en haar zoon Willem V begonnen de problemen pas goed.¹⁶ Een direct politiek gevolg van deze strijd was dat de van Polanens voortaan werden uitgesloten van het kasteelschap en schoutambt van Geertruidenberg. Bij een hernieuwde Hoekse en Kabeljauwse confrontatie in 1420 betwistten Jacoba van Beieren (1417-1433) en haar oom Jan van Beieren (1374-1425) elkaar

het recht op de grafelijke waardigheid. De kastelein van Geertruidenberg koos de zijde van Jacoba, en de stad Dordrecht die van Jan van Beieren. Geertruidenberg zou door dit politieke geharrewar, waarbij het kasteel grote schade opliep, uiteindelijk het kind van de rekening worden. Hoewel Geertruidenberg

Afb. 7. Situatie van en toegangswegen tot het kasteel na 1350. Tekening auteur/BAAC.

daarna definitief zijn invloed in de Grote Hollandse Waard verloor – de Sint Elisabethsvloed van 1421 en de daarop volgende economische terugval waren hieraan overigens mede debet – werd, zoals Margry al aantoonde, het kasteel toch weer hersteld en in gebruik genomen.¹⁷ In 1439 kwam het kasteel in het bezit van de hertog van Brabant.¹⁸ Wanneer het kasteel onbewoond raakte en leeg kwam te staan, is niet bekend. Maar omdat Jan van Naaldwijk in 1489 zonder noemenswaardige tegenstand Geertruidenberg voor de Hoeken wist te veroveren en er bij deze gelegenheid niets over het kasteel en zijn bewoners wordt vermeld, geeft dat te denken.¹⁹ En als in 1494 de inhuldiging van Filips de Schone (1494-1506), die onder meer Hertog van Brabant was, ook nog eens plaatsvindt in de herberg 'De Wildeman' te Geertruidenberg en de hertog niet in de stad blijft overnachten, zou dat kunnen betekenen dat het kasteel niet langer voor een vorstelijk verblijf bewoonbaar was.²⁰ Omstreeks 1525 moet het kasteel dan ook totaal bouwvallig en buiten gebruik zijn geraakt. In dat jaar, of iets daarvoor, verzochten de regeerders van Geertruidenberg aan keizer Karel V (graaf van Holland 1506-1555) of ze de stenen van het kasteel zouden mogen gebruiken omdat: (...) *dair nyet gebleven en is dan panden van mueren waيران ons geen profijt en compt* (...).

Inderdaad staat Karel V aan de stad toe het kasteel te slopen: *octroiëren ende consenteeren mits desen onze brieven de stenen van den vervalde slote te sinte Geertruidenberge, om die te emploijeren tot reparatie ende fortificatie van onser voirseide stede ende van de poorten ende mueren der voirseide stede ende tot sekerheit van dien ende nieuwers el.*²¹ Gedurende de tweeëntwintig jaar daarna vermelden de stadsrekeningen veelvuldig uitgaven voor het slopen van stenen en andere materialen van het kasteel, het schoonmaken, het tellen en het vervoer daarvan naar de bouwprojecten waar deze materialen werden hergebruikt. Het laatste bericht over het bovengronds slopen van het kasteel vinden we in de stadsrekening van 1547, hierin wordt vermeld dat Herman 'de metser' in dat jaar nog achttienduizend stenen van het kasteel heeft afgebroken en dat Truy Ceel Damen deze heeft geteld. En zo verdween langzaam maar zeker het voorheen zo befaamde kasteel uit het stadsbeeld van Geertruidenberg.

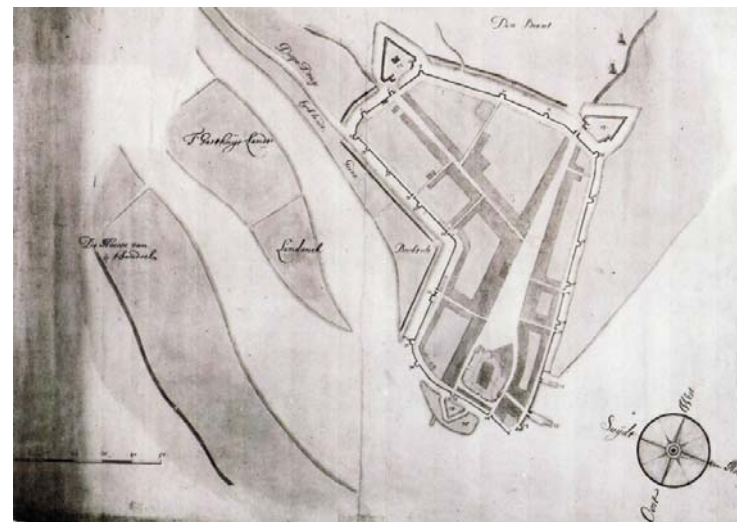
Exterieur en interieur

■ Locatie van het kasteel

Gezien het gegeven dat in het eerste kwart van de 14e eeuw het toenmalige Geertruidenberg zowel in westelijke (Venestraat) als zuidwestelijke richting (Koestraat, onder andere de stichting in 1321 van het vrouwenklooster Sint-Catharinadaal) werd uitgebreid en dat in die periode ook met de bouw van de stadsmuur (1319) en het kasteel (1323) werd begonnen, lijkt het voor de hand liggend dat de vorm van de stadsmuur en de plaats van het kasteel vooraf waren bepaald. De benodigde bakstenen voor deze bouwwerken zouden wel eens in één en dezelfde veldoven bij Geertruidenberg vervaardigd kunnen zijn. De plaats van deze veldoven is niet bekend, maar dat moet dicht bij de kleiwinning aan het einde van de Koestraat geweest zijn.²² Of het kasteel voor of na de verlegging van de Donge werd gebouwd, valt niet met zekerheid te zeggen.

■ Vorm van het kasteel

Het mag worden aangenomen dat het kasteel qua vorm en grootte niet veel heeft afgeweken van de toen gangbare Hollandse kastelen: omgrachte vierkante gebouwencomplexen met een versterkte voorburch en twee tot vier torens. Veelal hadden deze kastelen een bebouwde oppervlakte van ongeveer 900 m². Het huidige resultaat van het grondradar-onderzoek aan het Wilhelminaplein wijst ook op een vierkant kasteel. Opmerkelijk is dat het Bergse kasteel in dat geval een oppervlakte had van meer dan 2000 m². De later veel gebruikte benaming 'borcht' duidt op een militaire functie van het kasteel. Het was in ieder geval een huis dat uitsluitend door een zeer voorname en vermogend man gebouwd kon worden. Betrouwbare contemporaine of latere topografische gegevens van het kasteel zijn niet bekend. Maar met de bebouwing die Jacob van Deventer op zijn plattegrond van Geertruidenberg (1547) in de knik van de stadsmuur aangeeft, is ongetwijfeld de ruïne van het kasteel bedoeld (afb. 2).²³ Op een in vogelvlucht-perspectief getekende anonieme manuscriptkaart van 1520 is rechts boven de stad Geertruidenberg een afbeelding van een kasteel weergegeven. De vraag in

hoeverre deze weergave van het kasteel waarheidsgetrouw is, valt moeilijk te beantwoorden. Hoewel in een beschrijving van de kaart wordt gezegd dat de kaart een weergave 'ad vivum' (naar het leven) is, heb ik daarover toch mijn twijfels.²⁴ De stad en zijn omgeving zijn gezien vanuit het westen, waarbij moet worden opgemerkt dat de locaties van de kerk van Raamsdonk, het kartuizerklooster, het kasteel en de meander van de Nieuwe Donge ten opzichte van elkaar niet juist zijn weergegeven. Temeer daar ook de overige gebouwen in de omgeving van de stad niet meer zijn dan symbooltjes (afb. 3), lijkt het logisch dat de weergave van het kasteel ook een fictieve is (afb. 4).²⁵ Mogelijk dat latere ontdekkingen wat meer licht op de juiste vorm van het kasteel kunnen werpen. Tenslotte is er ook nog een aantal onbetrouwbare tekeningen van het kasteel. Zo is het kasteel van Geertruidenberg onder andere door Jacobus Stellingwerf (1667-1727), Gerrit Schoemaker (1692-1736),

Afb. 8. Aftekening uit 1668 van een kaart uit 1596. In de knik van de stadsmuur is de stadsgracht (de Diepe Donge) weergegeven. Links daarvan de Borchtwurf, de plaats van het kasteel.

Abraham Rademaker (1676/77-1735) en Cornelis van Alkemade (1654-1737) in beeld gebracht. Voordat deze afbeeldingen worden besproken is het zinvol nader in te gaan op de werkwijze van bijvoorbeeld Stellingwerf, aangezien dat ons meer leert over de betrouwbaarheid van deze tekeningen als bron voor de bouwgeschiedenis van het kasteel. Jacobus Stellingwerf was een van de tekenaars van 'onbetrouwbare' tekeningen. Hij woonde en werkte zijn hele leven in Amsterdam. Hij was geen beroepstekenaar die oorspronkelijk werk heeft nagelaten, maar kopieerde andermans werk in opdracht van onder meer Mattheus Brouërius van Nidek (1677-1742) en Andries Schoemaker (1660-1735).

Zo tekende Stellingwerf twee tekeningen van het Berge kasteel in opdracht van Brouërius van Nidek, een advocaat die met geestdrift werkte aan het samenstellen van een grote topografische atlas der zeventien Nederlandse Provinciën. Om te voorkomen dat het beeldmateriaal in zijn atlas een ongelijke verzameling van tekenstijlen zou worden, liet hij van bestaand werk door Stellingwerf uniforme kopieën maken. Hij maakte bovendien gebruik van een aantal 'informanten' die schetsen en gegevens aanleverden van objecten waarvan geen voorbeeld voorhanden was. Stellingwerf heeft tijdens zijn leven enkele duizenden tekeningen van dorpsgezichten, kerken, kastelen en voorname huizen gemaakt. Zo is bekend dat hij in een periode van nauwelijks zes jaar (1722-1727) alleen al voor Brouërius van Nidek ongeveer 2560 tekeningen heeft vervaardigd. De tekeningen van Stellingwerf hebben een aantal karakteristieke kenmerken, zo zijn zij altijd in pen en penseel met Oost-Indische inkt getekend en grijs gewassen. In enkele gevallen heeft hij voor het wassen ijzer-galnoteninkt gebruikt, waardoor de tekening later roodbruin verkleurde. De afmetingen bedragen om en nabij de 14,5x20 cm (hxb). Aan de onderzijde van de tekeningen is over de volle breedte een strook voor het onderschrift opengelaten. De onderschriften (titels) met daarachter het jaartal van het voorbeeld, althans voorzover dat bekend was, zijn meestal door Stellingwerf zelf ingevuld. Brouërius van Nidek schreef vervolgens in de rechterhoek aanvullende informatie over de tekenaar van het origineel of voorbeeld. De tekeningen die Stellingwerf voor Brouërius van Nidek maakte, signeerde hij rechtsonder met potlood: JSt. De signering is soms nauwelijks leesbaar of zelfs geheel weggeveegd ten behoeve van de tekst die Brouërius van Nidek erbij schreef. Het werk van Stellingwerf is niet van grote artistieke waarde. Hij tekende in een eenvoudige stijl nauwkeurig na wat zijn opdrachtgevers hem voorlegden. Omdat de informanten echter niet altijd betrouwbaar bleken te zijn en Brouërius van Nidek niet altijd bezorgden wat hij vroeg, namelijk natuurgebouw (naar het leven getekende) schetsen, heeft ook het werk van Stellingwerf het imago 'onbetrouwbaar' gekregen. Menig onderzoeker is door zijn tekeningen op het verkeerde been gezet.

Een jaar na de dood van Brouërius van Nidek in 1742 werd diens omvangrijke collectie tekeningen ter veiling gebracht. Later volgden nog meer veilingen, waardoor de collectie verder uiteen viel en de tekeningen in handen kwamen van particulieren en diverse Nederlandse instellingen.²⁶ Er zijn twee tekeningen van Stellingwerf van het kasteel van Geertruidenberg ('t slot tot Geertruidenberg in welstant Ao 1417'). De eerste is naar een onbekende bron en enige gelijkenis met de beschrijvingen van het kasteel in de grafelijke rekeningen en het voorlopig resultaat van het archeologisch onderzoek, valt nauwelijks te bekennen. De tekeningen van Stellingwerf, Schoemaker, Rademaker en Van Alkemade zijn eensluidende kopieën met kleine nuanceverschillen naar een nog onbekende vroegere voorstelling van het kasteel van Geertruidenberg. In dit artikel is de versie van Schoemaker opgenomen (afb. 5). De andere tekening van Stellingwerf ('t Slot van Geertruidenberg 1593') is een verkeerde interpretatie van het Groot Prinsenhof, het huis van Willem van Oranje dat in 1575 aan de zuidwestzijde van de Koestraat werd gebouwd en tweehonderd jaar daarna werd afgebroken. De retoucherende hand van Stellingwerf maakte in dit geval van een detail uit de in 1609 door Pieter van den Keere vervaardigde plattegrond van Geertruidenberg, zoals deze in het werk van Guicciardini is opgenomen, het zo gewenste grafelijke slot (afb. 6). Het is gebleken dat Van den Keere zijn plattegrond weer heeft gebaseerd op de in 1593 door Jacob de Gheyn vervaardigde kaart van de belegering van Geertruidenberg in dat jaar.²⁷ De eerste 'Bergse' tekening van Stellingwerf bevindt zich in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag en de tweede in de Centrale Bibliotheek van Rotterdam.²⁸

■ De omgrachting en de toegang

De vermelding met betrekking tot de omgrachting van het kasteel zorgt voor enige problemen. Het complex blijkt in 1352 namelijk door een tweetal natte grachten omsloten te zijn geweest, waartussen een singel (een lage verdedigingswal ter breedte van 10 tot 15 m en beplant met doornstruiken) lag: *horen werc dat is te verstaene binnen hore singele ende den uysteren grafen daer die boengaert binnen staet.*²⁹

Op of binnen de singel was dus een boomgaard gelegen, maar ook de voorburch zal op deze singel hebben gestaan want over de *uysteren grafen* (dit is de buitenste gracht) lag de 'achterste brug', zijnde een vaste brug waarover men in de voorburch kwam. Tussen de hoofdburcht en de voorburch was de binnengracht, waarover de 'voorste brug' (valbrug, ophaalbrug) lag. De grachten (resp. de stadsgracht en de kasteelgracht) zullen waarschijnlijk ongeveer 25 en 7 m breed en anderhalve meter diep zijn geweest. Omdat het niet duidelijk is of bij de bouw van de stadsmuur in 1319 al meteen een natte gracht om de stadsmuur werd aangelegd of dat deze pas later werd gegraven, de oudste vermeldingen daarover dateren namelijk van 1461 en 1533, zijn er twee mogelijkheden te bedenken over de inrichting van het gebied tussen de stad en het kasteel. Ten eerste lijkt het erop dat stad en kasteel gescheiden werden door een onbebouwd stuk grond, dat Borchtwerf werd genoemd én dat zij een los van elkaar staande

twee-eenheid vormden met eigen verdedigingsstelsels. Wat betekent dat men, om in het kasteel te geraken, drie grachten moest oversteken. Een andere mogelijkheid is dat de buitenste kasteelgracht tevens de stadsgracht was en dat er tussen de stad en het kasteel feitelijk maar twee grachten bestonden. Eén ding staat vast, namelijk dat de beschikbare ruimte tussen de zuidelijke stadsmuur en de blootgelegde funderingen van de noordoostelijke toren maximaal ongeveer 55 meter bedroeg. Hoe het tracé van de oorspronkelijke toegangsweg vanuit de Koestraat over het land buiten de stadsmuur naar de voor-

Afb. 9. Wat er na de sloop door de aannemer overbleef van de noordoostelijke torenfundering. Aan de onderzijde van de foto is, onder het zand, de doorgang naar de binnenplaats gelegen. Foto J. Martens.

burcht van het kasteel liep, weten we niet. Men mag aannemen dat dit, in tegenstelling tot wat ik eerder veronderstelde,³⁰ in verband met de verdediging van het kasteel niet kort en recht was, maar juist bochtig en lang. Aanvankelijk kon men vanuit de Koestraat via de Borchtstraat – rond 1325 nog het einde van de Koestraat en de achtererven van de huizen aan de zuidzijde van de Markt³¹ – en de Borchtwerf naar het kasteel gaan of omgekeerd. Als Borchtwerf werd waarschijnlijk de gehele strook land tussen het kasteel, de stad en de Donge beschouwd. Het betrof volgens een archiefstuk uit 1352 onbebouwd land: *de Borchwerff die onbetymmert is*.³² Nog lang nadat het kasteel was verdwenen, werd dit land als Borcht- veld aangeduid. Ergens tussen 1355 en 1373 moet er een nieuwe toegangsweg vanaf de Markt naar het

Afb. 10. Doorgang vanuit de noordoostelijke toren naar de binnenplaats. Aan de onderzijde van de foto de buitenmuur van de toren aan de binnenplaats. Foto auteur.

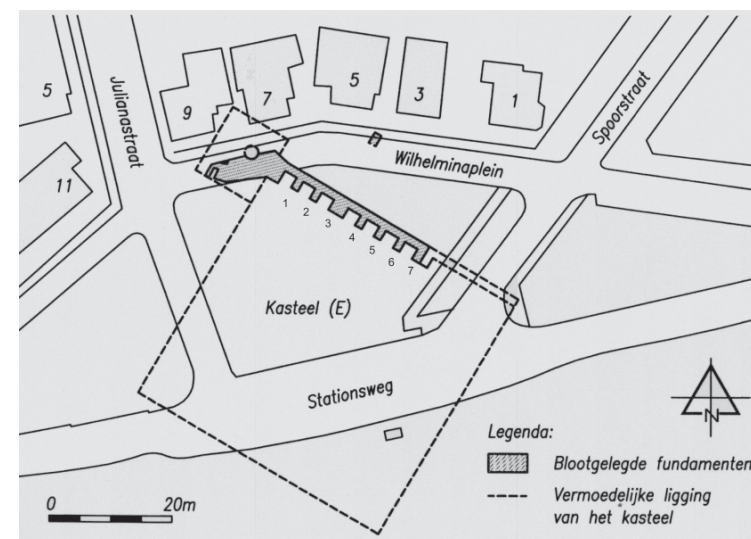

kasteel zijn gemaakt: de Nieuwe Borchtstraat. Naar wat daarvan de reden was, kunnen we slechts gissen. Mogelijk heeft het te maken met de wens van de graaf of de kasteelheer, om via een kortere en schonere weg naar het centrum van de stad te gaan. De Koestraat had een belangrijke handelsfunctie en diende voornamelijk voor het vervoer van vee. Daardoor en door de vele meshopen die voor de huizen lagen, zal de straat niet altijd even proper zijn geweest en ook het aan de Borchtstraat gelegen stooftuis (badhuis) paste mogelijk niet in het beeld waarlangs edelen hun weg moesten gaan. Bij de aanleg van de Nieuwe Borchtstraat (thans Papenstraat) zal aan het zuidelijke eind daarvan in de stadsmuur een poort met brug, die toegang gaf tot de Borchtwerf, zijn voorzien. De vorige toegangsweg vanuit de Koestraat naar het kasteel en de kasteelbrug over de (stads)gracht kwamen toen als zodanig te vervallen. Of in de genoemde *Burchtsteyger-brugge* in een stadskeur uit 1435 de brug aan het einde van de Nieuwe Borchtstraat gezien moet worden, is niet met zekerheid te zeggen. Ook is niet duidelijk of met de benaming van die brug een

steiger tegenover het kasteel wordt bedoeld of dat het woorddeel 'steyger' begrepen moet worden als een ten behoeve van de scheepvaart hoger gelegen brug dan de bruggen over de kasteelgrachten. In 1535 is sprake van *Burchtbrug en Burchtsteiger*.³³ Later, in 1536, werd op de plaats van de genoemde poort aan het einde van de Nieuwe Borchtstraat een nieuwe poort gebouwd, die om zijn bekleding met blauwe Naamse natuursteen de Blauwe Poort werd genoemd. Maar toen was het kasteel al nagenoeg afgebroken en men mag aannemen dat deze als waterpoort voor een van de steigers in de stadsgracht bedoeld was. Dat de Nieuwe Borchtstraat in 1355 al bestond blijkt uit een oorkonde uit dat jaar van graaf Willem V, waarin deze voor eeuwig drie ponden Hollands, voortkomende uit de Oude Borchtwerf, aan de stad schonk.³⁴ Omdat de Borchtwerf voor het verkeer van en naar het kasteel nu in een dode hoek was komen te liggen, werd deze als 'oud' aangemerkt. Een benaming

Nieuwe Borchtwerf is echter nog niet in de archieven aangetroffen. In 1402 blijkt de Oude Borchtwerf – er is dan sprake van een oppervlakte van tweeënhalve morgen land – in erflente te zijn van Willem van Oosterhout, die daarvoor drie pond tournoois erfpacht aan de graaf diende te betalen.³⁵ Het moge duidelijk zijn dat ook het adjectief 'oude' bij de benaming Borchtstraat is ontstaan, nadat deze als toegangsweg tot het kasteel in onbruik was geraakt en de Nieuwe Borchtstraat die functie had overgenomen (afb. 7). Hiervoor werd gesproken over een natte stadsgracht rondom de stadsmuur. Dat deze er was blijkt uit de

Afb. 11. Situatie van de fundering van de noordoostelijke toren en de oostelijke kasteelmuur met pijlers 1, 2, 4 - 6 voor de weergang en twee grotere uitbouwen 3 en 7 (zie hiervoor ook Zijlman 2004, 28). Tekening Arie Stekelenburg/auteur.

stadsrekeningen van 1461 en 1462. In die jaren werd door een zestal arbeiders in totaal 76 dagen aan de 'stadsgracht' nabij het kasteel gewerkt. Deze gracht, in de 16e eeuw de 'Diepe Donge' genoemd, werd ten zuidwesten van de stad van de Nieuwe Donge afgeleid. Wegens het ontbreken van de stadsrekeningen uit de voorliggende jaren komen we, wat dat betreft, helaas niets naders te weten. Op een manuscriptkaart van 1596 (1668) is de Diepe Donge getekend (afb. 8).³⁶

■ Inrichting van het kasteel

Uit diverse bronnen krijgen we een indruk van de inrichting van het kasteel, maar over de positionering van de gebouwen worden we niets wijzer. Het kasteel was gebouwd van hout, baksteen en natuursteen en de daken waren gedekt met leien en riet. Het kasteelcomplex bestond met zekerheid uit een voorburcht en een hoofdburcht³⁷ met tenminste één gekanteelde schildmuur en weergang. Dit alles werd omsloten door twee grachten waarover, gezien vanuit het kasteel, een 'voorste brug' (tussen de hoofdburcht en de singel) en een 'achterste brug' (tussen de voorburcht en de borchtwerf) lagen. Verder waren er minimaal twee torens, een binnenplaats met galerij, een opgaande trap van hardsteen naar de 'hoge' zaal, een 'oude' zaal, een stal, een portaal, een keuken, een brouwhuis, een gevangenis, een kapel en verschillende kamers waaronder een 'waerderibbe' (kleedkamer). Het bestaan van de gevangenis blijkt uit een archiefstuk uit 1333 in het archief van de graven van Holland. Daarin is sprake van een *bode ende steenwarder* (gevangenbewaarder) voor het kasteel.³⁸ Het schijnt dat de gevangenis van het kasteel vele malen dienst heeft gedaan voor het opsluiten van arrestanten en gegijzelden die niet aan hun waterschapsverplichtingen van de Grote Zuidhollandse Waard hadden voldaan. Het Bergse kasteel was het bestuurscentrum van dit grote waterschap, dat zijn schatplichtigen zware sancties oplegde bij het in gebreke blijven van hun verplichtingen. De jaarvergaderingen van het waterschap werden gehouden in de grote zaal van het kasteel.³⁹ Over de aankleding van de gebouwen van het kasteelcomplex is op dit moment niets anders bekend dan dat er één of meerdere gebrandschilderde glas-inlood ramen (waaronder een met het wapen van de keizer: *daer des keyzers wapen in staet*) waren aangebracht en dat vóór het portaal een stenen leeuw op een console stond. Zoals we hiervoor al zagen was een aantal vertrekken in de voorburcht gereserveerd voor

Afb. 12. Ronde waterput met rand van rode vloertegels in de noordoostelijke torenfundering. Foto auteur.

de graaf, bijvoorbeeld één slaapkamer en één kamer. Dit blijkt uit de rentmeestersrekening van 1362, waarin melding wordt gemaakt van een reparatie aan het kasteel vanwege een omgevallen schoorsteen, die twee grote gaten in de grafelijke slaapkamer had veroorzaakt,⁴⁰ én uit een oorkonde uit 1366 van hertog Albrecht, die te Geertruidenberg werd uitgegeven: *gegeven te Geertruidenberghe in onser cameren int voirburch*.⁴¹

Betreffende de kapel van het kasteel en het daar lezen van heilige missen voor de graaf zij opgemerkt dat in 1325 Margaretha van Petersheim – de abdis van de Thornse abdij, die ook het benoemingsrecht voor de pastoor van de collegiale kerk van Geertruidenberg bezat – aan de graaf het recht schonk om een kapelaan te benoemen in de kerk van Geertruidenberg. De graaf werd dus toegestaan om naar eigen goeddunken een kapelaan te benoemen, die, zodra hij of zijn familie te Geertruidenberg vertoefde, in de kapel van het kasteel de mis zou opdragen.⁴² In de praktijk zal dit hebben betekend dat de graaf de kosten voor één van

de kapittelheren van de collegiale kerk voor zijn rekening nam, die naast zijn diensten op het kasteel ook diensten in de kerk verrichtte. Of Johannes Vrancke de eerste kapelaan op het kasteel van Geertruidenberg was, durf ik niet met zekerheid te zeggen. In elk geval ruidde deze met goedvinden van de abdis van Thorn in 1328 zijn bediening met de pastoor (investitus) Johannes van Haght, kanunnik van de collegiale kerk te Geertruidenberg. Johannes Vrancke wordt in de betreffende oorkonde *kapelaan van de graaf van Holland in Den Haag* genoemd.⁴³ Later zien we dat Willem van Duvenvoorde zich bemoeit met het aanstellen van een kapelaan voor het Bergse kasteel. In 1346 stichtte hij in de Sint-Lambertuskerk van Raamsdonk vijf kapelanieën, waarvan hij er één uit eigen middelen onderhield, op voorwaarde dat één

Afb. 13. Opgang van de torentrap (wendelsteen) in natuur- en rode baksteen. Foto auteur.

van de kapelaans te Geertruidenberg woonachtig zou zijn om op het Bergse kasteel de missen op te dragen. In dat jaar was met die bediening kapelaan Godefried belast, die overigens ook Willem van Duvenvoorde diende op zijn kasteel te Brussel.⁴⁴

■ De onderhoudskosten

Hoewel uit de oorkonde uit 1323 opgemaakt kan worden dat Willem van Duvenvoorde op zijn kosten het kasteel moest onderhouden, blijkt de graaf in 1328 toch ook kosten voor zijn rekening te nemen. Hij gaf toen zijn timmerman Pieter van Scarpenisse kleren en een jaarwedde van acht pond om hem in het bijzonder op het huis te Geertruidenberg dienstbaar te zijn.⁴⁵ Er was blijkbaar nogal wat werk op het Bergse kasteel te verrichten. Dat Pieter zijn werk tot volle tevredenheid van de graaf verrichtte, blijkt uit het feit dat deze Pieters wedde in 1332 verhoogde. Voor het onderhoud van de ramen en het doen van andere werkzaamheden op het kasteel, stelde hertog Albrecht in 1387 Willem Simonsen aan tot glazenmaker. Simonsen ontving daarvoor een jaarwedde van tien pond en, zoals kennelijk gebruikelijk was, een aantal kleren.⁴⁶ Uit een oorkonde uit 1330 blijkt dat de graaf was overgegaan tot het verlenen van een jaarlijkse bijdrage van honderd pond Hollands voor het onderhoud van het kasteel.⁴⁷ Later zou hij dit verhogen tot eerst tweehonderd pond 'tourney's',⁴⁸ en vier jaar later tot vierhonderd pond.⁴⁹ Uit de stadsrekeningen van 1536, 1537 en 1544 blijkt dat er in het kasteel onder andere ook 'grote steen' (blokken natuursteen) en 'blauwe steen' (Naamse natuursteen) was verwerkt. Verdere posten in de grafelijke rekeningen zeggen ons iets over onderhoudswerkzaamheden aan het kasteel en de daarbij gebruikte materialen. In 1355 werden bijvoorbeeld twintigduizend blauwe leien naar Geertruidenberg verscheept voor reparatie van de daken: *bi ombieden van mijns heren besloten brieve ghecoft jegheens Jan Hubrechtssone ende ghesent tot sinte Gheerdenbergh tshuus behoef aldaer omtrent inghaende meye*

Afb. 14. Nis ter plaatse van het secreet aan de zuidwestzijde van de noordoostelijke toren. Foto auteur.

*int jaer LV (1 mei 1355) 10 M blauwer leyen (...). Noch gecoft jegheens Meeus Gheylensone omtrent half Oeghist int jaer LV (15 augustus 1355) tots huus behoef vorscreven 10 M blauwer leyen (...).*⁵⁰ In 1362-1363 werden honderd stuks wagenschot (eiken planken) in het kasteel vertimmerd⁵¹ en in 1382 werd vanuit Dordrecht per *Berchscute* een lading hout voor het kasteel naar Geertruidenberg verscheept.⁵² Tussen 1391 en 1395 vonden er grote verbouwingen aan het kasteel plaats. De grafelijke rekeningen vermelden voor die periode uitgaven voor een nieuwe

keuken, heiwerkzaamheden voor funderingen, het plaatsen van 24 pilaren onder de kransbogen, het opstellen van een console met leeuw voor het portaal, het dekken van de stal, het aanbrengen van hardsteen voor de trap van de binnenplaats naar de hoge zaal en voor de afdekking van de kantelen. In 1391 was ook nog sprake van de 'oude zaal' en de 'grote toren'.⁵³ In 1393 werd voor het kasteel een gebrandschilderd raam vervaardigd met daarin het wapen van de keizer.⁵⁴ In 1395 werd gesproken over de *valbrug* als voorste brug en over de waerderibbe; in dit jaar werd door 36 arbeiders (timmerlui, metselaars en rietdekkers) aan het kasteel gewerkt.⁵⁵ In 1403 vonden er opnieuw verbouwingen aan het kasteel plaats.⁵⁶ In 1420, het jaar waarin het kasteel grote schade werd toegebracht, werd direct na beëindiging van de oorlogshandelingen met het herstel begonnen. Er werden reparaties uitgevoerd aan muren, daken, brug, stal, kapel, zaal, keuken en brouwketel. Ook de strategische bevoorrading in de vorm van salpeter, zwavel, zesduizend pijlen, twee windasbogen en 3800 kanonskogels werd ter hand genomen.⁵⁷ Uit diverse oorkonden blijkt dat in 1439 en de periode daarvoor, de graaf Van Nassau, de erfgenaam van de Van Polanens, veel geld spendeerde aan het onderhoud van het kasteel, zonder dat de hem daarvoor toegezegde vergoedingen werden voldaan.

■ Conclusie

Uit bovenstaande beschrijvingen blijkt dat binnen het scala van Hollandse kastelen het kasteel van Geertruidenberg van enige importantie is geweest. Veel details daarover zijn ons overgeleverd, echter een algeheel visueel beeld ontbreekt nog steeds. De overgeleverde tekeningen zijn onbetrouwbaar en de tot heden getraceerde funderingen laten het (nog) niet toe om met enige zekerheid bindende uitspraken te doen omtrent de locaties van de gebouwen. Het in november 2006 uitgevoerde grondradaronderzoek laat zien dat behalve de eerder ontdekte noordoostelijke toren en oostelijke muur, zich nog twee forse ronde torens aftekenen (aan de zuidoost- en zuidwestzijde van het kasteel). In de zuidwesthoek binnen het kasteelcomplex en aan de buitenzijde oostelijk daarvan, tekenen zich steenconcentraties af die restanten van gebouwen en/of bikplaatsen kunnen zijn.

Personele bezetting

■ De burchtzaten en kasteleins

Willem van Duvenvoorde kreeg van de graaf van Holland in 1323 het kasteel in rechtleen en het schoutambt van Geertruidenberg voor het leven. Het rechtleen hield in dat alleen wettig geboren zonen van Van Duvenvoorde erfgenaam van het kasteel konden zijn. Indien Van Duvenvoorde geen wettige kinderen zou nalaten, kon de graaf zelf bepalen wie hij met het kasteel zou belenen. Toen dat het geval bleek, wendde Van Duvenvoorde bij de graaf zijn invloed aan om hem ook het schoutambt in rechtleen te geven. De graaf gaf aan Van Duvenvoordes verzoek gehoor, waardoor deze zelf zijn erfgenamen voor dat ambt kon aanwijzen. Zo wees Van Duvenvoorde in 1329 (1330) zijn halfbroer Jan I van Polanen en in 1347 diens zoon Jan II van Polanen heer van de Leck, aan als erfgenaam.⁵⁸ Aanvankelijk konden Van Duvenvoorde en later zijn erfgenamen, zelf een plaatsvervanger met de uitvoering van hun ambten van burchtzaat en schout belenen. Maar het verloop van de geschiedenis zou die rechten al vlug teniet doen. Ten gevolge van een verkeerde partijkeuze werden de Van Polanens door graaf Willem V uitgesloten van hun heerlijke rechten over Geertruidenberg en het kasteel. Het was nu de graaf zelf die deze ambten weer weggaf. Na 1356 zien we dat het ambt van burchtzaat (dan 'kastelein' genoemd) en schout zelden meer in één hand wordt gelegd. Willem van Duvenvoorde vestigde zich als belangrijk edelman niet op de Bergse burcht: hij ging wonen op het door hem in 1320 gepachte en in 1324 in erflaan verkregen Huis ten Strijen, dat vijf kilometer ten zuiden van het Bergse kasteel aan de Hollandse Weg (Strienseweg) was gelegen. Deze weg was tevens de grens tussen Holland en Brabant. Later vestigde Van Duvenvoorde zich te Boutersem (B). Evenals de graaf kon hij het zich, als zeer rijke edelman, veroorloven een burchtzaat (kastelein) op het kasteel aan te stellen. De burchtzaat, eigenlijk dus de bewaarder van het kasteel, was vaak ook schout van de stad en commandant van de bezetting van het kasteel. De vraag wie tijdens het leven van Van Duvenvoorde burchtzaat op het Bergse kasteel is (zijn) geweest, kan grotendeels worden beantwoord (bijlage 4). Zonder me

te willen en kunnen mengen in de gevoerde discussie of de kasteelheer van Geertruidenberg nu wel of geen burggraaf was, wil ik toch daarnaar verwijzen. Enklaar ziet duidelijke aanwijzingen voor een burggraaf te Geertruidenberg: *die burchgraefschap van der berch ende van den huse ten Berghe ende metter heerlijkheit vander vrijheit van de stede ten Berghe*. Op basis van dezelfde gegevens meent Lenselink dat het gaat om een gewone kastelein, die tegelijkertijd in personele unie het schoutambt tot zijn beschikking had.⁵⁹

■ Bemensing en bevoorradig

Over de personele bezettingen en bevoorradig van het kasteel zijn ons slechts enkele gegevens overgeleverd. Toen Willem van Duvenvoorde in 1329 (1330) zijn halfbroer Jan I van Polanen benoemde tot zijn erfgenaam, betrof hij deze tevens in de Brabantse kwesties. Juist in deze jaren ontstond een anti-Brabantse entente, waar ook graaf Willem III zich bij aansloot. In deze periode werden op het kasteel

besprekingen gevoerd tussen de graaf en zijn leenmannen. De graaf had zijn rentmeester voor die gelegenheid twee vaten Duits bier naar Geertruidenberg laten zenden: *2 vate Duisborchs bier ghesend tseint Gheerdenberghe, als mijn heere daer soude wesen comen ende mijns heren luden daer comen waren*.⁶⁰ Omdat het kasteel van Geertruidenberg door de politieke ontwikkelingen in een gevaarlijke zone kwam te liggen, zal de noodzaak aanwezig zijn geweest het kasteel behoorlijk te bemannen en te bevoorraden. Wat anders te denken van de dertienhonderd broden die Jan I van Polanen in 1333 in Oudewater had laten bakken en vervoeren naar het kasteel te Geertruidenberg: *van XIII C broets, die heer Jan hadde doen*

Afb. 15. Links de doorgang naar de binnenplaats, vooraan de natuurstenen beklamping van de noordoostelijke toren. Middenboven de oostelijke kasteelmuur met pijlers 1 en 2 voor de weergang. Foto auteur.

backen t'Oud ende di hij sende opt huis ten berghe. Nog in datzelfde jaar voorzag van Polanen het kasteel te Geertruidenberg opnieuw van brood: *Voert van 1400 broets, die haer Jan hadde doen backen Tordrecht (Dordrecht) ende die hij sende op thuis ten Berghe, costen 4 pond 11 schellingen en 4 penningen*. Het bleef niet alleen bij brood, want er gingen ook *6 tonnen visch* naar Den Berg (Geertruidenberg).⁶¹ Nog een enkele post in de rentmeestersrekening van 1342-1343 maakt gewag van een grote zending wijn naar het Bergse kasteel: *noch by Janne ghesent tot sente Gheerdenberghe (...) omtrent onser Vrouwen-dach ter Later int jaer 42, 7 stic wijns*.⁶² Over het aantal mannen dat op het kasteel diende is evenzo weinig bekend. In 1352 beloofde graaf Willem V dat hij de mannen die bij Filips van Polanen op het Bergse kasteel hadden gediend, schadevergoeding zou betalen.⁶³ Toen Simon van Teylingen in 1352 in de plaats van Filips van Polanen tot kastelein van het kasteel werd benoemd, kreeg hij als hulp twintig mannen, vijftien wapenknechten (schildknappen) en

vijf dienstlieden (dienaren). Daarnaast kreeg hij van de graaf vierhonderd pond per jaar toegewezen.⁶⁴ Over de personele bezetting in 1420 spreken de bronnen elkaar tegen. Verbrugge noemt in zijn werk een aantal van honderd strijdbare mannen voor stad en kasteel, maar even verderop noemt hij een aantal van dertig verdedigers voor het kasteel alleen. Van Gouthoeven noemt een aantal van honderdvijftig man voor het kasteel: *hadde op het slot wel anderhalfhondert vrome knechten, metten welken hij begerde ende in meninghe was dat slot mettertiende te defenderen, beschermen ende bewaren tot behoef van vrouwe Jacoba*.⁶⁵ Waaraan van Gouthoeven dit aantal ontleent weten we niet, maar het is ongetwijfeld aan de hoge kant. Een aantal van om en nabij de vijftendertig personen zal dichter bij de waarheid liggen.

Afb. 16. Binnenzijde van de oostelijke kasteelmuur tussen pijlers 1 en 2, metselwerk in 'staand verband'. Foto auteur.

De ondergang van het kasteel

■ De belegering

Het kasteel van Geertruidenberg werd meerdere keren belegerd. Het eerste beleg vond plaats als onderdeel van de strijd om de heerschappij over Holland, Zeeland en Henegouwen tussen keizerin Margaretha en haar zoon Willem V. Dit beleg duurde van begin oktober 1351 tot 18 augustus 1352.⁶⁶ Aan dit beleg werd deelgenomen door de tachmenten van de Hollandse steden Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden én Geertruidenberg, die onder bevel stonden van Jan IV van Arkel. Onder de belegeraars bevonden zich ook twaalf prominente Hollandse edelen, onder wie Jan I van Egmond, Gerard van Heemskerk, Gerard van Herlaar en Jan van der Noordeloos. De verdediging van het kasteel was opgedragen aan Filips van Polanen, broer van Jan II van Polanen. Door de langdurige belegering raakte de bezetting van het kasteel uitgehongerd, wat Filips

van Polanen medio 1352 noopte tot het vragen om een bestand. Graaf Willem V, die zich hierop naar Geertruidenberg begaf, sloot op 22 juli een tijdelijk bestand dat tot 15 augustus zou duren. Filips, die tijdens het bestand via zijn gezant Philips van Tetrode nog tevergeefs probeerde zijn Hoekse vrienden in Breda over te halen om hem te komen ontzetten, gaf zich uiteindelijk op 18 augustus 1352 aan de graaf over. Filips van Polanen verkoos na de overgave om met de vierendertig strijders, die hem op het kasteel hadden bijgestaan, in ballingschap te gaan. Van de bezetters van het kasteel noemt Brokken ene Arend Nachtegael, vader van de Hoekse Bergenaren Claes (Arendszoon), Filips en Dirck Nachtegael. Claes en Filips Nachtegael werden na de verovering van de stad en het kasteel door graaf Willem V van hun

Afb. 17. De oostelijke kasteelmuur met pijlers 1 en 2 voor de weergang. Foto auteur.

goederen beroofd en uit de stad verbannen (of zijn ze zelf naar Brabant gevlucht?). Later kregen Claes en Filips gratie van graaf Willem V, maar niet dan nadat ze een fikse boete hadden betaald.⁶⁷ Tijdens de belegering in 1420 werd het kasteel voor de tweede maal grote schade toegebracht. De aanleiding voor deze belegering was gelegen in de strijd tussen Jan van Beieren en Jacoba van Beieren. De kastelein, Dirk van der Merwede (? -1452), die eenen secreten vriend van Vrouwe Jacoba werd genoemd én in 1414 de belofte had gedaan om het Bergse kasteel te allen tijde voor de graaf te bewaren,⁶⁸ waarschuwde vooraf de burgerij om toch vooral de Dordtenaren buiten de stad te houden. Hij dreigde hen zelfs met het in brand steken van de stad, als zij zijn waarschuwing in de wind zouden slaan en de stad aan hen zouden overgeven. Bij De Beke lezen we daarover onder andere het volgende: *Ende had hem geseit, lieten si yement anders in die stede die vrou Jacop tegen wair: wanneer hij dat vernaem, hij soude die stede dan rechtevoirt doen aensteken ende bernen* (bijlage 5).⁶⁹ Van Gouthoeven verwoordt de dreiging van van der Merwede als volgt: *tot wat tijden dat ghy die van Dordrecht in u stede laet komen, so segghe ic u voorwaer, dat ic 't vyer in u stede schieten sal*.⁷⁰ Van Gouthoeven geeft nadere informatie over de beschieting van het kasteel: *waerom sy met groote bussen, cartouwen, slangen ende anderen stucen met allen seer op dat slot schoten. Ende hadden meest alle de toornen ter neder geworpen met de groote steenen die sy schoten, mer dat en hinderde die van den huysse niet herde*. De burgerij sloeg dus de waarschuwing van Dirk van der Merwede in de wind en zodra de Dordtenaren met hun 'soudeniers ende knechten' (huurlingen, krijgsvolk) voor de stad verschenen, opende zij de stadspoorten. Het kasteel werd omsingeld maar Dirk sloeg alle stormaanvallen af en uit woede schoot hij op Sint-Lambertusdag (17 september), 's middags om vier uur, overvloedig het vuur in alle hoeken van de stad. De stad werd nagenoeg geheel in de as gelegd.⁷¹ Na dit echec werden Kabeljauwse versterkingen naar Geertruidenberg gezonden om de brand te wreken. Ze brachten kanonnen mee en bestookten daarmee het slot, dat grote schade opliep en waarvan onder meer twee torens vernield werden. Van der Merwede hield het beleg

zesentwintig weken uit, maar moest uiteindelijk capituleren en uitwijken naar Breda.⁷² Zoals blijkt uit de stadsrekeningen van Dordrecht kostte de belegering van Geertruidenberg en het kasteel, de stad om en nabij de dertienduizend ponden.⁷³ Het is niet ondenkbaar dat in 1420 ook de versterkte hofstede, gelegen aan de Brandweg ten westen van de stad, in brand werd gestoken.⁷⁴

■ De sloop van het kasteel

In de stadsrekeningen van de periode 1525-1536 wordt vermeld dat de sloopmaterialen van het kasteel via een gat in de stadsmuur naar de in aanbouw zijnde werken werden gebracht. Deze materialen werden onder andere gebruikt voor de bouw van de Blauwe Poort, de Raamsdonkse Poort, de toren achter Joost Thonissen, het Nieuwe Hoofd aan de noordzijde van de stad en voor het herstel van de stadsmuur. Resterend puin en gruis van het kasteel werd gebruikt voor het opvullen van gaten in de straten en aan de steigers. Op welke plaats het gewraakte gat in de stadsmuur werd gemaakt, is niet bekend, maar dat zal niet al te ver vanaf de Nieuwe Borchstraat hebben gelegen. Als in 1537 Hermen 'de metser' en Peter Cornelissen met nog twee knechten dit gat dichtmetselen, zou dit kunnen wijzen op het feit dat de nieuwe werken van de stad gereed waren. Dat het niet ongebruikelijk was een of meer gaten in de stadsmuur te maken om bepaalde werkzaamheden te kunnen uitvoeren, blijkt ook uit de stadsrekening van 1542. Hermen 'de metser' had in dat jaar drie gaten in de stadsmuur gemaakt om aarde uit de vest te dragen, later metselde hij deze weer met 'eigen materiaal' dicht.⁷⁵ De ná 1536 nog benodigde sloopmaterialen van het kasteel ten behoeve van de bouw van de nieuwe toren voor de Koepoort (1536) en de verbetering van de stadsmuur ter plekke, zullen via de stadsgracht en de aan de binnenzijde van de stadsmuur gelegen Stadsweg naar de bestemde plaats zijn vervoerd. Gezien een uitgavenpost in de stadsrekening van 1539 voor de aanschaf van drie breekbijlen voor het afbreken van stenen van het slot, gebeurde de sloop met veel beleid. In de stadsrekening van 1536 is nog een uitgave vermeld voor Jan Pietersen die onder andere timmerde aan de brug waarover men naar het slot

rijdt, dit was de brug aan het einde van de Nieuwe Borchstraat. De werkzaamheden zullen hebben bestaan uit tijdelijke voorzieningen om de (vervalen?) brug nog enige tijd bruikbaar te houden voor het afvoeren van de sloopmaterialen van het kasteel naar de stad.

Afb. 18. De oostelijke kasteelmuur met, van boven naar beneden, de grotere uitbouw 3 en de twee pijlers 4 en 5 voor de weergang. Foto auteur.

■ Archeologisch bodemonderzoek

Algemeen

Tussen 16 december 2000 en 7 april 2001 werd – voorafgaand aan een grote renovatie van de riolering, bestrating en plantsoenen aan het Wilhelminaplein – door de Archeologische Werkgroep van de Oudheidkundige Kring 'Geertruydenberghe' een uitgebreid booronderzoek uitgevoerd. In totaal werden op de locatie waar het kasteel ooit stond honderd boringen tot een diepte van maximaal 3,5 m uitgevoerd en een tweetal proefgaten gegraven. Uit dit onderzoek kwam naar voren dat zich op het terrein een groot aantal locaties bevond waar funderingsresten mochten worden verwacht.⁷⁶ Op 14 december 2001 werd in alle vroegte, bij het machinaal graven van een rioleringsleuf aan het Wilhelminaplein, een zware gemetselde fundering blootgelegd en gedeeltelijk door de aannemer afgebroken! Dankzij de oplettendheid van een der bewoners kon tijdig worden ingegrepen om verder onheil te voorkomen (afb. 9). De afmetingen van het zichtbare gedeelte (binnen de sleufwanden) van deze fundering bedroegen 13 x 4 m (l x b). De werkelijke afmetingen konden niet worden bepaald. In zuid-oostelijke richting werd aanvankelijk een aansluitende fundering ter lengte van 11 m blootgelegd. Op 4 mei 2002 werd een afsluitend onderzoek verricht om de lengte hiervan te bepalen. Op 15 november 2004 is op mijn aanwijzing door Onderzoeksbureau Bilan op de plaats waar de zuidzijde van het kasteel werd verwacht, een proefsleuf (nr. 7) gemaakt tot een diepte van 2,5 m onder het maaiveld. Hier werd onder de funderingsresten van het voormalige station (1885-1974) in een oude grachtbedding puin van rode bakstenen (27x13x6 cm), kalkzandmortel, zand en schelpen aangetroffen. Aan het verzoek om iets dieper te ontgraven, om zodoende vast te kunnen stellen of daar funderingsresten aanwezig waren, werd helaas niet voldaan.⁷⁷ In november 2006 werd in opdracht van de Oudheidkundige Kring 'Geertruydenberghe' door 'Archeologisch Adviesbureau RAAP' op het terrein waar het kasteel heeft gestaan een grondradar-onderzoek uitgevoerd.⁷⁸ Dit is een non-destructieve meettechniek, waarmee aan de hand van signaal-

veranderingen en reflecties afwijkingen in grondstructuren kunnen worden gevisualiseerd. Zo kunnen bijvoorbeeld archeologische vindplaatsen in kaart worden gebracht. Hoewel het eindresultaat van dit onderzoek pas over enige tijd beschikbaar zal komen, kan nu reeds worden gezegd dat er meer van het kasteel in de bodem verborgen zit.

De Noordoostelijke toren

Om de plattegrond beter te kunnen interpreteren, volgt hieronder een korte beschrijving van de bouwkundige relictten die bij het onderzoek werden blootgelegd. Het referentiepunt voor alle hoogtemetingen is de bovenzijde van het putdeksel op de kruising van het Wilhelminaplein met de Julianastraat, dat ligt op een hoogte van + 2,70 m N.A.P. Het zichtwerk van de torenfundering is, voor zover dat kon worden vastgesteld, opgetrokken uit lichtrode baksteen (27x13,5 x 7/8 cm, tien lagen in 77 cm) en uitgevoerd in kop- en streklagen, het zogenaamde 'staand verband'.

Voor de opvulling tussen het binnen- en buitenwerk is laag voor laag, doch zonder enig verband, breuksteen verwerkt dat rijkelijk in mortel is gelegd (gietwerk).⁷⁹ Het hoogste punt van het nog bestaande torenrestant ligt op een hoogte van + 1,25 m N.A.P. Het diepst bereikbare punt daarvan (de bovenkant van de hoogst gelegen vleilaag) ligt op een hoogte van – 1,50 m N.A.P. (afb. 9). Door de beperkte beschikbare tijd, de hoge grondwaterstand en het ontbreken van een pomp, was het niet mogelijk om alle vleilagen van de fundering in het zicht te brengen. De hiervoor aangehaalde peilingen toonden aan dat het metselwerk tenminste tot een hoogte van – 1,50 m N.A.P. reikt. Met andere woorden: er staat nog minimaal 2,75 m opgaand metselwerk. Aan de zijde van de binnenplaats van het kasteel is in het zichtwerk van de

Afb. 19. Het blootleggen van een uitbouw 7 (einde werksleuf). Foto auteur.

toren witte natuursteen verwerkt (als beklamping). Gaande van de noordoostzijde naar de zuidwestzijde van de torenfundering zijn vijf in het oog springende details opgemerkt:

1. De zonder enig verband gemetselde binnenvulling van de fundering.
2. De contouren van een doorgang vanuit de toren naar de binnenplaats, uitkomend onder de eerste spaarboog van de rechtermuur. Deze doorgang wordt aan de basis begrensd door in de lengterichting gelegde bakstenen, die een koude naad met de rest van het metselwerk hebben, daarbinnen zijn dwarsgelegde stukken baksteen aangebracht (afb. 10 en 11).
3. Een ronde put in de torenfundering, die een inwendige diameter heeft van 2,44 m (afb. 12). De hoogst gelegen nog aanwezige putrand ligt op een hoogte van + 1,05 m N.A.P. De zuidelijke binnenrand van de put bevindt zich op een afstand van 3,75 m ten opzichte van het tuinmuurtje van het pand nummer 7. Aan de binnenzijde van de put zijn zestien op elkaar gestapelde lagen rode vloertegels (14,5x14,5x1,5 cm) aangetroffen. De tegels zijn op het loopvlak voorzien van een laag loodglazuur en hebben afgeschuinde kanten. Tussen de lagen tegels is grijsblauwe leem aangebracht. Onder de diepste tegellaag is de put naar binnen uitgekraagd, zodat de effectieve diameter daar nog 2,15 m bedraagt. Onder die tegellaag bevinden zich nog drie (zichtbare) lagen baksteen. Op gelijke hoogte met de onderzijde van de derde laag bevindt zich de bovenzijde van een bakstenen putvloer. De nog aanwezige gemetselde bodem van de put ligt op een hoogte van – 0,57 m N.A.P.
4. Op een afstand van 4,5 m zuidwestelijk van de put bevindt zich een opgang van een stenen wenteltrap (wentel- of wendelsteen) (afb. 13). Voor zover zichtbaar is de trap opgebouwd uit witte natuursteen in combinatie met rode baksteen. Er is geen destructief onderzoek verricht, zodat niet kon worden vastgesteld in welke mate van natuursteen gebruik is gemaakt. Ook hier bleek weer in ruime mate mortel te zijn gebruikt. In hoeverre het afgebroken stuk blauwe natuursteen (46x37x7 cm), dat samen met een hardstenen kanonskogel in de kasteelgracht werd

aangetroffen, een bouwfragment betreft kon ook niet worden vastgesteld. Tussen 1391 en 1395 werd bij een grote verbouwing aan het kasteel wel hardsteen aan de kantelen aangebracht.

5. Links van de trapopgang bevindt zich op 1,25 m een smalle rechthoekige nis in de buitenmuur (afb. 14). Het betreft een glad afgewerkte, in de gracht staande, muur. Door een gedeeltelijke afbraak van deze muur ten behoeve van de in 1935 en 1953 gelegde riolering bleek het niet mogelijk om op dit moment na te gaan waar het einde daarvan ligt. Gezien de geringe breedte van de nis (0,84 m) en de op drie muurvlakken aangetroffen verticale baan zwarte aanhechting van fecaliën, valt te denken aan een bovengelegen secreet (ook latrine of heilichheid genoemd) met uitstort in de gracht.

De zuidoostelijke en zuidwestelijke torens (?)

Op het voorlopige resultaat van het grondradar-onderzoek tekenen zich aan de zuidzijde van het kasteel waarschijnlijk twee grote ronde torens af. De zuidoostelijke toren ligt in het verlengde van de oostelijke kasteelmuur aan het eind van de Stationsstraat, pal tegen de noordelijke rand van de Stationsweg. Tegenover de Julianastraat, op een afstand van 50 m ten zuidwesten van de zuidoostelijke toren, bevindt zich de zuidwestelijke toren (zuidelijk van de Stationsweg). Vreemd genoeg tekenen de funderingen van de noordoostelijke en de noordwestelijke toren zich niet duidelijk af.

De noordwestelijke toren (?)

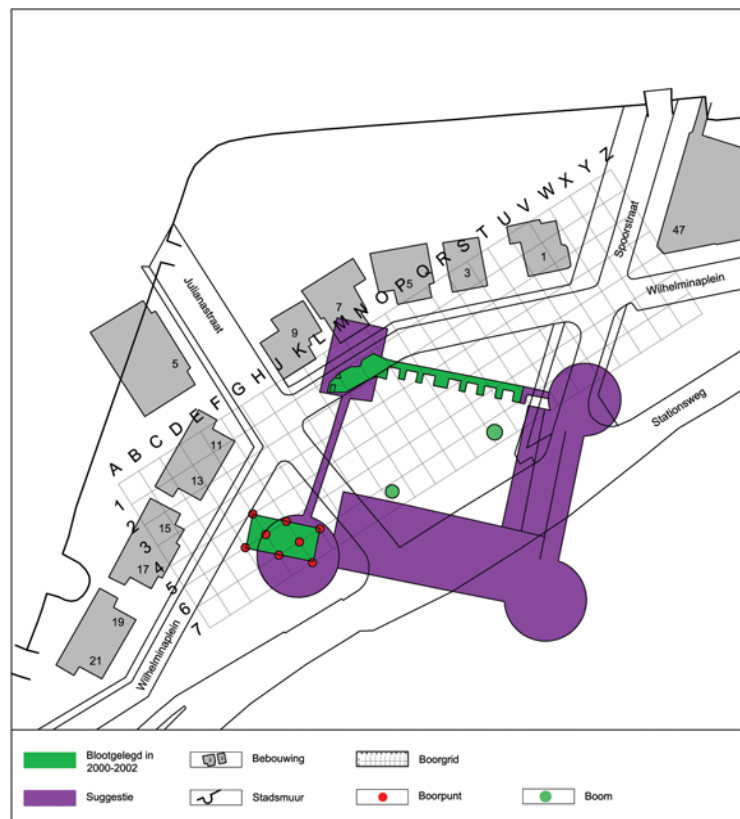
Een onduidelijk verslag in het journaal van de voormalige Stedelijke Oudheidkamer maakt gewag van funderingen voor het huis nummer 13 aan het Wilhelminaplein. Bij het onderzoek in 2001 is in het plantsoen voor het genoemde huis op grote diepte inderdaad een fundering aangeboord.⁸⁰ Waarschijnlijk bevinden zich op deze plaats resten van de noordwestelijke hoek van het kasteel (vierkante of ronde toren?). Als dit inderdaad zo blijkt te zijn, dan heeft de noordzijde van het kasteel eveneens een lengte van 50 m.

De oostelijke kasteelmuur

Aansluitend op de hiervoor beschreven torenfundering is in zuidoostelijke richting zonder enige onderbreking over een lengte van 32 m de fundering van een zware muur (schildmuur of weermuur) blootgelegd. Gezien het resultaat van de boringen op de muurlijn aan de overzijde van de straat is het welhaast zeker dat de muur onder de straat doorloopt en mogelijk zelfs 15 m langer is. De muur, die een breedte heeft van 1,4 m, is opgetrokken uit rode baksteen (27x13,5x7 cm, 10 lagen in 77 cm) in staand verband (afb. 16). Ook werd een aantal losse stenen van een groter formaat (31x14x7,5 cm) aangetroffen. De buitenzijde van de muur werd wegens het karakter van het onderzoek niet in zicht gebracht. Aan de binnenzijde van de muur bevinden zich op gelijke afstanden van 2,5 m vijf pijlers (1, 2, 4, 5 en 6) van spaarbogen voor de weergang en waarschijnlijk twee uitbouwjes (3 en 7) waarvan de betekenis niet duidelijk is (afb. 11, 15 en 17 t/m 19). De pijlers steken aan de binnenzijde van de muur twee meter uit en zijn 1,2 m breed. Door de spaarbogen ontstonden onder de weergang rondbogige nissen, waarin mogelijk schietsleuven waren aangebracht die de schutters in staat stelden vanuit een beschutte positie eventuele aanvallers te pareren.⁸¹ De weergang lag op een hoger niveau en was bestemd voor de verdedigers van het kasteel, die door de openingen tussen de kantelen hun belagers konden bestoken.

Aan de noordzijde van pijler 1 zijn over een breedte van 15,5 cm drie vleilagen geteld. Uitbouw 3 heeft een breedte van 2,8 m. Aan het einde van de werk-sleuf werd over een breedte van 1,4 m uitbouw 7 gedeeltelijk blootgelegd. De totale breedte hiervan werd niet vastgesteld (einde werkbare ruimte). Aan de grachtzijde van het kasteel bevindt zich op de oude waterlijn over de gehele lengte van de muur een rand van blauwe natuurstenen blokken. Dergelijke randen werden preventief op de waterlijn van het kasteel aangebracht om het inboeten van het metselwerk te voorkomen. Bij uitbouw 3 is deze rand gedeeltelijk, en bij pijler 5 en 6 over een lengte van 1,50 m blootgelegd. De afmetingen van de

natuurstenen blokken zijn 26x26x90 cm. Gezien de constructies van de muur én de toren mag de conclusie worden getrokken dat deze muur de oostelijke kasteelmuur betreft. Tussen pijler 5 en 6 bevindt zich een naar binnen toe schuin aflopend vloertje van rode baksteen (23x10,5x5 cm). Het laagste hellingspunt daarvan bereikt ter plaatse van de westelijke sleufwand een hoogte van – 0,35 m N.A.P. Op dit vloertje werden twee houten relicten aangetroffen: een stuk van een plank en een balk. In enkele nissen werd tegen de binnenzijde van de muur een grote hoeveelheid verticaal gestapelde grijsblauwe lei aangetroffen, waarschijnlijk bedoeld als voorraad. Zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde van de muur bevonden zich ter hoogte van uitbouw drie grote puinconcentraties. Bewoners van de woningen aan het Wilhelminaplein en de Julianastraat maken gewag van brokstukken van funderingen onder hun woningen en in hun tuinen. Zo loopt de keldervloer van de woning Wilhelminaplein 5 in de noordoostelijke hoek iets op omdat zich daaronder een oude muur bevindt. Vóór deze woning bevindt zich onder het trottoir, haaks op de schildmuur en tegenover uitbouw 3, eveneens een stuk fundering. Bij de aanleg van een vijver achter de woning stuitte de huidige bewoner ook op brokstukken van oude bakstenen. Bij een tweetal in 1999 uitgevoerde sonderingen achter het huis Julianastraat 5 (westzijde) is een oude fundering aangeboord. Blijkens twee verslagen met tekeningen van Arie van Pernis (technicus ROB) werd in 1953 tijdens rioleringswerkzaamheden aan het Wilhelminaplein vóór de huizen (nummers 5, 7 en 9) een oude fundering blootgelegd. Van Pernis maakt gewag van een 'imposant muurwerk' van zware bakstenen, dat in de langs- en dwarsrichting met een dragline werd doorbroken. Hij vraagt zich af of dit muurwerk een restant is van een kasteel of een 16e-eeuws vestingwerk. De uiteindelijke conclusie van Van Pernis dat het gebruikte steenformaat wijst op een 16e-eeuws bouwwerk, deel ik niet.⁸² Zijn beschrijvingen en tekeningen van deze muur (1,4 m dik, opgetrokken uit rode baksteen van het formaat 26x13x6,5 cm en voorzien van een natuurstenen beklamping) komen overeen met de in 2002 blootgelegde noordoostelijke gelegen fundering, dus van het kasteel!

Afb. 20. Vermoedelijk grondplan van het kasteel ingetekend in een recente kaart. Het noorden is boven. Tekening: auteur/BAAC.

Archeologische vondsten

Omdat er geen uitgebreide opgraving maar slechts een oppervlakkig onderzoek werd uitgevoerd, bleef het aantal archeologische vondsten ook beperkt. De weinige vondsten bestonden voornamelijk uit 14e- en 15e-eeuwse aardwerkfragmenten van paars proto- en wit steengoed uit Siegburg, een gevouwen oor van een grijze voorraadpot (tweede kwart 14e eeuw), een bekapte natuurstenen kogel (diameter 9 cm), enkele rode tegelfragmenten (dikte 2,5 cm) met loodglazuur (geel loopvlak) en een dito tegeltje met schuine kanten (8,5x8,5x1,8 cm). Al deze vondsten zijn te dateren in de periode 1325-1500. Diverse bouwfragmenten van blauwe en witte natuursteen, blauwe leien, enkele botfragmenten en een onbeduidend aantal fragmentjes van rood geglazuurd aardwerk zijn niet zonder meer te dateren, maar de natuurstenen bouwfragmenten zullen ongetwijfeld tot de bestaansperiode van het kasteel behoren. In de waterput van de torenfundering werd een stuk smeedijzeren ketting met grote schaliën aangetroffen. Verder bleek het terrein binnen de kasteelmuren door de opeenvolgende latere vestingwerken behoorlijk te zijn verrommeld en grote hoeveelheden puin te bevatten. De hier aanwezige grachtgrond dateert naar alle waarschijnlijkheid van de 16e-eeuwse en latere vestingwerken. Met contrasterende klinkers zijn de contouren van de gevonden funderingen in het wegdek aangegeven. De plannen om de contouren van de fundering in het plantsoen te markeren met beplanting (beukenhaagje) zijn voorlopig wegens geldgebrek uitgesteld.

■ Conclusie

Omdat het primaire doel van het onderzoek het vaststellen van de locatie van het kasteel was en er slechts op de plaatsen van de werkzaamheden wat dieper gegraven kon worden, is waarschijnlijk slechts een klein deel van het totale kasteelcomplex in kaart gebracht. De huidige onderzoeksresultaten wijzen zonder twijfel in de richting van een groot kasteel, dat dicht tegen de stadsmuur was gelegen. In grote lijnen kan worden vastgesteld dat de noordelijke muur van het kasteel gelegen was op een lijn evenwijdig aan de stadsmuur tussen de Leerthou-

werstraat en de Doelestraat (afb. 11). Of deze muur de voorzijde van het kasteel betreft, is (nog) niet vastgesteld. De fundering van de noord-oostelijke toren, die zich voortzet onder het trottoir en de woningen Wilhelminaplein 7 en 9, is ten gevolge van de vorige en recente rioleringsaanleg zwaar beschadigd c.q. gedeeltelijk weggebroken. Waar de voorburch van het kasteel heeft gestaan is (nog) niet zeker, maar deze zal waarschijnlijk gezocht moeten worden aan de huidige Zuidwal tussen de Leerthouwerstraat en de Papestraat. Nu de historische en archeologische bronnen binnen één kader zijn geplaatst, kan worden vastgesteld dat in de periode 1319-1336 de structuur van en de zeggenschap over het gebied tussen Geertruidenberg en Oosterhout, op een afdoende wijze werd geregeld. Een imposante infrastructurele wijziging (uitbreiding van Geertruidenberg, bouw kasteel en stadsmuur, verlegging van rivier, bruggen en wegen, de bouw van een nieuwe brug en de aanleg van nieuwe wegen) en een structurele bestuurswijziging over het gebied (aanstelling Willem van Duvenvoorde tot schout van Geertruidenberg en diens toenemende macht in de regio, grondruilen en beslechting van de grensgeschillen) gingen daarmee gepaard. Deze ontwikkeling maakte Geertruidenberg tot een geducht politiek en economisch machtspunt aan de zuidgrens van Holland en dat zeer tegen de zin van Dordrecht in. Deze stad liet dan ook geen mogelijkheid voorbij gaan om daarin verandering te brengen.

Met de hiervoor beschreven onderzoeksresultaten is een tipje van de sluier, die over de geschiedenis van het Berge kasteel lag, opgelicht. Hopelijk is daarmee ook de nationale kastelengeschiedenis gebaat, immers tot heden werd over dit belangrijke kasteel nauwelijks meer gepubliceerd dan het simpele feit dat het ooit bestaan heeft. Veel blijft echter nog verborgen, waardoor onze nieuwsgierigheid niet volledig is bevredigd. Mogelijk dat in de toekomst een afsluitend archief- en bodemonderzoek nog meer duidelijkheid kunnen brengen in de belangrijke rol die Geertruidenberg en het kasteel aldaar in de vaderlandse geschiedenis hebben gespeeld (afb. 20 en 21).

Het terrein waarin de funderingen van het kasteel zich bevinden, is aangemerkt als gebied met hoge

archeologische waarde en is opgenomen in het Centraal Monumenten Archief (CMA nr. 15466). Voor alle veiligheid heeft de Oudheidkundige Kring 'Geertruydenberghe' bij de gemeente Geertruidenberg een verzoek ingediend om het terrein als beschermd gemeentelijk monument aan te wijzen, zodat niet opnieuw door onwetenden schade aan dit historische relict kan worden toegebracht. ■

■ Bijlagen

Bijlage 1

Oorkonde van hertog Albrecht waarin melding wordt gemaakt van een stuk land waarop de grafelijke burcht bij Geertruidenberg staat.

Van den hertoge aelbre(cht) ghecocht xxxij morgen lants bi ons cloost(er) ghelege(n). Aelbrecht bi gode ghenaden palensgrave opten rijen h(er)toge in bey(er)en ruwaert van heneg(ouwen) van Holl(a)nt van Zeel(a)nt ende van Vrieslant. Doen cond allen luden dat wij ten eersten om goede willen en(de) om gadinghe wil en(de) om te bat deelachtich te wesen der bedinghe en(de) goeder werken onser broeder lude der ghemeene convente van den Sartroysen wonende bi Sinte geerdenberghe hem ghegheven hebbe(n) ende gheven in erfpachte ew(ich)ten duerende, twee en(de) dertich mergen lants luttel myn of meer die ghelegen sijn int broec bi den clooster voers(creven) daer di twintich morghen af ghelegen sijn westwaert vanden haersloot tusschen den Santroyse clooste(r) ende die Dongha. En die ander twelf merghen leggen oostwaert van den voers(creven) clooster tusschen die wateringhe en(de) der Santroysen dijk.

Elken merghen jaerlijcs om veertien schilden hollants, enen witten groten voer vij penninge(n) dit belooft twee ende twintich pont acht shillinge holl(ant)s paymente voers(creven). Hieraf salmen hem corten alle jaer die hem die joncfrouwe van Loven ener gheghevene(n) heeft en(de) sy had opter hofstede daer onse borch ten berghe op staet ende haer bewijst waren aen onsen gruyte ten berghe ende daer ons die brieve af over gheghevenen sijn, 6 pont 10 s en 10 penninge(n). Hebbe(n) enen ouden groten voer acht penninge(n) gerekent, die make in paymente enen witten groten voer acht penninge(n). Zestien pont xvj s(olidi) en vij denari holl(ant)s aldus blijft dat onse goede vande(n) sartroysen van Sinte geerdenberghe voers(creven) jaerlycx gheven sullen vanden voergenoemde lande vj pont xi d(enari) holl(ant)s enen witte groten voer vij pen(n)ingen, ende ene(n) oude(n) scilt voer XL groten gereke(n) t ende die sellen si alle jaer betalen op sinte bave(n)

dach tot ons behoof onze(n) rentmeeste(r) va(n) Amerongen dien (....) of namaels (....) in orconde desen brieven bekracht met onse zegele (....) tot Sinte geertruidenberghe des (....) na ons Vrouwedach (....) Int jaer ons Heren 1381 (4 februari 1382).⁸³

Bijlage 2

Graaf Willem III geeft aan Willem van Duvenvoorde het schoutambt van Geertruidenberg en verder nog de bakstenen die hij daar heeft laten maken en waarmee van Duvenvoorde een kasteel moet bouwen.

Wy Willem, Grave van Henegouwe, van Hollant, van Zeelant, ende Heere van Vrieslant, maken cond ende kenlic allen luden, dat wy om menigen trouwen diens, die ons Willem van Duvenvoerde, onse trouwe kamerling, gedaen heeft, ende noch doen sal, hem gegeven hebben ende geven hem mit desen brieve te sinen live also lange, als hy levet, onse Scoutambocht van onser poirte van Sente Gheerdenberge metten boeten van twee scelling vertychte ende vordebanne, ende alle boeten van tien scelling, ende voirt van allen anderen boeten ende vervalte, die dair boven syn, ende dair bynnen vervallen, dair sal hy aff hebben den dorden penninge, in diere manieren, alse andere Ambachtsheren hebben bynnen onsen landen van Zuuthollant, ende van den anderen deele van den boeten ende van den vervalte, die ons aencomt, sal hy, off die ghene, dien hy dair setten sal, ons off onsen Bailliu van Zuuthollant goede rekeninge doen, als wys begeren.

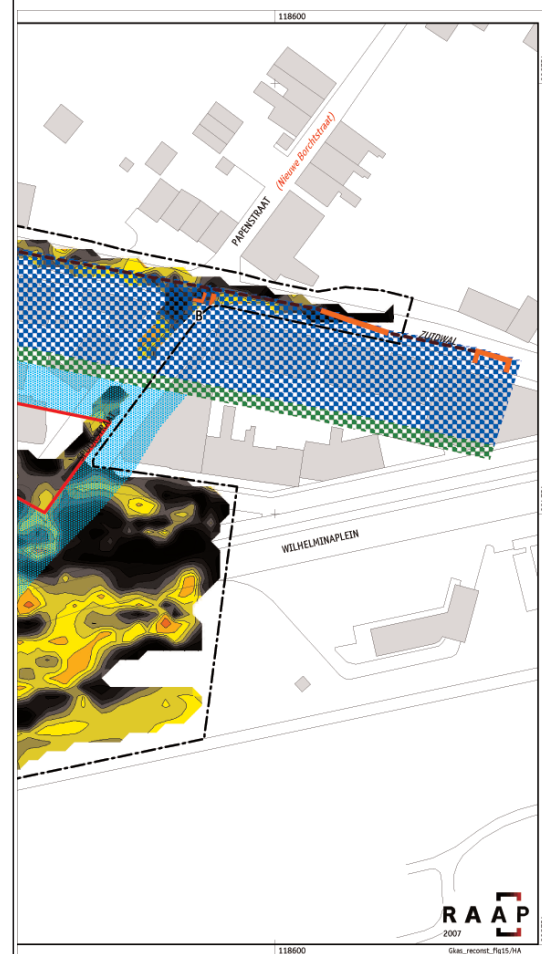
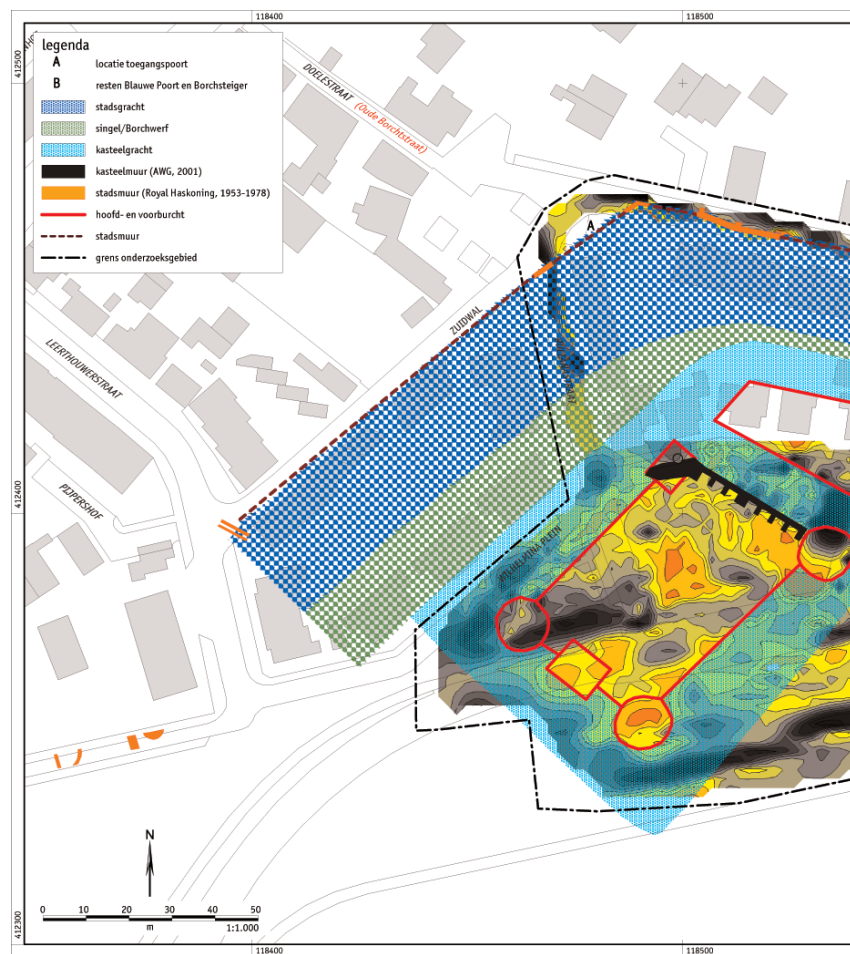
Voirt so hebben wy hem gegeven alle onse quareele, die wy hebben doin maken tot sente Gheertruydenberge, in manieren als dat hy daer mede sal doen maken een steenhuys ende eene veste, dair hy aen legghen sal van syns selfs gelde bynnen twee jaren naest comende tote duysent ponden Tornoys, den groten over sestien penninge gerekent. Ende waer dat sake, dat hy dair meer aen leyde ter goeder rekeninge, dat souden wy hem, off onse erfgenamen betalen. Ende dit voirseide huys ende veste sal hy ende syn erfgenamen van ons houden te rechten leene, ende alset gemaict is bi onse poirte van Sente Gheertruidenberghe voirseit, sal hyt houden ende verwaren

op sinen kost, etten waer offer oirloge in den lande quame, dat ons, of onsen nacomelingen aenghinghe, ende wys behoefden te besetten, dat soude syn op onse koste. Ende wy beloven in goeden trouwen voir ons, ende voir onse erfgenamen Williaem voirseit, ende sinen erfgenamen hier in te houden ende te waren in sulker manieren, alst voirseit is. Omme dat wy willen, dat dit vaste ende gestade blive gehouden, sonder enech gebreck, so hebben wy desen bryff besegelt met onsen segele. Ende in orkondscapen ende te meerre vestenisse so hebben wy gebeden onsen lieven ende getruwen Heeren Jacop, bider gnaden Gods Bisscop van Suden, onsen lieven ende getrouwen Heeren Colyn, Abt van Middelborch, onsen trouwe manne Heren Symon van Benthem, dat sy desen bryff met ons besegelen willen mit hoeren segelen. Ende wy Jacop, bider gnaden Gods Bisscop van Zuden, Colyn Abt van Middelborch, ende Symon van Benthem, Ridder, hebben in kennissen, dat wy dair over waeren, desen brieff besegelt met onsen segelen. Gegeven in die Hage oppe Sente Bartelmeus daghe, in 't jaer ons Heren M.CCC. drie ende twintich.⁸⁴

Bijlage 3

Graaf Willem III geeft aan Geertruidenberg de gemene weide (de Made) om met de opbrengsten daarvan de stad te verbeteren en te versterken.

Wy Willem, Grave enz. maken cont allen luden, dat wy onsen ghetrouwen luden, onsen poerters van Sinte Gheerdenberghe, gheoorloeft hebben ende gheoorloven onghemoeyt te ghebruycken, ende te besitten die ghemeene weyde van Sinte Gheertruydenberghe, ende hoeren oerbaer daer mede te doene alsoe verre, alst hoer hantvesten ende brieve inhouden, die sy daer of beseghelt hebben van onsen ouders, ende van ons tote onser poerte oerbaer voerscreven, om mede te vesten ende te beteren, ende ons mede te dienen sonder argelist, ghedurende tot onsen wedersegghen. In orconde enz. op Sinte Andries avont, in 't jaer ons Heeren duisent driehondert ende negentien. Per Dominos Zudensem, Symonem de Benthem, Jan de Berghen, & alios.⁸⁵

Afb. 21. Reconstructie van het kasteelterrein en omgeving in ca. 1500. Resultaat van het geofysisch onderzoek in 2006. Tekening: RAAP.

Bijlage 4

Overzicht van de kasteleins:

1212	Godevaert, Heer van Geertruidenberg
1323-1353	Willem van Duvenvoorde
1353-1388	Willem van Oosterhout (bastard van Willem van Duvenvoorde) ⁸⁶
1329 (1330)	Graaf Willem III belooft Jan I van Polanen, halfbroer van Willem van Duvenvoorde, zo deze laatste sterft zonder wettige kinderen na te laten, hem met de burcht en het gerecht van Geertruidenberg te belenen. Van Polanen krijgt dan de verplichting opgelegd om de burcht te bewaken en om deze <i>altoes open ende ghereyt</i> te houden ten behoeve van de grafelijke familie en dit alles op de manier <i>als een burchzate sculdich es te doen, ende hi ons ghesuoren hevet</i> . ⁸⁷
1344	In dit jaar gebeurt hetzelfde als in 1329 (1330), graaf Willem IV belooft nu Jan II van Polanen te zullen belenen met de burcht en het schoutambt van Geertruidenberg. Jan II krijgt dan de vrijheid om <i>scoutaten ende scepenen dairin te setten na sinnen wille ende goedunken also dicwile alst hem goet ende oberlic dunct sijn</i> . ⁸⁸
1347	Willem van Duvenvoorde benoemt, nadat de graaf zijn lenen tot onversterfelijke lenen heeft gemaakt, zijn neef Jan II van Polanen tot zijn erfgenaam. ⁸⁹ Jan II stelt op zijn beurt zijn broer Filips aan tot plaatsvervanger: <i>burgsuete van den huyse tot Sinte Geertruydenberghe</i> .
1351	Nadat ten gevolge van de Hoekse en Kabeljauwse twisten de van Polanens uit hun rechten te Geertruidenberg zijn ontzet, benoemt de graaf daar voortaan zelf de bewaarder voor het kasteel, die dan 'kastelein' wordt genoemd.
1352	Filips van Polanen moet in 1352 het kasteel aan graaf Willem V overgeven en in diens plaats stelt de graaf Simon van Teylingen als kastelein aan, het schoutambt geeft hij aan een ander. ⁹⁰
1356	Bij de 'zoen van 's-Gravenhage' tussen graaf Willem V en Heer Jan II van Polanen wordt bepaald dat het eerder geschonken rechtleen van de burcht en het voor het leven gegeven schoutambt van Geertruidenberg vervallen worden verklaard. De graaf behoudt deze voortaan aan

	zichzelf: <i>voorts zullen wy behouden 't huys te sinte Gherdenberghe met zinen wedden, die daertoe stonden, ende die stede te sinte Gherdenberghe endae en sal hy gheen heerlicheit in hebben, noch van hoghen noch van laghen, ende ons die brieven overgheven, die hy daeroff sprekende heeft</i> . ⁹¹
1357	Simon van Teylingen, kastelein (6 juni 1357 tot 1388). ⁹²
1388	Daniel van Theuleusen (Tolloyzen?), kastelein. ⁹³
1392-1398	Daniel VII van der Merwede, kastelein en schout (6 december 1392 tot 1398): <i>'t Castelleinscip en het Scoutambacht van Sinte Geerdersberge</i> . ⁹⁴
1398-1399	Jan van Steenberg, kastelein en schout (29 juni 1398 tot 1399): <i>castelrie van den huze van Sinte Gheerdenberghe en 't scoutambocht aldaer</i> . ⁹⁵
1399-1414	Gijsbert (Gysken) van den Poel, kastelein (17 november 1399); kastelein en schout (4 november 1400 tot 1414): <i>onsen huys metten casteleinscip en castelrye en 't scoutambacht</i> (1400). ⁹⁶
1414-1421	Dirk van der Merwede, kastelein en schout. ⁹⁷
1418	Jan van Beyeren (oom van Jacoba van Beyeren), 'Jan zonder Genade' genoemd, belooft geen kastelein op zijn huis te Geertruidenberg te zetten dan van wettige geboorte. ⁹⁸
1420	Filips van Bourgondië (1396-1467), Filips de Goede genoemd, belooft de stad Dordrecht nooit meer een kastelein op de burcht te Geertruidenberg te zullen aanstellen. Maar Jan van Beyeren geeft haaks daarop aan Dordrecht het privilege dat een nieuw aan te stellen kastelein op de burcht van Geertruidenberg eerst te Dordrecht voor de graaf en het gerecht de eed zal afleggen om niets te ondernemen dat tegen het belang van de graaf, de stad Dordrecht en Holland ingaat.
1421	1) De erfgenamen van de van Polanens, de Bredase Nassaus, worden voor de tijd van het bestand tussen Holland en Brabant weer gedeeltelijk in hun macht te Geertruidenberg hersteld. Engelbrecht I van Nassau (1370-1442), kastelein (5 maart 1421). Van Nassau zal de burcht van Geertruidenberg voor de hertogin van Brabant (Jacoba van Beyeren) en de stad voor hertog Jan (Jan van Beyeren) voor Holland bewaren. ⁹⁹ 2) Herman van den Loo, kastelein (6 maart 1421). Van den Loo wordt genoemd: <i>amptman</i>

	<i>van graaf Engelbrecht van Nassau, over de stad ende sloth van St. Geertruydenberge</i> . ¹⁰⁰
1431	Jan van Ringelberch, kastelein: <i>Jan van Ryngelberch onse castelein en castellani castri seu domis Montis Sanctae Gertrudis</i> . ¹⁰¹
1439	De graaf van Nassau moet op 8 juni de stad Geertruidenberg aan de graaf van Holland teruggeven, hij zal dan ook het kasteel, dat hij met veel moeite en hoge kosten heeft bewaard, zonder van de toegezegde som (1100 kronen per jaar) veel gebeurd te hebben, teruggeven. ¹⁰²
1442	Jan IV van Nassau (1410-1475) volgt zijn vader Engelbrecht I van Nassau op als kastelein en schout. Het lag echter niet in de bedoeling van graaf Filips van Bourgondië dat de van Nassaus elkaar automatisch zouden opvolgen.
1444	Jan van Nassau wordt te 's-Gravenhage ontboden bij hertogin Isabella om te verklaren waarom hij stad en kasteel nog steeds niet heeft overgedragen. ¹⁰³
1445-1452	Bauduin d'Oignies, kapitein en kastelein voor het leven. Hij mag zich door een stadhouder laten vervangen. Zijn bevoegdheden zijn: het aanstellen en afzetten van personen belast met de rechtspraak én het verzetten van de wet. ¹⁰⁴
1447	Jan IV van Nassau verzoekt de Raad van Brabant er voor te zorgen dat Jan van Ringelberch, die onder zijn vader en onder hem kastelein is geweest van het kasteel te Geertruidenberg, ontslagen wordt van rechtsvervolging die door de stad Geertruidenberg tegen hem is ingesteld wegens diefstal van lood en steen van het kasteel voor eigen gebruik. Jan IV wijst er de Raad op dat bij het verdrag tussen Holland en Brabant zijn vader de stad vanwege Holland en het kasteel vanwege Brabant ter bewaring had gekregen, daarom dienen zaken betreffende het kasteel door Brabant te worden afgehandeld vindt hij. Jan IV verbodt in elk geval Jan van Ringelberch voor het gerecht van Geertruidenberg te verschijnen. ¹⁰⁵
1452	Jan IV van Nassau, kastelein voor het leven (16 februari). ¹⁰⁶ Willem Sceyf stadhouder (luitenant) voor de jonker van Nassau van het kapitein- en kasteleinschap. ¹⁰⁷
1460	Adriaen Gysels, kastelein (12 juli). ¹⁰⁸
1477	Jan Zael, kapitein en schout (28 juni). ¹⁰⁹

1490	Florys van Nyspen, kastelein (17 mei). ¹¹⁰
1496	Engelbrecht II van Nassau (1451-1504), zoon van Jan IV van Nassau, kapitein en kastelein. ¹¹¹
1500	Thomas van Beuckelaer, kastelein. ¹¹²
1506	Floris van Colster, kastelein. ¹¹³
1511	Jan van der Dussen, kastelein (14 december). ¹¹⁴
1530	Jan Dudijn, kastelein (? – 1530), wordt afgezet. Thoemaes Buekelere (Thomas van Beuckelaer) opnieuw aangesteld tot kastelein. ¹¹⁵
1535	Floris van Colster vervult het kasteleinschap voor Thomas van Beuckelaer. ¹¹⁶
1537	Hendrik Grotart, kastelein. ¹¹⁷

Bijlage 5

Uit de kroniek van Johannes de Beke.

(....). Ende doe hertoge Jan aldus wil van Leyden gecregen had, doe meenden die van Dordrecht, dats die van Sinte-Geerdenberge niet laten en souden, zij en souden hertoge Jan inlaten of zijn vriende van sijne wegen, als die daer quamen ende senden hoir vriende doe aldaer om die stede en dat huys in te nemen tot hertoge Jans behoef. Ende doe die van der stede vernamen dat hertoge Jans vriende daer gecomen waren, deden die poirten opdoen ende lieten se incomen, dat hem ten groten last quam. Want die bailju die dat huys onder had, wasset het leet ende had hem tevoren geseit, hij woude die borch houden ende bewaren tot vrou Jacops behoef, hertoge Williams dochter, ende die kende hi voir sijn lantsvrouwe ende nyemant anders. Ende had hem geseit, lieten si yement anders in die stede die vrou Jacop tegen wair: wanneer hij dat vernaem, hij soude die stede dan rechtevoirt doen aensteken ende bernen. Ende also vroech als hertoge Jans vriende daer binnen gecomen waren ende Dirck van der Merwede dat vernam, die doe daer bailju was, dede doen als hi hem geseit had ende dede vuer scieten van der borch in die stede, dair hij wel toe besaet was, of hij dede die stede ansteken ende bernen, welc hi van beyden dede doen: die stede wert angesteken ende al verbrant of also na dattet niet veel en sceelde. Ende dat gesciede in denselven jaer omtrent Lamberti. Ende hertoge Jans vriende begrepen die verbrande stede ende bleven daer leggen ende belagen dat huys op die zijde ende

deden grote bussen ende reescap aldaer brengen ende scoten veel op dat huys ende scoten also lange dat zij een toern of twee boven ofscoten, mer dat en hinderde die van den huysse niet herde zeer. Ende die bailju Dirc van der Merwede, die hem seer wel besaet had mit alrehande provande ende reescap die men op sulken borch behoeven mocht, scoot veel ende zeer van den huse ende dede zeer groten scade dagelix in den heer ende sonderlinge eer hem die van der stede bebolwerct hadden. Ende die van den huysse togen op ende of aen die zijde te Brabant wert als zij wouden, dat hem die in die stede lagen geern benomen hadden, dair si arbeyt om deden ende dair sij scade voir leden, alsodat zij dat oversloegen, ende bleven leggen in die stede (....).¹¹⁸

■ Noten

Tekst afgerond oktober 2006.

- Margry 1983, passim.
- Zijlmans 2000-2002; ib., 2001, 3-26; ib., 1998 [2001], 25-52; ib., 2005, 64-76.
- Zijlmans 1988, 15 en 20.
- Zijlmans 2004, 66.
- NAH, GVH, nr. 290, fol. 53r, d.d. 15 december 1326; Zijlmans 2004, 59. Met 'de poort' wordt de Koepoort bedoeld.
- Cerutti 1956, I, 147, nr. 148, d.d. 16 april 1332; Zijlmans 2004, 59.
- Allard 1940, 67 (noot a); *Item supra castrum in Monte Sancte Gertrudis, ex xiiij or domistadijs siti op dat Lindonc, spectantes ad castrum pefatum*. Het woordje 'or', dat rechtsboven het getal is geplaatst, is waarschijnlijk een afkorting van ortus of oriundus en betekent 'afkomstig van'. Stadijs = een afstand van 185 meter.
- Achter de namen van (lands)heren is ervoor gekozen alleen de regeerdata te vermelden. Hertog Albrecht van Beieren was tevens graaf van Holland. Als graaf van Holland regeerde hij vanaf 1358 als verbeider voor zijn broer, nadat deze krankzinnig geworden was. Deze Willem V werd in het kasteel van Le Quesnoy in Henegouwen ondergebracht. Na Willem's dood (1389) regeerde Albrecht zelf als graaf (1389-1404).
- Een hendiads (Gr.) is een stijffiguur waarbij een samengesteld begrip bestaat uit twee substantieven, waarvan er één de betekenis van adjectief heeft.
- Van Sasse van Ysselst 1921, 295. Poorte = poort of stad. 'Poorte' kan nader worden opgevat als de begrenzing van de stad in juridische zin.
- Brokken 1982, 225, 233, 411 (noot 96).
- Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 480, d.d. 30 maart 1329 (1330).
- NN [Busch] 1938, 18, d.d. 29 september 1344; Brokken 1982, 242, d.d. 28 september 1344.
- Jansen 1966, 18; Brokken 1982, 219-252.
- Buiks 1987, 980, 1044 (noot 43); Renaud 1988-1992 [1990], 52.
- Willem V regeerde als regent en wettelijke troonopvolger (verbeider) van 1349 tot 1354 en als graaf van 1354 tot 1358. De rest van zijn leven bracht hij in eenzame opsluiting door vanwege krankzinnigheid; in 1389 stierf hij te Le Quesnoy in Henegouwen.
- Margry 1983, 29.
- Drossaers (ed.) 1948, reg. 1381, d.d. 9 april 1439; Margry 1983, 30, 85 (noot 155).
- Jansen 1966, 100.
- Mollenberg 1898, 26-30; ib., 1899, 35-37; Smit 1992, 117.
- Mollenberg 1899, 283-285, d.d. 20 september 1525. 'Nieuwers el' betekent 'tot niets anders'.
- Over de steenfabricage in de vrijheid van Geertruidenberg valt nog te vermelden dat in 1460 en 1463 graaf Jan IV van Nassau ten behoeve van de bouw van de Rekenkamer bij zijn kasteel te Breda, van Leonaert Danelsen, genaamd Snellen Zwager, respectievelijk 44% en 50 roeden leem op Stuivezand kocht. Danelsen verhuurde hem voor het transport van de leem naar de steenoven ook twee wegen. Drossaers (ed.) 1948, reg. 655, d.d. 1460, ib., reg. 1826, d.d. 7 augustus 1460; ib., reg. 1852, d.d. 16 januari 1463.

Nog in 1899 richtte Herman Allard ten zuiden van Geertruidenberg de Waalsteenfabriek 'De Donge' op en liet onder andere de

gehele Brouwerspolder langs de Nieuwe Donge afgraven voor de kleiwinning van zijn steenfabriek. Ook op Made werd daarvoor klei gehaald.

- Van Loon e.a. 1999, 28-29. Omdat koning Philips II (1555-1581) in 1559 aan Jacob van Deventer opdracht gaf voor het tekenen van een serie militaire kaarten van de Nederlandse steden, werd steeds aangenomen dat de kaarten van van Deventer op zijn vroegst uit het jaar 1559 zouden dateren. Maar dat is niet zo, want Van Deventer tekende op zijn kaart van Geertruidenberg in de knik van de stadsmuur ongetwijfeld het kasteel. Een onderzoek in de stadsrekeningen van Geertruidenberg heeft aangetoond dat het kasteel tussen 1525 en 1547 grondig werd gesloopt en dat er na 1547 in de stadsrekeningen geen enkele post meer gevonden wordt, die wijst op enig bovengronds restant van het kasteel. Dat zou betekenen dat zijn kaart van Geertruidenberg vóór 1547 werd ingemeten. Dit vermoeden wordt versterkt door de wetenschap dat de kaart van Steenberg door van Deventer in 1544 werd ingemeten en die van 's-Hertogenbosch, waarschijnlijk in 1545.
- NN 1987, 73, 85.
- Van Loon e.a. 1999, 18-19; UVL, Collectie Bodel Nijenhuis, Port. 53, nr. N6.
- Zijlmans 2006, 15-27; Kolkman, passim.
- Guicciardini 1612/1979, tussen 228 en 229. De belegeringskaart van van den Keere werd al in 1609 opgenomen in de Franse uitgave van Guicciardini's werk; Van Loon e.a. 1999, 14-15, 46-47; Bijsterveld 2000, 123-124.
- RKD, neg. nr. 01-788, pen en penseel in grijs; CBR, Topografische Historische Atlas, Coll. 153, Atlas BO 8. Pentekening op papier, gewassen met sepia, afmetingen 16 x 20 cm (h x b). Voor een beschrijving van de tekeningen van Van Alkemade en Schoemaker zie Beelaerts van Blokland en Dumas 2006, 211.
- NAH, GVH, nr. 291, fol. 10v, d.d. 22 juli 1352.
- Zijlmans 2001, 7; Zijlmans 1998 [2001], 25-52.
- Mollenberg 1899, 30; Margry 1983, 27-28; RAT, GAG, Collectie Allard nr. 202, 28-29. Over het kasteel en de locatie van de Oude Borchstraat heeft Busch, 1939, met zijn manuscript voor enige verwarring gezorgd. Hij plaatst twee kastelen binnen de stadsmuren van Geertruidenberg en bestempelt de huidige Leerthouwerstraat als Oude Borchstraat. Het eerste is pure fantasie en het tweede vindt zijn oorzaak in een verkeerde interpretatie van een bepaling in de stadskeuren. Die bepaling luidt: *dat alle messien van die Borchstraat totter Stoefstraat toe leggen sullen een roye van den huysen op die boete van 2 s., ende dat dagelix te beschouwen; half dit aenbrengt*. Duidelijk is dat hiermee de huizen aan de oostzijde van de Koestraat, tussen de Leerthouwerstraat en de Doeleastraat, bedoeld zijn. Het venijn zit hem in het feit dat zowel de Leerthouwerstraat als de Doeleastraat werden aangeduid als Stoefstraat en dat heeft Busch parten gespeeld. Uit een door mij ingesteld onderzoek in de rechterlijke archieven over de periode 1554-1810 blijkt dat de Doeleastraat achtereenvolgens werd aangeduid als: *Stoefstraat* (1554-1654); *Oude Borchstraat* (1594-1627); *Baertstraatje* (1595); *Oude Borchstraat of Stoefstraat* (1617); *Klein Borchstraatje* (1628-1639); *Klein Koestraatje* (1627-1797); *Klein Koestraatje vanouds genaamd Stoefstraatje* (1643); *Stoefstraatje of Klein Koestraatje* (1651) en *Kleine Eerste Koestraat* (1665). Voor de Leerthouwerstraat werden de volgende benamingen gebezigd: *Stoefstraat of Pijperstraat* (1582); *Leerthouwerstraat* (1655-1810); *Kleine Tweede Koestraatje* (1679); *Leerthouwerstraat of Pijperstraatje* (1693) en *Klein Koestraatje* (1743).
- Omdat in de gevonden akten nogal wat onduidelijkheden voorkomen over de situatie van sommige erven en schuren blijft er over de interpretaties enige twijfel bestaan. Vooral nog conformeer ik me aan de gevestigde mening dat de Doeleastraat synoniem is met de Oude Borchstraat.
- NAH, GVH, nr. 291, fol. 15v, d.d. 1352; Margry 1983, 28, 84 (noot 138).
- Mollenberg 1899, 154; NN 1938, 44.
- Mollenberg 1899, 192 (nr. 73) en 220, d.d. 27 november 1355.
- Drossaers (ed.) 1949, nr. 106, d.d. 17 maart 1402.
- NAH, Collectie Hingman, inv. nr. VTH 3169.
- Nadat Willem IV in 1344 graaf Jan II van Polanen had aangesteld tot zijn slotvoogd te Geertruidenberg, wees Willem van Duvenvoorde hem (zijn neef) in 1347 aan tot zijn erfgenaam: *borchgrave te wesen van der borch ende vanden voirborch tot Sente Gheerdenbergh*. Van Duvenvoorde geeft hier duidelijk te kennen dat het kasteel bestond uit een burcht en een voorburcht; Van Mieris (ed.), II, 1753-1756, 732, d.d. 25 maart 1347; Enklaar, 1951, 125, 130 (noot 26).
- NAH, GVH, nr. 290, fol. 82r, d.d. 1333. 'Bode ende steenwarder' is een hendiads, dus er wordt slechts één functie mee aangeduid.
- Fockema Andreae, 1950, 18, 19 en 28.
- NAH, GVH, RR, d.d. 1361-1362; Margry 1983, 13, 82 (noot 67).
- Smit 1992, 114, d.d. 21 april 1366.
- Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 343, d.d. 21 maart 1325.
- Habets 1889, Deel I, 154, d.d. 18 februari 1328.
- Drossaers (ed.) 1948, reg. 409, d.d. 31 oktober 1346; Van Gils 2004, 59.
- Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 454, d.d. 11 april 1328.
- Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 475, d.d. 22 november 1387.
- Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 480, d.d. 30 maart 1329 (1330).
- Lenselink 1975, 43, 52 (noot 21), d.d. 13 april 1348.
- NAH, GVH, nr. 291, fol. 22r-v, d.d. 7 november 1352.
- Niermeyer 1968, 211, nr. 420 (11), RR (Harman Vincke) 1354-1355.
- Niermeyer 1968, 264, nr. 484 (4 en 7), RR (Tielman heren Janssoen) 1362-1363. Wagenschot is een rechttradige dunne eiken plank, gezaagd uit een over de volle lengte gekloofd stuk.
- NAH, GVH, RR, d.d. 1382-1383; Fockema Andreae, 1950, 12 (noot 2). Een 'Berchscute' was een middeleeuws scheepstype dat in Geertruidenberg werd gebouwd.
- NAH, GVH, RR, nr. 1638, fol. 28r en fol. 32r-v, d.d. 1391.
- NAH, GVH, RR, nr. 1640, fol. 11r-v, d.d. 1393.
- NAH, GVH, RR, nr. 1948, fol. 12r-v, d.d. 1395.
- NAH, GVH, 201, fol. 46v, d.d. 18 oktober 1403.
- NAH, ND, DR. I, 609, fol. 3r, 4r-v, d.d. 1420.
- Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 732-733, d.d. 25 maart 1347 (Palmzondag).
- Enklaar 1951, 126, 130 (noot 29); Lenselink 1975, 39-55.
- Niermeyer 1988-1992 [1990], 133, nr. 278 (2), RR (Jan heren Gillyszoen) 1330-1331.
- Renaud 1990, 50-52.
- Niermeyer 1968, 165, nr. 341 (9), d.d. 8 september 1342, RR (Jan Symonssone) 1342-1343. Een 'stic' (stuc) is een inhoudsmaat (groot wijnvat).
- Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 810, d.d. 24 juli 1352.
- NAH, GVH, nr. 291, fol. 22r-v, d.d. 7 november 1352.
- Van Gouthoeven 1620, fol. 449-453; Verbrugge 1840, 11; Mollenberg 1899, 23.
- Brokken 1982, 97; Margry 1983, 28.

- 67 Brokken 1982, 90, 249, 428-429 (noot 460); Zijlmans 2000, 32.
 68 Van Gouthoeven 1620, 449, 45; Van Mieris (ed.) IV 1753-1756, 297-298; Mollenberg 1899, 23 (noot 2), 197 (nr. 111).
 69 Bruch (ed.) 1982, 337-338; Lenselink 1975, 46, 54 (noot 44) verwijst voor deze passage naar A. Mattheus, *de Vermeerderde Beke (Chronyke van Joannes van der Beke)*, 's-Gravenhage 1738, Deel III, 389-390.
 70 Van Gouthoeven 1620, 443; Mollenberg 1899, 23.
 71 Mollenberg 1899, 24.
 72 Halbertsma 1988, 57-59.
 73 Mollenberg 1899, 24-25.
 74 Zijlmans 1977, 47; ib. 2001, 109-123; ib. 1999/2001, 3-20.
 75 RAT, GAG, SR 1542.
 76 Zijlmans 2000-2002.
 77 Gheysen en Kluiwing 2005, 34-35.
 78 Van Kempen 2007.
 79 Van Reijen 1965, 122.
 80 Museum 'De Roos', inv. nr. 1003, Journaal 1947-1960, 75; Zijlmans 2000-2002, rapport 9, d.d. 10 maart 2001. Het betreft de boringen: D5 (-2,80 m); E4 (-0,50 m); E5 (-3,00 m); E6 (-2,40 m) en F6 (-2,70 m).
 81 Van Nispen tot Sevenaer 1946, 40.
 82 Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, A. van Pernis, *Waarnemingen*, inv. nr. 33102, Rapport I en II, d.d. 7 en 17 november 1953; tekeningnummers 44B-19 N-1 en -2 en nummer B-1-3.
 83 BHIC, HH, inv. nr. 1, fol. 17, d.d. 4 februari 1382; Zijlmans 2004, 13-14, 90 (noot 20 en 21).
 84 Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 322-323.
 85 Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 228-229.
 86 Mollenberg, 1899, 2, 3, 535, vermeldt de boven de stippellijn staande namen. Het is niet bekend welke kasteleins Willem van Duvenvoorde op het Bergse kasteel had gezet.
 87 Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 480, d.d. 30 maart 1329 (1330).
 88 Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 686, d.d. 28 september 1344.
 89 Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 732-733, d.d. 25 maart 1347.
 90 NAH, ND II, Folio, fol. 1005, nr. 20, d.d. zondag na O.L. Vrouwe Assumptie 1352; NAH, GVH, nr. 291, fol. 22r-v, d.d. 7 november 1352; NAH, LRK, inv. nr. 31, fol. 22r-v, nrs. 110-111, d. 7 november 1352.
 91 Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 11-12, d.d. 5 december 1356.
 92 Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 22-23, d.d. 6 juni 1357; Lenselink 1975, 53 (noot 34).
 93 Mollenberg 1899, 535.
 94 Lenselink 1975, 53 (noot 36 en 37).
 95 Lenselink 1975, 53 (noot 36 en 37).
 96 Lenselink 1975, 53 (noot 36); Mollenberg 1899, 535, noemt ene Klauwert van den Poel; Allard 1940, 60 (noot 6), noemt eveneens deze Klauwert en vermeldt de volgende bijzonderheden: Klauwert (Clauwert), zoon van Gijsbert van den Poel, was baljuw van Zuid-Holland en volgens Mollenberg dus ook kastelein van Geertruidenberg. Gijsbert van den Poel was een zoon van Daniel van den Poel, die als bastaardzoon van graaf Willem IV en van Aaltje van der Merwen (zij woonde te Geertruidenberg) te Geertruidenberg werd geboren. Daniel sneuvelde op 23 september 1404 in de slag bij Othée.
 97 Van Mieris (ed.) 1753-1756, Deel IV, 512, d.d. 18 augustus 1414.
 98 Van Mieris (ed.) 1753-1756, Deel IV, 488-489, d.d. 20 juni 1418.
 99 Drossaers, ND I, reg. 1117-1118, d.d. 5 maart 1421; Lenselink 1975, 53 (noot 36).
 100 Drossaers, ND I, reg. 1119-1121, d.d. 6 maart 1421; Van Hoof/

- Schreuder/Slot 1997, 201, nr. 4080.
 101 Allard 1940, 109.
 102 Drossaers, ND I, reg. 1390, d.d. 31 maart 1439; ib., reg. 1391, d.d. 9 april 1439; ib., reg. 1408, d.d. 15 september 1439.
 103 Drossaers, ND I, reg. 1498, d.d. 29 september 1444; Lenselink 1975, 54 (noot 48).
 104 Drossaers, ND I, reg. 1502, d.d. 18 februari 1445; ib., reg. 1667, d.d. 16 februari 1452; Lenselink 1975, 54 (noot 49 en 50).
 105 Drossaers, ND I, reg. 1573, d.d. 24 oktober 1447; ib., reg. 1576, d.d. 6 november 1447; ib., reg. 1577, d.d. 5 december 1447.
 106 Drossaers, ND I, reg. 1667, d.d. 16 februari 1452; Lenselink 1975, 54 (noot 50).
 107 Drossaers, ND I, reg. 1672, d.d. 17 april 1452; Van Hoof/Schreuder/Slot 1997, 201, nr. 4089.
 108 Drossaers (ed.) 1949, reg. 479, d.d. 12 juli 1460; Lenselink 1975, 54 (noot 52).
 109 Drossaers, ND I, reg. 2020, d.d. 28 juni 1477.
 110 Drossaers (ed.) 1948, reg. 2184, d.d. 17 mei 1490.
 111 Mollenberg 1899, 202, d.d. 15 (20) juni 1496, 261-263, d.d. 20 juni 1496.
 112 Mollenberg 1899, 263-269, d.d. 10 februari 1500.
 113 Mollenberg 1899, 38, 156, d.d. 4 mei 1506; Lenselink 1975, 54 (noot 52).
 114 Mollenberg 1899, 164, d.d. 14 december 1511; Lenselink 1975, 54 (noot 52).
 115 Drossaers (ed.) 1948, reg. 2794, d.d. 1530 (zonder kasteel!).
 116 Drossaers (ed.) 1948, reg. 2915, d.d. 1535 (zonder kasteel!).
 117 Drossaers (ed.) 1948, reg. 2750, d.d. 4 april 1526. Henrick Grootaert Jansen was voor de heer van Nassau stedehouder in het ambacht van Standhazen, het is me niet bekend of deze dezelfde is als de kastelein van Geertruidenberg.
 118 Bruch (ed.) 1982, 337-338.

■ Literatuur

Afkortingen

CBR	Centrale Bibliotheek Rotterdam
DR.I	Drossaers I
GAG	Gemeente-archief Geertruidenberg
GVH	Archief graven van Holland
HH	Archief van het Hollandse Huis (Kartuizerklooster)
LRK	Leen en registerkamer
NAH	Nationaal Archief Den Haag
ND	Archief van de Nassauschen Domeinraad
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
RAT	Regionaal Archief Tilburg
RKD	Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie Den Haag
RR	Rekeningen van de rentmeester
UVL	Universiteit Leiden
SR	Stadsrekeningen
UVT	Universiteit Tilburg

Bronnen

Bruch, H. (ed.), Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Holland* (Rijksgeschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 180), 's-Gravenhage 1982.

- Cerutti, F.F.X., *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Broda deel I*, Utrecht 1956, 3 din.
 Drossaers, S.W.A. (ed.), *Het Archief van den Nassauschen Domeinraad. Eerste Deel. Het archief van den raad en rekenkamer te Broda tot 1581. Regestenlijst I (1170-1427)*, 's-Gravenhage 1948.
 Drossaers, S.W.A. (ed.), *Het Archief van den Nassauschen Domeinraad. Eerste Deel. Het archief van den raad en rekenkamer te Broda tot 1581. Leenregisters*, 's-Gravenhage 1949.
 Gouthoeven, W. van (ed.), *d' Oude Cronike ende Historiën van Holland (met West Irieland) van Zeeland ende Utrecht, Dordrecht 1620*.
 Guicciardini, L., *Beschrijvinghe van alle de Neder-Landen; andersins ghenoemt Neder-Duytslandt*, Amsterdam 1612 [facsimile 1979].
 Habets, J., *De archieven van het kapittel der hoogadellijke Rijksabdij te Thorn (966-1550)*, Z.p. 1889.
 Hoof, M.C.J.C. van, E.A.T.M. Schreuder en B.J. Slot, *De Archieven van de Nassause Domeinraad*, 's-Gravenhage 1997.
 Mieris, F. van (ed.), *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland*. Deel I, 1753, II t/m IV, Leiden 1753-1756, 4 din.
 Mollenberg, C.J., *Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis van Geertruidenberg*, 's-Hertogenbosch 1899.
 Niermeyer, J.F. (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maaagebied*, Eerste deel 1104-1399 (Rijksgeschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 127), 's-Gravenhage 1968.

Literatuur

- Allard, R., Een registertje afkomstig van de collegiale kerk van Geertruidenberg, *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde* 47, 1940, 24-40, 57-72, 94-109.
 Beelaerts van Blokland, W. en Ch. Dumas, *De kasteeltekeningen van Abraham Rademaker*, Zwolle 2006.
 Bijsterveld, A.-J., *Beeldig Geertruidenberg, Brabants Heem* 52, 2000, 123-124.
 Brokken, H.M., *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Zutphen 1982.
 Buiks, J., *De Haecxhoeve op Den Hout en de grens tussen Holland en Brabant, Mededelingenblad van de Heemkundekring De Heerlijkheid Oosterhout* 11, 1987, 966-1057.
 Busch, J.H., *De Oude Borch van Geertruidenberg*, z.p. 1939 [onuitgegeven manuscript].
 Enklaar, D. Th., *De burggraaf van Geertruidenberg, Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* 4, 1951, 118-130.
 Fockema Andrae, S.J., *Studien over waterschapsgeschiedenis. De Grote of Zuidhollandse Waard dl. III*, Leiden 1950.
 Gils, A. van, *De Lambertuskerk en het dorp Raamsdonk, Raamsdonksveer* 2004.
 Gheysen, K. en S. Kluiwing, *Het kasteel van Geertruidenberg, gemeente Geertruidenberg: archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en geofysisch onderzoek*, Weesp 2005. BILAN-rapport 1631.
 Halbertsma, H., *De St. Gertrudiskerk te Geertruidenberg in het licht der opgravingen*, *In de Hollandsche Tuyn II: Historische wetenswaardigheden van Geertruidenberg en naaste omgeving*, Geertruidenberg 1988, 44-65.
 Jansen, H.P.H., *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Bussum 1966.
 Kempen, P.A.M.M. van, *Het kasteel van Geertruidenberg, gemeente Geertruidenberg: archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en geofysisch onderzoek*, Weesp 2007. RAAP-rapport 1631.

- Kolkman, B., *Mattheus Broutrius van Nidek en zijn Atlas* [Beschikbaar op www.historischetopografie.nl].
 Lenselink, W.H., Een derde Hollands burggraafschap. Het kastelein- en schoutschap van Geertruidenberg, *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* 28, 1975, 39-55.
 Loon, A. van, M. Robben en B. Zijlmans, *Beeldig Geertruidenberg. Een stad in de kaart gekeken*, Geertruidenberg 1999.
 Margry, P.J., *Sinte Geertruidenberghe. Onvolgroeide stad in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1983.
 Mollenberg, C.J., *Huldiging en eed, Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde* 5, 1898, 26-30.
 NN [J.H. Busch], *Chronologisch overzicht van de geschiedenis van Geertruidenberg*, Geertruidenberg 1938.
 NN, *Goed gezien. Tien eeuwen wetenschap in handschrift en druk*, Leiden 1987.
 Nispen tot Sevenaer, E. van, *Nederlandsche kasteelen*, Amsterdam 1946.
 Reijen, P. van, *Middeleeuwse kastelen*, Bussum 1965.
 Renaud, J.G.N., *Waarheen met de broden van heer Jan van Polanen? Castelloia. Mededelingen [en] verkenningen van de Nederlandse Kasteelstichting II*, 1988-1992 [1990], 50-52.
 Sasse van Ysselt, A. van, *De oorsprong van het staatsdomein in de Baronie van Breda, Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde* 28, 1921, 289-297.
 Smit, J.G., *De verblijfsplaatsen van de graven van Holland en Zeeland in de late middeleeuwen*, *Holland. Regionaal Historisch Tijdschrift* 24, 1992, 113-129.
 Verbrugge, M., *De ondergang van het steenen huis van Heer Willem van Duivenvoorde*, in 1420, *De Vriend des Vaderlands* 14, 1840, 5-15.
 Zijlmans, B., *Een middeleeuws pesthuis bij Geertruidenberg?*, *Brabants Heem* 29, 1977, 46-55.
 Zijlmans, B., *Het stadsrecht van Geertruidenberg*, *In de Hollandsche Tuyn dl II: Historische wetenswaardigheden van Geertruidenberg en naaste omgeving*, Geertruidenberg 1988.
 Zijlmans, B., *Tweehonderdvijftig jaar Bierstraat Oost 1556-1806*, Geertruidenberg 2000.
 Zijlmans, B., *Verslag van een onderzoek aan het Wilhelmínplein te Geertruidenberg. Locatie kasteel, Geertruidenberg 2000-2002* [onuitgegeven manuscript].
 Zijlmans, B., *De grafelijke burch van Geertruidenberg (1325-1547)*, *De Dongebode* 27, 2001, 3-26; ib., [vervolg], 31 (2005), 64-76.
 Zijlmans, B., *De grafelijke burch van Geertruidenberg (1325-1547)*, *Het Brabants Kasteel* 21, 1998, [2001], 25-52.
 Zijlmans, B., *Een middeleeuwse versterkte hofstede te Geertruidenberg*, *De Dongebode* 27, 2001, 109-123.
 Zijlmans, B., *Een middeleeuwse versterkte hofstede te Geertruidenberg*, *Het Brabants Kasteel* 22, 1999 [2002], 3-20.
 Zijlmans, B., *Een beschouwing van middeleeuwse gebouwen en wegen buiten de stadsmuren van Geertruidenberg. Waarheden en hypothesen omtrent de ontwikkeling rondom Hollands oudste stad*, *In de Hollandsche Tuyn IV: Historische wetenswaardigheden van Geertruidenberg en naaste omgeving*, Geertruidenberg 2004, 11-98.
 Zijlmans, B., *De Bergse tekeningen van Jacobus Stellingwerf*, *De Dongebode* 32, 2006, 15-27.

Het kasteel Coevorden

*15e- en 16e-eeuwse inventarissen
als bron voor de bouwgeschiedenis¹*

H.L. Janssen

■ Inleiding

Van het kasteel Coevorden zijn vier inventarissen bekend uit de eerste helft van de 15e eeuw, een ongedateerd 15e-eeuws lijstje van artillerie en twee inventarissen uit de 16e eeuw, beide uit 1547. Het doel van dit artikel is met behulp van deze inventarissen een beeld te krijgen van het uiterlijk van het kasteel en de veranderingen die daarin in deze periode optraden. De gegevens uit deze inventarissen worden vergeleken met en getoetst aan de informatie die over de bouwgeschiedenis uit archeologische en andere geschreven bronnen bekend is. De integrale transcripties van de belangrijkste van deze inventarissen zijn als bijlage 1-5 achter dit artikel opgenomen.

■ Middeleeuwse kasteelinventarissen in Nederland

Middeleeuwse inventarissen van kastelen vóór de 16e eeuw zijn uitermate zeldzaam. Ze komen eigenlijk alleen voor bij landsheerlijke kastelen, waar ambtenaren zoals kasteleins, baljuwen, drosten, rentmeesters etc. na afloop van hun ambtstermijn het kasteel en zijn inventaris aan een opvolger moesten overdragen. Bij een dergelijke gelegenheid was in naam van de landsheer controle nodig op de toestand van het kasteel en zijn inventaris en moest verantwoording worden afgelegd over alle wijzigingen die waren opgetreden.

De oudste inventarissen, daterend uit de tweede helft van de 14e eeuw en vaak opgemaakt in crisissituaties, bestaan meestal uit niet meer dan lijstjes met korte opsommingen van het voor de landsheer belangrijkste element, namelijk het aanwezige wapentuig, soms met, maar vaak ook zonder een korte aanduiding waar in het kasteel het opgeslagen was. In de loop van de 15e eeuw worden inventarissen een vast onderdeel van de overdracht van een kasteel door een ambtenaar aan zijn opvolger en wordt de opsomming wat regelmatig. Hierbij komt gaandeweg de gewoonte in zwang een rondgang door het kasteel te maken, waarbij van het ene vertrek naar het andere wordt gegaan en behalve het wapentuig ook andere elementen van de inventaris (meubilair, mobilia etc.) worden vermeld, voorzover die tot het eigendom van de landsheer werden gerekend. Een nieuwe inventaris werd dan meestal opgesteld door bij de rondgang de nog steeds aanwezige voorwerpen uit de oude inventaris over te nemen, de verdwenen elementen weg te laten en nieuwe toe te voegen. Pas dan ontstaan de inventarissen, die passen bij ons huidige beeld van een inventaris. Ook van deze inventarissen zijn bijzonder weinig exemplaren behouden gebleven, voornamelijk omdat ze alleen een functie hadden bij de overdracht van het kasteel en zijn inhoud van de ene kastelein aan de volgende. Aan het bewaren van oudere inventarissen was over het algemeen geen behoefte en de meeste daarvan zijn dan ook geleidelijk verloren gegaan.

Dit jongere type inventaris, dat een min of meer gestandaardiseerde opbouw heeft in de vorm van een rondgang door het kasteel, vormt een belang-

rijke bron voor onze kennis van het uiterlijk en de bouwgeschiedenis van een kasteel. Wat betreft de mobiele inventaris geven ze echter geen goed beeld van de materiële cultuur, omdat het grootste deel van de meubels, tapijten, huisraad etc. door de (merendeels adellijke) ambtenaren zelf werd meegebracht en na afloop van hun ambtstermijn weer werd meegenomen. De betekenis van het oudere type inventaris voor de bouwgeschiedenis is vanzelfsprekend nog veel beperkter, omdat de vermelding van bouwdelen of vertrekken, laat staan meubels en andere mobilia, vrij toevallig is.

■ Het kasteel van Coevorden ca. 1150 - ca. 1400

Het kasteel van Coevorden was één van de belangrijkste kastelen in het oostelijk gedeelte van het territorium van de bisschop van Utrecht. Gelegen op een smalle zandrug tussen uitgestrekte veenmoerassen beheerste het de verbinding tussen het noordelijk gedeelte van het Sticht en de rest van het territorium. Het is één van de eerste kastelen die vanaf het midden van de 12e eeuw door de bisschoppen werden gebruikt bij de systematische opbouw en organisatie van hun territorium. De oudere bisschoppelijke kastelen die we kennen (IJsselmonde 1076; Scholenborg 1123) alsmede een aantal andere, die niet met name genoemd worden,² worden min of meer toevallig bij krijgshandelingen genoemd, maar lijken geen rol gespeeld te hebben bij de bestuurlijke organisatie van het territorium van de bisschop. Het kasteel van Coevorden is het oudste bekende voorbeeld van een nieuw type kasteel, dat niet alleen een militaire functie had voor de verdediging naar buiten, maar ook een bestuurlijke functie door middel van de stationering van permanente bisschoppelijke dienaren voor de gezagsuitoefening naar binnen.³

De eerste bisschop, die, voorzover bekend, deze politiek in het Oversticht heeft toegepast, is bisschop Hardbert van Bierum (1139-1150) geweest. Betrouwbare gegevens uit een rond 1232 geschreven kroniek delen ons mee, dat Hardbert hiervoor zijn beide broers heeft gebruikt door de één te benoemen tot prefect van Groningen, de andere tot schout van Drente en kastelein van Coevorden.⁴ De kroniek

deelt mede dat Hardbert in het kasteel een persoonlijke residentie heeft gevestigd. Of hij het kasteel Coevorden ook heeft gesticht, is onduidelijk. Het is mogelijk dat het kasteel al ouder was en door hem is overgenomen of verkregen. Bisschop Hardbert slaagde er ook in het kasteel Bentheim door verovering in een conflict in zijn bezit te krijgen.⁵ Of hierbij echter alleen nobele motieven tot heil van het bisdom een rol hebben gespeeld valt te bezien. Evenals bij zijn opvolger Godfried van Rhenen, kunnen hierbij ook dynastieke motieven een rol hebben gespeeld.

De kastelenpolitiek van Hardbert met de stationering van permanente vertegenwoordigers als bevelhebbers en bestuurders, meestal ondersteund door een permanent garnizoen van 'borgmannen', werd met kracht voortgezet door zijn opvolgers, onder wie bisschop Godfried van Rhenen (1156-1178) de meest opmerkelijke was. Hij breidde het aantal kastelen met een dubbele militaire en bestuurlijke functie fors uit. In het Nedersticht betrof het de kastelen Ter Horst, Montfoort en Woerden, in het Oversticht Vollenhove en misschien Kuinre. Ook Coevorden ging bisschop Godfried echter zeer ter harte, zozeer zelfs dat Coevorden en Bentheim de enige kastelen waren, die hij in het begin van zijn regering specifiek liet noemen toen hij paus Adrianus IV op 28 juni 1159 zover kreeg, dat deze de goederen van de Utrechtse kerk onder zijn speciale bescherming nam.⁶ Vermoedelijk waren de andere genoemde kastelen toen nog niet gebouwd.

Over het uiterlijk van het kasteel in deze periode geven de geschreven bronnen geen informatie. In 1958 en 1968 zijn echter opgravingen uitgevoerd ter voorbereiding van de restauratie door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) onder leiding van Dr. J.G.N. Renaud (1911-2007). Hoewel de opgravingen tot nu toe nog onuitgewerkt zijn en de in 2008 bij de RCAM (de opvolger van de ROB) bewaard gebleven opgravingsdocumentatie zeer onvolledig is, kan hieruit voorlopig het volgende beeld worden gedestilleerd. Het kasteel bestond oorspronkelijk uit een motte, een grote kunstmatige heuvel, die op grond van het aangetroffen scherfmateriaal (o.a. uit Pingsdorp en Andenne) kon worden gedateerd in de 12e eeuw. De heuvel bestond uit zand en heide- en veenplag-

gen met een diameter aan de voet van omstreeks 40 meter, voorzien van een houten beschoeiing (afb. 1 en 2).⁷ Bij een gemiddelde hoogte van ca. 5-6 meter en een helling van 45 graden of iets minder steil geeft dat een bovenste platform van maximaal circa 28 meter, wat voldoende is om een grote toren of zaalbouw te plaatsen. Aangezien de heuvel echter later is verlaagd, staat het niet vast hoe hoog de heuvel oorspronkelijk geweest is. Theoretisch is het dan ook mogelijk dat het gehele terrein alleen als een verhoogd woonplatform van ca. 2-3 m is opgevat, mogelijk verdedigd met een palissade. De waarschijnlijk ronde burcht zou dan op dit bovenste platform een diameter kunnen hebben gehad van omstreeks 35 meter. Door de latere verlaging van de heuvel zijn geen sporen aangetroffen van de oorspronkelijke bebouwing op de motte. Het is waarschijnlijk dat deze aanvankelijk heeft bestaan uit hout, mogelijk al vrij snel vervangen door steenbouw. Het gebouw kan hebben bestaan uit een toren en/of een zaalbouw. Het is denkbaar dat de in de fundering van de latere ronde toren aangetroffen ijzeroersteen en zwerfstenen hier secundair zijn toegepast en afkomstig zijn van de afbraak van de oorspronkelijke bebouwing op het platform van de motte. De toepassing van ijzeroersteen en zwerfstenen is namelijk een vroeg kenmerk, dat vooral voorkomt vanaf de 11e-12e eeuw tot het midden van de 13e eeuw.

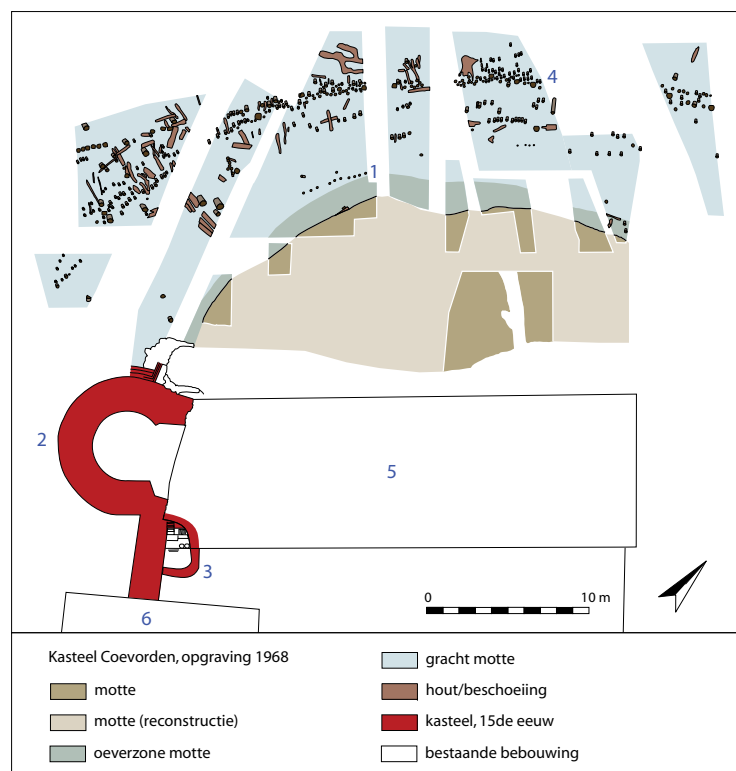
Over het uiterlijk van het kasteel tot in het begin van de 15e eeuw geven de geschreven bronnen in de 13e en 14e eeuw geen informatie. Wel wordt het 'castrum' nog enige malen vermeld. Zo blijkt de militaire waarde bij voorbeeld uit het feit dat het kasteel ('castrum sive domum') in 1263 als 'open huis' aan de bisschop werd opgedragen, wat betekent dat de bisschop het kasteel ten allen tijde kon gebruiken voor militaire of residentiele activiteiten.⁸ De vermelding als 'open huis' behoort tot de vroegste voorbeelden van dit middel.

Voor al in de 13e eeuw is het kasteel ook diverse malen verwikkeld in oorlogen en belegeringen. De voornaamste oorzaak hiervoor is het feit dat de kasteleins van Coevorden, die ook belast waren met het financiële, juridische en het bestuurlijke beheer van Drente, er naar streefden om een zo onafhankelijk mogelijke positie ten opzichte van de landsheer, de

bisschop van Utrecht, in te nemen. Na verloop van tijd, in elk geval vanaf het midden van de 14e eeuw, probeerden ze zich steeds openlijker als 'heren' van Coevorden en daarmee van Drente te presenteren. Ze sloegen zelfs munten in hun naam en hebben misschien zelfs stadsrechten verleend aan de burgers van Coevorden. Als afstammelingen van de broer van

bisschop Hardbert konden ze dat doen, omdat het ambt als erfelijk leen aan hun familie was opgedragen.

De bisschoppen probeerden vanzelfsprekend dit onafhankelijkheidsstreven van de kasteleins zoveel mogelijk tegen te gaan. In de loop van de eeuwen leidde dit tot een groot aantal conflicten met de

bisschop. Het meest spectaculaire en dramatische conflict vond plaats in 1227, toen bisschop Otto van Lippe (1215-1227) zich geconfronteerd meende te zien met een situatie waarbij de heren van Coevorden zich via inmenging in Groningse conflicten dreigden te ontwikkelen tot onafhankelijke landsheren met medeneming van bijna de helft van het bisschoppelijk territorium. Om deze ontwikkeling te voorkomen trok bisschop Otto van Lippe met een groot ridderleger tegen Rudolf van Coevorden en de Drenten op. Vlak bij Coevorden, in de moerassen te Ane werd dit leger echter op 28 juli 1227 volledig in de pan gehakt en uitgemoord, waarbij ook de bisschop zelf werd doodgeslagen. Bisschop Otto's opvolger, Willebrand van Oldenburg, kon het hier natuurlijk niet bij laten zitten, zodat in de volgende jaren Coevorden na een aantal belegeringen weer in het gareel werd gebracht, waarbij Rudolf van Coevorden werd omgebracht.⁹ Rudolf's opvolgers legden zich neer bij een positie als erfelijke leenmannen van de bisschop, terwijl Willebrand een nieuw kasteel liet bouwen bij Hardenberg, dat de toegang tot Coevorden kon bewaken.¹⁰ De belangrijkste grote belegering van het kasteel vond plaats in 1395 door bisschop Frederik van Blanken-

heim (1393-1423). De aanleiding hiertoe was het feit, dat de kastelein Reinoud IV van Coevorden in het eeuwige onafhankelijkheidsstreven volhardde en weigerde het kasteel Coevorden, dat hij op dat ogenblik bezat als onderpand voor een lening aan de bisschop, in ruil voor betaling van de pandsom aan de bisschop terug te geven. Voor de bisschoppen, die, gesteund door de steden van het Neder- en Oversticht, sinds het midden van de 14e eeuw bezig waren het onafhankelijkheidsstreven van allerlei bestuursambtenaren en kasteleins de kop in te drukken, onder andere door de introductie van afhankelijke, afzetbare, aan een vaste ambtstermijn gebonden, met specifieke goedkeuring van de steden benoemde kasteleins,¹¹ vormde de kwestie Coevorden de laatste grote uitdaging. In juli en augustus 1395 belegerden bisschop Frederik van Blankenheim en de steden van het Oversticht, Coevorden, waarna het kasteel tenslotte op 19 augustus 1395 werd overgegeven. Na lange onderhandelingen stemde Reinoud van Coevorden in 1402 in met de afstand van Coevorden in ruil voor betaling van de pandsom. Coevorden en Drente werden voortaan beheerd door een afzetbare, aan een vaste ambtstermijn gebonden ambtman, wiens benoeming moest worden goedgekeurd door de drie steden van het Oversticht.¹²

Dit betekende, dat ook de versterking van het kasteel weer direct onder de verantwoordelijkheid viel van de bisschop. Al in 1396 bepaalde deze dat een bedrag van 1000 oude Franse schilden beschikbaar was om

Links:

Afb. 1. Opgravingsplattegrond kasteel Coevorden. Opgraving ROB, 1968.

Legenda:

1. Beschoeiing grachtvoer motte;
 2. Ronde toren bisschoppelijk kasteel, begin 15e eeuw, mogelijk de 'Sallandse bergvrede';
 3. Fundering traptoren, 16e eeuw (?);
 4. Diverse fasen beschoeiingen en palissaderingen, 15e-16e eeuw;
 5. Lokatie zaalbouw 15e-16e eeuw;
 6. Lokatie keuken 15e (?)16e eeuw;
- Tekening A. van Pernis, 1968. Archief RACM, Amersfoort. Digitale bewerking drs. I. Cleijne (BAAC), 2008.

Rechts:

Afb. 2. Opgraving kasteel Coevorden 1968. Doorsnede door voet motte. Ophoging van heide- en veenplaggen. Dia J.G.N. Renaud (?), 1968. Digitale bewerking G. de Graaf, 's-Hertogenbosch, 2008.

'dat huus, die borgh ende stat tot Coeverden myt tymmeringen te beteren ende te vesten'.¹³ Waarschijnlijk is dit bedrag inderdaad besteed, in elk geval vóór 1404.¹⁴ De bisschop, niet alleen Frederik van Blankenheim, maar ook zijn opvolgers hebben dit op een karakteristieke wijze gefinancierd, te beschouwen als een vroege variant van de huidige, door de 'marktwerking' geïnspireerde 'public-private partnership'. Het verschil is dat de bisschoppen niet werden geïnspireerd door ideologie, maar door bitter, chronisch geldgebrek. Hierdoor kon het noodzakelijke bedrag niet uit de staatskas worden betaald, zodat de bisschoppen het benodigde bedrag, uiteindelijk opgelopen tot 1072 oude schilden, hebben geleend van de opeenvolgende drosten en kasteleins, die het bedrag telkens bij hun benoeming moesten voorschieten en afbetalen aan hun voorgangers, voordat het kasteel en drostambt aan hen kon worden overgedragen. Op deze wijze hadden de drosten het kasteel en het ambt in feite voor dat bedrag in pand. Elke volgende ambtenaar schoot dit bedrag weer voor en werd bij het einde van zijn ambtstermijn weer door zijn opvolger afbetaald.¹⁵

Bij de benoeming van de drosten en kasteleins in de bisschoppelijke periode (1395-1522, zie Bijlage 6) hebben de steden uit het Oversticht, die de keuze moesten goedkeuren, er zorgvuldig voor gewaakt zoveel mogelijk edelen te benoemen, die niet afkomstig waren uit Drente, maar uit Salland, teneinde het aloude onafhankelijkheidsstreven van de drosten en kasteleins zoveel mogelijk tegen te gaan. Slechts in enkele gevallen is van deze regel afgeweken, zoals bij de ambtsperiode van de bij uitstek in Drente gegoede edelman Rudolf van Munster (1505-1512), wat onmiddellijk leidde tot een voor de onafhankelijkheid van het Sticht levensgevaarlijke afscheidingsbeweging onder leiding van de drost. Ook in de 16e eeuw bestond bij het nieuwe Habsburgse gezag de neiging de kandidaten voor het ambt van drost en kastelein buiten Drente te zoeken en wel hoofdzakelijk bij vertegenwoordigers van de Friese adel. De gedachte aan het inbouwen van voldoende 'checks and balances' komt ook tot uiting bij de concrete maatregelen voor de versterking van het kasteel. Enerzijds was het duidelijk dat het kasteel de nieuwe macht van de bisschop moest

vertegenwoordigen en werd hiervoor een minimum van 1000 oude Franse schilden beschikbaar gesteld,¹⁶ anderzijds werd bepaald dat het kasteel daarna niet verder versterkt mocht worden,¹⁷ kennelijk ook weer om te voorkomen dat nieuwe kasteleins en drosten zich op eigen houtje een gevaarlijke versterking en residentie zouden proberen te verschaffen.

In elk geval hebben deze tegenstrijdige overwegingen wel geleid tot grootscheepse verbouwingen aan het kasteel Bij de opgraving in 1968 bleek dat er rond 1400 op grote schaal is gewerkt aan de grachtversterking. Hierbij werd waarschijnlijk de hoge heuvel afgetopt, werden de gebouwen die erop stonden afgebroken en werd het plateau in twee of drie fasen vergroot. Deze activiteiten zijn op basis van het in de uitbreiding van de heuvel aangetroffen Siegburg en ander scherfmateriaal gedateerd in het einde van de 14e en het begin van de 15e eeuw.¹⁸ De bij deze activiteiten behorende zware beschoeiingen en naar buiten gerichte staketsels en palissades zijn door Renaud in 1968 geïnterpreteerd als de buitenste versterkingen van dit nieuwe heuvellichaam.¹⁹ (afb. 1 en 3). In deze periode is ook de grote ronde toren aangelegd met een buitendiameter van ca. 8,5 m en een muurdikte van ca. 2,20 m. De toren was niet op de oorspronkelijke motte gefundeerd, maar er tegenaan. De toren was opgebouwd op een fundering van zwerfstenen met een speklag van ijzeroersteen, mogelijk afkomstig van de afbraak van oudere bebouwing. Ook de zeer grote baksteenmaten, waarvan in het restauratieverslag sprake is (30,5 x 15,5 x 8,5 cm) zouden secundair toegepast kunnen zijn. Het is niet duidelijk wat de concrete bouwkundige relatie was tussen de toren en huidige hoofdvleugel. In elk geval staat het op basis van de hierna besproken inventarissen en rekeningen vast, dat deze hoofdvleugel, wel gefundeerd op de oude, verlaagde motte, zich daar als zaal ook in de 15e en 16e eeuw heeft bevonden.²⁰

De toren was in verband opgetrokken met een zuidwaarts lopende buitenmuur (afb. 1 en 4). De toren is in de 19e eeuw afgebroken maar bij de restauratie van 1968-1972 weer op het oude fundament opgetrokken.

Een bij de restauratie tevoorschijn gekomen, fragmentarisch bewaarde steen met inscriptie "...ii.cas-

Afb. 3. Opgraving kasteel Coevorden 1968. Onderdeel beschoeiing en/of palissadering, begin 15e eeuw. Foto H.L. Janssen.

trum...ectum struxi...', is wel met het voltooiën van het gebouw in (14)02 in verband gebracht,²¹ maar ook het jaartal (14)12 lijkt een goede kandidaat voor het beëindigen van bouwactiviteiten in deze jaren, zij het dat de versterkingen in 1411-1412 vooral het stadje lijken te betreffen.²²

■ Het kasteel in de eerste helft van de 15e eeuw

Vanaf de verovering van het kasteel in 1395 werd het kasteel en het schout- en rentambt Drente beheerd door bisschoppelijke ambtenaren, die sindsdien meestal 'drosten' werden genoemd.²³ Uit de eerste helft van de 15e eeuw zijn het de inventarissen, die de beste indruk geven van het kasteel. Uit deze periode zijn vier inventarissen overgeleverd. Twee daarvan zijn ongedateerd. Waarschijnlijk zijn

ze opgemaakt bij de ambtsaanvaarding als drost van Coevorden van respectievelijk Herman van Haersolte in 1413 (zie Bijlage 1),²⁴ en diens opvolger Dirk van Voerst in 1416 (zie Bijlage 2).²⁵ Een derde inventaris is wel gedateerd, op 18 september 1442 (zie Bijlage 4),²⁶ en opgemaakt ter gelegenheid van de ambtsaanvaarding van Aleph van Haren vijf dagen tevoren op 13 september 1442.²⁷ Dezelfde inventaris is door middel van het doorstrepen van het opschrift en het toevoegen van een postscriptum ongewijzigd opnieuw gebruikt bij de ambtsaanvaarding van Aleph van Haren's opvolger Wolter Stellingck in 1450.²⁸ Verder bestaat er nog een ongedateerde lijst van artillerie op de bisschoppelijke kastelen in het Oversticht, waarin Coevorden ook voorkomt.²⁹ Op basis van de daarin voorkomende kasteleins kan deze lijst worden gedateerd tussen 1419 en 1421 (zie Bijlage 3).³⁰

Het belangrijkste doel van de inventarissen was vast te leggen welke onderdelen van de mobilia bisschoppelijk bezit waren. Het belangrijkste element hiervan waren het geschut en de militaire uitrusting. Behalve de gebruikelijke bogen (armborsten) en pijlen bevinden zich hieronder vanaf de eerste inventarissen handvuurwapens zoals haakbussen (1413: 'donrehaken') en kleine kanonnen (1413, 1419-21: 'voegeler', 'steenbussen', 'kamerbussen', 'loetbussen') maar ook een waarschijnlijk wat groter kaliber geschut (1413: 'die grote busse') met de daarbij behorende voorraad kruit en munitie. Bij het opsommen hiervan werden min of meer terloops ook de vertrekken vermeld waar deze voorwerpen zich bevonden. Hierdoor krijgen we een globale indruk van de indeling van het kasteel in de eerste helft van de 15e eeuw.

De opvallendste elementen hiervan zijn in alle inventarissen en ook in de lijst van artillerie uit 1419-1421 vier waarschijnlijk grote torens namelijk de Sallandse bergvrede, de Drentse bergvrede, de Twentse bergvrede en de 'bergvrede bi der brugge' (1413, 1416, 1419-1421), de laatste toren in 1442 en 1450 omschreven als de 'berchvrede voer der bruggen'. In 1413 ontbreekt de Drentse bergvrede, maar wordt wel de later niet meer voorkomende 'tolners berchvrede' of 'tolhuys berchvrede' genoemd. Uit

de vergelijking met de inventarissen uit 1416, 1419-1421 en 1442 en 1450 blijkt, dat de 'tolners' of 'tolhuys berchvrede' uit 1413 gelijk gesteld kan worden met de vanaf 1416 voorkomende Drentse bergvrede.

Waarschijnlijk hadden deze torens in de eerste plaats een militair belang. Hierop wijst bij voorbeeld, dat de meeste voorwerpen op deze torens bestonden uit stukken vuurgeschut, munitie, bogen, pijlen en ander militair gereedschap, nodig voor de verdediging. Daarnaast zouden we uit de omschrijving 'tolners berchvrede' en 'tolhuys berchvrede' in 1413 kunnen opmaken dat deze toren in dat jaar fungeerde als woning voor de tollenaar.

De vraag kan worden gesteld waar deze torens stonden. Uit de inventarissen blijkt nergens een verband met een ander bouwdeel van het kasteel. Uit het feit dat deze torens bij alle inventarissen aan het eind van de rondgang na elkaar worden behandeld, zouden we kunnen opmaken dat deze torens geïsoleerd stonden van de kern van het kasteel. Als dit zo is, dan ligt het voor de hand aan te nemen, dat deze torens zich bevonden op de hoeken van het complex, omdat ze alleen op die hoekpositie een bevredigende militaire functie konden vervullen. In dat geval is het waarschijnlijk, dat de torens onderling verbonden waren door een weergang, op bogen waar deze een binnenplaats omsloot, intern waar een gebouw tegen de weergang was geplaatst.

Voor de lokatie van deze torens kan ook nog een andere mogelijkheid worden overwogen. Uit de enige 15e eeuwse rekening van een drost, die is overgeleverd, de rekening van de kastelein van Coevorden en drost en rentmeester van Drente Johan Stelling over 1489-1490,³¹ blijkt namelijk dat de drost de jaarsalarissen uitbetaalt van de poortwachters ('poertenaers') van de 'Sallantschen', 'Drenthe' en 'Twenthe' poort.³² Hieruit zou kunnen worden opgemaakt dat dit de poortwachters zijn van de stadspoorten.³³ Het zou denkbaar zijn dat deze poorten werden verdedigd door een toren, een bergvrede. In dat geval is het echter vreemd, dat de bergvredes in deze rekening niet als zodanig worden genoemd, terwijl in de inventarissen niets erop wijst, dat men zich bij de vermelding van de bergvredes

buiten het kasteel heeft begeven. Omgekeerd is het ook niet waarschijnlijk dat minstens drie van de vier bergvredes van het kasteel voorzien zullen zijn geweest van een poort. Daarom is het het meest waarschijnlijk, dat niet alleen het kasteel voorzien is geweest van vier bergvredes, maar ook het stadje van minstens drie poorten. De naamgeving 'Sallandse', 'Drentse' en 'Twentse' bergvrede en poorten wijst op een actieve betrokkenheid van deze landsdelen bij de (her)bouw van stad en kasteel. Het lijkt daarom waarschijnlijk, dat zowel de bergvredes als de poorten gebouwd zullen zijn na de herovering in 1395, aangezien zowel de inname als de versterking van kasteel en stad Coevorden door de bisschop in en na 1395 niet alleen tot stand gekomen zijn in nauwe samenwerking met maar ook in sterke mate

Afb. 4. Opgraving kasteel Coevorden 1968. Fundering ronde toren, mogelijk 'Sallandse bergvrede'. Speklagen van ijzer-oersteen op zwerfstenen. Dia H.L. Janssen, 1968. digitale bewerking G. de Graaf, 'sHertogenbosch, 2008.

gefinancierd zijn door de steden en de verschillende landsdelen van het Sticht.

De Sallandse bergvrede is in de inventarissen de enige toren, die naast de ook hier talrijke militaire uitrustingsstukken, sporen vertoont van een min of meer permanente bewoning. In 1413 is het de enige toren waar zich een tafel en een stoel bevond, terwijl de aanwezigheid van een haal (verstelbaar hengsel om een ketel boven het vuur te hangen) en een haardijzer zelfs de aanwezigheid van een schouw en een haardvuur veronderstelt. Er is ook een bed. In 1416 zijn deze voorwerpen nog steeds aanwezig, maar is de bewoonbaarheid verder verhoogd door de aanwezigheid van een watervat en twee bedden in plaats van één. In 1413-1416 blijkt ook de Drentse bergvrede (in 1413 'des tolners bergvrede') voorzien te zijn van twee bedden (1416: 'een bedde myt enen staenden bedde'). In 1442/50 is de situatie wat minder duidelijk. Op de Sallandse bergvrede zijn de tafel en de bedden verdwenen, maar treffen we naast het wapentuig en de munitie nog steeds de stoel, de haal, het haardijzer en het watervat aan. De aanwezigheid van een waakhorn, waarop de wachter alarm behoorde te blazen als hij onheil bespeurde,³⁴ wijst er echter wel op dat het nog steeds de bedoeling was dat de toren permanent bewaakt werd. Ook de Twentse bergvrede is in 1442/50 voor het eerst voorzien van een bed en een waakhorn, zodat ook deze toren permanent door een wachter bewaakt kon worden. Evenals in 1416 staat in 1442/50 in de Drentse bergvrede nog steeds een bed (het andere 'hevet die wachter'), zodat ook hier een wachter min of meer comfortabel de nacht kon doorbrengen. De enige toren waarin tussen 1413 en 1450 geen enkele voorziening voor een verblijf merkbaar is en waarin alleen krijgstuig is opgeslagen, is de bergvrede bij c.q. vóór de brug. Dit is echter niet vreemd, want we kunnen aannemen, dat een permanente bewaking van deze toren in vredetijd niet nodig was, omdat op het vlakbij gelegen poorthuis altijd een poortwachter aanwezig was.

Met uitzondering van het lijstje met geschut uit 1419-1421 bestaat het hoofdbestanddeel van de inventarissen uit een rondgang langs een aantal vertrekken volgens een vaste volgorde (afb. 5). Het valt

niet met zekerheid te zeggen waar deze vertrekken zich bevonden, maar het lijkt waarschijnlijk dat ze zich voor het grootste deel zullen hebben bevonden in één of twee woonvleugels. Het belangrijkste onderdeel daarvan was in elk geval het 'huis' (gespeld als 'huyze', 'hues' en 'huys'). Hierin waren minimaal drie woonlagen, een kelderverdieping, een begane grond en een zolderverdieping. Hoewel het niet expliciet blijkt, ligt het voor de hand aan te nemen, dat het belangrijkste later genoemde vertrek, de zaal, de begane grond van dit 'huis' innam. Eveneens komt in alle inventarissen het 'poorthuis' voor (gespeld als 'poerthuys' of 'poerthues'), dat als een apart gebouw kan worden opgevat, waarin zich de toegang tot het kasteel bevond. Onduidelijk is of we ons bij 'Peter Poerters spyker', dat alleen in de inventaris uit 1413 wordt vermeld, een apart gebouw of een apart vertrek moeten voorstellen. Het 'spyker' wordt vermeld, omdat er een bed stond.³⁵

De rondgang begint in alle inventarissen met de keuken (1413: 'koecken'; 1416: 'cokenen'; 1442/50: 'kokene'). Behalve het gebruikelijke keukengereedschap zoals potten, emmers, en een mosterdmolen die in 1413 al 'old' was en dit in 1450 nog steeds was, bevond zich hier ook een haal, zodat hier een schouw verondersteld mag worden, wat ook niet meer dan logisch is. Hierop volgt zonder uitzondering in alle inventarissen de bakkerij ('penterye'). In 1413 en 1416 volgt hierop een kelder en de bottelarij (1413: 'kelre ende bottelrye'; 1416: 'kelre ende buttelrye'). In 1442/50 wordt de bottelarij niet meer vermeld en wordt volstaan met de vermelding van de 'kelre'. Dit hoeft niet te betekenen, dat de bottelarij inmiddels afgebroken was. Het gaat hier waarschijnlijk om een kelder, die in 1413-1416 als bottelarij dienst deed. Hierop wijst ook, dat in het vertrek in 1442/50 nog steeds dezelfde vleeston ('ene grote vleischboden') stond als in 1413-1416.

Na deze kelder volgt in alle inventarissen het bakhuis (1413: 'backhuys'; 1416: 'bachues'; 1442/50: 'bachuys'), waar getuige de aanwezigheid van een grote brouwketel ook hier gebrouwen werd. Na het bakhuis begaf men zich naar de (waarschijnlijk gelijkvloerse) gevangenis (1413: 'vanghenhuys'; 1416:

'vangenhuys'; 1442/50: 'gevangenhuys'). Hier hield de drost, verantwoordelijk voor de rechtsgang in Drente, gevangenen in verzekerde bewaring in afwachting van hun proces, veroordeling en (meestal) executie. Behalve een groot aantal stukken geschut stond hier het 'stock' met vijf ijzeren bouten, waarin de ongelukkige gevangene werd vastgeketend. Na de inventarisatie van de gevangenis ging men in 1413-1416 een zolder op (1413: 'opten zolre'; 1416: 'op den solre'), waarschijnlijk boven de gevangenis, waar zich voornamelijk wat pijlen, buskruid en een afgedankte boog bevond.

Het is niet duidelijk of men in 1442/50 ook eerst deze zolder inventariseerde. In elk geval werd de zolder niet expliciet vermeld. In het algemeen lijkt het erop, dat de inventarissen uit 1413 en 1442/50 voor dit gedeelte van het kasteel wel de voorwerpen, maar niet de vertrekken benoemen. De meest concrete informatie levert de inventaris uit 1416, omdat deze een duidelijke rondgang van vertrek tot vertrek lijkt te zijn. We zullen deze inventaris dan ook verder als leidraad nemen.

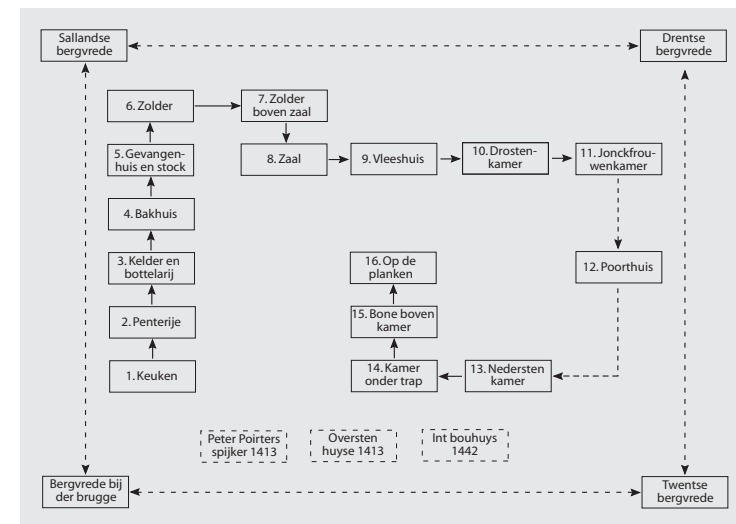
In 1416 ging men na de zolder boven de gevangenis naar een aangrenzende zolder boven de zaal, waar vooral salpeter en zwavel als grondstof voor buskruit lag opgeslagen. Hieruit krijgen we voor het eerst een aanduiding voor de lokatie van de gevangenis, namelijk naast de zaal. Daarom is het waarschijnlijk dat de gevangenis zich bevond in de latere, thans herbouwde ronde hoektoren, waar hij zich ook in latere eeuwen bevond. In 1413 en 1442/50 wordt deze zolder niet vermeld.³⁶ Ook in 1442/50 ging men na de gevangenis naar de zaal. Waarschijnlijk bevond zich hier toen ook één van de weinige niet puur functionele voorwerpen, het dubbele 'wertafelbord', een dubbel bord, waarschijnlijk voor het spelen van het tric-trac en het molenspel. Waarschijnlijk bevond zich hier ook een waakhoorn. De zaal wordt in 1413-1416 niet expliciet vermeld. Het bestaan van de zaal in 1416 staat echter wel vast door de impliciete vermelding van de zolder boven de zaal. Na de rondgang door het complex van de zaal met de erboven gelegen zolder kwam men in 1416 en in 1442/50 in het 'vleyschuys', waarschijnlijk bedoeld om, mogelijk in

gezouten toestand, de vleesvoorraden op te slaan. Het is denkbaar dat het hier gaat om een kelder onder de zaal. In 1416 stond hier echter alleen geschut en houtskool voor het vuur, in 1442/50 twee bedden voor de wachtters.

In 1416 ging men van het vleeshuis naar de 'drosten camer', het privé-vertrek van de drost. Hier bevond zich dan ook behalve een boog met toebehoren een bed met een hemel, een kist, een stoel en het persoonlijke status- en beschavingssymbool bij uitstek: een watervat en een kom om de handen te wassen. Het is merkwaardig dat deze kamer van de drost noch in 1413, noch in 1442/50 genoemd wordt. Mogelijk woonde de drost in deze jaren niet op het kasteel zelf. Aansluitend aan de kamer van de drost kwam men in 1416 'inder joncfrouwen camer'. Wie deze 'joncfrouw' was weten we niet. Aangezien 'joncfrouw' over het algemeen een titel was die gereserveerd was voor adellijke dames, is het mogelijk dat hiermee de vrouw van de drost bedoeld werd wat de plaatsing naast de kamer van de drost zou verklaren. De 'joncfrouwen camer' komt in 1413 niet voor. In de inventarissen uit 1442/50 wordt dit vertrek wel vermeld als 'joffer kamer', maar op een geheel andere plaats in de inventaris. Dit komt omdat dit vertrek daar niet in een bewuste rondgang is opgenomen maar in een opsomming van vertrekken waar zich bedden bevinden.

Na de 'joncfrouwen camer' wordt in 1416 het hierboven genoemde poorthuis vermeld, waarvan we aannemen dat het een apart, mogelijk vrijstaand bouwdeel was. Na het poorthuis volgt in 1416 een aantal bijeenhorende vertrekken, waarvan de lokatie niet duidelijk is. Het gaat om achtereenvolgens de 'nedersten camer', de 'camer onder de trappe', het 'blochues', 'op den bone boven den camer' (een zolder) en 'op den plancken', mogelijk op de vloering. Het is opvallend dat geen enkele van deze vertrekken genoemd wordt in de inventaris uit 1413. Dit is wel het geval, zij het onvolledig in de inventarissen uit 1442/50. Dit zou kunnen betekenen, dat dit een bouwdeel is, dat is opgetrokken tussen 1413 en 1416.

De belangrijkste van deze vertrekken was vermoedelijk de 'nederste camer'. Waarschijnlijk was dit

vertrek behalve voor het bewaren van een aantal bogen en het daarbij horende gereedschap bestemd voor permanente bewoning getuige de aanwezigheid van een bed en een zitgelegenheid. Intrigerend is de mededeling in de inventaris uit 1442/50, dat zich in deze kamer zes dekens bevonden 'op mijne heren bedde', die kapot waren. Aangezien met 'mijnen here' over het algemeen de bisschop bedoeld wordt, doet dit de vraag rijzen of het bed op de nederste kamer soms het bed van de bisschop was en 'de nederste camer' de kamer van de bisschop als hij in Coevorden op bezoek was. Hoe de hierna volgende reeks vertrekken, namelijk de kamer onder de trap, het blochues, de 'bone' boven de kamer³⁷ en 'opde plancken', geïnterpreteerd moet worden is niet geheel duidelijk. Het vertrek 'opde plancken' is kennelijk bewoonbaar getuige de aanwezigheid van een 'trysoer' (een soort buffetkast) en een stoel. Mogelijk gaat het hier om de vloering boven de zolder ('bone'). In 1442/50 worden van al deze vertrekken

Afb. 5. Loopschema inventarissen Coevorden 1413-1450. Tek. drs. I. Cleijne (BAAC), 2008.

uit de inventaris uit 1416 alleen de 'nedersten camer' en de kamer onder de trap vermeld.

Ten aanzien van de lezing 'blochues' in de tekst van de inventaris uit 1416 bestaat onzekerheid; misschien stond er 'poorthues'.³⁸ Een 'blochues' waarmee in het algemeen een versterking als geheel wordt bedoeld, is moeilijk te interpreteren als vertrek binnen een gebouw. Weliswaar kan 'blochues' in het middelnederlands ook gevangenis met het 'stock' betekenen, maar hiertegen pleit, dat dit vertrek overal elders in de inventarissen uit 1413, 1416, 1419-21 en 1442/50 (ge)vangenhuys wordt genoemd. Wel zouden we eventueel kunnen denken aan een 'stube', een houten, ingebouwd vertrek,

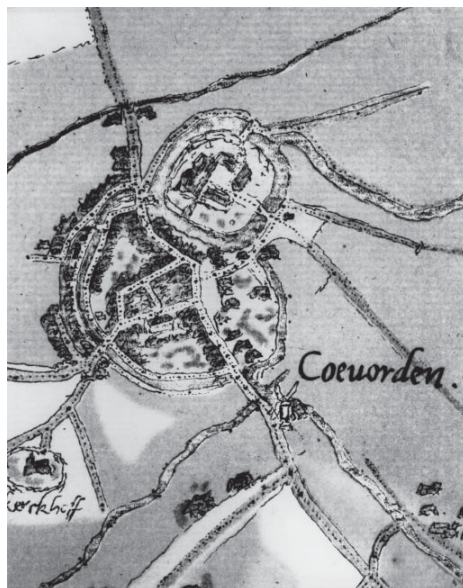
maar van dit in Duitsland en Oostenrijk bekende verschijnsel zijn in de Nederlanden geen voorbeelden bekend. Intrigerend is ook de mededeling waarmee deze reeks vertrekken in de inventaris uit 1416 afsluit, namelijk dat 'op den huse ende beneden an den berghe' schragen staan voor het geschut. De vraag is wat 'beneden an den berghe' betekent. Het zou kunnen dat hiermee het restant van de geëgaliseerde kasteelheuvel is bedoeld. Misschien ook wordt hier een hooiberg bedoeld, maar waar die zich dan bevindt, is onduidelijk. Samenvattend kunnen we stellen, dat de 15e-eeuwse inventarissen het volgende beeld opleveren voor het uiterlijk van het kasteel. Het was een vierkant of rechthoekig complex met vier torens, waarschijnlijk op de hoeken, één of meer onderkelderde woonvleugels met een zaal, woonvertrekken voor de drost en zijn vrouw en dienst ruimten. De namen van de torens kunnen een indicatie geven over hun positie binnen het complex. De naamgeving als Sallandse, Drentse of Twentse landvrede kan gebaseerd zijn op degenen, die de bouw hebben gefinancierd. Ze kunnen echter ook of mede genoemd zijn naar de streek waar ze naar gericht zijn. In dat laatste geval bevond de Sallandse landvrede zich aan de NW of ZW hoek, de Drentse aan de NO of NW hoek, de Twentse aan de ZO of ZW hoek.³⁹ De keuze voor beide mogelijkheden wordt bepaald door de positie van de vierde toren, de bergvrede bij of vóór de brug. Gezien de positie van het opgegraven bruggehoofd (afb. 9) is dit de toren op of bij de ZW hoek. In dat geval is de Sallandse bergvrede de toren op de NW hoek, de Drentse de toren op de NO hoek, de Twentse de toren op de ZO hoek.

Behalve deze hoofdburcht behoorde tot het gehele complex ook een voorburch. Expliciet wordt de 'voerburchte' als allerlaatste element alleen in de inventaris uit 1416 vermeld. Op dezelfde laatste positie figureert drie jaar eerder, in de inventaris uit 1413, het 'oversten huijze', waarvan we aan kunnen nemen, dat dit een gebouw was dat zich op dezelfde

voorburcht bevond. In de inventarissen uit 1442 en 1450 staat op deze positie het 'bouhuys'. Ook dit gebouw, waarschijnlijk een vakwerkgeweb met een agrarisch karakter stond waarschijnlijk op de voorburcht. Mogelijk was de 'oversten huijze' uit 1413 en het 'bouhuys' in 1442/50 hetzelfde gebouw.

■ Het kasteel in de tweede helft van de 15e eeuw

Uit de tweede helft van de 15e eeuw kennen we geen inventarissen. Uit deze periode is echter wel de eerder vermelde drost- en rentmeestersrekening bewaard gebleven, lopend van 1 augustus 1489 tot 31 juli 1490.⁴⁰ Hierin wordt de 'nye huse' vermeld. Dit 'nieuwe huis' komt in de inventarissen uit 1413-1450 niet voor. Hoewel dit geen doorslaggevend

Afb. 6. Plattegrond stad en kasteel van Coevorden door Jacob van Deventer, ca. 1550.

argument is, wijst dit erop dat het 'nyen huse' een bouwdeel is, dat niet ver voor 1489 is ontstaan. In het rekeningjaar 1489-1490 werd dit 'nyen huse' aan de oostkant uitgebreid met een nieuwe eerste verdieping, die bestemd werd tot slaapkamer voor de knechten.⁴¹ Door middel van een deur werd deze kamer verbonden met de zolder boven de zaal. Het vertrek was vanaf de binnenplaats toegankelijk via een aan de buitenzijde nieuw getimmerd houten trappenhuis, met hout beschoten dat afgedekt werd met een aparte kap. Uit de omschrijving kunnen we afleiden dat dit gebouw aan de oostzijde heeft aangesloten tegen de nu nog grotendeels bestaande zaal.

■ Het kasteel in de 16e eeuw

In het begin van de 16e eeuw maakte het kasteel een roerige periode door, toen de drost Roelof van Munster (1505-1512) probeerde met het kasteel van Coevorden als centrum Drente opnieuw tot een zelfstandig staatje op te werken. Hierbij werden in 1512 door de drost de wallen en grachten rond het kasteel met bolwerken en palissaden versterkt. Het kasteel werd echter door de bisschop met behulp van de drie IJsselsteden Deventer, Kampen en Zwolle heroverd, waarna de bisschop en de Staten in 1515 besloten de wallen te slechten, maar de grachten niet te dempen en de poortgebouwen te laten staan.⁴²

Het is niet bekend of dit besluit uit 1515 inderdaad is uitgevoerd. Kort hierna, op 12 september 1522 werd het kasteel veroverd door troepen van hertog Karel van Gelre (1492-1538),⁴³ die in zijn strijd tegen de Habsburgse omsingeling door keizer Karel V het vooral gemunt had op het bisschoppelijke Oversticht. Van 1522 tot 1536 zou het kasteel in Gelderse handen blijven. In deze periode werd het kasteel onder leiding van de Gelderse drost Johan van Selbach grondig versterkt.⁴⁴ Over de periode 1523-1529 zijn hiervan de rekeningen bewaard gebleven.⁴⁵ De rekeningen geven echter nauwelijks bijzonderheden en vermelden hoofdzakelijk bedragen en de namen van hen aan wie de bedragen betaald werden. Het gaat duidelijk wel om zeer grootschalige werkzaamheden. Het totaal aantal werkdagen is berekend op 17.100, waarvan het grootste gedeelte (14.054)

werd besteed door timmerlieden, houtzagers en grondwerkers.⁴⁶ Verder blijkt, dat het kasteel al in 1528/29 omgeven is door een grote wal, omgeven door een dubbele gracht met een lagere wal tussen beide grachten. In de gracht zijn aaneensluitende palenrijen aangebracht. Op basis hiervan kan worden aangenomen, dat het grootste deel van de Gelderse activiteiten zijn besteed aan het aanleggen van versterkingen rond het kasteel. Het versterken van bestaande kastelen door de aanleg van grote aarden wallen met dubbele grachten, voorzien van palissaden, geschutsplatforms en ingegraven houten geschutsstellingen is karakteristiek voor de Gelderse vestingbouwactiviteiten in het oosten van Nederland in deze periode.⁴⁷ De Gelderse vestingbouwers waren in deze periode relatief modern. Alleen op deze wijze waren de oude middeleeuwse kastelen bestand tegen de eisen van het moderne vuurgeschut.

Uit de Gelderse rekeningen kan ook worden opgemaakt dat in deze periode aan het kasteel zelf verbouwingen plaatsvonden. Zo wordt in deze periode zowel een nieuwe 'stoeve' (verwarmde kamer) gemaakt voor 'mijns genedigen here' als voor de knechten en wordt voor het eerst een 'capelle' vermeld, waaraan door de metselaar en drie knechten 52 werkdagen wordt gewerkt. Verder wordt het brouwhuis verbouwd en wordt een nieuw turfhuys in de voorburcht aangelegd.⁴⁸

Twee fragmenten van Gelderse wapenstenen, die bij de restauratie van het kasteel in 1968-1972 zijn aangetroffen en opnieuw in het gerestaureerde muurwerk zijn ingemetseld, suggereren dat de Gelderse hertog en zijn drost er belang aan hebben gehecht de verbouwing van (waarschijnlijk) de representatieve ruimten van het kasteel te markeren met hun aanwezigheid. Eén wapenstein boven de ingang naast de zaal heeft het opschrift 'Karol(us) Dux d(e) Gel(riae) 1527'. Het andere fragment, na de sloop ingegraven in de vloer van de toren, heeft het fragment van het jaartal '... (M) D XXXIII' [= (1)533] en markeert waarschijnlijk de voltooiing van de verbouwing.⁴⁹ De Gelderse bezetting duurde 14 jaar. Op 11 november 1536 zag Johan van Selbach zich gedwongen het kasteel na een beleg van enige weken over te geven aan de gouverneur van Friesland Georg

Schenck van Toutenburg als bevelhebber van de Bourgondische troepen van keizer Karel V.⁵⁰ De bisschop was als wereldlijk vorst reeds lang uit het gezicht verdwenen door de overdracht, in 1528, van het wereldlijk gezag over het Neder- en Oversticht aan Karel V. Hertog Karel van Gelre was de enige vorst in de Nederlanden, die, gesteund door de Franse koning, de strijd tegen de keizer volhield. Hoewel Karel van Gelre door het overlopen van Groningen en de Ommelanden in juni 1536 en het verlies van Coevorden in het najaar een zware klap had gekregen, was de strijd bepaald nog niet gestreden. Het bleef dan ook nog jaren onrustig en de Bourgondiërs hebben in de jaren 1536-1538 dan ook nog heel wat geld gespendeerd aan het herstel en de fortificatie van het kasteel. Het uitgegeven bedrag is echter veel lager dan tijdens de Gelderse periode en waarschijnlijk ging het vooral om herstel van de bij het beleg geleden schade.⁵¹ Behalve de aanleg van een grote wal rond het kasteel en de verbouwing van de functionele en representatieve ruimten van het kasteel zelf, is het waarschijnlijk dat tijdens de Gelderse bezetting ook grote gedeelten van het 15e eeuwse kasteel, inclusief drie van de vier bergvredes, zijn afgebroken. Dit wordt onder andere gesuggereerd door de uit het midden van de 16e eeuw daterende plattegrond van Jacob van Deventer, waarop het kasteel binnen de grachten blijkt te bestaan uit twee door een tussengracht gescheiden gedeelten. Het noordelijke gedeelte hiervan, klaarblijkelijk de hoofdburcht, bevat op de hoek nog één toren (afb. 6). Het blijkt ook uit de vergelijking van de 15e eeuwse inventarissen met de twee bewaard gebleven 16e eeuwse inventarissen, beide daterend uit 1547, die kort na elkaar zijn opgemaakt, respectievelijk op 7 en 25 juli (zie ook Bijlage 5).⁵² De eerste inventaris, gedateerd 7 juli, is duidelijk een eerste versie van de tweede, definitieve en is voor een groot deel gelijklopend. Beide inventarissen bestaan vooral uit lijsten van stukken geschut en allerlei hulpmiddelen en gereedschap daarvoor met terloopse vermeldingen waar dit zich bevond. Wel zijn er verschillen in de afzonderlijke stukken geschut, omdat juist in deze periode in de nabijheid hevige gevechten plaatsvonden, waardoor verschillende stukken geschut aan afgevoerd werden.

Evenmin als de 15e eeuwse inventarissen, representeren de twee inventarissen uit 1547 een systematische rondgang door het kasteel. Wel worden hierin acht specifieke onderdelen van het kasteel met name genoemd. Het belangrijkste bouwdeel is de 'blauwen toorn'. Verder worden vermeld de 'zale', 'smidse', het 'brouwhuys', de 'gevencknisse',⁵³ de 'drosten stove',⁵⁴ de 'knechtenstove' en de 'rosmeulen'. Verder worden in de inventaris van 7 juli nog de aarden 'wal' en 'mesichouen', de mezekouwen, vermeld. Vermoedelijk waren dat in deze periode kleine uitspringende bastions aan de wal, mogelijk van hout, laaggelegen en bestemd voor de verdediging van de gracht door middel van (voor) haakbussen en eventueel wat klein geschut.⁵⁵ Een karakteristiek element in de inventarissen uit 1547 is ook, naast de aanwezigheid van kruiwagens en schoppen, het voorkomen van een heistelling ('grootte heye om paelen mit inne te heyen'). Vestingen als Coevorden in 1547 was, ontleenden immers hun sterkte niet zozeer meer aan dikke muren, maar vooral aan de rondom gelegen aarden wallen en het permanente onderhoud daarvan. Toen Coevorden na de verwerving door Karel V van de heerlijkheid Lingen geen grensvesting meer was en het kasteel zijn directe militaire belang had verloren, werd in 1551 besloten tot de demilitarisering en ontmanteling van de wallen. In de laatste maanden van 1551 en het begin van 1552 werd dit uitgevoerd. Timmerlieden demonteerden de houten constructies in de wal zoals mezekouwen, staketsels en poorten, waarna de door de drost opgeroepen poorters een groot deel van de wallen hebben afgegraven.⁵⁶ De plattegrond van Jacob van Deventer van de stad Coevorden en het kasteel dateert waarschijnlijk juist uit deze periode. De plattegrond toont het kasteel bestaande uit twee rechthoekige gedeelten, van elkaar gescheiden door een tussengracht (afb. 6). Het belangrijkste bouwelement op de hoofdburcht is een toren met een blauw leien dak op de noordwesthoek. Het geheel, hoofdburcht en voorburcht is omgeven door een brede gracht. Een belangrijke vraag is de datering van de kaart van van Deventer. De officiële uitgave van de kaarten kan worden gesteld rond 1560, maar gedetailleerd onderzoek heeft aangetoond dat een groot deel van het veldwerk en

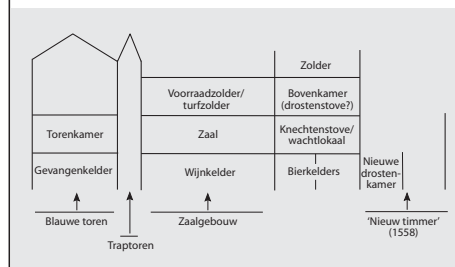
de opmetingen van deze plattegronden, vooral in Brabant, heeft plaatsgevonden in het midden van de jaren veertig van de 16e eeuw. Dit betekent dat het de vraag is of de kartering van Coevorden door van Deventer heeft plaatsgevonden juist vóór of juist na de ontmanteling van de wallen in 1551-1552. Het lijkt mij het meest waarschijnlijk dat de opname heeft plaatsgevonden juist in deze jaren. De kaart toont de brede gracht met een groot voorland tussen het gebouw en de gracht met vooral aan de noordoever een voor van Deventer onkarakteristiek rafelig verloop wat zou kunnen wijzen op een onduidelijke hoge oever en/of een restant van nog niet afgegraven wallen. Uit de rekeningen weten we dan ook dat nog in 1558 een gedeelte van de wal, dat in de weg stond bij de aanleg van een nieuwe vleugel, moest worden geslecht.⁵⁷

Het beeld van het 16e-eeuwse kasteel, zoals dit naar voren komt uit de inventarissen en de kaart van van Deventer komt goed overeen met het resultaat van de analyse door C. F. Janssen van de 16e eeuwse rekeningen van de Landdrost van Coevorden (vanaf 1536) en de rentmeester van de Drentse Domeinen (vanaf 1543).⁵⁸ In grote lijnen is de in deze rekeningen en de hierboven besproken inventarissen beschreven situatie (afb. 7a en 7b) de huidige nog

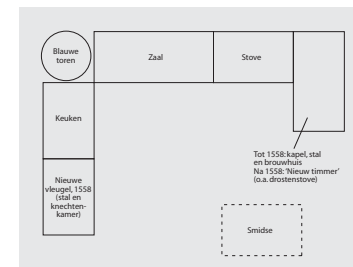
bestaande toestand, zoals die bij de restauratie van 1968-1972 is geconsolideerd of teruggerestaureerd.

In de rekeningen en inventarissen is het meest opvallende bouwdeel de blauwe toren, ook zichtbaar op de plattegrond van van Deventer. Waarom deze toren zo genoemd wordt, is niet duidelijk. Misschien droeg hij deze naam, omdat hij met blauwe leien gedekt was. In deze toren bevond zich volgens 17e- en 18e-eeuwse rekeningen de gevangenkelder, bereikbaar via een trap die uitkwam in de torenkamer. De toren had in de 16e eeuw slechts één verdieping. Naast de toren lag de zaal. Tussen de blauwe toren en zaal bevond zich een traptoren, waarvan de bouwsporen ook tijdens de restauratie zijn aangetroffen. De zaal was onderkelderd met de wijnkelder van de drost. Boven de zaal bevond zich een grote zolder die in de 16e eeuw als turfopslag in gebruik was. Aan de oostzijde grenzend aan de zaal bevond zich de huidige ingangshal. Deze hal was onderkelderd met twee tongewelven, dwars op de lengteas van het gebouw, die in gebruik waren als bierkelders. De huidige ingangshal was in de 16e eeuw in gebruik als de 'stove' of knechtenstoof en fungeerde als het te verwarmen wachtlokaal voor de wachters (de 'knechten'). Voor het regelmatig wachtlopen door de wachters was waarschijnlijk

Afb. 7a. Doornededschema hoofdvleugel kasteel Coevorden noordzijde. 16e eeuw op basis van de rekeningen en de inventarissen. Tek. drs. I. Cleijne (BAAC).

Afb. 7b. Plattegrondscha kasteel Coevorden 16e eeuw op basis van de rekeningen en inventarissen Tek. drs. I. Cleijne (BAAC).

ook het in de inventaris uit 1547 vermelde 'hoerloge met zijn gereetschap' bedoeld, een uurwerk dat op geregelde tijden zal hebben geslagen zodat de wacht regelmatig kon worden gewisseld.⁵⁹ Boven deze knechtenstoof wordt in de rekeningen van 1538-1540 een kamer vermeld, de 'bovenkamer', die mogelijk identiek is met de 'drosen stove' uit de inventaris van 1547. Boven deze kamer bevond zich een zolder. Deze zolder lag met de zolder boven de zaal onder dezelfde kap.

Uit de rekeningen blijkt ook, dat aan de oostzijde aansluitend aan het blok zaal-hal/stoof tussen 1558-1563 een nieuwe lage vleugel werd opgetrokken van ca. 8,5 meter in het vierkant, door een muur in de langsrichting in tweeën verdeeld, waarin twee kamers werden gemaakt, elk met een eigen schouw en privaat. De kamer aan de pleinzijde ging na 1558 fungeren als de nieuwe slaapkamer van de drost. Voor deze vleugel werden in Zwolle 25 gebrandschilderde ruitjes besteld met het wapen van de keizer en het teken van het Gulden Vlies. Deze vleugel is als bouwvolume bij de restauratie hersteld. Dit

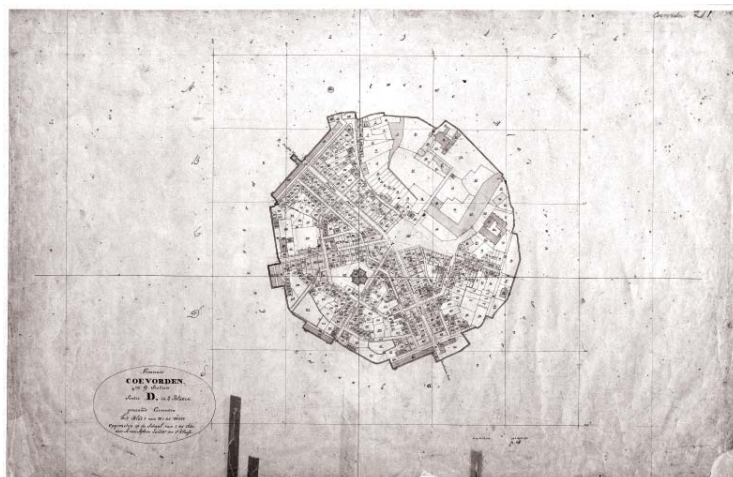
'nieuw timmer' blijkt in de plaats te komen van '... dat oude timmer als dat oude Brouhuijs, den olden stall ende die Capelle...', die toen werden afgebroken.⁶⁰ Hiermee is de lokatie bepaald van het brouwhuis uit de inventaris van 1547 en de kapel, die tijdens de Gelderse bezetting voor het eerst wordt vermeld. Onbekend blijft de lokatie van de smidse, die in beide inventarissen uit 1547 voorkomt. Uit de rekeningen weten we dat deze smederij kort daarvoor, in 1541 was aangelegd.⁶¹ Het ligt voor de

Onder:

Afb. 8a. Kadastrale minuut van kasteel en stad Coevorden, 1822.

Rechts:

Afb. 8b. Kasteel en stad Coevorden volgens de kadastrale minuut, 1822. Hierop zijn de waterlopen geprojecteerd volgens de kaart van Jacob van Deventer. Digitalisering drs. I. Cleijne (BAAC).

hand aan te nemen, dat ook deze smidse in of kort na 1551, toen de wallen hun verdedigende functie verloren, buiten gebruik gesteld is. Een eigen smid is bij uitstek nuttig voor de reparatie van wapentuig. Na de afbraak van de wallen was aan een eigen smid waarschijnlijk niet veel behoefte meer.

Terloops komt in de rekeningen ook de keuken ter sprake. Uit de rekeningen en ook uit de bij de res-

tauratie aangetroffen bouwsporen blijkt dat in de 16e eeuw de keuken haaks op de zaal stond, bij de traptoren. Het vertrek was onderkelderd. De kelder stond in verbinding met de wijnkelder onder de zaal.⁶² Het is aannemelijk, dat deze 16e-eeuwse keuken dezelfde keuken is als de keuken, die genoemd wordt in de inventarissen uit 1413-1450. Waarschijnlijk in het verlengde van deze keuken ('achter aan de koken') werd in 1558 een met pannen

gedekte nieuwe vleugel aangebouwd, binnenwerks ca. 15 x 5 m, waarin een stal werd ondergebracht en een knechtenkamer, voorzien van een schoorsteen. Voor de aanleg van deze vleugel werd een gedeelte van de aarden verdedigingswal geslecht.⁶³

In de volgende eeuwen is deze bebouwing in grote lijnen gehandhaafd gebleven. Het stadje Coevorden inclusief het kasteel werd binnen een nieuwe gebastioneerde omwalling gebracht, maar de gebouwen van het 16e-eeuwse kasteel zijn op de 19e-eeuwse kadastrale minuut in grote lijnen nog herkenbaar (afb. 8 en 9). De ronde toren werd kort na 1831 afgebroken. Men neemt aan dat het de 'Blauwe Toren' is, die vóór de sloop is vastgelegd op een tekening van Augustijn Claterbos (1750-1822).⁶⁴ Het inmiddels zeer vervallen complex is uiteindelijk in de jaren 1968-1972 gerestaureerd.

Als we tenslotte de 16e-eeuwse situatie vergelijken met de 15e-eeuwse, dan kunnen we concluderen, dat er een aantal grote veranderingen hebben plaatsgevonden, die puntsgewijs als volgt kunnen worden samengevat.

1. Het blijkt dat in de 16e eeuw de vier bergvrees verdwenen zijn. Het kasteel lijkt veel kleiner te zijn geworden. Waarschijnlijk is een groot deel van het 15e-eeuwse kasteel inclusief de grote torens, gesloopt door de Geldersen. In een oorlogssituatie is dit begrijpelijk, omdat hoge torens kwetsbaar zijn voor vijandelijk geschut.
2. Het kasteel bestond in de 16e eeuw uit twee gedeelten, een rechthoekige hoofd- en een rechthoekige voorburch, gescheiden door een tussen-gracht. Het is mogelijk dat deze scheiding pas in de 16e eeuw tot stand is gekomen
3. Waarschijnlijk is één bergvrede gehandhaafd. Vermoedelijk is deze echter met een verdieping verlaagd. Waarschijnlijk is dit de 'Blauwe Toren'.
4. De 'Blauwe toren' kan waarschijnlijk worden geïdentificeerd met de 'Sallandse Bergvrede' uit de 15e-eeuwse inventarissen op de NW hoek. Het handhaven van deze toren lijkt een logische

keuze want deze toren was bewoonbaar en hierin bevond zich de gevangenis. De naam 'Blauwe Toren' slaat waarschijnlijk op een dakdekking van blauwe leien. Maar ook een gedeeltelijke opbouw in natuursteen van het opgaande werk van deze vóór de restauratie tot op het fundament afgebroken toren is niet uitgesloten.⁶⁵

5. De hoofdelementen van het 15e-eeuwse kasteel, namelijk de zaal met kelders en zolders, zijn in de 16e eeuw gehandhaafd. Hetzelfde geldt voor de aanbouw met de keuken in de vleugel, haaks op de lange oost-west vleugel. De overige aanbouwen zijn diverse malen gewijzigd, in 1489-1490, 1523-27 en 1558-64.
6. De belangrijkste versterkingen van het kasteel in de 16e eeuw waren de aarden wallen, die in eerste instantie tijdens de Gelderse bezetting tussen 1522 en 1538 waren aangelegd en na wat verbouwingen en aanpassingen in 1551-1552 zijn ont-manteld. ■

■ Bijlagen

Bijlage 1

Ongedateerde inventaris van roerende goederen op het kasteel Coevorden, door de weduwe van Johan van Buchorst overgedragen aan Herman van Haersolte, waarschijnlijk opgemaakt bij de ambtsaanvaarding van Herman van Haersolte in 1413.²⁴

Rijksarchief Utrecht, Archief Bisschoppen, Inv. nr. 371, p. 133
[N.B.: Dit archiefstuk is gepagineerd in plaats van, zoals gebruikelijk, van een folio-aanduiding voorzien].

Dit is alsulke reyschap als Johans wijff van Buchorst Herman van Haersolte overleverde, welke reyschap den huse van Coeverden toebehoert.

Inden iersten in die koecken, v ketele der is een van v emmere, een van iiiii emmere, een van ii emmere, een van enen emmer ende een cleyn ketel.

Item ii pot te samen van enen emmer.
Item een cleyn pot. Item een hail.
Item een schumer. Item een vleyskrone.
Item een olde mostertmoelen.

Die penterije
Item iii olde kysten.

Die kelre ende bottelrije
Item een grote vleysch boeden.

Inden backhuys
Item een brouweketel. ii grote bueden.
Item een olde budelkist.
Item een wercktafel.
Item een zuerketel.

Opten vanghenhuys
Item iii armborst. Item ii zuylle.
Item ii steeghepreps yser.
Item iiiii spangordel. Item xi loetbussen.
Item een voegeler. Item vi donrehaeken.
Item drie drevel. Item een haemer.
Item v yseren bolten totten stocken.
Item een stockhaemer. Item ii breeckyser.
Item een lange kyste half vol pijle.

Item opten zolre een cleyn kist niet alvol pijl.
Item ii tonnen pijl die een en doech niet vele.
Item een kiste mit een wenich kruyts.

Item v bedde, der is een opt poirthuys. In peter poerters spijker een, opt tolhuys berchvrede ii. Opt sallantsche berchvrede i. Item ii olde te reten zaertsen.

Item opten huize een halve ton salpeters.
Item c lb(=pond) zwefels. Item een deel lyndenkalen.
Item opten poerthuys ii armborst.
Item een spangordel. Item een loetbusse.
Item een gesoldiert waeckhoerne.

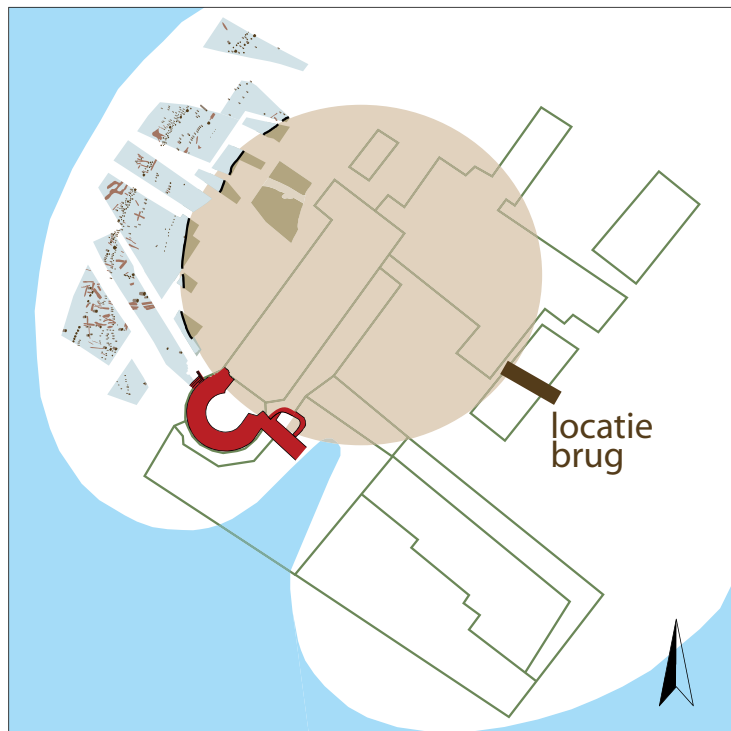
Item opten berchvrede bider bruggen.
Item een armborst. Item een spangordel.
Item een wijnde. Item ii loetbussen.
Item een budel mit krude.
Item een groot korff lijndenkalen.
Item die grote busse.

Item opdes tolners berchvrede.
Item iii loetbussen. Item een armborst.
Item een wijnde. Item een haemer.
Item een drevel. Item een halve ton pijl.

Item opten zallantschen berchvrede.
Item iii loetbussen. Item ii vogeler.
Item een steenbusse. Item xxii stoelpijl (?).⁶⁶
Item achtiën schoeffpijl. Item een taiffel.
Item xvi lode. Item een drijfhamer.
Item een drijffnagel. Item een wijnde.
Item ii spangordel. Item iii armborste.
Item een zieten. Item een haile. Item een branderoede.

Item opten twentschen berchvrede.
Item iii loetbussen. Item een armborst.
Item ii donrehaeke. Item een drevel.
Item een haemer. Item xviii donrelode.
Item xviii schoeffpijl.

Item opten oversten huize.
Item bussen steen groot ende cleyn,
tridsoer piecken ende kuyzen.

Afb. 9. Kasteel Coevorden. Projectie van de opgravingsplattegrond 1968 (zie ook afb. 1) met de extrapolatie van de diameter van de motte op de ondergrond van de kadastrale minuut 1822. Tek. drs. I. Cleijne (BAAC).

Bijlage 2

Ongedateerde inventaris van roerende goederen op het kasteel Coevorden, door Herman van Haersolte overgedragen aan zijn opvolger Dirk van Voorst. Waarschijnlijk opgemaakt bij Dirk's ambtsaanvaarding op 12 juli 1416.²⁵

Rijksarchief Utrecht, Archief Bisschoppen, inv.nr. 173. Eerder gepubliceerd door van Asch van Wijck, ed., 1855, 196-198.

[De hier gepubliceerde transcriptie is naar het origineel en wijkt op enige punten af van die door van Asch van Wijck. Het origineel is plaatselijk sterk verbleekt door waterschade, bij de restauratie beplakt met rijstpapier en daardoor op die plaatsen niet of multi-interpreteerbaar. Op deze plaatsen is hier de transcriptie van van Asch van wijck overgenomen en tussen vierkante haken geplaatst].

[Dit is] de rescap de Herman van Haersolt
[over] ghelevert hevet upt hoes to Covorden
De mijnen heren to behoert ende Dirc van Voerste
ontfangen hevet.

Item in der cokenen v ketele, der is een
van v. emmer, een van veer emmer, een
van twen emmeren, een van een emmer ende eyn
kleyn ketel.
Item twe potte zaemen van enen emmer
ende een kleyn pott.
Item een hael, een schumer, een vleysch krone,
een olde mostermole.

Item inder penterye iii olde kysten ende inden
kelre ende buttelrye een grote vleysch boden.
Item in den bachues een broubodene, ii
groten bodene, i olde budel kijste, een
werctafel.
Item een zuerketel ende i nye bodene de
Herman daer in gecofft hevet.

Opten vangen hoes

Item in den vangenhoes x loetbussen.
Item een vogeler, vi donre haken.
Item iii drever.
Item een hamer ende v yseren bolten de to
den stocken hoert.
Item een stoehamer. Item ii breecysen.
Item een langen kisten half vol pile.
Item op den solre ene kleyne kisten neet
al vol pile.
Item twe tonne pile de ene en doech neet
vele.

Item inder kisten een weynich kruden.
Item iii spangordel. Item ii zulen de sint to Zwolle.
Item een olt armborst.

Up den solre boven de[r] s[ale]
Item een halve tonne salpeters.
Item hondert lb [=pond] zwevels also vele (an?)
als daer van vermaket is to krude
ende daer is een halve tonne kruden van ge[wicht].
Item in den vleyschues een korff lynden kalen.
Ende een steen busse.
Item iii wippen ende ene wynde banck.
Item op des drosten kamer een water vat,
Ende een lavenbecken ende ene kiste.
Item ii spangordel ende ene haren armborst.
Item ene wynde, een staende bedde, ene
kuetze.
Item een zitten ende i koker.
Item inder joncfrouwen camer een stae[nde]
bedde.
Item v tzaersen.
Item up den poerthues iii armborst.
Item een nye armborst dat Herman coffte.
Item een loetbusse.
Item ene wynde ende enen koker myt pilen.

Inder nedersten camer
Item inde nedersten kamer i staende bedde.
Item ene kiste myt vele donre lode lxvi.
Item iii nye armborsten de Herman coffte
ende een alt armborst.
Item een zittenden.
Item een spangordel.
Item in der camer onder der trappe een
ysere ketenen ter bruggen, iii grote
kluester ende een groet stucke lodes.

[Item int bloc]hues bussen stene ongetelt
[groet] en klene.
Item op den (kel= doorgestreept) bone boven de camer i
bedde.
Item op den plancken een soldeert wakehorn.
Item een trysoer.
Item peecke ende kusen.
Item een zitten.
Item op den hoes ende beneden an den berghe
liii bussen scraghen.

Item op dat Zallantsche berchvrede iii loet
bussen. Item ii voghelers. Item iii armborsten.
Item xxv scoef pile. Item noch xix scoef pile.
Item ene tafele. Item enen driffhamer.
Item enen driffnagel. Item ene wynde.
Item ii spangordel. Item een zitten.
Item een hael. Item een brantrode.

Item een watervat. Item ene kiste myt wat krudes. Item xxviii lode. Item een bussen scraghe. Item ii bedden. Item ene tzaerse. Item ene wippe. Item ii bussen haken. Item een steen busse de is upt hues.

Item op dat drentessche berchvrede iii loetbussen. Item ii haken. Item een drevel. Item een hamer. Item een armborst. Item een nye armborst dat Herman coffie. Item ene wynde. Item ene halve tonne pile. Item een peek. Item xxvii lode. Item een bedde myt enen staenden bedde.

Item op dat twentessche ber[chvrede] iii loetbussen. Item ii haken. [Item een] drevel. Item een hamer. Item xxii lode. Item een armborst dat Herman coffie. Item ene wynde. Item een spangordel. Item ix scoef pile. Item een peek. Item enen budel myt krude.

Item op dat berchvrede by der brug[ge] Een loetbusse. Item een armborst. Item de grote steenbusse. In den voerborchte etc. etc. etc.

Bijlage 3

Gedeelte van een lijst van artillerie op bisschoppelijke kastelen in het Oversticht (Diepenheim, Arkelstein, Slingeborg, Venebrugge, Coevorden, Kuinre en Vollenhove). Afgedrukt is het gedeelte over Coevorden. Onge-dateerd; waarschijnlijk tussen 1419 en 1421.³⁰

Rijksarchief Utrecht, Archief der bisschoppen, Inv.nr. 371, p. 135-136. [N.B.: Dit archiefstuk is gepagineerd in plaats van, zoals gebruikelijk, van een folio-aanduiding voorzien].

COVOERDEN

Item opt huys to Coeverden xi loetbussen.
Item drie camerbussen mit twee cameran.
Item ii vogeler.
Item iiiii tonnen pijle.
Item omtrint i tonne donrecruyts.
Item x vuerpijle.
Item een deel lindenkalen.
Item i vierdel tonne zwevels.

(p. 136)

Item een groene steenbusse.
Item een deel steenbussen [tussengeschreven onleesbaar] groet ende cleyn.
Item xii armburst ende i hoernen armburst.
Item ii winden totten armburst.
Item iii spangordel.
Item i groet stucke late (?) ende xxx loide.

Item opten twentesschen berchvrede iii loitbuss (?) ende x loide.
Item ii armburst ende ene winde ende i spangordel.
Item iiiii schove mit pijlen.
Item een spint cruyts vi vuerpijle.

Item opter berchvreden bider bruggen ii loitbussen.
een armborst ene winde. Item ene tonne zwevels.

Item opten Sallantsche berchvrede iii loitbussen.
Item ii vogeler. Item iii armburst ende veertich scoef pijle.
Item ene winde ende twe spangordel. Item xviii totten bussen.
Item i spint cruyts.
Item viii vuerpijle. Item omtrint xxv busse stene.

Item op dat drenthesche berchvrede iii loitbussen.
Item i spint cruyts. Item ii armburst, i winde, i spangordel.
Item iii schoef pijle. Item vi [=onleesbare verticale streep] vi vuer[pl]= doorgestreept ?]pijle. Item i pieck.

Bijlage 4

Inventaris van roerende goederen van het huis Coevorden, door de kastelein, rentmeester en drost Frederic van Rechteren overgedragen aan zijn opvolger Aleph van Haren, 18 september 1442. Door middel van het doorstrepen van de namen is de inventaris opnieuw gebruikt zonder enige wijziging bij de overdracht door Aleph van Haren aan zijn opvolger Wolter Stellinck, 5 februari 1450, 1 omslag.

Gemeentearchief Kampen, Inv.nr. 2458

Anno mivc (?) xlii des dinxdages na Lamberti

Dit is die reyscap die Fredric van Rechter overgewiset ende ghelevert hevet Aleff van Haren van mijne heren tobehoer op dat huys to Covorden. [passage in geheel met schuin-verticale streep doorgestreept].

Item in der kokene v ketele der is een van viif emmer.
Een van iiiii emmer.
Twe van ii emmer
ende een van enen emmer.

Item iiiii potte, een hael,
een schumer,
een vleijskrone,
een olde mostertmole.

Item inder penterye iii olde kisten.

Item inden kelre ene grote vleijschboden.

Item int bachuys iii bodenen,
een budel kiste.
Item een werctafel.
Item zuerketel mit enen dryver.
Item enen groten brouketel.

Item inden gevangenhuys.
Item x loetbussen.
Item een camerbusse mit twe cameran.
Item ii vogeler.
Item iiiii dunre haken ende iii dryver.
Item ii hameren.
Item v bosten ten stocke.
Item 1 stoc hamer.
Item ii brecyser.

[p. 2]
Item 1 lange kiste half vol pyle.

Item iii tonnen mit pylen niet al vol.
Ende een bedde.

Item op dat zael 1 tonne crudes bij na vol.
Item een ledere budel vol crudes.
Item een deel vuerpile.
Item een korf lynden kolen.
Item een clene vaetken mit zwevel.

Item op dat huys iii wippen.
Item 1 wyndeboech.
Item een steenbusse.
Item een wachterhoern.
Item ix taersen.
Item i bussen scrage.
Item bussen stene groet ende clene.
Item peek.
Item dubbelt wertaelfelbort.
Item int wake [=doorgestreept], vleihsuys ii waker bedde.

Item inder nedersten camer een staende bedde.
Item viii cluppel.
Item 1 hoernen armborst.
Item 1 wiinde.
Item iii spangordel.
Item 1 kiste mit donreloden ende vi deken op mijne heren bedde dogen niet.

Item onder der trappen.
Item yseren ketene.
Item 1 groet stuck lodes.

[p. 3]
Item iiiii grote kluster.
Item op den zalre ii bedde.
Item inder joffer kamer 1 bedde.

Item op dat poerthuys iiiii kluppel.
Item 1 winde.
Item koker vol pile.
Item ene loetbusse.

Item op dat twentesche berchvrede.
Item iii loetbussen.
Item ii haken.
Item 1 dryver.
Item 1 hamer.
Item x lode.
Item ii armborste.
Item 1 wijnde. Item 1 spangordel.
Item iiiii hecke mit pylen.

Item 1 budel mit crude.
Item 1 waechorn.
Item 1 bedde.

Item op dat zallantsche berchvrede.
Item iii loetbussen.
Item 1 vogeler
ende 1 vogeler te maken tswolle.
Item iii armborste.
Item xxiii hecke ende schoef pylen
tsamen een deel vol.
Item 1 drifhamer.
Item 1 drifnagel.
Item 1 wynde.
Item ii spangordel.
Item 1 sitten.
Item i brantroder.
Item 1 kisteken mit crude.
Item xxviii loet.
Item 1 bussen screge.
Item 1 weppe.
Item ii bussen haken.

[p. 4]
Item 1 cleijne zack mit vuerpilen.
Item een deel bussen stene.
Item 1 watervat.
Item 1 hael.
Item 1 waechorn.

Item op dat drentesche berchvrede.
Item iii loetbussen.
Item 1 haken.
Item 1 armborst.
Item ii bedden dat ene hevet die wachter.
[doorgestreept] Item dat sage waeve dien te vol (?).

Item op den berchvrede voer der
Bruggen.
Item ii loetbussen.
Item 1 armborst.
Item 1 tonne vol zwevels.
Item 1 winde.

Item int bouhuys ii bedden.

[Andere hand:]

Int jair van I op sanct Agaten
dach heeft Aleph van Haren
overgelavert Wolter Stellinck
sulke riescap op den huse toe
Covorden als hier voir gescreven staet.

Bijlage 5

25 juli 1547

*Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Rekenkamer Registers,
Inv.nr 659c*

Fol. 1
[Opschrift: Couvoirden vernyeuwt inden jaere xv c xlvii]

Inventaris van alle de meublen, artillerie
ende munitie mitten provande [ende=doorgestreept] K.
Mat. [= Keyserlijke Majesteit] toecomende. Bevonden opten
huyse

Couvorden. Bij Pieter Butkens controller
van SK [=Sijne Keyserlijke] artillerie ende alwat van soo (?)
auditeur van zijne Mats Rekencameren inden
Hage den xxv en July xv xlvii

Artillerie

Eerst vier drie quartieren metalen veltslangen.
Een halve metalen middelbaer slange genaempt
den nachtegael.
Eenen grooten yseren mortier sonder laden.
Een cleyn yseren valckenetken.
Eenen olden metalen pomp op raderen,
ii yseren pypen mit iii cameran schietende als een
falckenet, die toegerust ende in laden geleyt
moeten wesen.

Vier dobbel yseren haicken mit sterten.
zeven ende veertich enckele yseren haicken,
Eenen twintich haicken in layen,
Acht metalen haicken in layen.
Alle gereetschappen totten grooten geschutten
als stampels, lepels ende wissers alsgeleycx oick
totten haicken.
Twee hond[er]t quintaelen grof cruyts gesonden opten huyse
in aprili voorleden.

(Fol. 1 vso)

Noch twaelf tonnen grof cruyts opten blauwen toorn.
Derde half tonne knip cruyts.
Vyf tonnen salpeters.
Derdehalf ton zwevels oft zuphers.
Drie tonnen coolen om poyer van te branden.
Vyf ende twyentich ponden hers.
Vyf laden met loon haicken clooten.
Vyf hond[er]t yseren clooten totten vier drie quartier slan-
gen.

Twee hond[er]t yseren clooten totten nachtegael.
Eenen grooten hoop yseren ende stenen clooten tot
moortieren ster(?)punters, courtouwen ende halve
courtouwen. Wair toe opten huyse gheen geschiet
en is.
Eenen bock [met=doorgestreept] oft windaes met vyf
metalen
scyven, met een nyeuw grof touw oft zeel dair toe
dienende.
Noch twee nyeuwe touwen totten geschutte.
Twee groote yseren lepelen om loot mede te ghieten.
zes yseren vormen totten haicken.
acht stene vormen tot half slangen ende falckenetten.
Ene coepere met twee hairen siften.
Eenen yseren boor.
Eenen terketel.
twintich vuerpypen. Ende een cleyn tonneken met
voetangels, zekere peck ende teer crantjen.

(Fol. 2)

Noch opten voorsz Blauwen toorn.

Zekere lonten totten geschut.
Zeven ende twintich schuppen ende spaeden.
Een stuck coopers dienende om laet lepels af
te maeken.
zekere bast touwen totten geschut.
Drie siften.
zeventien houten schuppen.
Tien ende een halve stave yseren.
Een halve wisse staels.
Tien houten lantaernen.
Hond[er]t ponden wercx om teercransen van te maicken.
zeven houte backen om cruyt inne te drogen.
Negenthien oude leeren branteemers.
Veertien nyeuwe manden.
zeekere quantiteit van loot ende oudt yser vanden huyse
ten Lage⁸⁷ gebracht.
Twee olden tenten.

Inde Smisse.

Een aenbeelt.
Twee voirhamers.
Eenen ziethamer.

(Fol. 2 vso)

Twee speerhaeken.
zes tangen.
Eenen grooten bolhameren.
Vyf cleyne hamers.
Vyf stampels ende beytels.
zes nagelgaeten.

Twee scrouven. Ende drie vylen.
Twee blaesbalcken.

Int Brouhuys.
Twee nyeuwe brouwcuypen.
Eenen coepere brouwketel.

Item eenen cruytmeulen met [twee=doorgestreept] vier
stampers ende
vier coepere moortieren.
Eenen rosmeulen met alle haere(?) toebehoerten
dair geen plaetse toe ende(?) is om stellen.
Eenen yseren hanthaick.
Eenen yseren hevel.
Eene groote heye om paelen mit inne te heyen.
Negen schoefkeren.
Negen berrien.
Twee vuerpannen.

(Fol. 3)

Eene slipsteen, staende voordien smissen.
zes stucken loots liggende voordien salen.
Eenen yseren kacheloven inden stoven.
Twee meulensteinen totten rosmeulen.
Twee lange schabelen sitbancken staende
opdes drosten stove.
Noch een hoerloghe met zijn gereetschap.

Provanden

Negen last roggen.
Tien last mouts.
Vyftien tonnen boters.
Twaelf ossen int zoudt.
Twee last harinck.
Drie duysent ponden stockvisch.
Twintich tonnen soudts.
Tachtentich zwynen.
Eenen last erwiten.
Een last boonen.
Ende twaelf hondert ponden hopen.

Ick Pieter Roosecrans Burchgreve ende lieutenant
in absentie van Joncker Reynoult van Bourmanyen,
dorst opten huyse Couvoirden notificere ende
bekenne mits desz. dat alle de partijen van artillerie
munitie ende provanden hierneven verclaert opten voorsz.
huyse bevonden ende aldair gelaeten zyn. In bewaernisse
ende tot laste vanden drost voorsz. Oirconde myn
hanteycken hier onder gesteld den xxv en July
xv zeven ende veertich

Peter Roesenkraenss

Bijlage 6

Lijst van bisschoppelijke kasteleins van Coevorden en drosten van Drenthe (1395-1522); drosten en kasteleins namens de hertog van Gelre (1522-1536) en namens Keizer Karel V en Philips II (vanaf 1536).

* datum van aanstelling

De spelling van de naam is die van de eerste vermelding. Bij de bronnen is verwezen naar de oorspronkelijke tekst, alsmede de (vaak onvolledige) tekstuitgave of meest toegankelijke regest. In het geval van een goede teksteditie is met de vermelding hiervan volstaan.

JAAR	KASTELEINS	AARD	BRONNEN
1395 - 1404 * 31 december 1395	Sweder van Rechter	Aanstelling, verpanding	GA Deventer, inv. Nr. 4A, fol. 112v-113; Blok e.a. (eds.) 1896-1899, nrs. 916-917, 920-921; GA Kampen, inv.nr 7, fol. 63; RAU, BA, inv.nr.2-I, fol. 66; Berkenvelder (ed.) 1980-1997, I, nr.557, II, nr. 613, 671; RAU, BA, inv. nr. 80; RAU, BA, inv. nr. 371, 15
1404 - 1405 * 6 september 1404	Frederic van der Eze	Aanstelling, verpanding	Blok e.a. (eds.) 1896-1899, II, nrs. 1189-1190; RAU, BA, inv. Nr. 371, 15; GA Kampen, inv.nr. 2454.
1405 - 1413	Johan van Buchorst	Aanstelling, verpanding	Blok e.a. (eds.) 1896-1899, II, nrs. 1206; GA Kampen, inv.nr. 2455; Berkenvelder (ed.) 1980-1997, II, nr.738,907; RAU, BA, inv.nr. 371 35,59,66x; Zie ook Bijlage 1.
1413 - 1416 * 1 februari 1413	Herman van Haersolte	Aanstelling, verpanding	Berkenvelder (ed.) 1980-1997, II, Nrs. 907-908; RAU, BA, inv.nr. 2 (los blad) 371, 119; Zie ook Bijlagen 1 en 2.
1416 - 1420 * 12 juli 1416	Dyric van Voerst	Aanstelling, verpanding	Berkenvelder (ed.) 1980-1997, II, nr 907; RAU, BA, inv.nr. 371, 84x, 113-115, 115-117, 118, 118-120; Zie ook Bijlage 2
1420 - 1442 * 26 juni 1420	Frederic van Hekeren, geheten van Rechteren	Aanstelling, verpanding	RAU, BA, inv. nr. 371, fol. 113-115, 115-117, 118; Berkenvelder (ed.) 1980-1997, II, nr. 1180; RAU, BA, inv.nr. 475, fol. 67 vso; Zie ook Bijlage 4.

JAAR	KASTELEINS	AARD	BRONNEN
1433 - 1439 * 2 mei 1433	Frederic van Hekeren, gedeeltelijk vervangen door zijn broer Seyger van Hekeren, geheten van Rechteren.	Aanstelling	RAU, BA, inv.nr. 372-I, fol. 56, 203, 204, 210
1442 - 1450 * 13 september 1442	Aleph van Haern	Aanstelling	RAU, BA, inv.nr. 372-II, fol. 3-3vso, 3vso-4; Berkenvelder (ed.) 1980-1997, III, nr. 1813; Zie ook Bijlage 4.
1450 - 1471 * 21 januari 1450	Wolter Stelling	Aanstelling Verpanding vanaf 1458	RAU, BA, inv.nr. 372-II, fol. 3-3vso; RAU, BA, inv.nr. 3-II, fol. 144; RAU, BA, inv.nr. 373, fol. 29; RAU, BA, inv.nr. 4, fol. 51 vso-52; RAU, BA, inv. nr. 277, fol. 70; RAU, BA, inv. nr. 4, fol. 23vso-24, 184vso; Berkenvelder (ed.) 1980-1997, IV, nr. 2615, 2646, 2837; Zie ook Bijlage 4.
1471 - 1496 * 1 november 1471	Johan Stelling	Aanstelling, verpanding	RAU, BA, inv. nr. 4, fol. 51vso-52; 211 vso; RAU, BA, inv.nr. 390; RAU, BA, inv.nr. 373, fol. 153-153 vso; RAU, BA, inv. nr. 408x; RAU, BA, inv.nr. 277, fol. 190 vso; fol. 41x -41x vso; fol. 42x; Berkenvelder (ed.) 1980-1997, V, nr.3009; Officiatorum 1872, 119-120, 120-123.
1496 (juli - dec.)	Reinald van den Cloester	Aanstelling als waarnemer na dood Johan Stelling	Officiatorum 1872, 60-61, 119-120, 120-123.
1496 - 1504 * 14 december 1496	Aleff van Rechteren	Aanstelling, verpanding Afzetting 9 oktober 1504 wegens onregelmatigheden	Officiatorum 1872, 114-118; 120-123, 335; Berkenvelder (ed.) 1980-1997, VI, nrs. 3656-3657; van Kalveen 1974b, 223-228.
1505 - 30 sept. 1512 * 6 maart 1505	Roeloff van Munster	Aanstelling, verpanding	Officiatorum 1872, 332-337; 343-344, 410-411; van Kalveen 1974b, 229-242.
1512 * 30 september 1512	Aloff van Rechteren	Aanstelling, verpanding	Officiatorum 1872, 411-416; van Kalveen 1974b, 242-243.
1512	Roeloff van Munster	Gewelddadige herovering door Roeloff van Munster op 14-15 oktober 1512; opnieuw herovering door bisschop vóór 16 december 1512.	van Kalveen 1974b, 243-247.

JAAR	KASTELEINS	AARD	BRONNEN
1512 - 1513	Alof van Rechteren	Herovering	van Kalveen 1974b, 253, 261; Officiatorum 1872, 438.
1513 - 1518	Everwijn, greve tot Benthem ende van Steenfoerde	Aanstelling, verpanding	Officiatorum 1872, 435-440, 440-443, 483-485; van Kalveen 1974b, 266-269, 278, 287.
* 26 oktober 1513			
1516 - 1518	Herman van den Clooster plaatsvervanger.	Aanstelling	van Kalveen 1974b, 278, 285-87.
1518 - 1522	Frederic van Twickel	Aanstelling	van Kalveen 1974b, 287.
*19 april 1518			
1522 - 1536	Johan van Selbach	Verovering 12 september 1522 door troepen van Hertog Karel van Gelre (1492-1538). Aanstelling Johan van Selbach als drost en kastelein van Coevorden door hertog Karel.	Nijhoff (ed.) 1830-1875, VI-2, nr. 1152; van Hasselt (ed.) 1807, I, 460-461; II, 334-336; RA Gelderland, Hertogelijk Archief, inv.nr. 154-7, 154-8, 1323; ARA, Ambtenaren Centraal Bestuur, inv.nr. 925, fol. 13.
*10 november 1522			
1536 - 1540	Georg Schenck van Toutenburg	Overgave na beleg 11 november 1536 door troepen keizer Karel V (1515-1555) Aanstelling Georg Schenck van Toutenburg als stadhouder, drost, rentmeester en kastelein	Grooten 1985, 6-7.
1540 - 1557	Reynolt van Burmania	Aanstelling als kastelein van Coevorden en drost van Drenthe	Grooten 1985, 7-13.
1557 - 1567	Engelbert van Ensse	Aanstelling als kastelein en drost	Grooten 1985, 13-14.
1567 - 1576	Jarich van Botnia	Aanstelling als kastelein en drost	Grooten 1985, 14.
1576 (1580) - 1592	Evert van Ensse	Aanstelling als kastelein en drost	Grooten 1985, 14-18.

■ Noten

- Dit artikel is aanvankelijk geschreven in 1997 ter voorbereiding van het project voor de geschiedschrijving van Coevorden, dat in 1998 is uitgemond in het boek van H. Gras e.a. (eds.), *Drenthe's Veste. Geschiedenis van Coevorden*, Groningen 1998. In dit boek is uiteindelijk op de bouwgeschiedenis van het kasteel niet nader ingegaan. Het huidige artikel is geactualiseerd in 2006 en 2008. Archiefverwijzingen zijn gebaseerd op de situatie in 1997.
- Vergelijk bij voorbeeld de Hunenborg: Janssen 1996, 27, 33.
- Zie hiervoor Janssen 1977, 138-143.
- van Rij (ed.) 1989, 2-4.
- van Rij (ed.) 1989, 4-5.
- Muller, Bouman, Heeringa en Ketner (eds.) 1920-1959, I, nr. 426; Koch (ed.) 1970, nr. 149. Het 'castrum Cuforde et terram de Drentem' en het 'castrum Benthem' zijn de enige kastelen onder de opgesomde bezittingen.
- Zie ook Renaud 1958, Renaud 1959, Renaud 1968 en eigen waarneming. De auteur van dit artikel was in 1968 als student-assistent gedurende enige weken op de opgraving aanwezig. De bewaard gebleven opgravingsdocumentatie bestaat hoofdzakelijk uit tekeningen, vervaardigd door de veldtechnicus A. Van Pernis (zie de overzichtstekening afb. 1), enige dia's, foto's en enige losse aantekeningen van Renaud uit 1958. Een commentaar en/of analyse van de tekeningen, foto's en overzichtstekening ontbreekt.
- Muller, Bouman, Heeringa en Ketner (eds.) 1920-1959, III, nr. 1591.
- Zie vooral van Rij (ed.) 1989, 44-96. Voor achtergronden en gevolgen Heringa, Blok, Buist en Waterbolk (eds.) 1985, 174-179.
- Janssen 1977, 146.
- Zie voor deze politiek Janssen 1977, 147-149; 152-156.
- Schmedding 1899, 71-79; Heringa, Blok, Buist en Waterbolk (eds.) 1985, 193-201.
- Gedrukt bij Blok e.a. (eds.) 1896-1899, II, nr. 916. Zie ook nrs. 917, 920, 921 en 923.
- De nieuwe kastelein van Coevorden, Frederik van der Eze verklaarde toen bij zijn ambtaanvaarding dat hij dit bedrag aan de erfenamen van zijn voorganger Sweder van Rechteren had betaald: Berkenvelder (ed.) 1980-1997, II, nr. 683; Blok e.a. (eds.) 1896-1899, II, nr. 1189.
- Deze procedure is zelfs honderd jaar later nog te volgen. Zo betaalt Adolf van Rechteren bij zijn benoeming in 1496 deze 1000 oude schilden (uiteindelijk gestegen tot een bedrag van 1072 oude schilden) af aan de weduwe van zijn voorganger Johan Stelling, betaalt Rudolf van Munster bij zijn benoeming in 1505 zijn voorganger Adolf van Rechteren af, betaalt Adolf van Rechteren bij zijn nieuwe benoeming in 1512 weer de 1072 oude schilden af aan zijn voorganger Rudolf van Munster en betaalt diens opvolger Everwijn, graaf van Bentheim bij zijn benoeming in 1513 weer Adolf van Rechteren af: Officiatorum 1872, 116-117, 335-336, 414-415, 438-439. Uiteindelijk hebben de bisschoppen de oorspronkelijk toegezegde 1000 oude schilden dus nooit zelf uit de staatskas betaald.
- Blok e.a. (eds.) 1896-1899, II, nrs. 916-917.
- Blok e.a. (eds.) 1896-1899, II, nr. 876.
- Renaud 1968 en eigen waarneming.
- Renaud 1968. De vraag kan worden gesteld of deze palissades en staketsels ook niet, op zijn minst gedeeltelijk kunnen heb-

ben behoord tot de walconstructies uit de 16e eeuw, die zich volgens de kaart van van Deventer (afb. 6) ongeveer op deze positie hebben bevonden. Nadere uitwerking van de opgraving zal dit moeten uitwijzen. Helaas is geen hout bewaard gebleven. De toepassing van de dendrochronologie was in 1968 nog geen reële mogelijkheid, terwijl de C-14 dateringen voor de late middeleeuwen wegens de toen nog te grote bandbreedte en onbetrouwbaarheid als nutteloos werden beschouwd.

20 Ook in het muurwerk van deze zaal zijn naast mogelijk 15e-eeuwse baksteenmaten (25,5x 5,5 cm) ook grotere, waarschijnlijk secundair verwerkte baksteenmaten aangetroffen (30,5/31x7 cm; 27/29x 6,5 cm); Janssen 1973b, 14 en eigen waarneming.

21 Janssen 1973b, 217; Grooten 1985, 3.

22 Berkenvelder (ed. 1979), 15, 17, 44, 53, 58, 65, 66, 72, 80, 105, 120, 136, 137; De Meyer (ed.) 1968-zj (na 1979), III, 11, 24, 34.

23 Voor een overzicht van de drosten in de 15e-16e eeuw zie Bijlage 6. Voor een beknopte beperking van een gedeelte van de 15e eeuw: Heringa, Blok, Buist en Waterbolk (eds.) 1985, 204-205.

24 RAU, BA, Inv.nr. 371, p. 133. Uit de ongedateerde tekst blijkt, dat het de overdracht betreft van de inventaris van het kasteel Coevorden door de vrouw van Johan van Buchorst, kastelein en drost van Coevorden van 1405-1413 (aanstelling 11 februari 1405; Berkenvelder (ed.) 1980-1997, II nrs. 697-698) aan de nieuwe kastelein Herman van Haersolte. Herman van Haersolte aanvaardde dit ambt op 1 februari 1413; Berkenvelder (ed.) 1980-1997, II nrs. 907-908.

25 RAU, BA, Inv. nr. 173. De inventaris is gepubliceerd door van Asch van Wijck (ed.) 1855, 196-198. De transcriptie van de tekst door van Asch van Wijck is echter niet geheel correct. Uit de tekst blijkt, dat de inventaris is opgemaakt bij de overdracht van het kasteel door Herman van Haersolte als kastelein en drost van Coevorden aan zijn opvolger Dirk van Voerst. Dirk van Voerst aanvaardde zijn ambt op 12 juli 1416; Berkenvelder (ed.) 1980-1997, II nrs. 907-908.

26 GA Kampen, Oud-Archief, inv.nr. 2458. De inventaris is gedateerd Dinsdag na Lambert 1442 en bevat volgens het opschrift de goederen die Frederik van Rechteren (= Frederik van Heeren, geheten van Rechteren), kastelein, drost en rentmeester van 1416-1442 (aanstelling 12 juli 1416; Berkenvelder (ed.) 1984-1997, II nr. 907), heeft overgedragen aan zijn opvolger Aleph van Haren.

27 Berkenvelder (ed.) 1984-1997, III nr. 1813.

28 GA Kampen, Oud-Archief nr. 2458. De datering is 'op Sanct Agatendach' (= 5 februari) 1450. De inventaris van Don (ed.) 1963-1968, I, nr. 2458 stelt het stuk als geheel op deze tweede datum.

29 RAU, BA, inv.nr. 371, p. 134-137. De lijst voor Coevorden op p. 135-136. In dit artikel afgedrukt als Bijlage 3.

30 Slechts één kastelein, Seyne van de Water op het kasteel van Kuinre, wordt met naam en toenaam genoemd. De tekst suggereert, dat hij ook de opsteller van het stuk is. Seyne van de Water was als kastelein in functie tussen 1413-1421 (RAU, BA, inv. nr. 371, p. 204-206. Muller (ed.) 1917-1922, II nr. 2038 dateerde deze lijst rond 1418 op basis van het onjuiste argument, dat Seyne van de Water alleen in 1418 kastelein van Kuinre was. Gezien de data, waarop drie mogelijke andere kasteleins in functie waren, is de meest waarschijnlijke datering voor deze lijst tussen 1419 en 1421. Deze andere kasteleins worden in de lijst alleen met hun voornaam aangeduid namelijk 'Henric' op het kasteel van Diepenheim (= mogelijk Hendrik van Kuinre,

- kastelein van 1414-1421: Berkenvelde (ed.) 1980-1997, II nrs. 947-948), 'Henric' op de Slingeborg (= mogelijk Hendrik van Selwerd, kastelein van 1411-1416 en sinds 1416 in naam nog kastelein maar vertegenwoordigd door Gerwen van Batenborch: RAU, BA, inv.nr.95 en 372-1, fol. 102 vso) en 'Frederic' op het kasteel te Venebrugge (= mogelijk Frederik van Diffelt, die als kastelein optrad tussen 1419-1429: RAU, BA, inv.nr. 371, fol. 201vso-202 en inv. nr. 372-1, fol. 42vso-43).
- 31 van Kalveen 1974a.
- 32 RAU, BA, Inv.nr. 408x, fol. 16vo.
- 33 van Kalveen 1974a, 37 die deze rekening uitvoerig behandelt, gaat daar blijkbaar van uit.
- 34 Voor waakhorns op middeleeuwse kastelen zie Janssen 2002.
- 35 Over het algemeen is een 'spyker' in de tweede helft van de 15e eeuw in Oost-Nederland geëvolueerd van een eenvoudige opslagplaats voor graan tot een apart omgrachte toren of woonhuis: Janssen 1996, 99. Een apart torentje voor Peter de Poorter (= de poortwachter?) binnen het kasteelcomplex is echter moeilijk te begrijpen.
- 36 Waarschijnlijk was de situatie in 1413 gelijk aan 1416, omdat dezelfde hoeveelheid zwavel en salpeter, die in 1416 op de zolder boven de zaal lag ook in 1413 werd vermeld, maar toen met de veel vagere omschrijving 'open huysze'. Het ligt echter voor de hand dat deze voorraad ook in 1413 al in hetzelfde vertrek, dus op de zolder boven de zaal, opgeslagen was.
- 37 In de inventaris staat 'Item op den (kel = doorgestreep) bone boven de camer'. Van Asch van Wijck heeft in 1855 het eerste gedeelte van deze mededeling kennelijk in zijn geheel als een verschrijving beschouwd. Hij geeft als transcriptie namelijk 'Item boven de camer': Van Asch van Wijck (ed.) 1855, 197.
- 38 Van Asch van Wijck las hier in 1855 'blochues'. Thans is de eerste lettergreep van dit woord door waterschade onleesbaar geworden. Bovendien is het beschadigde gedeelte verder onleesbaar geworden door het tijdens de conservering te beplakken met rijstpapier. Het lijkt niet uitgesloten dat hier als eerste lettergreep 'poerthues' gestaan heeft.
- 39 De windrichtingen kunnen voor verwarring zorgen. In de rekening over 1489/90 wordt de vleugel met de nu nog bestaande ronde toren als oost-west vleugel gerekend met de ronde toren aan de westzijde.
- 40 RAU, BA, Inv.nr. 408x, fol. 17-18.
- 41 De drost Johan Stelling heeft '...twe nye boene laten maken, den enen onder den anderen, boven an dat oestereynde van den nijen huse, ende ene slaapkamer laten bereyden daer die knechten slapen sullen'. RAU, BA, Inv. nr. 408x, fol. 17. Zie ook van Kalveen 1974a, 37-38 en Grooten 1985, 3.
- 42 van Kalveen 1974b, 230-234, 238, 241-247, 252-253, 279; Grooten 1985, 3-4.
- 43 Nijhoff (ed.) 1830-1875 [6 dln.], VI-2 nr. 1147, noot 1. De bisschoppelijke drost Frederik van Twickel werd hierbij gevangengenomen Op 24 maart 1523 werd hij weer vrijgelaten: Nijhoff (ed.) 1830-1875 [6 dln.], VI-2 nr. 2184. Struick 1960, 285, suggereert dat de verovering plaats vond in 1523.
- 44 Johan van Selbach werd op 10 november 1522 door Karel van Gelre tot drost in Coevorden benoemd: Nijhoff (ed.) 1830-1875, 6 dln., VI-2 (1862), nr. 1152. Zie ook van Hasselt (ed.) 1807, I, 460-461 en II, 334-336.
- 45 RA Gelderland, Hertogelijk Archief, inv nr. 1323.
- 46 Grooten 1985, 7.
- 47 Janssen 1996, 107-109; Janssen, Hoekstra en Olde Meierink 2000. Een met Coevorden vergelijkbaar geval is de aanleg door

- de Geldersen van een enorme wal rond het eveneens in deze periode (1527) veroverde kasteel 'Ter Eem. Deze wal werd na de herovering door de Bourgondiërs voltooid: Janssen 1981, 309.
- 48 Grooten 1985, 6.
- 49 Janssen 1972, 8; Janssen 1973b, 217.
- 50 ARA 's-Gravenhage, Ambtenaren Centraal Bestuur, inv.nr. 925 fol. 13 en inv. nr. 936.
- 51 Grooten 1985, 7 heeft berekend dat in de periode 1536-1538 in totaal ca. 2250 werkdagen zijn besteed tegenover 17100 werkdagen in de Gelderse periode 1523-1529.
- 52 ARA, Rekenkamer, Registers Inv.nr. 659c en nr. 659ijx. De inventaris, gedateerd 25 juli 1547, is bij dit artikel afgedrukt als Bijlage 5.
- 53 Deze gevangenis wordt alleen vermeld in de inventaris van 7 juli 1547, niet in die van 25 juli 1547.
- 54 In de inventaris van 25 juli wordt nog een aparte 'stove' vermeld, maar in de inventaris van 7 juli staat op deze plaats 'dros-ten stove'.
- 55 Janssen 1973a, 207. Voor vergelijkbare mezekouwen aan het kasteel Ter Eem in 1528 vergelijk Janssen 1981, 311.
- 56 Grooten 1985, 10-11.
- 57 Janssen 1973b, 227; Grooten 1985, 13.
- 58 Janssen 1972, 8-9; Janssen 1973b.
- 59 Mogelijk hetzelfde uurwerk komt ook in de rekening uit 1544-45 voor: Janssen 1973a, 208.
- 60 Janssen 1973b, 226-228; Grooten 1985, 13-14.
- 61 Janssen 1973a, 210. De inventaris, die in 1541 van 'meester Hans Schmydt' werd aangekocht (o.a. 2 voorhamers, 1 'syedthamer', 2 'speerhaeken', 12 grote en kleine tangen, 1 'boelthamer', 5 kleine hamers, 5 stempels en beittels, 6 nagelgaten [= aambeeld voor smeden van spijkers], 2 bankschroeven, 12 vijlen, 6 kleine vijlen en een aambeeld) vinden we bijna onge wijzigd terug in de inventaris uit 1547. Zie Bijlage 5.
- 62 Janssen 1972, 9; Janssen 1973b, 220.
- 63 Janssen 1973b, 227; Grooten 1985, 13.
- 64 De tekening is afgebeeld op een (ongepagineerde) foto bij Janssen 1973b.
- 65 Waarom de naam van de 'Sallandse Bergvrede' veranderd zou zijn in 'Blauwe Toren', kan niet met zekerheid worden bepaald. Er zijn twee mogelijkheden. Of de naam is afkomstig van de Gelderse bezetting en daarna gehandhaafd of is tot stand gekomen na de Bourgondische herovering in 1536. In beide gevallen zal er geen behoefte hebben bestaan de naam Sallandse landvrede met zijn reminiscenties aan het bestaan van het Sticht als onafhankelijke staat te handhaven.
- 66 Stoelpijl is waarschijnlijk een verschrijving voor schoef pijl.
- 67 Het huis te Lage was een ander oorspronkelijk bisschoppelijk, in 1547 keizerlijk kasteel in Twente.

■ Literatuur

Afkortingen onuitgegeven bronnen

ARA	<i>Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage</i>
RAU	<i>Rijksarchief Utrecht</i>
BA	<i>Bisschoppelijk Archief</i>
GA	<i>Gemeente Archief</i>

Uitgegeven bronnen

- Asch van Wijck, Jhr. A.M.C. van (ed.), Inventaris van het krijgsmateriaal en ander huisraad, aanwezig op de bisschoppelijke sloten ter Eem, Vredeland en Koeverdoren, eene bijdrage vooral belangrijk voor de kennis van het middeleeuwsch geschutwezen, *Kronijk van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 11, 1855, 192-198.
- Berkenvelde, F.C. (ed.) 1979, *Maandrekening van Zwolle 1411, Zwolle* 1979.
- Berkenvelde, F.C. (ed.), *Zwolsche Regesten*, Zwolle 1980-1997 (6 dln.).
- Blok, P.J. e.a. (eds.), *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, Groningen 1896-1899 (2 dln.).
- Don, J. (ed.), *De archieven der gemeente Kampen*, Kampen 1963-1968 (3 dln.).
- Hasselt, G. van (ed.), *Gelders Maandwerk*, Arnhem 1807 (2 dln.).
- Koch, A.C.F. (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I, 's-Gravenhage* 1970.
- Meyer, G.M. de (ed.), *De stadsrekeningen van Deventer 1394-1440*, Groningen-Utrecht 1968-z.j. [=na 1979] (6 dln.).
- Muller Fzn., S. (ed.), *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht 722-1528*, Utrecht 1917-1922 (3 dln. + Indices).
- Muller Fzn., S., A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner (eds.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, 's-Gravenhage* 1920-1959 (5 dln.).
- Nijhoff, I.A. (ed.), *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnhem 1830-1875 (6 dln.).
- Officiatorium Frederici de Baden, *Werken Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 9, Deventer 1872.
- Rij, H. van (ed.), *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen. Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus*. Ingeleid, uitgegeven en vertaald door Hans van Rij, Hilversum 1989.

Literatuur

- Grooten, J., Het kasteel van Coevorden in de zestiende eeuw, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 102, 1985, 1-20.
- Heringa, J., D.P. Blok, M.G. Buist en H.T. Waterbolk (eds.), *Geschiedenis van Drenthe*, Meppel-Amsterdam 1985.
- Janssen, C.F., *Het kasteel van Coevorden*, Coevorden 1972.
- Janssen, C.F., Krijgsvoorbereidingen op het Huis te Coevorden, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 90, 1973a, 205-212.
- Janssen, C.F., De restauratie van het kasteel te Coevorden. Een verantwoording, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 90, 1973b, 213-232.
- Janssen, H.L., The castles of the bishop of Utrecht and their function in the political and administrative development of the bishopric, in: *Chateau Gaillard. Etudes de castellologie médiévale VIII*

- (Actes du colloque international tenu à Bad Münsterreifel 30 aout-4 septembre 1976) Caen 1977, 135-157.
- Janssen, H.L. en A.D. Verlinde, *Holten, het bisschoppelijk kasteel De Waardenborg* (Archeologische Monumenten in Nederland, 6), Bussum-Amersfoort 1977.
- Janssen, H.L., De fortificaties van Ter Eem 1528-1553 en het ontwerp van Rombout Keldermans, in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman (eds.), *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 302-318.
- Janssen, H.L., Het verdwenen bisschoppelijk kasteel Stoutenburg bij Amersfoort (1259-1543), in: *Castelloica. Verkenningen en mededelingen van de Nederlandse Kastelen Stichting* II, 1988-1992 (1990), 120-139.
- Janssen, H.L., Het bisschoppelijk kasteel Vreeland ca. 1258-ca. 1700, in: *Castelloica. Verkenningen en mededelingen van de Nederlandse Kastelen Stichting* III, 1993-1999, (1993-1994), 31-72 [NB: Het tweede gedeelte, pp. 49-72 is gepubliceerd in 1994].
- Janssen, H.L. Ter Eem, in: B. Olde Meierink, G. van Baaren, R.G. Bosch van Drakestein e.a. (eds.), *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, 187-191.
- Janssen, H.L., m.m.v. D.G.M. Hermans, Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen, in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink (eds.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 15-111.
- Janssen, H.L., T.J. Hoekstra en B. Olde Meierink, Fortification of Castles in the Northern Netherlands during the Gelre-Habsburg conflict (1492-1543), in: *Château Gaillard. Etudes de castellologie médiévale XIX* (Actes du colloque international de Graz [Autriche], 22-29 août 1998), Caen 2000, 123-148.
- Janssen, H.L., Een wachthoorn uit het kasteel de Nieuwborg (gem. Alkmaar), in: P.J. Wolterling, W.J.H. Verwers, G.H. Scheepstra (eds.), *Middeleeuwse Toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65e verjaardag*, Hilversum 2002, 183-200.
- Kalveen, C.A. van, Het beheer van het drost- en rentambt Coevorden en Drenthe in de vijftiende eeuw, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 91, 1974a, 20-50.
- Kalveen, C.A. van, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe 1483-1520* (Bijdragen XXXVI van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht; dissertatie Utrecht 1974), Groningen 1974b.
- Renaud, J.G.N., Coevorden, *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6e serie, 11, 1958, kol. 193, 225; idem, 12, 1959, kol. 21.
- Renaud, J.G.N. Coevorden, *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 67, 1968, 83-84.
- Schmedding, L.C.M., *De regering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht*, (diss.) Leiden 1899.
- Struick, J.E.A.L., *Gelre en Habsburg 1492-1528* (Werken van de Vereeniging Gelre nr. 30), Arnhem 1960.

Het huis te Heenvliet

Onderzoek naar de bouwfaserings- en architectuur en studie naar functie en gebruik

E.D. Orsel en L.J. Smals

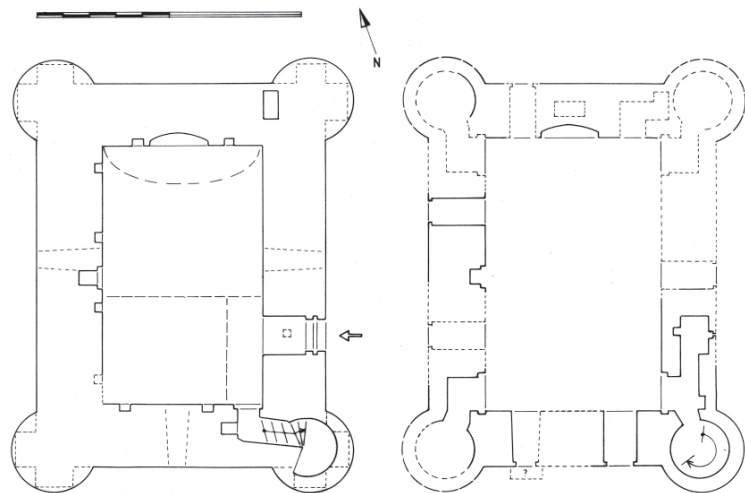
■ **Introductie**

Doel van dit onderzoek was allereerst het inmeten van twee gevels voorafgaande aan herstelwerkzaamheden. De tweede doelstelling was om meer duidelijkheid te krijgen over de bouwfasen en de inrichting van de oorspronkelijke toren.

De uitkomst hiervan leidde naar de vraag wat de inrichting kon vertellen over de functie en het gebruik van de toren, zowel maatschappelijk als bouwkundig. Uit dit onderzoek komt de grote toren van Heenvliet naar voren als een gebouw van internationale allure dat ons enkele unieke inzichten geeft in het denken en plannen van de middeleeuwer.

■ Inleiding

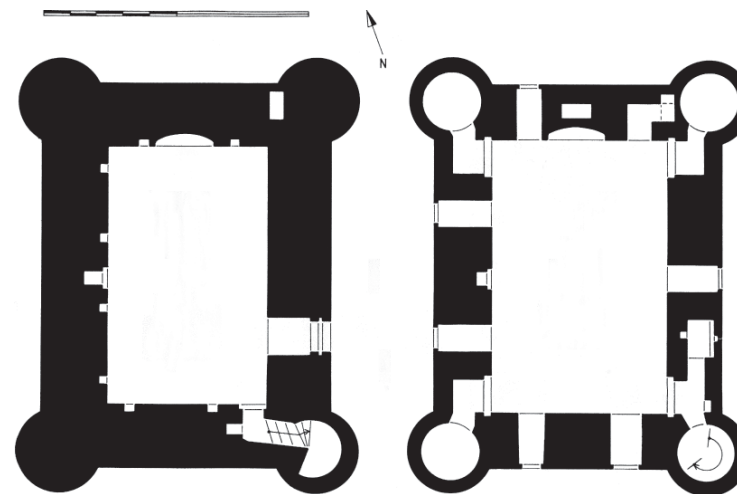
Ten zuidwesten van het stadje Heenvliet op het eiland Voorne-Putten ligt de ruïne van het huis te Heenvliet, ook bekend onder de a-historische naam Ravenstein (afb. 1, 2 en 8).¹ De ruïne is in bezit van de stichting 'Stede en Vrije Heerlijkheid Heenvliet'.² Heenvliet is tot een ruïne vervallen nadat de watergeuzen de toren in 1572 in brand staken. Misschien moeten we ze hier wel dankbaar voor zijn. Aan het einde van de 16e eeuw zijn de normen voor comfortabel wonen namelijk bijgesteld. De toenmalige heer van Heenvliet heeft misschien hierdoor wel afgezien van de wederopbouw van de toren, maar ook geldgebrek en de politieke verhoudingen tijdens de Tachtigjarige Oorlog kunnen hierbij van invloed zijn geweest. Zo is Heenvliet doorlopende modernisering bespaard gebleven. Niet dat er geen verbouwingen zijn geweest: de toren is niet alleen zelf verbouwd, hij werd ook naar twee zijden uitgebreid. Deze overigens middeleeuwse uitbreidingen zijn nu nagenoeg verdwenen en

van de toren zelf is de 13e-eeuwse architectuur beeldbepalend gebleven. Als onverstoord stille getuige van de pretenties van de heer van Heenvliet en als ware exponent van het begrip kasteel moet de toren dan ook worden geclassificeerd als een belangrijk Nederlands monument.

In de jaren '60 van de 20e eeuw is onder leiding van C.J. Bardet van de RdMz een ingrijpende maar zorgvuldige restauratie uitgevoerd. De aanleiding hiervoor was ernstige schade als gevolg van inundatie in de Tweede Wereldoorlog (1944) en van de watersnoodramp uit 1953.³ Tezelfdertijd is door J.G.N. Renaud archeologisch onderzoek verricht, waarbij

Afb. 1. Reconstructie van de plattegronden van de begane grond (links) en de verdieping (rechts) op basis van de nog in situ aanwezige bouwsporen. De verdwenen of niet gedocumenteerde delen zijn met onderbroken lijnen weergegeven. Tekening E.D. Orsel naar opmeting en onderzoek auteurs.

Afb. 2. 'Ideaal'-reconstructie van de plattegronden van de begane grond (links) en de verdieping (rechts). Tekening E.D. Orsel naar opmeting en onderzoek auteurs.

belangrijke feiten aan het licht zijn gekomen.⁴ In het voorjaar van 2000 tot en met februari 2001 werden met tussenpozen onder toezicht van W. Polman opnieuw consolidatiewerkzaamheden uitgevoerd. Dit maakte het mogelijk de ruïne aan een nader bouwhistorisch onderzoek te onderwerpen. Doel van dit onderzoek was allereerst het inmeten van de zuid- en westgevel en het scheiden van het restauratiewerk van het oorspronkelijke werk. Dit is van belang voor het beheer van de toren. De tweede doelstelling was om meer duidelijkheid te krijgen over de bouwfasen en de inrichting van de oorspronkelijke toren. Als resultaat hiervan kon de oorspronkelijke toestand van de eerste verdieping worden gereconstrueerd. Hiervan is een plattegrond vervaardigd (afb. 1 en 2). Ten slotte is gekeken naar wat de inrichting en de architectuur

zeggen over de functie en het gebruik van de toren. Voor wat betreft dit laatste is ook gekeken naar de maatschappelijke positie van de bouwheer.⁵

Ten eerste zal in dit artikel de historie met betrekking tot het ontstaan van de heerlijkheid en het huis worden behandeld. Vervolgens zal de ruïne uitgebreid bouwhistorisch worden toegelicht, waarop ten slotte het kasteel in een breder castellologisch kader zal worden geplaatst. In dit artikel wordt voor torens als Heenvliet ook wel de term residentiële toren gebruikt. De term wordt nader toegelicht in de paragraaf 'Het huis Heenvliet in een breder kader'.

■ Historie

Het ontstaan van de heerlijkheid

Voorne-Putten bestaat uit een smalle duinstrook aan de westzijde met ten oosten daarvan een relatief jong zeekele gebied. Na vroege bewoning op kreekruggen, begon aan het begin van de 11e eeuw de bedijking

Abt. 3. De zuidwesthoek van het kasteel, zoals getekend door Roghman d.d. 1647. Zichtbaar zijn de uitkragingen op het bovenste niveau van de toren. Teylers Museum, Haarlem. Foto: RDMZ.

en ontginning van de eilanden Voorne en Putten. De streek waarin het eiland Voorne zich bevindt, is tijdens de Middeleeuwen getroffen door duin-doorbraken en overstromingen. Als gevolg hiervan is het landschap van vóór de Middeleeuwen grotendeels verloren gegaan. Het huidige profiel van de ondergrond van Heenvliet kent een opbouw met een onderste afzetting uit de Calais V-periode gemengd met zand en daarop Hollandveen. De laatste laag is neergelegd in de Duinkerken III A-periode. Deze laatste laag dateert uit omstreeks de tweede helft van de 12e eeuw en zal zijn gelegd door overstromingen vanuit de Bernisse.⁶ Na het dichtslippen van de Bernisse in de 16e eeuw groeiden de eilanden aan elkaar.⁷ De heren van Voorne en Putten vergrooten hun gebied stelselmatig door inpoldering en ontginningen. De ontginningen werden waarschijnlijk in eerste instantie uitgevoerd door Vlaamse kloosters van de Orde der Cisterciënsers.⁸ Oostvoorne wordt als een van de oudste ontginningskernen beschouwd, van waaruit in oostelijke richting Voorne is ontgonnen. Ook de pol-

der Heenvliet behoort tot deze vroegste ontginningen uit de 11e en 12e eeuw.⁹ De nederzetting Heenvliet is volgens Don vermoedelijk ontstaan als haven aan de in de Middeleeuwen belangrijke scheepvaartroute de 'Bernisse'.¹⁰ In 1469 verkreeg Heenvliet stadsrechten, maar als gevolg van de Sint-Elisabethsvloed uit 1421 had de Bernisse als vaarroute zijn belang verloren en was bovendien gaan verzanden.¹¹ Mede hierdoor is Heenvliet nooit verder uitgegroeid.

Politiek gezien behoorde Voorne in de 13e eeuw tot het Zeeland beoosten de Schelde en het werd door de heer Van Voorne in leen gehouden van de graaf van Holland. Het hof van Voorne was gevestigd in de burcht te Oostvoorne: een omgracht motte-kasteel.¹²

Met de dood van Machteld van Voorne viel het gebied in 1372 terug aan de graaf van Holland. Zeeland bewesten de Schelde echter vormde een voortdurend twistpunt tussen de graven van Holland en Vlaanderen.

In 1167 werd door voornoemde graven tot een gemeenschappelijke soevereiniteit (condominium) besloten en sindsdien traden zij gezamenlijk op. In 1265 werd dit verdrag opgeheven ten nadele van de graaf van Holland die nu leenman van de graaf van Vlaanderen werd. In 1323 werd ook dit verdrag weer ontbonden en volgde een periode waarin de graaf van Holland het alleenrecht over dit gebied had.

De belening met Heenvliet

Het geslacht Heenvliet is ontstaan uit het geslacht Van Voorne. Hugo I van Heenvliets vader was Dirk van Voorne die zijn broer Hugo als heer van Voorne opvolgde. Hugo van Voorne, oudste zoon uit de derde generatie van het geslacht Van Voorne, droeg op 29 maart 1213 de hoge heerlijkheid Voorne op aan de Engelse koning Jan I Plantagenet (Jan 'Zonderland' 1199-1216).¹³ Dit in navolging van graaf Willem I van Holland (1203-1222) die op de zelfde datum verklaard had leenman van de Engelse koning te zijn geworden.¹⁴ Hiermee, zoals Lenselink en Monna treffend verwoordden, begaven beiden zich in de 'grote politiek'. Willem I was in januari 1213 beleend met Holland door keizer Otto IV van Brunswijk (1198-1215).¹⁵ Jan I en zijn neef Otto IV waren bondgenoten in de strijd tussen de Plantagenets en de Capetingers en in de gerelateerde strijd tussen de Welfen en de Staufen. Otto hoorde bij de Welfische partij. Een en ander mondde uit in de slag bij Bouvines (1214) tegen de Franse koning Filips II 'Augustus' Capet, (1180-1223). De laatste oorkonde waarin Hugo van Voorne voorkomt, als getuige van de graaf, dateert uit december 1213. Lenselink en Monna opperen de mogelijkheid dat Hugo tijdens de slag bij Bouvines (1214), strijdend aan de zijde van de Engelse koning, of in Franse gevangenschap om het leven is gekomen. Dit laatste kan ook in 1216 zijn gebeurd. Hugo's broer Dirk van Voorne (1213/1216-1229), de eerstvolgende heer van de hoge heerlijkheid Voorne en burggraaf van Zeeland, was gehuwd met Alverade van Kuik.

Hun eerste zoon Hendrik (1229-1259/61) volgde zijn vader Dirk op als heer van Voorne en burggraaf van Zeeland. Hun tweede zoon Hugo werd beleend met Heenvliet. Deze belening zou ergens na december 1213 dan wel december 1216, maar vóór 20 november 1229 moeten hebben plaatsgevonden, zijnde de sterfdatum van Dirk.¹⁶

De oorkonde van deze belening is verloren gegaan. Dat Hugo beleend is door Dirk blijkt echter uit de bekrachtiging hiervan door zijn broer Hendrik op 2 januari 1254. Hugo werd beleend met de heerlijkheid Heenvliet inclusief het ambacht en de hoge en lage rechtsmacht, 'zoals hij het had ontvangen van onzen beminden vader'. Tevens werd Hugo jaarlijks 30 mark rentegeld uit de bede van Walcheren toegekend.¹⁷ Ook deze oorkonde is verloren gegaan. De tekst is overgeleverd via een aantal latere afschriften. Het bestaan van een oorkonde van de belening van Hugo door Dirk, valt ook nog op te maken uit een oorkonde van 31 december 1328.¹⁸ Deze belenings-oorkonde en de oorkonde van 2 januari 1254 worden namelijk in de oorkonde van 1328 omschreven als: brieven van heer Dirk en heer Hendrik. Terwijl Hendrik de belening op 2 januari 1254, ten gunste van Hugo hernieuwde, deed deze op of rond dezelfde datum afstand van al zijn aanspraken op de heerlijkheid Voorne. Van deze oorkonde is geen origineel of afschrift bewaard gebleven. Dat deze oorkonde bestaan heeft, blijkt uit een latere beschrijving hiervan: '... Hugu des heren broeder van Voirme vertidet up alle die heerscippie van Voirme mid hoeren toebehoeren'.¹⁹ Bij opvolging van zowel de heer van Voorne als de heer van Heenvliet lijkt de belening met Heenvliet elke keer te worden bekrachtigd. De eerste keer gebeurt dit zoals boven genoemd in 1254, maar ook overgeleverd is de bekrachtiging door Machteld van Voorne ten gunste van Hugo III (1345) en die van Hugo IV (1364).²⁰ Na het overlijden van Machteld is de belening van Hugo IV nogmaals bekrachtigd in 1375 door hertog Albrecht van Beieren, graaf van Holland (1358-1404).²¹

Bouwheer en datering

Van de heren van Heenvliet is geen enkel charter bewaard gebleven waarin het huis zelf genoemd wordt.

Op basis van de belening van Hugo met de heerlijkheid Heenvliet, in combinatie met de bijzondere architectuur van de toren, wordt er in dit onderzoek echter van uitgegaan dat Hugo I, heer van Heenvliet, aangemerkt moet worden als bouwheer van de gelijknamige toren. Vervolgens ligt het in de lijn der verwachting dat Hugo's belening met Heenvliet aan het einde van Dirks bewind heeft plaatsgevonden, vermoedelijk kort voor 20 november 1229. Hiermee mag de aanvang van de bouw misschien rond het voorjaar van 1230 verondersteld worden. Uit het vergelijken van dit jaartal met het metselwerk valt op te maken dat een dergelijke datering binnen de – op zich ruimere – marge valt die op het ogenblik in de bouwhistorie wordt gehanteerd. Op de datering komen we bij de bouwhistorische beschrijving nog terug. De architectuur wordt besproken in de paragraaf 'Heenvliet in een breder kader'.

De residentie van Hugo I en overige huizen

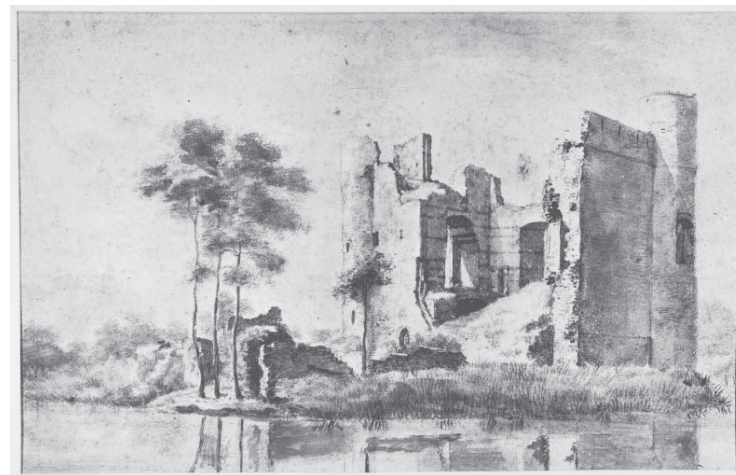
Afgezien van de residentie van Hugo I zijn er in de 13e eeuw nog vier huizen gebouwd. Eén ervan is het verdwenen kasteel Bleydestein. Alvorens we verder gaan met Heenvliet is het wenselijk eerst wat uitgebreider in te gaan op Bleydestein, omdat Bleydesteyn waarschijnlijk ouder was dan Heenvliet. Hieruit zou namelijk kunnen volgen dat Bleydestein ook door Hugo I kan zijn gebouwd en als diens residentie heeft gediend. Na de behandeling van Bleydestein volgt een korte bespreking van de overige huizen.

In 1967 is door Hoek een omgracht terrein opgegraven dat het restant van Bleydestein moet zijn. Hij stelde vast dat dit terrein in twee fasen tot stand was gekomen. Omdat op het midden ervan niets van bebouwing of fundering gevonden is, concludeerde Hoek dat dit terrein het restant is van een mottekasteel.²² Op basis van de afmetingen van de oudste fase van het terrein (30x25m), maakte hij vervolgens een reconstructie van een veronderstelde motte met toren.²³ Dit terrein, dan wel restant van een motte, bleek vervolgens te zijn vergroot met het oppervlak van de oorspronkelijke gracht, volgens Hoek in het derde kwart van de 14e eeuw. Hoek stelde vast dat de oorspronkelijke motte moet zijn vergroot. De vergrote motte werd hierbij voorzien van een mogelijk

veelhoekige weermuur die gefundeerd was op steentassen aan de basis van de oorspronkelijke motte. Bleydestein werd in 1418 verwoest.²⁴ Uit Hoeks bevindingen wat betreft de tweede fase, blijkt duidelijk dat hier sprake is van de resten van een kasteel. Zoals het rapport is opgesteld lijkt het ook om een mottekasteel te gaan. Op basis van de opgravingsresultaten en documentatie zoals gepresenteerd in dit rapport, is het echter moeilijk om onafhankelijk met eenzelfde zekerheid tot een gelijklopende conclusie te komen.

In het rapport uit 1967 van voornoemde opgraving noemt Hoek ook het huis te Heenvliet dat hij aan Hugo I toeschrijft en als diens residentie ziet. In dit rapport stelt Hoek ook dat Bleydestein al bewoond was in de tweede helft van de 13e eeuw. Dit op basis van de archeologische vondsten uit de eerste gracht.²⁵ In een kort verslag uit 1969, volgend op een opgraving rond het huis Blickstein, bespreekt Hoek nogmaals de ontwikkeling van de huizen in de heerlijkheid Heenvliet. Hij stelt nu dat Bleydestein het oudste huis is. De oudste scherven uit de eerste gracht kunnen namelijk worden teruggedateerd van de tweede helft naar de eerste helft van de 13e eeuw. Hieruit trekt Hoek de conclusie dat Bleydestein dan aan Hugo I moet worden toegeschreven en door hem kort na de belening in 1229 moet zijn aangelegd. Heenvliet zou gebouwd zijn na het overlijden van Hugo I (ca. 1271) door zijn tweede zoon Hugo 'Vornekine'. Dit zou gebeurd zijn tijdens het bewind van diens oudste broer Dirk.²⁶ In 1972 stelt Hoek de zaken nog wat bij. Bleydestein blijft de residentie van de Hugo I, maar de belening zou nu rond 1220(?) hebben plaatsgevonden.²⁷ Het huis te Heenvliet zou rond 1260 door een 'jonge' zoon van het geslacht van Heenvliet zijn gebouwd.²⁸ Doordat Hoek het schervenmateriaal vroeger kon dateren dan eerder was gedaan, voelde hij zich waarschijnlijk ook genoodzaakt om zijn eerste interpretatie van de ontwikkeling van de huizen te Heenvliet te herzien.

Toch verdient deze eerste interpretatie de voorkeur. Een belangrijk en tastbaar argument hiervoor is de bijzondere architectuur van de huidige toren. Daarbij komt dat een vroege bewoning van Bleydestein ook nog anders verklaard kan worden. Een mogelijkheid die Hoek niet noemt, is dat de eerste fase van dit

omgrachte terrein aan de heer van Voorne zelf kan hebben behoord. Er kan een facilitair gebouw zijn geweest of een motte. In die hoedanigheid kan het bezit van Hugo III van Voorne zijn geweest, waarmee hij ook aan de oostgrens van zijn gebied een post had, eventueel beheerd door een functionaris. Een andere mogelijkheid is dat dit goed, al of niet met bebouwing, werd beheerd danwel in leen gehouden door diens broer Dirk voordat Hugo III (voortijdig) overleed. Over een eventueel gebouw van de eerste fase valt niets te zeggen. Op basis van gevonden restanten, afkomstig van de tweede fase, reconstrueerde Hoek een kasteel dat gelijkenis vertoont met Voorne. Een dergelijk kasteel zou in verband gebracht kunnen worden met de heer van Heenvliet. Mocht deze reconstructie inderdaad legitiem zijn, dan dateert de tweede fase volgens Hoeks eigen zeggen echter pas uit het laatste kwart van de 14e eeuw. Dit huis kan daarom niet van Hugo I zijn geweest, aangezien deze al rond 1271 was overleden. De mogelijkheid dat Bleydestein als motte- of rond kasteel dan wel omgrachte hofstad oorspronkelijk

Afb. 4. Het kasteel vanuit het noordoosten, zoals getekend door Roghman d.d. 1647. De zuid-oosttoren lijkt op hetzelfde niveau uit te kragen als de overige torens. Dit zou hem even hoog maken. Op dezelfde hoek staat op weergangniveau een gedeelte van de binnenmuur van de overdekte weergang. Aan de noordzijde is van deze weergang de borstwering met verticale sleuven zichtbaar. Gemeente Archief Rotterdam.

van de heer van Voorne is geweest, lijkt in ieder geval beter aan te sluiten op de latere geschiedenis. De veronderstelling is dan ook dat Bleydestein na de belening van Hugo in de heerlijkheid Heenvliet is komen te liggen en niet door Hugo, maar door een van Hugo's jongere broers betrokken is. Die hadden tenslotte ook recht op een erfdeel. Dat familie van de heer van Heenvliet, tenminste in later tijd, het kasteel ook daadwerkelijk bewoond heeft, blijkt uit dat wat we weten van de bezitsgeschiedenis. Hoek, zowel als Ros-de Korte en 't Hart, zien Jan II met zekerheid als heer van Bleydestein in het

midden van de 14e eeuw.²⁹ Deze Jan II is een (half) broer van Hugo III, heer van Heenvliet.³⁰ Zweder van Heenvliet volgt zijn vader Jan II op als heer van Bleydestein en verkoopt het kasteel met eigen leenkamer kort voor de vernietiging in 1418 aan Jan van Heenvliet-van der Capelle.³¹ Hiermee komt Bleydestein in bezit van de heer van Heenvliet. Ros-de Korte veronderstelt dat Jan II Bleydestein van zijn vader Jan I, heer van Heenvliet heeft geërfd, samen met een aandeel in de hoge heerlijkheid, op voorwaarde dat hij het in leen zou houden van zijn oudere broer (Hugo III). Dit zou een logische herhaling van zetten kunnen zijn waarbij Hugo I als eerste heer van Heenvliet een broer beleent met Bleydestein en een eigen stuk grond.³² Hoek en Ros-de Korte stellen dat Bleydestein leenroerig was aan de heren van Heenvliet.³³

Tot slot volgt hier nog kort de bespreking van de overige huizen. Ten zuidwesten van de nederzetting Heenvliet heeft Blickstein gelegen. De opgraving van Hoek in 1967 geeft drie fasen van bebouwing op een omgracht terrein. Van de eerste fase resteren alleen bakstenen van een vergelijkbare maat als het huis te Heenvliet. De tweede fase werd gedateerd als XIVc met herbouw in XVa.³⁴ In 1972 geeft hij bij een reconstructie van de eerste fase XIIIc op als datering voor een woon-toren van 7,50x7,50m.³⁵ In de 14e eeuw werden daar Wielestein, hoogstwaarschijnlijk ten noorden van Heenvliet, of minder waarschijnlijk ter plaatse van het huidige Ambachtsherenhuis, en Leeuwesteyn, verder ten zuidwesten, aan toegevoegd.³⁶ Aan het einde der Middeleeuwen verloren alle huizen hun woonfunctie. Dit was ook bij het huis te Heenvliet het geval, waarbij de heer ging resideren in het ambachtsherenhuis. Oorspronkelijk hebben al deze huizen als onderkomen voor de groeiende familie van Heenvliet gediend, zoals Hoek in 1967 al heeft vastgesteld.³⁷

Genealogie van het geslacht Heenvliet

De genealogieën van de geslachten Van Heenvliet en Van Cruyningen zijn in 1949 behandeld door de archivaris G. 't Hart.³⁸ In 1967 is hierop een aanvulling verschenen door G. Ros-de Korte.³⁹ De laatste aanvullingen dateren van 1978 en zijn van J. Kort en

betreffen vooral de derde en vierde generaties van het geslacht Van Heenvliet.⁴⁰

Hugo I van Heenvliet huwde Justine, waarschijnlijk Justine van Heeze (...-1258).⁴¹ Dit huwelijk bracht naast de twee zoons Dirk I en Hugo II een dochter Elisabeth voort. Volgens zowel Kort als 't Hart overlijdt Hugo I in ca. 1271. Zijn oudste zoon Dirk I volgt hem op. Dirk I huwde in 1277 Elisabeth van Collegem. Dit huwelijk bleef kinderloos. Kort vermoedt dat Dirk in 1288 of 1289 is overleden.⁴² Hij wordt opgevolgd door zijn jongere broer Hugo II 'Vornekine'. Met deze bijnaam wil voornoemde Hugo kennelijk zijn bloedverwantschap met het huis van Voorne onderstrepen: met 'Vorne' zal het geslacht Voorne bedoeld worden en 'kine' zal hetzelfde betekenen als het Engelse akin (verwant). Hugo II Vornekine was gehuwd met Geile van Kampen. Uit dit huwelijk zijn twee zoons geboren: Jan I en weer een Hugo. In 1307 wordt Jan I beleend met de heerlijkheid. De naam Jan komt hier voor het eerst bij de heren van Heenvliet voor. Kort veronderstelt dat Hugo en Geile hun zoon vernoemd hebben naar een telg van het Hollandse gravenhuis, in dit geval Jan. Deze vernoeming naar het gravenhuis is later ook bij het huis van Voorne voorgekomen.⁴³ Jan I is heer van Heenvliet tot 1344 of 1345. Deze Jan blijkt volgens Kort twee keer gehuwd te zijn geweest. Van Jans eerste vrouw is alleen de achternaam bekend, namelijk Uten Goye. Van zijn tweede vrouw is de gehele naam vooralsnog onbekend. De oudste zoon van Jans eerste huwelijk, Hugo III, wordt rond Pasen 1345 met Heenvliet beleend.⁴⁴ Hugo heeft verder nog twee broers, te weten Zweder en Dirk en een zuster Jutte. Uit het tweede huwelijk van Jan I werden drie zoons geboren: Jan II, Albert en Gillis. Zowel Kort als 't Hart laten de oudste zoon uit dit tweede huwelijk, namelijk Jan II, huwen met Aleid van Borssele. Laatst genoemde Jan wordt heer op Bleydestein genoemd.

't Hart noemt 1364 als overlijdensdatum voor voornoemde Jan, terwijl Kort hem nog tegenkomt in 1387. Maar nu terug naar Hugo III. Kort geeft Elisabeth van Cruyningen op als naam van de tot nu toe onbekende vrouw van Hugo III. De uit dit huwelijk geboren zoon Hugo IV was heer van Heenvliet van

1364 tot 1409. Hij was gehuwd met Elisabeth van Polanen, vrouwe van Capelle.⁴⁵ Op 6 oktober 1402, na de dood van haar broer Philip, erfde Elisabeth Capelle, Polanen en Nieuwerkerk. Zij overleed op 26 juli 1404. Hun zoon Jan van Heenvliet-van Capelle volgde zijn vader in 1409 op en was heer van Heenvliet van 1409-1436. Hij was gehuwd met Heilwich van Borssele. Zij hadden een zoon, Frank, maar deze overleed vóór zijn vader. Jan overleed in 1436. Zijn broer Adriaan was al zonder een zoon te hebben gekregen overleden. Hiermee was het geslacht Heenvliet in mannelijke lijn uitgestorven. Hun zuster bracht de heerlijkheid mee in het huwelijk met Adriaan van Cruyningen, die zo de nieuwe heer van Heenvliet werd.⁴⁶

Financiën en maatschappelijke status

Dirk van Voorne, de vader van Hugo I van Heenvliet, hoefde slechts een formele leenhoogheid aan de graaf van Holland te erkennen en was in de praktijk

soeverein in zijn gebied dat in 1303 vrije heerlijkheid wordt genoemd.⁴⁷ In feite deed de heer van Voorne in aanzien weinig onder voor de graaf. Van ontrouw aan de graaf is echter nooit iets gebleken. Als belangrijk man in het gevolg van de graaf trad de heer van Voorne in zeer veel grafelijke oorkonden op als getuige. Op de lijsten van getuigen staat hij meestal als eerste opgetekend. Deze oorkonden waren van zeer uiteenlopende aard. Dit duidt erop dat de heer van Voorne veel in het gezelschap van de graaf van Holland moet hebben vertoefd.⁴⁸ Hiernaast vervulde de heer van Voorne het ambt van burggraaf van Zeeland voor de graaf, mogelijk vanaf het begin van de 13e

Afb. 5. De zuidoosthoek van het kasteel, zoals getekend door Roghman d.d. 1647. Zichtbaar is dat de noord-oosttoren en een gedeelte van de oostmuur zijn ingestort en dat de noord-westtoren een doorgang op weergangniveau had. Teylers Museum, Haarlem. Foto: RDMZ.

eeuw, of misschien zelfs eerder in de tweede helft van de 12e eeuw.⁴⁹ De onafhankelijke positie van Dirk van Voorne maakte het mogelijk om Hugo te belenen met Heenvliet als 'totam terram de Heenvlite cum dominio, et officio et bannis superioribus et inferioribus'.⁵⁰ In documenten van later tijd wordt Heenvliet dan ook nog herhaaldelijk 'Vrye ende Hooge Heerlykheid' genoemd. 'Vrye' wil zeggen: vrij van inmeniging van (in dit geval) de graaf. De lijst van rechten en privileges van de heer van Heenvliet is dan ook aanzienlijk.⁵¹ In vergelijking met Voorne en Putten is de heerlijkheid Heenvliet klein. Voor het oorspronkelijke gebied werd in 1548 een oppervlakte opgegeven van 1606 gemeten en 278 roeden. Dit komt neer op 737,8 ha ofwel een stuk van ca. 3,7 bij 2 km.⁵² Gezien de beperkte omvang van de heerlijkheid kan men zich afvragen hoe deze zichzelf in het begin in economische zin kon handhaven en zijn heer kon onder-

Boven:
Afb. 6. De oostgevel, vlak voor de restauratie in de jaren '60.
Foto: RDMZ.

Rechts:
Afb. 7. Aanzicht en doorsnede van de ingangspartij.
Opmeting en tekening Th. van Straalen, RDMZ.

houden. Dit kon tijdens dit onderzoek maar beperkt nagezocht worden, omdat dit een studie op zich is. Vanwege de gunstige ligging van de heerlijkheid wat betreft de waterwegen, is als eerste gekeken of Hugo I inkomsten uit tolgelden kan hebben gehad. In zijn publicatie over de heerlijkheid zegt 't Hart dat de heer van Heenvliet het recht op diverse toll en veren had, waaronder de belangrijke tol van Geervliet.⁵³

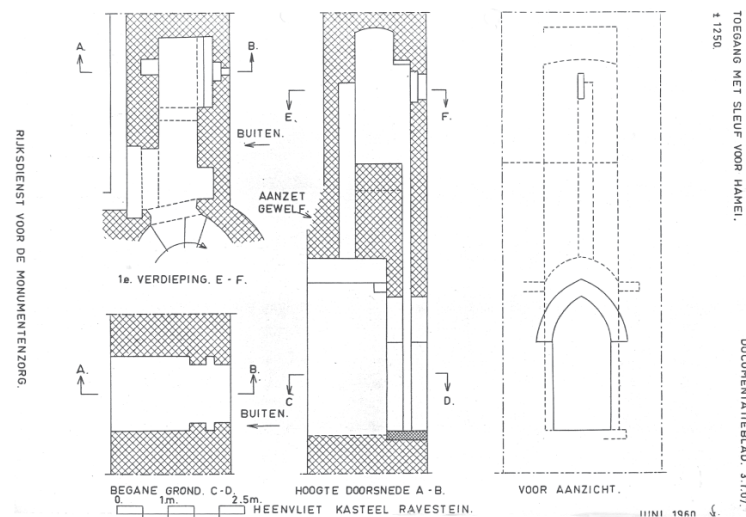
Op dit punt lijkt 't Hart er naast te zitten. Het oudste charter uit het huisarchief met betrekking tot Geervliet dateert namelijk van 1578.⁵⁴ Verder zegt 't Hart dat de heer van Heenvliet het veer- en tolrecht had van de veren op Brielle, Hellevoetsluis, Rozenburg, Vlaardingen, Schiedam en Rotterdam.⁵⁵ De charters die hierop betrekking hebben dateren uit de 18e en 19e eeuw, en geven geen duidelijkheid wat betreft de 13e-eeuwse rechten.

Wat betreft de tol van Geervliet is er wel duidelijkheid. De tol van Geervliet is in 1179 door Frederik Barbarossa aan graaf Floris III geschonken. Deze tol maakte in latere tijden deel uit van een samenhangend systeem van toll en die in een ring om het zuidelijk rivierengebied lagen, met als middelpunt Dordrecht.⁵⁶ Naast de graaf hebben de heren van Putten bij Geervliet op bepaalde goederen tol geheven. Onderzoek gedaan door de rijksarchivaris in 1902 heeft, met betrekking tot de tol van Geervliet, nog

eens uitgewezen dat bepaalde rechten van de heren van Heenvliet op de tol van Geervliet pas van 1602 dateren.⁵⁷

Wat betreft de veren is het niet onmogelijk, maar toch wel minder waarschijnlijk, dat de heer van Heenvliet veerrechten naar het grondgebied van de graaf van Holland danwel de heer van Putten heeft gehad. Alhoewel vooralsnog niet aantoonbaar, blijft er de mogelijkheid dat hij bepaalde rechten heeft gepacht.

Wat betreft het veer op Brielle blijkt uit een artikel van Arkenbout dat de opbrengsten van de veren van Brielle in de periode 1370-1550 onder de inkomsten van de heer van Voorne vallen.⁵⁸ Eventuele 13e-eeuwse veerrechten van de heer van Heenvliet op Brielle, al dan niet gepacht, zijn vooralsnog niet aantoonbaar gebleken. Lijken watertoll en als bronnen van inkomsten minder waarschijnlijk, tolheffingen op de wegen behoorden zeker tot de mogelijkheid:

de dijken zullen goed begaanbare wegen hebben opgeleverd. Hiernaast hebben visvangst, landbouw en allerhande belastingen voor inkomsten gezorgd. Een andere bron van inkomsten was de al genoemde 30 mark uit de bede van Walcheren. Het gaat hier om de zgn. 13e-eeuwse Trooise zilvermark. Dit is geen munt maar een gewichtseenheid van ca. 245 gram. Het gewicht en het aantal van de hieruit verkregen munten werden bepaald door de 'sneede'. Objectief is vast te stellen dat dit geen klein bedrag is geweest, maar welke waarde deze 30 mark indertijd vertegenwoordigde, is moeilijk te bepalen. Hiervoor zouden de prijzen van bijvoorbeeld graan en paarden bekend moeten zijn. Wat voor de heer van Heenvliet wél belangrijk was, is dat dit structurele inkomsten waren. De 30 mark kwam overigens uit grafelijke gelden. De heer van Voorne kreeg $\frac{1}{4}$ van alle grafelijke inkomsten beoosten en $\frac{1}{8}$ bewesten de Schelde.⁵⁹ Dit was zijn vergoeding voor het burggraafschap. Hieruit kreeg de heer van Heenvliet 30 mark. De heren van Heenvliet hebben deze inkomsten ruim 100 jaar gehad tot deze in 1328 terugvielen aan de graaf. Dit mag misschien illustratief genoemd worden voor de goede band tussen de huizen Voorne en Heenvliet en hun goede band met de graven van Holland.

Verder blijkt uit de studies van 't Hart en Ros-de Korte dat het vermogen van Hugo I en zijn navolgers is vergroot door inpoldering en ontginningen van gronden en uitgifte van lenen. Uit het feit dat Hugo I een vrouw uit een belangrijk adellijk geslacht kon huwen, kan worden afgeleid dat Hugo kennelijk als goede partij werd gezien en dus al vermogend moet zijn geweest ten tijde van de belening. Ros-de Korte wijst wat dit betreft ook nog op het goede huwelijk dat Hugo I voor zijn dochter kon sluiten.⁶⁰ Ook Hugo's directe navolgers konden aansprekende huwelijken sluiten. Dat vanaf het ontstaan van de heerlijkheid, rond 1230, tot in de 14e eeuw de economische omstandigheden goed zijn geweest, lijkt ook te worden geïllustreerd door de cluster van kasteeltjes rond Heenvliet van Hugo's familie.

Afb. 8. Huis te Heenvliet vanuit het Zuidwesten.
Foto L.J. Smals 2002

■ Bouwhistorie

Op basis van een bouwhistorische beschouwing van de ruïne, en een vergelijking met historische tekeningen van de hand van Roelant Roghman in combinatie met foto's van vóór de restauratie uit de jaren '60, kan goeddeels de vroegste verschijningsvorm (en ontwikkeling) van het huis te Heenvliet gereconstrueerd worden (afb. 3, 4, 5, 9 en 11 t/m 24). De oudste fase is vervolgens in een breder castellologisch kader geplaatst, in relatie tot Nederlandse, maar ook buitenlandse voorbeelden.

Beschrijving toren algemeen

De oudste fase bestaat uit een rechthoekige bakstenen toren met ronde hoektorens. Uit archeologisch onderzoek dat is uitgevoerd in de jaren '60 van de 20e eeuw, is vast komen te staan dat de toren solitair op een klein omgracht eiland stond. Het bestaan van een eventuele voorburch, met bijvoorbeeld een bak- en brouwhuis, is tijdens dit onderzoek niet aangetoond. Vanwege de toegang in de oostmuur van de toren werd door Renaud aan deze zijde een voorburch verondersteld, al zegt hij erbij dat op de kaart van Van Deventer aan de oostzijde geen afzonderlijke gebouwgroep is weergegeven, en dat de weg onmiddellijk vanaf de dijk op het kasteel lijkt aan te lopen.⁶¹ Mogelijk is een groot deel van een eventuele voorburch vergraven bij de latere uitbreidingen in oostelijke richting. De toren bestond uit een begane grond, een verdieping en een zolderverdieping in de kap. De kap kan een schilddak zijn geweest. De globale afmetingen van het huis te Heenvliet zijn 14,2 x 10,8 m buitenwerks. Het muurwerk is op de begane grond ca. 2,3 m en op de verdieping ca. 2,0 m dik. Uit de verdere opname van het muurwerk, zoals het baksteenverband en baksteenformaat en de 10 lagen- met voegmaat, kan worden geconcludeerd dat in de eerste fase de begane grond is gerealiseerd tot ongeveer op het niveau van het tongewelf (afb. 17 en 18). Na de bouwstop gedurende de wintermaanden kan de verdieping zijn toegevoegd en het gebouw zijn voltooid. Het is echter goed mogelijk dat een gebrek aan voldoende bakstenen de werkzaamheden aanzienlijk heeft vertraagd. De gevonden verschillen in steenformaat suggereren dat er meerdere leveran-

ties en waarschijnlijk meerdere leveranciers nodig waren om de toren te voltooien.⁶² Naast het verschil in steenmaat en lagenmaat valt op dat de begane grond een aantal kortelingsgaten heeft, terwijl deze op de verdieping lijken te ontbreken.

Datering

Zoals al genoemd wordt op basis van de archivalia ca. 1230 als bouwbegin voor de toren verondersteld. Te oordelen naar het baksteenwerk is een datering rond 1230 zeker mogelijk, maar deze datum valt zoals gezegd binnen de – op zich ruimere – marge die momenteel uit algemeen bouwhistorisch onderzoek naar voren komt. Als toelichting op het baksteenwerk kan namelijk gesteld worden dat dergelijke grote

bakstenen als van Heenvliet aan het einde van de 12e eeuw en in de 13e eeuw werden toegepast en dat Vlaams verband na ca. 1325 uit de mode raakte.⁶³ In het algemeen wordt verondersteld dat de herintroductie van de baksteen in Nederland door Vlaamse monniken werd geïnitieerd.⁶⁴ Van Vlaamse monniken wordt tevens verondersteld dat zij hebben geholpen Voorme te ontginnen. Een datering van ca. 1230 kon tot nu toe niet bevestigd worden op basis van archeologische vondsten. De oudste vondsten zijn uit de 14e eeuw.

De toegang tot de toren

De toegang tot de toren verdient speciale aandacht. Deze bevindt zich een paar treden boven maaiveldniveau en is excentrisch in de oostgevel opgenomen (afb. 6). De toegang bestaat uit een valhek en een enkele deur, gevolgd door een portaalte in de dikte van de muur (afb. 7 en 9). In het flauw geknikte tongewelf van het portaalte zit een vierkante uitsparing voor het contragewicht van het valhek. Deze toegang met de hijskamer erboven hoort bij de oorspronkelijke opzet. Of een ophaalbrug deel heeft uitgemaakt van de toegang is vooralsnog niet aantoonbaar. Dit zou nog kunnen blijken uit het bestaan van een brugkelder. Hier heeft Renaud indertijd niet naar kunnen graven.⁶⁵ Het gedeeltelijk vervangen muurwerk boven de toegang bemoeilijkt de waarnemingen enigszins. Toch lijkt het vaststelbaar dat er oorspronkelijk geen spaarveld rond de doorgang is geweest om een brugdek op te nemen. Ook zijn er geen sporen van kokers voor kettingen, of slijpsoren hiervan, ook niet in de hijskamer. Waarschijnlijk is er wel een brug geweest. Dit zou een vaste brug kunnen zijn geweest of een type brug waarvan het ophaalbare gedeelte zich los van de toren heeft bevonden. In de loop van de tijd is een deel van de oostgevel tot vlak onder het venster van de hijskamer ingestort. In de val werd de buitenste ontlastings-

Afb. 9. De zuid-oosthoek, binnenzijde, vlak voor de restauratie in de jaren '60. In de toegang is een restant van de valheksleuf zichtbaar. Op vloerniveau is een restant van de stenen voeting van scheidingswanden waarneembaar. Foto: RDMZ.

boog en een gedeelte van de ribben die de sleuf van het valhek vormen, meegenomen. Van de buitenste rib had een aantal stenen, waarvan de bovenste de aanzet van de spitsboog vormden, de ineenstorting overleefde. Een paar van deze stenen zijn blijven zitten bij de restauratie van de jaren '60. Van de binnenste rib is ook een gedeelte bewaard gebleven samen met de oorspronkelijke spitsboog.⁶⁶ Aan de portaalzijde vormde de dagkant van de binnenste rib van het valhek de aanslag voor de deur. Vastgesteld kon worden dat de deur op drie duimen was opgehangen. In de zuidelijke wand van het portaalte, tegen de binnenste rib van het valhek, zijn namelijk de restanten van ijzeren duimen bewaard gebleven. Gebruikelijk was dat een deur gezekeerd kon worden met een schotbalk, zeker als deze zich op begane grond bevond. Als een dergelijke inrichting hier bestaan heeft, blijft de vraag:

Afb. 10. Foto van de noordwand, vlak voor de restauratie in de jaren '60 van de twintigste eeuw. In het midden bevindt zich de haard van de begane grond. Het rookkanaal hiervan is later verplaatst naar het westen. Het venster ten westen van de haard op de verdieping is hiervoor dichtgemetseld. Ten oosten van die haard is de dichtzetting van de doorgang naar een latrine zichtbaar. In deze dichtzetting zijn de daarin meegemetselde inpassingen voor een wandbespanning aanwezig. In het oorspronkelijke muurwerk van de toren zijn deze ingehakt. Foto: RDMZ.

hoe? In de zuidelijke wand van het portaalte, op ca. 1,80 m hoogte, is een horizontale koker in het muurwerk waarneembaar. Deze koker lijkt echter te hoog te zitten om in verband gebracht te kunnen worden met een sluitbalk. Mogelijkerwijze is er een knelsysteem gehanteerd, waar de rechthoekige opening in de noordwand van het portaalte mee van doen kan hebben.

In Nederland is een toren met de toegang op maaiveldniveau een uitzondering. Net als in de meeste territoriale gebieden in Europa bevindt de toegang zich normaliter op het tweede niveau.⁶⁷ Dit is in veel gevallen ook het residentiële niveau: een ruimte die is ingericht voor zowel privé-gebruik als voor ontvangsten, al dan niet onderverdeeld. De begane grond, waar men bij Heenvliet binnenkomt, is niet het residentiële niveau. Wel is een hoofdingang op begane grond illustratief voor een volwaardig woongebruik van die ruimte. Daarbij komt dat de toegang met een valhek bepaald representatief te noemen is. Misschien mag op basis van deze twee bevindingen voor een deel van de begane grond ook een vorm van residentieel gebruik worden verondersteld. Te denken valt bijvoorbeeld aan het innen van belastingen en dergelijke. Voor meer representatieve aangelegenheden biedt het interieur van de begane grond geen houvast.

De opname van een valhek in een residentiële toren is voor Nederland uniek. Wel is er een aantal met Heenvliet contemporaine kastelen waarvan de poortgebouwen van de hoofdburcht voorzien waren van een valhek. Te noemen zijn: Teylingen (XIIIa/d), Horn (vanaf XIIIb), en Montfort (XIIIc).⁶⁸ Het waarschijnlijk vroegst bekende voorbeeld van

Afb. 11. Foto van de noordgevel vlak voor de restauratie in de jaren '60 van de twintigste eeuw. In de noordgevel zijn op de verdieping twee dichtzettingen zichtbaar, de meest oostelijke is het voormalige rookgat van de haard op de begane grond. De westelijke dichtzetting is die van het oorspronkelijke venster. Foto: RDMZ.

residentiële torens met een valhek te zijn gebouwd. Bij zijn beschouwing van de entrees van de 'Donjons Romains' maakt Chatelain hier geen gewag van.⁷³ Ook recent en gericht onderzoek door Mesqui heeft vooraansnog niet tot een (onomstreden) 12e-eeuws voorbeeld geleid.⁷⁴

In de 13e eeuw is er een drietal torens met valhek gebouwd door de Franse koning Filips Augustus waarvan Falaise (XIIIa) een geheel intact voorbeeld is. Deze drie maken deel uit van een groep van ca. 18 ronde en volgens gestandaardiseerd plan gebouwde 'tours Philippiennes', zonder valhek. Ook is een klein aantal gebouwd door heren in het gevolg van de Franse koning, waarvan Enguerand III, sire de Coucy, de bekendste is. Ook in latere tijd blijft in Frankrijk een valhek in een residentiële toren een uitzondering. In de kruisvaardersstaten zijn torens met een valhek ook een uitzondering. Van de 89 torens die door Pringle zijn onderzocht in het voormalige koninkrijk van Jeruzalem heeft de grote meerderheid de ingang ter hoogte van het maaiveld. Pringle noemt echter alleen Tall al-Badawiya als een toren voorzien van een valhek.⁷⁵ De grote Frankische torens in Syrië hebben, voor zover aantoonbaar, geen valhek, maar een werpgat of werpsleuf in het ingangsportaal.⁷⁶ Natuurlijk geldt voor alle gebieden dat veel torens, en niet de minste, verdwenen of ernstig beschadigd zijn. Er zijn waarschijnlijk ook voorbeelden gemist, maar uit boven gemelde gegevens blijkt duidelijk dat een valhek in een toren een zeldzaamheid is.

Een valhek is oorspronkelijk bedoeld om binnendringende tegenstanders snel te kunnen isoleren en uit te schakelen en verder binnendringen te beletten.⁷⁷ Poortgebouwen hebben in de regel grote doorgangen die de tactiek van isoleren mogelijk maken. Vooral stadspoorten moesten groot genoeg zijn om paard en wagen of meerdere mensen tegelijkertijd door te

laten en zullen door regelmatig verkeer voor langere perioden open hebben gestaan. Dergelijke poorten werden gesloten door een grote zware deur of door vleugeldeuren. Onder omstandigheden kon het wel eens lastig worden deze snel te sluiten. Een valhek is dan uiterst zinvol. Bij stadspoorten is er dan ook permanente bewaking, bij kastelen vaak, afhankelijk van grootte en functie. Heenvliet is in de eerste plaats een woontoren. De noodzaak om de deur voor langere tijd open te laten staan en de hijskamer permanent bezet te houden, is er niet. Het isoleren van een tegenstander in de doorgang is niet aan de orde in een woontoren. Een hek biedt alleen als extra obstakel voordeel. Voor Heenvliet geldt daarbij dat het vervangen van een kapot hek wel eens moeilijk zou kunnen blijken.

Mogelijk heeft men indertijd in veel gevallen dezelfde afwegingen gemaakt. Stadspoorten zijn meestal voorzien van een valhek, maar residentiële torens slechts sporadisch.⁷⁸ Van een valhek gaat echter wel een bepaalde dreiging uit en naast het bezitten van macht is het uitstralen hiervan net zo belangrijk. Dit laatste is misschien de belangrijkste verklaring voor die gevallen waarin een residentiële toren voorzien is van een valhek.

De begane grond

De begane grond, met een vloeroppervlak van ruim 58,50 m² (9,53x6,15 m), was voorzien van een tongewelf (afb. 1 en 2). Uit de restanten van de aanzetten wordt duidelijk dat het gewelf meteen bij de

bouw is meegemetseld (afb. 12). In de jaren '60 van de 20e eeuw is een gedeelte hiervan aan de zuidwand hersteld. Daglicht werd toegelaten via hooggeplaatste vensters. Hiervan zijn er nog twee aanwezig, te weten één in de zuid- en één in de westgevel. In de oostgevel wordt een zelfde venster verondersteld. De oostmuur is echter aan de noordzijde van de toegang geheel ingestort, waardoor dit niet meer vaststelbaar is. Om zoveel mogelijk licht binnen te krijgen, lopen de onderzijden van de nissen achter de opening naar beneden toe af. Alhoewel de vensters wel op de oorspronkelijke plaats zitten, is het duidelijk dat beide later verbreed zijn, zoals Renaud indertijd al vaststelde.⁷⁹ De huidige dagkanten zijn reconstructies uit de jaren '60. Hierdoor is het niet mogelijk om de oorspronkelijke grootte en vorm te achterhalen. Bij onvoldoende licht kon de ruimte verlicht worden

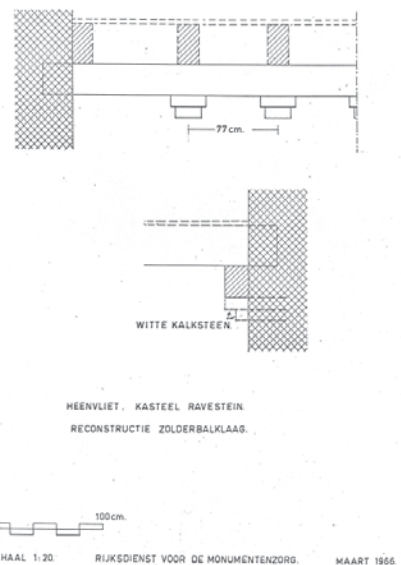
Afb. 12. Foto van de westwand vlak voor de restauratie in de jaren '60. In de westwand is de meegemetselde aanzet van het tongewelf van de begane grond zichtbaar. Op de verdieping is op de zuidwesthoek de oorspronkelijke doorgang naar de torenkamer bewaard gebleven. Aan de overzijde, op de noordwesthoek is de dagkant van de doorgang naar de noordwesttoren nog zichtbaar. Deze is tijdens de restauratie van de jaren '60 verdwenen. Ten zuiden van de doorgang is het restant van het oorspronkelijke venster met instapnis zichtbaar in de vorm van een dichtzetting. Op begane grond en verdieping zijn de openingen tot de putschacht bewaard gebleven. Foto: RDMZ.

door kaarsen of lampjes in daarvoor bestemde nissen, die (waarschijnlijk) waren opgenomen in alle muren. Door verval van de oostelijke muur is dit hier niet meer te controleren. Op de begane grond heeft zich onder andere de keuken bevonden. Hiervoor is in de noordwand een grote schouw opgenomen (afb. 10). De rook werd door een rookkanaal, hoogstwaarschijnlijk via een rookgat in de buitengevel, afgevoerd. Dit gat bevindt zich nog als dichtzetting in de noordgevel, pal achter de haard op de verdieping (afb. 11). Omdat het opmeten van de noordgevel buiten de opdracht viel en deze ook niet toegankelijk was, kon mogelijk aanvullende informatie met betrekking tot deze afvoer niet verkregen worden. Wat betreft dit rookgat is Heenvliet niet uniek, ook in kasteel Ammersoyen zijn deze rookgaten vertegenwoordigd (omstreeks 1350).⁸⁰ Het is daarom niet onlogisch te veronderstellen dat er vaker van een dergelijke oplossing gebruik is gemaakt.⁸¹ In de westwand is een putschacht meegemetseld. Vermoedelijk is de grote ruimte vanaf het begin door houten wanden in vertrekken onderverdeeld. Op

een foto uit de jaren '60 is de stenen voeting hiervan zichtbaar (afb. 9). Het resultaat hiervan was dat van de keuken aan de zuidzijde een ruimte werd afgescheiden. Deze ruimte kan meerdere functies hebben gehad en werd verlicht door het voornoemde venster in de zuidgevel en kaarsnissen. Tenslotte was van laatstgenoemde ruimte een gang of tochtportaal afgescheiden, dat onafhankelijke ontsluiting van de begane grond en de verdieping mogelijk maakte. Via dit portaal kon direct vanaf de entree de wenteltrap in de zuidoostelijke toren worden betreden en konden gasten rechtstreeks naar de representatieve zaal op de verdieping worden geleid, terwijl de twee overige vertrekken op de begane grond aan het oog onttrokken waren. Opvallend zijn de op de begane grond in het muurwerk aangetroffen horizontaal lopende kokers. Deze kokers ter hoogte van het vloerniveau hebben een doorsnede van ca. 15x15 cm. Waarschijnlijk zijn deze kokers het gevolg van een tijdens de bouw opgenomen houten ankerconstructie. Dit soort constructies is in Nederland vaker aangetroffen, bijvoorbeeld in de torens van Huis Riviere te Schiedam en Brederode te Santpoort.⁸² In Limburg is kasteel Horn een voorbeeld hiervan.⁸³ Ook in Duitsland zijn dergelijke constructies bekend.⁸⁴ In een artikel van Binding wordt duidelijk gemaakt dat er veel variatie in houten ankerconstructies heeft bestaan.⁸⁵ Binding oppert dat mogelijk een dergelijke constructie ook gediend kan hebben als verstijving tegen het rammen van het muurwerk door de vijand.⁸⁶ Daarnaast wordt door Binding geponeerd dat het de middeleeuwse bouwmeester nog onbekend was dat het opgesloten hout in het muurwerk zou verdwijnen.⁸⁷ De Duitse voorbeelden hebben vaak zowel langs de binnenzijde, zoals geconstateerd bij Heenvliet, als langs de buitenzijde in het muurwerk ankerbalken gehad. Mogelijk

Afb. 13. Foto van de zuidgevel vlak voor de restauratie in de jaren '60 van de 20e eeuw. In de zuidgevel is het oorspronkelijke venster aan de oostzijde zichtbaar in de vorm van een dichtzetting. Aan de westzijde hiervan is een grote opening zichtbaar, die behoort bij een niet oorspronkelijk venster. Op deze plek bevond zich oorspronkelijk een doorgang, waarvan een restant in de vorm van de westelijke dagkant en ontlastingsboog bewaard gebleven is. Foto: RDMZ.

gold dit voor Heenvliet ook maar dit is momenteel niet te controleren. Voor wat betreft Groot-Brittannië noemt Wilcox enkele kustforten als vroege en Romeinse voorbeelden voor dergelijke ankerconstructies. Verder komen houten verankeringen in Groot-Brittannië voor vanaf de Middeleeuwen tot in de 17e eeuw.⁸⁸ Overigens zijn bij Heenvliet in de kokers geen hout-resten meer aangetroffen. Renaud heeft ons meege-deeld dat dit in de jaren '60 van de 20e eeuw wel degelijk het geval is geweest.

De eerste verdieping

Via een deur in de zuidoostelijke hoek werd de zaal op de eerste verdieping ontsloten (afb. 1 en 2). Het vloeroppervlak bedraagt hier ca. 68,4 m² (10,13 x 6,75 m). Hier komt nog ca. 10,5 m² bij van de torenkamers. De zaal bezat zeer waarschijnlijk een enig-

Links:

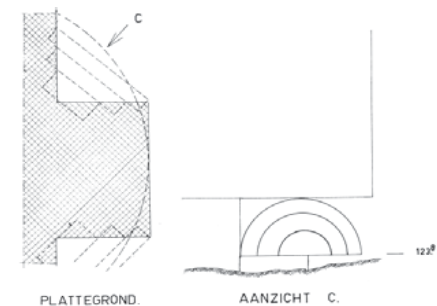
Afb. 14. Documentatie en reconstructie van de oorspronkelijke balklaag boven de verdieping. Tekening Th. van Straalen, RDMZ.

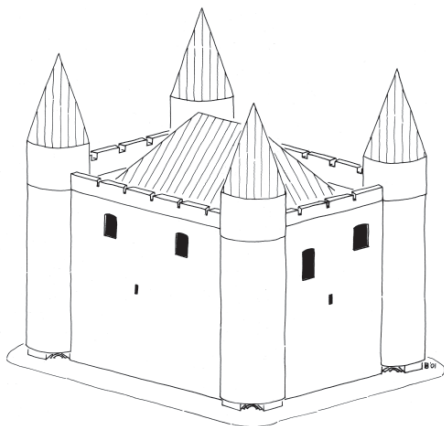
Onder:

Afb. 15. Tekening van de fundering op trompen van de zuidoostoren, tekening Th. van Straalen, RDMZ.

zins symmetrische opzet met in alle hoeken een toegangsdeur naar de torens. Van twee torens staat vast dat ze op de verdieping een kamer hebben gehad. Van de twee westelijke torenkamers zijn namelijk de aanzetten van een bijbehorend koepelgewelf nog fragmentarisch aanwezig. Van de verdwenen noord-oostelijke toren wordt verondersteld dat ook deze, overeenkomstig de andere torens, was voorzien van een kamer. De zaal was aan de noordzijde voorzien van een grote schouw. Of de rook hier werd afgevoerd via een schoorsteen of via een rookgat valt niet meer te achterhalen. De schouw werd geflankeerd door een venster aan de westzijde en waarschijnlijk door een deur naar een privaat aan de oostzijde. Dit privaat met privaatkoker was geheel in de muur opgenomen.

De westmuur bezat twee vensters, dit in tegenstelling tot de oostmuur, waarin er één was opgenomen. Verder bevatte de westmuur een putschacht die doorgetrokken was van de begane grond. Op een

Links:

Afb. 20. Reconstructie van de veronderstelde eerste fase.

Tekening E.D. Orsel naar opmeting en onderzoek auteurs.

Rechts:

Afb. 21. Reconstructie van de veronderstelde eerste fase, doorsnede. Tekening E.D. Orsel naar opmeting en onderzoek auteurs.

.....

jongste archeologische vondsten uit deze latrine dateren uit het begin van de 16e eeuw. Men mag aannemen dat de wandbespanning in één fase is aangebracht, en wel na de dichtzetting van de latrine. Hieruit volgt dan dat de wandbespanning op zijn vroegst van kort na het begin van de 16e eeuw dateert.

Het plafond van de verdieping bestond uit een vroeg type balklaag, opgebouwd uit een randbalk op natuurstenen consoles (afb. 14). De randbalk ondersteunde een waarschijnlijk enkelvoudige balklaag. Reeds in de jaren '60 is dit gedocumenteerd.⁸⁹ Janse plaatst dit type vloer zeer vroeg in de chronologische ontwikkeling van houten vloeren. Een ander voorbeeld bevindt zich in kasteel Ammersoyen.⁹⁰ Thans zijn van de gedocumenteerde resten geen sporen meer aangetroffen.

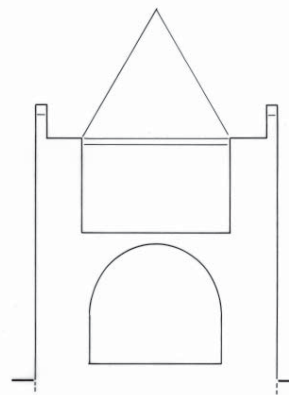
De verdieping blijkt een duidelijk representatief karakter te hebben gehad en zal relatief comfortabel zijn geweest. Alhoewel tot de begane grond spaarzaam daglicht werd toegelaten en deze naast lampnissen en put voorzien was van een grote schouw, moet de leefbaarheid van de verdieping duidelijk hoger worden aangeslagen. Dit blijkt in de eerste plaats uit het aantal relatief grote vensters, waarschijnlijk alle voorzien van vensterbanken, maar ook uit de aanwezigheid van ten minste één, mogelijk twee privaten. Daarnaast wordt de leefbaarheid aanzienlijk verhoogd door de aanwezigheid van drie privé-vertrekken. Deze waren opgenomen in de hoektorens en hadden een vloeroppervlak van gemiddeld ca. 3,50 m².

De zolderverdieping

Van de zolderverdieping resteert nu vrijwel niets meer. Uit het doorlopen van de wenteltrap kan

het ontbreken van de muur. Wel is de zuidelijke daggang van een venster nog vrijwel geheel aanwezig. De zuidmuur heeft aan de oostzijde een venster, waarvan de binnenzijde met zitbanken goed bewaard is gebleven, waarschijnlijk als gevolg van het dicht-ten van dit venster in een volgende bouwphase. In het westelijk deel lijkt ook een venster aanwezig te zijn, maar bij nadere beschouwing blijkt dit een doorgang te zijn (afb. 13). De meest aannemelijke verklaring voor deze opening lijkt dat deze een tweede (buiten-) privaat heeft ontsloten. Donkere verkleuringen op het buitenmuurwerk onder de doorgang zouden hiervan afkomstig kunnen zijn, maar een doorgang dienend als secundaire toegang, of behorend bij een poterne, dan wel balkon kan niet worden uitgesloten.

Opmerkelijk is dat bij Heenvliet de wanden van de verdieping horizontale uitsparingen vertonen (afb. 10). Deze zullen hebben behoord tot een wandbespanning of -betimmering. De uitsparingen of liever inkassingen zijn niet oorspronkelijk, onder meer omdat ze niet in de oorspronkelijke vensternissen zijn opgenomen, maar wel in de latere ingebrooken vensters. Ook zijn ze aangebracht over de later dichtgezette toegang van de latrine in de noordmuur. De

worden afgeleid dat deze vroeger de zolderverdieping en weergang ontsloot. Uit de tekeningen van R. Roghman blijkt dat de weergang eens overkapt is geweest (afb. 3, 4 en 5). Zie ook afb. 20 t/m 23 en afb. 26. Of dit oorspronkelijk al zo is geweest valt uit de tekeningen van Roghman niet af te leiden want deze geven de midden-17e-eeuwse situatie weer. Zo is hierop een restant van een gesloten borstwering te zien met sleufvormige openingen, in plaats van een borstwering met kantelen. Parallel lopend aan de borstwering is een restant muurwerk te zien, dat staat op de grens van weergang en zolderruimte. Dit muurwerk zal rondom hebben gelopen en scheidde de zolderverdieping en weergang van elkaar. Dit restant is nog lang blijven staan, want het is op verschillende oude foto's nog te zien. Waarschijnlijk is de overkapt weergang secundair en in overeenstemming met de meeste voorbeelden, tot stand gekomen in de 15e of 16e eeuw (afb. 20 en 22). Dit is ook het geval bij Hernen (XVb - ca. 1500), de Waardenburg (ca. XVa), en waarschijnlijk ook bij Heeswijk (ca. 1450).⁹¹ In Vlaanderen is de toren van Bossestein een voorbeeld van een latere overkapping (16e eeuw).⁹² Ook bij de toren van Horst (ca. 1420) blijkt uit de waterspuwers dat de overkapping secundair moet zijn.⁹³

De hoektorens

Met uitzondering van de traptoren waren de hoektorens tot de eerste verdieping massief. Voor zover aantoonbaar hadden deze een kamer op de verdieping. Oorspronkelijk waren alle hoektorens gefundeerd op twee haaks op de hoeken staande uitgemetselde muurpijlers, waartussen boogjes (trompen) gemetseld waren (afb. 15). In Nederland is deze architectuur als 'zichtwerk' ook vertegenwoordigd in de Rolzaal (ca. 1229) van Floris IV (1222-1234) te Den Haag en als ondergronds werk in Ter Kleef (Haarlem, ca. 1250).⁹⁴ Een ander voorbeeld was mogelijk de toren van Capelle a/d IJssel (ca. 1285).⁹⁵ In België zijn muurtorens op trompen vertegenwoordigd in de ringmuur van het Gravensteen te Gent (1180), het voormalige kasteel van Rupelmonde (Kruikebeke/Rupelmonde, 1150-1195) en het Steen te Antwerpen, alle als zichtwerk.⁹⁶ De in Frankrijk gevonden contemporaine voorbeelden van deze architectuur zijn later dan de Belgische. Bijvoorbeeld het even ten noorden van Parijs gebouwde versterkte huis Armantières sur Ourcq (ca. 1250, Aisne)⁹⁷ en Arques (Aude, 1300).⁹⁸ Vergelijkbare voorbeelden van deze architectuur komen in latere tijd zowel in België als in Frankrijk nog voor. Veel meer dan deze constatering is wat betreft herkomst, datering en verspreiding over deze constructie niet te zeggen, althans niet in dit onderzoek. Misschien kan in dit geval verondersteld worden dat deze techniek van oorsprong Vlaams is, simpelweg omdat de oudste voorbeelden zich in Vlaanderen bevinden.

De zuidoosttoren

De zuidoosttoren is de traptoren. Deze toren is tijdens de winter van 1960 ingestort.⁹⁹ Uit foto's van de RdMz en waarnemingen ter plekke blijkt echter dat de toren niet in zijn geheel is ingestort, maar ongeveer voor tweederde (afb. 6 en 13). Oorspronkelijk metselwerk bevindt zich hier onder meer nog ter hoogte van de begane grond en het deel van de traptoren dat in verband staat met de zuid- en oostgevel van de toren. Behoudens inboetingen is ook een groot gedeelte van de trap oorspronkelijk. Ten slotte blijken ook de doorgangen van respectievelijk de begane grond, de verdieping en de hijskamer voor

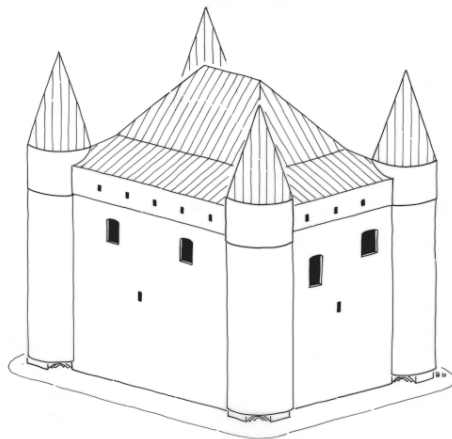
een groot deel te bestaan uit oorspronkelijk werk. Tijdens de restauratie van de jaren '60 is de traptoren weer hersteld tot het niveau van de borstwering. Bij nadere beschouwing van de tekeningen van Roghman lijkt het muurwerk van de toren op dezelfde hoogte uit te kragen als de overige hoektorens. Vermoedelijk is de traptoren dan ook even hoog geweest als de andere torens. De toren heeft een buitendiameter van ca. 3,40 m en een binnendiameter van ca. 2,20 m.

De zuidwesttoren

De zuidwesttoren is een wederopbouw van een voorganger. Deze herbouw is indertijd door Renaud gedateerd rond 1500.¹⁰⁰ Deze toren is ook op de begane grond voorzien van een kamer en gedekt met een gewelf. Voor de ontsluiting op de begane grond is een doorgang ingebroken. In februari 2001 liet een eerste verkenning van deze toren zien dat er nog enig metselwerk van de oorspronkelijke zuidwesttoren is behouden. Zo bevat het koepelgewelf van de eerste verdieping nog metselwerk van de voorganger. Ook het muurwerk rond de toegang tot de torenkamer bevat nog metselwerk van de eerste hoektoren. In dit muurwerk zijn de sporen van de wandbetimmering of -bespanning waarneembaar in de vorm van latere dichtzettingen. In het metselwerk van de nieuwe toren komen deze sporen niet voor. Op basis van deze bouwsporen valt wat betreft de datering van de zuidwesttoren te zeggen dat deze naar alle waarschijnlijkheid van na 1500 is en hoogstwaarschijnlijk van na de realisatie van de grote vensters. Deze vensters vertonen namelijk wel sporen van de wandbespanning. Ook aan de buitenzijde van deze toren is nog wat metselwerk van de oorspronkelijke hoektoren waar te nemen, sporadisch rest namelijk nog wat hoekverband. De buiten- en binnendiameter van deze toren zijn ca. 3,00 en 2,35 m.

De noordwesttoren

De noordwesttoren staat nog ongeveer voor de helft van de hoogte overeind. Ook hier is op de verdieping een deel van het koepelgewelf van het oorspronkelijke vertrek bewaard gebleven. De oorspronkelijke fundering met trompen is op een gegeven moment

dichtgemetseld en verzwaaard. Tijdens de restauratie in de jaren '60 is deze weer in oorspronkelijke staat hersteld. De buiten- en binnendiameter zijn hier ca. 3,10 en 2,20 m (afb. 15).

De noordoosttoren

De oorspronkelijke noordoosttoren is volledig verdwenen. In de jaren '60 is ook hier de fundering met trompen hersteld.

De hoektorens vanaf het derde niveau

Op tekeningen van Roghman is te zien dat de hoektorens een derde niveau hebben gehad dat licht uitkragend was opgemetseld. De zuidoosttoren gaf toegang tot de weergang. De andere drie torens zullen op dit niveau een ruimte hebben gehad die toegankelijk was vanaf de weergang. Op Roghmans tekening vanuit het zuidoosten is namelijk op dit niveau de toegang tot de noordwesttoren weergegeven, voor hem zichtbaar geworden door de ingestorte oostmuur. De noordwesttoren en de zuidoosttoren zijn ten tijde van Roghman de enige torens waarvan

Links:

Afb. 22. Reconstructie van de veronderstelde tweede fase. Tekening E.D. Orsel naar opmeting en onderzoek auteurs.

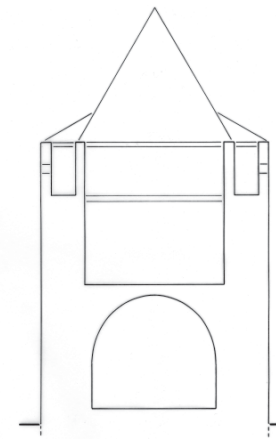
Rechts:

Afb. 23. Reconstructie van de veronderstelde tweede fase, doorsnede. Tekening E.D. Orsel naar opmeting en onderzoek auteurs.

het muurwerk van het oorspronkelijke derde niveau nog grotendeels intact is. De noordwesttoren staat op twee verschillende tekeningen vanuit twee verschillende hoeken afgebeeld. Dit maakt het mogelijk de omtrek van het derde niveau voor tweederde te observeren en hieruit blijkt dat op het voor ons waarneembare gedeelte geen vensters of schietsleuven zijn weergegeven. Er was op dit niveau geen opening die uitzicht bood op de westmuur. Mogelijk heeft de toren een venster gehad op de overhoekse (noordwest) zijde zoals dit bij de zuidwesttoren (XVIa) het geval lijkt te zijn geweest.

Hoe de top van de hoektorens was ingericht is niet met zekerheid te achterhalen. Het meest waarschijnlijk is dat ze geheel overkapt zijn geweest. Het lijkt of Roghman op zijn tekening vanuit het zuidoosten in de noordwesttoren, net onder de veronderstelde kapvoet, twee kortelingsgaten heeft getekend en ook op de tekening vanuit het zuidwesten lijkt er in ieder geval één zichtbaar. Dergelijke kortelingsgaten als hier verondersteld, dienden voor het kunnen aanbrengen van een zogenaamde vliegende steiger ter onderhoud van een dak. In het geval dat de torens voorzien zouden zijn geweest van kantelen is het onwaarschijnlijk dat het terugliggende gedeelte overkapt is geweest. Met een diameter van gemiddeld 3,20 m blijkt er nauwelijks ruimte voor een dergelijke combinatie. De dikte van een kanteel zal ca. twee steens zijn geweest en de breedte van de loopgoot toch minimaal ca. 40 cm. Het te overkappen oppervlak zal een niet veel grotere diameter dan ca. 1,20 m hebben gehad. Daarbij moet dan nog een opgang uitgespaard worden.

Denken we de torens zonder kap en met kantelen, dan zijn er minder bouwkundige bezwaren. De hoektorens konden bereikt worden via de traptoren en

loopgoot. De top van de hoektorens zou vandaar met doorgangen en ladders bereikt kunnen worden. Dit soort oplossingen komt vaker voor in de Engelse architectuur zoals te zien is aan de toren van Rochester (1127, Kent). Dichter bij huis is de top van het Gravensteen (1180, Gent) met een plat dak vergelijkbaar uitgevoerd. In plaats van hoektorens hebben hier arkelorentjes van verschillende vorm en lengte een gekanteelde borstwering. Rochester en Gent zijn echter van een andere schaal, architectuur en constructie. Hoektorens met een plat dak en kantelen lijken bij Heenvliet een stijlbreuk met de gevolgde architectuur te veroorzaken. Geheel overkapt hoektorens lijken hier het meest waarschijnlijk. (afb. 20 t/m 23).

Uitbreidingen, wijzigingen en verval

In dit artikel is een uitgebreide bespreking van de latere uitbreidingen en wijzigingen achterwege gelaten. Van de uitbreidingen wordt hier een samenvatting van het artikel van Renaud gegeven. Wat betreft de latere wijzigingen in de toren volgt een samenvatting van eigen waarnemingen. In het midden van

de 14e eeuw werd aan de oostzijde een vrijwel vierkante uitbreiding met muren van ca. 1 m dik toegevoegd.¹⁰⁰ Als gevolg moet de oorspronkelijke gracht verder naar het oosten zijn verlegd.¹⁰² Waarschijnlijk werden direct twee gebouwen mee opgetrokken. Renaud constateerde dat als gevolg van branden en verwoestingen diverse reparaties zijn uitgevoerd. Dit bemoeilijkt de waarnemingen. De fasering van de uitbreidingen aan de oostzijde is daarom in hoofdlijnen weergegeven, maar is in feite complexer verlopen.¹⁰³

In de tweede helft van de 15e eeuw volgde een tweede uitbreiding. Aan de zuidzijde van het complex werd een enkele woonvleugel toegevoegd.¹⁰⁴ Onder de derde vloer werd een brandlaag met leien aangetroffen. Met enig voorbehoud opperde Renaud dat de brand het gevolg kon zijn geweest van het in brand steken en plunderen van Heenvliet door jonker Frans van Brederode in 1489.¹⁰⁵ Als men indertijd al extra motivatie nodig had om naast het stadje ook het kasteel te belegeren, kon deze gevonden zijn in de goede betrekkingen die de Van Cruyningens met het Bourgondische hof hadden. Helaas is nu door ver-

gaand, voortgeschreden verval zeer veel van het opgegraven muurwerk van de uitbreidingen verdwenen.

De toren werd niet alleen uitgebreid, doch ook zelf ingrijpend gemoderniseerd. Vrijwel alle vensters van de verdieping zijn vervangen, verplaatst of gewijzigd. Naast de traptoren kwam op de begane grond een doorgang naar de zuidelijke nieuwbouw. Het rookkanaal van de schouw op de begane grond werd versleept (verplaatst) door het venster in de noordmuur op de verdieping. Als gevolg hiervan is dit venster gelijktijdig met het oude rookgat dichtgezet. De schouw op de verdieping werd gemoderniseerd met een aantal haardstenen. In de dikte van de westmuur is op de verdieping, achter de putschacht langs, een gangstructuur uitgebroken. Deze maakt verbinding met de kamer van de noordwesttoren en vormde tevens de nieuwe toegang tot de torenkamer, terwijl de oorspronkelijke toegang werd dichtgezet. Van deze nieuwe ruimte zijn resten van een bakstenen overwelling met een half kruisrib bewaard gebleven. Mogelijk gaat het bij deze verbouwing om het integreren van een kapel. Renaud opperde als datering voor deze verbouwing eind 15e tot 16e eeuw.¹⁰⁶ Daarnaast werd de toegang tot het privaat in de noordmuur dichtgezet. Dit is tijdens de restauratie in de jaren '60 weer ongedaan gemaakt (afb. 10). Renaud maakte in zijn artikel melding van het leeghalen van dit privaat. Een datering van het aldus verkregen archeologisch materiaal was echter niet opgenomen. Op basis van documentatie van dit materiaal, welwillend beschikbaar gesteld door de R.O.B, konden de vondsten gedateerd worden in begin tweede helft 15e tot begin 16e eeuw.¹⁰⁷ In de dichtzetting (ca. XVIa) van dit privaat bevinden zich ook de al eerder genoemde uitsparingen die behoren bij de wandbespanning. Mogelijk is ter vervanging van dit privaat de zich aan de noordwesttoren uitkragende latrine gebouwd.¹⁰⁸ Waarschijnlijk behoort de wederopbouw van de zuidwestelijke toren bij dezelfde fase (eind 15e tot 16e

.....

Afb. 24. Foto van de westgevel voor de restauratie uit de jaren '60 van de 20e eeuw. De basis van de westgevel is vóór de restauratie al eens aangeheeld. Foto RDMZ.

eeuw). In 1572 is het kasteel door Watergeuzen verwoest, waarna het alleen nog sporadisch dienst heeft gedaan als gevangenis. De grote vensters van de laatste bouwphase zijn vervolgens bij de restauratie in de jaren '60 van de 20e eeuw weer ongedaan gemaakt.

■ Het huis Heenvliet in een breder kader

Indeling en gebruik, een vergelijking

Heenvliet was duidelijk ingericht om in te wonen en was groot genoeg om een aantal gasten te ontvangen. Waarschijnlijk zijn er ook bestuurlijke zaken afgehandeld, zoals het uitschrijven van een concessie of het innen van belasting. Deze vormen van gebruik zijn in één typering te vatten, namelijk die van residentieële toren. Het is de woon- en verblijfplaats van de heer; het is zijn 'residentie' en hij 'resideert' er: hij houdt er verblijf. Janssen heeft in 1996 Heenvliet ingedeeld bij de woontorens. Woontorens met een buitenmaat van 8x8 m tot 12x12 m waren over het algemeen opgebouwd uit souterrain, begane grond, verdieping en zolder.¹⁰⁹ Als voorbeeld van een dergelijke indeling wordt Duurstede (ca. 1270, Wijk bij Duurstede) genoemd.¹¹⁰ Duurstede is een zware toren met muren van ca. 2,50 m dik op souterrain-niveau, en alle niveaus zijn overwelfd geweest. De toegang bevindt zich zoals gebruikelijk op de (verheven) begane grond. In het algemeen is het gevolg hiervan dat de souterrains ongeschikt zijn voor woongebruik. Zeker als een souterrain alleen toegankelijk was via een ladder door een mangat zoals bij Duurstede. Ook spaarzame verlichting en afwezigheid van een haard spelen hierbij een rol. Zowel de huishoudelijke als de residentieële handelingen lijken zich derhalve op het tweede niveau af te spelen. Hier vinden we bijvoorbeeld een haard en latrine. Bij Duurstede heeft dit niveau een oppervlak van ca. 38,4 m² (6,2x6,2 m).¹¹¹ Over het gebruik van de tweede verdiepingen bij dit soort torens zijn we minder goed geïnformeerd. Het meest voor de hand liggend is dat deze in het algemeen als slaapvertrek dienst deden. Een ander voorbeeld is de Nijenbeek (ca. XIIIb, Gietelo/Voorst).¹¹² De Nijenbeek heeft eenzelfde aantal niveaus als Duurstede, maar is groter. Doordat de muurdikte op het residentieële niveau 1,60 m bedraagt, is het vloer-

oppervlak hier 79,4 m² (9,80x8,10 m). Alle niveaus hadden hier houten vloeren. Deze zullen ontsloten zijn geweest door houten trappen.¹¹³

Wat betreft plattegrond en indeling wijkt Heenvliet af van de vierkante woontoren zoals hierboven beschreven.

Dit in de eerste plaats door het hebben van hoektorens, maar ook door het ontbreken van een souterrain. Bij Heenvliet is de eerste bouwlaag een volwaardige woonruimte die ontsloten is ter hoogte van het maaiveld en die door houten wanden onderverdeeld was in meerdere ruimten. Op de verdieping is de zaal niet onderverdeeld maar zijn er extra vertrekken in de vorm van torenkamers.

Het vloeroppervlak is hier vergelijkbaar met de Nijenbeek namelijk 78,9 m² inclusief torenkamers. Op beide verdiepingen is bij Heenvliet sprake van gedifferentieerd gebruik. Door het portaal en de traptoren konden beide ruimten onafhankelijk van elkaar bereikt worden en doordat beide niveaus een haard en een putmogelijkheid hebben, ook onafhankelijk van elkaar functioneren. De zolder van Heenvliet zal vanwege de ruime afmetingen wellicht als slaapvertrek en eventuele opslagruimte gediend hebben.

Meer overeenkomst dan met de vierkante is er met de rechthoekige torens waarvan net als bij Heenvliet de hoogte ongeveer correspondeert met de lengte van een der zijden. Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld de oorspronkelijke toren van de Doornenburg (ca. 1295, te Doornenburg). Ook hier een souterrain met daarboven een residentieel niveau. Het souterrain bevatte een schouw en een oven en was gedeukt met een tongewelf. Het residentieel niveau had twee schouwen en een latrine. Beide niveaus zijn door een eigen ingang ontsloten, terwijl een muurtrap vanuit het souterrain ook toegang tot de verdieping gaf.¹¹⁴ Het vloeroppervlak is hier ca. 101 m² (14,2 x 7,1 m). De muren ca. 2,00 m dik. Dat de Doornenburg ontsloten was op souterrain niveau zal samenhangen met de aan de toren ontspringende ommuring die de toegangszijde afschermde.

Wat betreft de indeling lijkt ook Ter Kleef (ca. 1250, Haarlem) goed vergelijkbaar met Heenvliet te zijn geweest. Deze rechthoekige toren stond vrij op een omgracht eilandje en lijkt oorspronkelijk twee bouw-

lagen hoog te zijn geweest. Net als Heenvliet was er geen souterrain, maar een begane grond op maaiveld-niveau. Onderzoek van de restanten heeft aangetoond dat ook hier de toegang zich even boven het maaiveld heeft bevonden. Het muurwerk was een bescheiden 1,3 m dik en was voorzien van lisenen met spaarvelden. In de noordwesthoek, in een zwaarder uitgevoerde hoeklisenen, was een spiltrap opgenomen die toegang gaf tot het tweede niveau. In de oostwand van de begane grond was een putschacht uitgespaard. De begane grond heeft niet dezelfde status als die van Heenvliet gehad, want een haard is hier niet aangevonden. Het vloeroppervlak van de begane grond is ruim 55 m² (5,55x10 m). Een dwarsmuur heeft de ruimte overdwars in tweeën gedeeld. Dit is echter pas geruime tijd later gerealiseerd.¹¹⁵ Als een toren een interne muur heeft die het gebouw van kelder tot verdiepingen deelt, en waarvan een aldus afgescheiden ruimte als zaal kan dienen, wordt deze in het algemeen ingedeeld bij de zaaltorens. Met een buitenwerkse maatvoering van ca. 20x11 m is de Starrenburg (ca. 1250, Rotterdam) het grootste midden 13e-eeuwse voorbeeld hiervan.¹¹⁶ Ook van deze toren resten alleen de fundamenteën en waren er diensgevolge geen waarnemingen mogelijk aan het opgaand werk. Heenvliet heeft wel verwantschap met zaaltorens. De genoemde onderverdeling door houten wanden is misschien een vaker toegepaste variant hierop geweest. Zo is het voorstelbaar dat een dergelijke constructie oorspronkelijk ook bij Ter Kleef heeft bestaan. Men kan zich afvragen waar het omslagpunt van woontoren naar zaaltoren ligt. Er zijn niet veel Nederlandse grote 13e-eeuwse vrijstaande torens overgebleven, waardoor het lastig is om hier een uitspraak over te doen. Een inventarisatie van Anglo-Normandische torens door Thompson maakt in ieder geval een vergelijking met de in de tekst genoemde Nederlandse torens mogelijk.¹¹⁷ Deze Anglo-Normandische torens zijn hoofdzakelijk 12e-eeuws, sommige 11e-eeuws. Thompson deelt de torens in twee groepen in, te weten 'solars' en 'halltowers'. In Nederland wordt eenzelfde indeling gehanteerd, namelijk die van woontorens en zaaltorens. Thompson rekent alle grote torens als de Tower, Rochester, Portchester, Hedingham en Dover tot de 'halltowers'. Hierbij maakt hij geen onderscheid tussen gebouwen die hoger zijn dan hun langste zijde of

gebouwen waarbij één van de zijden ongeveer gelijk is met de hoogte. Hij stelt dat de grootste lengte of breedte van een toren niet meer mag bedragen dan 10 m binnenomvang om nog tot de 'solars' gerekend te worden. Pringle neemt de definitie over, maar vindt het realistischer om voor het omslagpunt van 'solar' naar 'halltower' niet de grootste zijde als uitgangspunt te nemen, maar het vloeroppervlak van het residentiële niveau. De scheidslijn ligt dan voor de Britse torens tussen de 81-100 m². Van de solars hebben de meeste een oppervlak van gemiddeld 50 m². Voor de Franse torens ligt het omslagpunt iets hoger, namelijk bij 70 m².¹¹⁸ In vergelijking daarmee is de Starrenburg met 136 m² oppervlak ruim voorbij de genoemde omslagpunten. Dit geldt in iets mindere mate ook voor de Doornenburg. Van de andere genoemde Nederlandse torens ligt Ter Kleef hier duidelijk onder. Heenvliet laat zich vergelijken met de Nijenbeek, en beide zitten tegen het Franse omslagpunt aan.

Van de twee torens die op voornoemde punten het meeste met Heenvliet gemeen hebben, Ter Kleef en de Doornenburg, is alleen bij de Doornenburg iets te zeggen over een vermoedelijke bouwheer. De eerst bekende bezitter van de Doornenburg is Willem van Doornick, die in een akte d.d. 1 mei 1295 'heer Willem, ridder van Darenborch' genoemd wordt en voorkomt tot 1346. Behalve dat hij ridder was is verder weinig van hem bekend. Gezien de afmetingen van het kasteel moet hij een vermogend man geweest zijn.¹¹⁹

Architectonische verwantschap in vergelijking met het buitenland

Zoals al genoemd, onderscheidt Heenvliet zich van de andere Nederlandse torens door het hebben van ronde hoektorens. Hierin lijkt Heenvliet voor Nederland uniek. In het buitenland zijn echter verscheidene voorbeelden te vinden. Met de ontwikkeling van de residentiële toren ontstaat ook de variant met hoektorens. De Tower in Londen, gebouwd tussen 1077-1087, is misschien wel het oudste gave voorbeeld van een grote toren met hoektorens.¹²⁰ In meerdere gevallen zijn de hoektorens van de 11e- en 12e-eeuwse donjons een soort

hybride tussen toren en wat in de internationale literatuur steunbeer genoemd wordt. Een echte steunbeer is echter een schoormuur. De steunbeer, zoals bedoeld in dit artikel, is een kolom die verstijft, dan wel een uitkraging ondersteunt of in slankere vorm in feite een lisenen is. In Frankrijk werd rond het laatste kwart van de 12e eeuw een groep van rechthoekige donjons met ronde steunberen gebouwd. Op de hoeken vormen deze steunberen ronde hoektorens. Deze groep is opgenomen in een onderzoek uit 1973 waarin Cha-

telain de Romaanse donjons in de westelijke gebieden van Frankrijk heeft ingedeeld naar de morfologie van hun steunberen.¹²¹ Het gebruik van deze steunberen is kenmerkend voor de Anglo-Normandische residentiële torens. De gevels van deze in meerderheid rechthoekige torens krijgen hierdoor een grotere dynamiek.¹²²

Chatelain onderscheidt drie categorieën: type A, B, en C, waarbij de vorm van de steunberen respectievelijk rechthoekig, half rond, ofwel samengesteld kan zijn.¹²³ Bij type C omvatten de op de hoek geplaatste steunberen deze in zijn geheel. In dergelijke gevallen ontstaat in feite een massief torentje dat weinig uitspringt. In enkele gevallen is op het hoogste niveau een kamer uitgespaard.¹²⁴ De aldus ontstane hoektorens kunnen zoals gezegd vierkant, zoals Chambois (ca. 1189, Orne) en Domfront (XIIa, Orne), of rond zijn.¹²⁵

De groep met ronde hoektorens wordt onder meer vertegenwoordigd door Châteaumur (geen datering bekend, Vendée), Niort (ca. 1170-1175, Deux-Sèvres) en Noirmoutier (Chatelain: eerste kwart 12e eeuw, Mesqui: 13e eeuw, Vendée).¹²⁶ In dezelfde periode werden ook residentiële torens gebouwd die verwant zijn met voornoemde torens, maar zich er ook van onderscheiden. Twee voorbeelden hiervan zijn Mez-le-Maréchal (eind 12e eeuw, Loiret), en Romefort (ca. 1200, Indre).¹²⁷

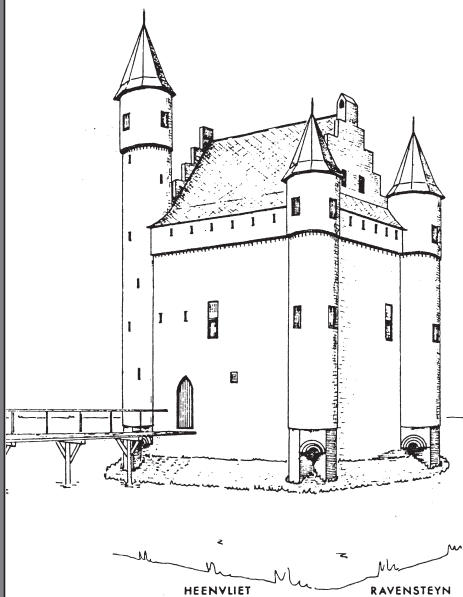
Dit paar verschilt van de eerste groep door het ontbreken van steunberen aan de gevels en door het duidelijk verder uitspringen van de hoektorens. Bij Romefort zijn drie hoektorens tot en met de tweede bouwlaag massief, de derde fungeert als traptoren. De constructie van deze hoektorens is te vergelijken met die van Niort, waar op de traptoren na de hoektorens geheel massief zijn. Ook bij Mez-le-Maréchal zijn drie torens ter hoogte van de eerste bouwlaag massief, de vierde fungeert als traptoren (afb. 25).

Afb. 25. Niort uit het derde kwart van de 12e eeuw is één van de eerste residentiële torens met ronde hoektorens (Deux-Sèvres). De gevels zijn nog voorzien van steunberen. Foto L.J. Smals.

Naast Mez-le-Maréchal en Romefort moet Nemours (1170, Seine-et-Marne) nog genoemd worden.¹²⁸ Nemours heeft met Mez-le-Maréchal en Romefort gemeen dat het gladde gevels heeft en dat de hoektorens duidelijk uitspringen. Bij Nemours is er echter sprake van volwaardige hoektorens met kamers op meerdere niveaus.

Châteaumur heeft net als Niort halfronde steunberen aan de gevels, maar de verhoudingen komen redelijk overeen met Heenvliet.¹²⁹ Romefort vertegenwoordigt met zijn relatief korte zijden en ver uitspringende forse torens al een modern grondplan. Dergelijke torens vertegenwoordigen wat de plattegrond betreft het laatste stadium van ontwikkeling van de residentiële torens van de 12e eeuw. Later zal, voornamelijk in Frankrijk, veelvuldig op dit grondplan worden teruggegrepen.

Van de hier genoemde torens heeft Mez-le-Maréchal veel gemeen met Heenvliet, al is het grondplan dichter bij een vierkant dan bij een rechthoek. Beide hebben de toegang op maaiveldniveau gemeen. Een entree op begane grond is ook in Frankrijk minder gebruikelijk. De afmetingen van beide torens zijn vergelijkbaar: Heenvliet buitenwerks ca. 14,20x10,80 m tegen Mez-le-Maréchal 15x14 m.¹³⁰ Mez-le-Maréchal heeft muren van 2,50 m dik. Dit geeft een oppervlakte van 90 m² voor het residentiële niveau. Beide hebben geen steunberen aan de gevels. De diameter van de hoektorens is bij Heenvliet buitenwerks ca. 3,00 tot 3,40 m. Bij Mez-le-Maréchal zijn de hoektorens, met een diameter van ca. 5,00 m, zwaarder uitgevoerd. Op de traptoren na zijn bij beide kastelen de overige hoektorens ter hoogte van de begane grond massief. Ten slotte zijn zowel Heenvliet als Mez-le-Maréchal opgebouwd uit twee bouwlagen en een kap. Bij Mez-le-Maréchal is in het begin van de 13e eeuw een derde verdieping toegevoegd.

In de tekst zijn niet alle Franse rechthoekige 12e-eeuwse torens met ronde of semi-ronde hoektorens genoemd. Bij de hiergenoemde voorbeelden zijn de hoektorens het duidelijkste vormgegeven. Voor zover kon worden vastgesteld, behoorden de bouwheren van de bovengenoemde torens vaak tot de hoge adel. Zo is Niort gebouwd door Henry II Plantagenet, koning van Engeland, hertog van Normandië en Aquitanië en graaf van Anjou (1154-1189). Mez-le-Maréchal door Robert III Clement. Clement was verwant met het huis Courtenay, een tak van het koninklijke huis (Capetingers).¹³¹ Hij was de gouverneur (leraar) van koning Filips Augustus (1183-1220), zoon van Louis VII, koning van Frankrijk (1137-1180). Nemours, met volwaardige hoektorens, moet gebouwd zijn door Cauthier de Villebéon, opperkamerheer van Louis VII.¹³² Romefort is gebouwd door Caudin de Ruffec. Romefort wordt door Mesqui beschouwd als geïnspireerd door de 12e-eeuwse

Afb. 26. Reconstructie van Hoek met een andere kap en hogere traptoren, vgl. afb. 2 en 22. Met dank aan dhr. Lamaison van den Berg.

residentiële toren in combinatie met 'le nouvel art du flanquement Philippien'. Volgens Chapu is Romefort gebouwd met financiële steun en invloed van Henry II.¹³³

Naast het veelvuldig gebruikte rechthoekige grondplan is er in de 12e eeuw ook geëxperimenteerd met ronde, samengestelde-ronde en veelhoekige plattegronden. Ronde steunberen en flankerende ronde torens blijken bij residentiële torens met dergelijke plattegronden eerder voor te komen dan bij torens met een rechthoekige plattegrond. Voorbeelden hiervan zijn Houdan (1120-1137): rond met ronde steunberen, Etampes (1150): klaverblad, Ambleny (ca. 1140): vier semi-cirkels verbonden met korte rechte flanken en Provins (1150-1183): veelhoekig met ronde flankerende torens.

Een vergelijking van het 12e-eeuwse Franse residentiële torenbestand met het Britse, leverde een interessante vaststelling op: ook in Engeland zijn er in de 12e eeuw ronde torens gebouwd met ronde steunberen. Bekend zijn Longtown (1180) en Skenfrith (eind 12e eeuw).¹³⁴ Opvallend en in tegenstelling met Frankrijk, blijken er echter in de 12e eeuw in Engeland géén rechthoekige residentiële torens met ronde hoektorens gebouwd te zijn. De gedeeltelijke uitzondering hierop is de toren van Rochester met de door koning Henry III (1216-1272) in 'Poitevinestijl' herstellende zuidoosttoren, nadat zijn vader Jan I de rechthoekige voorganger in 1215 had ondermijnd.¹³⁵ Zo lijken de tweelingtorens van het Franse Niort, de enige 12e-eeuwse, door de Engelse koning gebouwde rechthoekige torens met ronde hoektorens te zijn.

In de 13e eeuw zijn er in Engeland wel dergelijke torens gebouwd. Het gaat hier om de Ypres-toren van Rye (Sussex) en om Dudley (West-Midlands). Uit een charter van 1226 blijkt dat koning Henry III te 'Ria' een kasteel zou willen bouwen. De toren kan dan ook door hem tussen 1226-1243 gebouwd zijn zoals Renn vermoedt, maar zeker is dit niet.¹³⁶ Zo kunnen de kraagstenen van de machicolis aan drie gevelzijden duiden op een latere datering. Een tweede voorbeeld is de toren van Dudley. Dudley is vermoedelijk gebouwd door Roger de Somery II nadat een voorganger, een motte-kasteel in 1174 was vernietigd.¹³⁷ De herbouw werd begonnen in 1262, maar werd verboden. In 1272 werd er nog aan gebouwd en de toren

was naar het lijkt pas begin 14e eeuw klaar.¹³⁸ Directe Franse invloed is wat betreft Dudley niet aangetoond. Het is echter duidelijk dat Dudley niet voortkomt uit een Engelse traditie van residentiële torenbouw met ronde hoektorens.

Met de torens van Lea, Carlow en Terryglass zijn drie voorbeelden in Ierland genoemd. Over deze torens zijn McNeill en Sweetman het oneens.¹³⁹ Sweetman baseert zich op O'Connor die stelt dat Carlow is gebouwd tussen 1208-1211 door William Marshal.¹⁴⁰ McNeill stelt dat er wat Carlow betreft geen 'independent evidence of date' existeert. Lea wordt op de venstervorm in, of net na de 13e eeuw gedateerd. Een zelfde datering geeft hij voor Terryglass, waarvan een charter uit 1333 bewaard is.¹⁴¹ Metternich¹⁴² oppert als bouwbegin van Carlow ca. 1208 met als bouwheer William Marshal danwel 1220 met als bouwheer diens zoon William de jongere. Voor Lea wordt door Metternich 1250 of 1260 verondersteld; voornamelijk gebaseerd op vormvergelijk van de schietsleuven. Metternich ziet ook duidelijke architectonische overeenkomsten wat betreft de drie Ierse torens en Nemours.¹⁴³

De ontwikkeling van de donjon in het aangrenzende Vlaanderen wordt door Doperé en Ubrechts behandeld in een overzicht van de 54 nog bestaande donjons.¹⁴⁴ In dit onderzoek komt het rechthoekige type met ronde hoektorens niet voor. Het gaat natuurlijk te ver om te concluderen dat dergelijke torens in Vlaanderen niet hebben bestaan, maar veel zullen het er niet geweest zijn.¹⁴⁵ Voor Wallonië is anno 2002 een specifiek onderzoek als dat van Doperé en Ubrechts niet voorhanden. In welke mate het type met ronde hoektorens hier eventueel is voorgekomen is daarom onduidelijk. De ter beschikking zijnde literatuur heeft geen voorbeelden opgeleverd.

In Duitsland is in ieder geval een bescheiden aantal van zes exemplaren met ronde hoektorens behouden gebleven. Met een mogelijke datering van 1305 kan Bechtoldsheim, (Kr. Reinland-Pfalz), het vroegst zijn, maar of de toren 'überhaupt turmhöhe erreicht hat ist nicht sicher'.¹⁴⁶ De overige zijn: Grevenburg (23x17 m, ca. 1350, Rijn-Moezel), Beilstein (14e eeuw, Kr.-Hessen), Schwarzenberg (ca. 1400, Kr.-Aachen),

Meisenheim 'Stephansstock' (1459, Rijn-Moezel) en het laat-gotische 'Herrenhaus' Nothberg (14e- tot 15e eeuw).¹⁴⁷ Bij Grevenburg en Meisenheim is Franse invloed aangetoond.¹⁴⁸ Opmerkelijk is de vroege datering van de Zwitserse voorbeelden waarvan Thun de bekendste is. De toren is gebouwd door de invloedrijke hertogen van Zähringen tussen 1190 en 1196, en later opgehoogd. De ronde hoektorens springen niet zo sterk uit en zijn op het eerste niveau massief. De gevels zijn zonder steunberen. Vergelijkbaar in grondplan is Breisach.¹⁴⁹ Een derde voorbeeld kan de in de 15e eeuw gesloopte toren Kleinbasel zijn. Het onderzoek naar de datering heeft tot nu toe geen eenduidige datering opgeleverd. Volgens archeologische gegevens kan de toren zowel Romeins zijn (4e eeuw, Rijnlijnes) of middeleeuws (Hertogen van Zähringen, kort voor 1200).¹⁵⁰ Meyer heeft een voorkeur voor het laatste.¹⁵¹

In Nederland is een klein aantal torens geweest dat in de bouwtraditie met steunberen is gebouwd. Van deze torens resten alleen nog de fundamenten. Het gaat hier om de al eerder genoemde torens Ter Kleef (ca 1250), de Starrenburg (ca 1250) en Capelle aan de IJssel (kort na 1275),¹⁵² alle met rechthoekige steunberen. Bij Ter Kleef heeft men inderdaad beperkt gebruik gemaakt van de mogelijkheid die steunberen bieden en één hoekliseen tot traptoren getransformeerd. Deze is hiertoe wel forser en hoekomvattend uitgemetseld (type C). Uit de opgegraven fundamenten valt af te leiden dat de overige steunberen van Ter Kleef haaks op de hoeken zijn geplaatst. In theorie kunnen hier hoektorens op trompen zijn opgenomen. Uit de vele historische afbeeldingen blijkt echter dat dit niet het geval is geweest. Ook de steunberen van de Starrenburg zijn haaks op de hoeken geplaatst. Van de Starrenburg in opstand zijn acht, hoofdzakelijk 17e-eeuwse, tekeningen overgeleverd.¹⁵³ Op een 19e-eeuwse tekening is een rechthoekige torenachtige uitbouw te zien. Uit de overige tekeningen blijkt niets van hoektorens. Uit de opgraving van Capelle blijkt dat deze zowel hoekomvattende als haaks op de hoek staande steunberen heeft gehad. Wat betreft Capelle, al eerder genoemd vanwege de door Hoek veronderstelde trompen, is het niet mogelijk uit de restanten iets over hoektorens vast te stellen.¹⁵⁴

Een gebouw dat rondom hoektorens heeft, is de Rolzaal in Den Haag. Tegenwoordig wordt verondersteld dat deze gebouwd is door Floris IV (1222-1234). Vanwege deze veronderstelling en het feit dat de twee torentjes op trompen rusten, hebben we gekeken of de mogelijkheid kan hebben bestaan dat Hugo I met de bouw van Heenvliet bewust de grafelijke architectuur kan hebben geïmiteerd. Een korte bouw-historische verkenning van het gebouw leidde tot de conclusie dat dit minder waarschijnlijk is.¹⁵⁵ Uit de opname van het muurwerk lijkt namelijk te mogen worden afgeleid dat het gebouw niet ouder is dan Heenvliet. Ook is er een duidelijk verschil in stijl. Heenvliet is een homogeen geheel. Bij de Rolzaal zijn niet alleen twee torentjes op trompen opgenomen, maar ook een grote ronde en een vierkante toren. De toegang werd verkregen via een portaalgebouw. Ook over mogelijke bouwfasen bestaat nog onduidelijkheid.¹⁵⁶ Wat betreft de datering van de Rolzaal op basis van de archivalia is de situatie vergelijkbaar met Heenvliet: het vermoedelijke bouwjaar 1230 wordt afgeleid van een akte van overdracht van grond.¹⁵⁷

Conclusie architectonische verwantschap

Naast de meest voorkomende rechthoekige of vierkante residentiële torens, ontstaat omstreeks het laatste kwart van de 12e eeuw in Frankrijk ondermeer de variant met ronde hoektorens. Deze hoektorens zijn vaak voor een groot deel massief. Ter hoogte van het residentiële niveau zijn meestal kamers uitgespaard. Een toren doet meestal dienst als traptoren. Deze kenmerken gelden ook voor Heenvliet. In Frankrijk zelf is de residentiële toren met ronde hoektorens veelvuldig en tot laat in de Middeleeuwen gebouwd. Vanuit Frankrijk lijkt dit type zich ondermeer te hebben verspreid naar Zwitserland, Ierland, Engeland en Duitsland, al is dit in aantallen niet spectaculair te noemen. In Ierland zou de introductie dan kort na het begin, of even vóór het midden van de 13e eeuw hebben plaats gevonden, in Engeland mogelijk rond het midden, danwel het einde van de 13e eeuw. Wat betreft Duitsland lijkt een datering rond het midden van de 14e eeuw het meest waarschijnlijk. Van twee Duitse torens is Franse invloed aangetoond. De Zwitserse toren Thun is ca. een kwart eeuw na de Franse torens gebouwd. Kleinbasel is vermoedelijk

toch ook eind 12e-eeuws, vergelijkbaar met Thun. Mogelijk is men in Zwitserland onafhankelijk tot dit grondplan gekomen, maar waarschijnlijker is toch door Franse invloed. In Vlaanderen lijkt dit type niet veel te zijn gebouwd. Vooralsnog lijken er geen 12e- of 13e-eeuwse voorbeelden bewaard te zijn gebleven. Wat betreft de bouwheren van de in de tekst genoemde 12e-eeuwse en (vroege) 13e-eeuwse torens lijkt de meerderheid tot de hoge adel gerekend te mogen worden, al had niet iedereen een hoge titel.

Gezien de boven samengevatte opkomst en ontwikkeling van de residentiële toren met ronde hoektorens en in mindere mate het ontbreken van Nederlandse voorbeelden, is het niet onlogisch, ook wat betreft Heenvliet Franse invloed te veronderstellen.

Van de hoge adel is bekend dat deze regelmatig op reis was. Van de heer van Voorne moet worden vastgesteld dat deze veel in het gezelschap van de graaf van Holland heeft verkeerdt en het is dan ook denkbaar dat hij de graaf heeft begeleid op een aantal buitenlandse reizen. Omdat ook wat betreft de Van Heenvliets mag worden geconcludeerd dat er een band was met het grafelijke huis, is het voorstelbaar dat Hugo I eveneens deel heeft uitgemaakt van het gevolg van de graaf en zo in aanraking is gekomen met voornoemde architectuur.

In het op kastelengebied toonaangevende Frankrijk heeft ten tijde van Hugo I de populariteit van de ronde toren een enorme vlucht genomen. Ronde torens zijn vertegenwoordigd als intervaltoren, vrijstaande hoofdtoren, maar ook als hoektorens aan residentiële torens. Door een toren te bouwen blijft Hugo binnen een bepaald budget, terwijl hij door het importeren van 'state of the art'-architectuur uit Frankrijk uiting geeft aan zijn status en pretenties.

■ Samenvattende conclusie

In een 11e/12e-eeuws ontginningsgebied ontstond waarschijnlijk in 1229 uit de vrije heerlijkheid Voorne de eigen vrije hoge heerlijkheid Heenvliet. Dirk, heer van Voorne, kon zijn tweede zoon Hugo I belenen met Heenvliet als vrije heerlijkheid, omdat hij zelf als heer van Voorne een machtig man was en

een der belangrijkste personen in het gevolg van de graaf van Holland. Natuurlijk moest hij aan zijn verplichtingen jegens de graaf voldoen, maar daarnaast was hij in feite soeverein in zijn eigen rechtsgebied. In economisch opzicht lijkt het Hugo en de kleine heerlijkheid vervolgens goed te zijn vergaan. Dit mag worden afgeleid uit het feit dat Hugo voor zichzelf, maar ook voor zijn dochter een aansprekend huwelijk kon sluiten. Ook het feit dat er in de directe periode na het ontstaan van de heerlijkheid door familieleden andere kastelen in de nabije omgeving zijn gebouwd, duidt op een gezond economisch klimaat. Direct na de belening met Heenvliet zal Hugo ter bevestiging van zijn heerschappij het huis te Heenvliet hebben gebouwd. Dit huis, een omgrachte bakstenen toren van twee bouwlagen, diende naast woning ook als bestuurscentrum. Het bestaan van een bijbehorende voorburch is tot nu toe niet aangetoond, en is niet afgebeeld op de 17e-eeuwse kaart van Van Deventer. De toren was voorzien van twee haarden, een put en priva(t)en. Met een ingang op begane grond in combinatie met een portaal en een traptoren konden de begane grond en het residentiële niveau onafhankelijk van elkaar functioneren. Op het residentiële niveau boden de in drie hoektorens opgenomen kamers extra privacy. Vanuit de torenkamers kon in principe muurwerk bestreken worden, maar het is de vraag in hoeverre deze mogelijkheid bij de keuze voor het grondplan een bepalende factor is geweest. Buiten Frankrijk komen ronde hoektorens aan residentiële torens maar weinig voor. Dit geldt zeker voor de 13e eeuw. Bij Heenvliet lijken deze vooral gebouwd ter verhoging van het visuele aspect en het comfort en ze hebben vermoedelijk geen gekanteelde borstwering gehad.

De toegang met een valhek is uitzonderlijk. Valheken in residentiële torens blijken ook internationaal gezien een zeldzaamheid. Bedoeld voor poortgebouwen zijn ze in een toren minder effectief. Dit leidt tot de veronderstelling dat in de gevallen waarin dit wel voorkomt meer dan alleen tactische overwegingen bepalend zijn geweest. Het valhek lijkt rond 1230 een voor Nederland nieuw en nog niet veel gebruikt militair apparaat te zijn geweest; het opnemen hiervan bood Hugo naast extra veiligheid ook de mogelijkheid tot het etaleren van een nieuwigheid. Gezien het veelvuldige voorkomen op zegels en stadswapens,

lijkt het valhek algemeen gebruikt te zijn geweest als symbool voor macht en gezag en de legitimiteit hiervan. Het is goed mogelijk dat dit ook door het valhek in Hugo's toren moest worden verbeeld. Zo is Heenvliet uit dit onderzoek naar voren gekomen als een bijzondere toren, die in sommige opzichten van internationale allure blijkt te zijn geweest. Het is dan ook opmerkelijk te noemen dat Hugo I van Heenvliet, toch niet direct behorend tot de hoge adel, een dergelijke toren heeft kunnen bouwen. Een mogelijke verklaring is zijn relatie tot de graaf van Holland. Het beeld is ontstaan dat de graaf en de heer van Voorne gedurende opeenvolgende generaties een goede band hadden. Een band die hen wederzijds voordeel bracht, elkaars macht versterkte en er waarschijnlijk toe heeft bijgedragen dat Hugo van Heenvliet, als telg van het geslacht Van Voorne, zich in hun beider kielzog kon gedragen als een grote 'seigneur'.¹⁵⁸ ■

Noten

Tekst afgerond oktober 2006.

- De coördinaten voor huis Heenvliet zijn: X 76.160 - Y 431.080. Het adres is markt 11 te Heenvliet. De herkomst en etymologie van de naam Ravenstein is onbekend. Omdat de andere huizen rond Heenvliet een naam hadden die eindigden op 'stein' en van het huis van Hugo I geen naam is overgeleverd, is het denkbaar dat men om onderscheid te maken hiervoor de naam Ravenstein heeft verzonnen. Bij deze romantische naam kan men zich een ruïne met eromheen cirkelende raven voorstellen.
- De toren was voorheen privébezit van de familie Lamaison-van den Berg. In 2005 is de toren, behoudens de gracht, verkocht aan de stichting.
- Renaud 1965, 109 en Don 1992, 387.
- Renaud 1965, 109-117.
- De auteurs willen graag de volgende personen bedanken voor hun medewerking en stimulerende discussie: B. Aarts, T. Bauer, J. Bos-Rops, Ch. Bowden, F. Doperé, G. van Elk, D.B.M. Hermans, C. Hoek, F. van Hoorn, H. Hovenkamp, H. Hundertmark, H.L. Janssen, J. Kamphuis, C.G.F. de Kovel, C. de Kovel, J.M.M. Wielinga, Fam. Lamaison van den Berg, W. Landewé, J. Mesqui, W. Meyer, T. McNell, C.-J. van der Peet, A. Reinstra, J.G.N. Renaud, D. Renn, M. Saan, Th. van Straalen, M. Tenten, A. Viersen en D. J. de Vries.
- Staalduinen 1979, 63 en 65.
- Don 1992, 21.
- 't Hart, 1949, 13.
- 't Hart 1949, 17.
- Volgens Don is Heenvliet kenmerkend voor een vijftal Bernissegroeven die alle bestaan uit een haaks op de Bernisse gegraven rechthoekige getijdewallen, aan drie zijden omringd door gebouwen. Vanuit de kern liep een weg de polder in. Langs deze polderweg lag de kerk met kerkhof.
- Don 1992, 31.
- Orsel 1998, IV.
- In dit artikel is er voor gekozen om achter de namen van de (lands)heren telkens alleen de regeerdata te vermelden.
- Koch (ed.) 1970, 500-505, nr. 319, 320, 321, 322. In nr. 319 staat als plaats van ophaak Londen geschreven. In nr. 320 'aput Novem Templum Londoni'.
- Lenselink en Monna 1976.
- Kruisheer (ed.) 1986, 92, nr. 491.
- Kruisheer (ed.) 1986, 672-674, nr. 991; afschrift uit de 14e eeuw, tekst in Latijn. De oorkonde zelf is gedateerd 1253, jan. 2. De datering 1254, jan. 2 is gebaseerd op de veronderstelling dat hier de paasstil is toegepast, waarbij er pas in het daaropvolgende voorjaar van jaar gewisseld wordt. Mogelijk, maar minder waarschijnlijk is niet de paasstil maar de kerststil gebruikt. Bij de kerststil wordt gewisseld van jaar op 25 december, eerder in het jaar. De kerststil wijkt dus alleen van de door ons gebruikte jaarstijl af van 25- tot 31 december. Omdat 1 januari zowel in de kerststil als in de jaarstijl op dezelfde dag vallen zou de datering van de oorkonde in dat geval letterlijk genomen moeten worden te weten 1253, jan. 2.
- Kruisheer (ed.) 1986, 92, nr. 491. Zie ook: Kort 1978, 121. In deze oorkonde d.d. 31 dec. 1328 verklaart Jan van Heenvliet dat het renteleen van 30 mark aan de leenheer is teruggevallen. De passage wat betreft de belening: 'brieve van [...] Diederike

- ende van minen here Heynrike daer [god] die ziele of [he]bben mo[et], wil... heren van Vorne, di si glaven minen haeren Hugh[en] minen oudvader, daer in s... in enen poynte dat si hem glaven [te] len[e] dertich mar[c]h [va]n di[e] bede in Walgh[...]'. Uit de bewaard gebleven brief van Hendrik, de akte van belening d.d. 1254, blijkt dat deze 'poynte' de belening met Heenvliet is geweest.
- Kruisheer (ed.) 1986, 674, nr. 992.
 - 't Hart 1949, 34; regr. Voorne A.B. 1284-1367, fol. 53.
 - 't Hart 1949, inv. huisarch. heren van Heenvliet, titel II, 234, nr. 7, kopie d.d. 1684.
 - Hoek 1967, p. 3-7.
 - Er is niet één hele steen gevonden van de veronderstelde eerste fase. Wat er aan koppenmateriaal gevonden is kan ruwweg vergeleken worden met het steenformaat van Heenvliet op de verdieping. Vondsten uit de gracht werden gedateerd in het midden 13e- tot midden 14e eeuw. Mogelijk kunnen bepaalde vondsten nu vroeger gedateerd worden.
 - Hoek 1967, 5, volgens Hoek in de herfst van 1418 grondig vervoest; zonder bronopgave.
 - Hoek 1967, 2 en 3-6.
 - Hoek 1969.
 - Hoek 1972, 216.
 - In een gesprek d.d. 2003 bevestigde Hoek dat het hier om hypothesen ging.
 - 't Hart 1949, 35, hij baseert zich hier op Gouthoeven, kroniek van Holland; Hoek 1967, 3, stelt dat 'het vaststaat dat Jan op Bleydestein zetelde', maar hij geeft geen bron op. Ros-de Korte 1967, 26, geeft ook geen bron op.
 - De vader van Jan II en Hugo III is Jan I heer van Heenvliet.
 - Hoek 1967, 5-7, transcriptie van de verkoopsoorkonde, Heerlijheidsarchief van Heenvliet, Hoek geeft geen inv. nr. en fol. op; zie 't Hart 1949, 448, regist. nr. 8, vidimus van een oorkonde van 20 jan. 1420 d.d. 19 april 1420.
 - Ros-de Korte, 1967, 26.
 - Hoek 1967, 2; Ros-de Korte 1967, 26. 't Hart 1949, dacht het perceel met Bleydestein te hebben gelokaliseerd. Dit door hem gevonden perceel was eerst van en later leenroerig aan Voorne. Ros-de Korte zegt dat dit door 't Hart op p. 71-72 genoemde en door Jan II op 17 juni 1360 gekochte perceel, (hofstad en huis) een ander is gebleken dan het door 't Hart veronderstelde Bleydestein.
 - Hoek 1967, 1.
 - Hoek 1972, 216-217.
 - Hoek 1981, 127 en 128 en Don 1992, 379.
 - Hoek 1967, 2.
 - 't Hart 1949.
 - Ros-de Korte 1967; zie ook: Ros-de Korte 1972, 258-283.
 - Kort 1978, 108-121.
 - Kort 1978, 111.
 - Kort 1978, 112.
 - Kort 1978, 115.
 - 't Hart 1949, 34.
 - Ros-de Korte 1967, 18.
 - Voor de verdere ontwikkeling van de bezitsgeschiedenis zie 't Hart 1949.
 - Lenselink en Monna 1976, 6.
 - Lenselink en Monna 1976, 39-43.
 - Lenselink en Monna 1976, 44.
 - Kruisheer (ed.) 1986, nr. 991.
 - 't Hart 1949, hfst. VI.

- De Voornse gemet = 0,4591 ha. De Voornse vierkante roede = 15,3 m².
- 't Hart 1949, 58: 'De heer bezat het tolrecht en het veerrecht van de veren op Brielle, Hellevoetsluis, Rozenburg, Vlaardingen, Schiedam en Rotterdam'.
- 't Hart 1949, huisarchief Heenvliet, inv. nr. 631.
- 't Hart 1949, 58.
- Bos-Rops 1993, 31-34; 258, Nb. noot 64: de tol van Iersikeroord samen met die van Cats en die op de Honte waren oorspronkelijk wachttollen van Geervliet.
- ARA, Heenvliet inv. 631,1 dec. 1902, brief van de rijksarchivaris aan de heer G. Lamaison van Heenvliet: 'Bij nader onderzoek nu is gebleken, dat het eertijds tusschen Geervliet en Heenvliet bestaande veer in de rentmeestersrekeningen van Putten en Strijen sedert 1379 verantwoord van 1478 tot 1578 deel uitmaakte van, en begrepen was in de grafelijkheidstol van Geervliet. Sedert 1578 werd het als zelfstandig veer beschouwd en afzonderlijk verpacht door den rentmeester van Putten, sedert 1594 door den rentmeester generaal van Zuid-Holland, in welk jaar het plan tot het leggen van een brug is opgekomen. In geen der rekeningen van genoemde rentmeester wordt tot 1602 melding gemaakt van enig aandeel van den Heer van Heenvliet in de opbrengsten van dat veer, zodat het vermoeden reeds gewettigd is, dat hij eerst in het laatst genoemde jaar door bij te dragen in de helft der kosten van de overbrugging der Bernisse in deze zaak betrokken en dus van 1602 dateert het recht der heeren tot tolheffing/ resp. voor de helft aandeel in de opbrengst der tolverpachting'.
- Arkenbout 1990, 181-185; veren vanuit Brielle op Maasland, Staelduinen, Rotterdam, Nieuwenhoorn.
- Lenselink en Monna 1976, 30.
- Ros-de Korte 1967, 4 en 13, Hugo's dochter huwde Hugo de Gouwer van Coudekerke, ridder. Deze Hugo had aanzienlijke lenen en was ook leenman van de Vlaamse graaf. Haar naam was Elizabeth zoals Kort in 1978 heeft weten te achterhalen.
- Renaud 1965, 116. Van Deventer geeft bebouwing weer die door Hoek is opgegraven.
- Het forse muurwerk, op de begane grond circa 2,3 m dik, is uitgevoerd in zeer grote bakstenen. De stenen hebben hier een formaat van 31/32x14,5/15x7,5/9 cm en de 10 lagenmaat inclusief sief voeg is 93/97,5 cm in een poging tot Vlaams verband. Overigens is de fundering uitgevoerd met grondbogen. Op de verdieping is het steenformaat 29/30 x 13,5/15 X 6,5/8 met een 10 lagenmaat van 83,5/90 inclusief voeg, ook hier in een poging tot Vlaams verband. Bij de restauratie tussen 1961-1965 zijn onder andere nieuw gebakken stenen toegepast van het formaat 31,5/33 x 13/17,5 x 7,5/8 cm.
- Berends 1989, 02-1 tot 02-19.
- Cramer en Sack (ed.) 2005, 125-138. (Hoeve, van der): harde dateringen met betrekking tot 12e-eeuwse baksteen zijn voor de regio niet voorhanden. Recent onderzoek met betrekking tot de herintroductie van baksteen in de middeleeuwen veronderstelt dat ook de adel hierin een rol kan hebben gespeeld.
- Renaud 2001, persoonlijke mededeling.
- In 2001 is een deel van de oostgevel rond de ingang opnieuw gevoegd, nadat eerder ondeskundig aangebracht voegwerk was verwijderd.
- Janssen 1996, 84.
- R.G.D., Rijksbouwmeester, 1994 dl 1 27-29, 70-71, dl 2 tekening op p. 344: de datering van het poortgebouw van Teylingen is onduidelijk. Het restant van de valheksleuf is mogelijk te dateren in

- XIIId. Agt 1964, datering Horn: oudste fase, ringmuur en torens voor het midden van de 13e eeuw. Janssen 1996, 52, datering Montfort ca. 1265.
- 69 Janssen 2007, 110-111.
- 70 Doperé en Ubrechts 1991, 123-124.
- 71 Renn, brief 3 sept. 2004. Renn noemt: Bamburg (Northumberland) met vraagteken, Bowes (Yorkshire), Bridgnorth (Shropshire), Colchester (Essex), Hedingham (Essex), Orford (Suffolk) en Rochester (Kent). Zie ook: Renn 1973, 10.
- 72 Fernie 2000, 66-67.
- 73 Chatelain 1973, 21
- 74 Zie wat betreft het valhek in residentiele torens: Mesqui, Renn, en Smals, *The portcullis in large medieval towers*; publicatie in voorbereiding.
- 75 Pringle 1997, 24; nr. 24; Afmetingen Tall al-Badawiya binnen-zijde: 22,8 x 8,3 m. De doorgang is 2,95 m breed en werd gesloten door een verticaal gedeelte tweedelige deur.
- 76 Deschamps 1932, 379, stelde dat de toegang van de Franse hoofdtoren van Saône een valhek had. Uit eigen waarnemingen, (Smals, L.J., 10-2003) blijkt dat de sleuven voor een hek in de dagkanten van het ingangsportaal ontbreken en het hier om een werpsleuf of assommoir gaat. Hetzelfde geldt voor Giblet en Beaufort: Mesqui 2001, 67.
- 77 Lawrence 1979, 262-265; naar het lijkt is het valhek een Griekse uitvinding. Om de binnendringende vijand verdere doorgang te beletten, schrijft Aeneas de Tacticus kort voor het midden van de 4e eeuw vóór Christus, een met ijzer beslagen valdeur voor. Uit de tekst valt op te maken dat deze voor poortdeuren moest worden aangebracht. Neergelaten zegt Aeneas, ontstaat tussen poortdeuren en valdeur een afgesloten ruimte waarin de belegeraars in de val komen te zitten waarna die vervolgens door beschieting buiten gevecht kunnen worden gesteld. Archeologische voorbeelden van een valdeur en optekeningen hiervan door Hellenistische schrijvers dateren van een halve eeuw na Aeneas. De term die zij hanteren is 'pyle kataraktes'. Deze term werd zowel voor een valdeur als voor een valhek gebruikt en betekent 'naar beneden vallend hek'. De Romeinen hebben het valhek overgenomen. De functie is hetzelfde als bij de Grieken. Vegetius zegt hierover dat de poortdeuren ter voorkoming van verbranding bekleed moeten zijn met huiden en ijzer. Maar het is nog praktischer, zoals de Antieken hebben ontdekt, om voor de poort een barbacane (voorwerk) op te trekken en de ingang te voorzien van een portcullis, opgehangen aan kettingen en touwen. Vervolgens als de vijand binnenvalt wordt het neergelaten waarna de vijand wordt uitgeschakeld. Milner 1996, 122. Beide auteurs propagieren het gebruik van het valhek als een middel om de binnendringende belegeraar te isoleren en uit te schakelen. Dit tactisch gebruik van het hek is illustratief voor een actieve vorm van verdediging.
- 78 Voor Nederland zie: Janse en van Straalen 1974.
- 79 Renaud 1965, 113.
- 80 Stichting Vrienden der Gelderse Kasteelen, 1965-1975, 31-32: hier komt een dergelijk rookgat vier keer voor. Gebleken is dat de bijbehorende rookkanalen gemiddeld niet meer dan twee meter in het muurwerk omhoog gaan om vervolgens horizontaal naar buiten uit te monden.
- 81 Toy 1984, 114-115: in Engeland is volgens Toy een dergelijke rookafvoer gedurende de 11e eeuw standaard gebruik en onder meer te zien in de toren van Colchester. Tot in ieder geval het laatste kwart van de 12de eeuw werd in Engelse kastelen van een dergelijke oplossing gebruik gemaakt (Newcastle 1177).
- 82 Renaud 1965; Hermans en Kamphuis 1988, 9.
- 83 Acht 1964, 10, noot 11.
- 84 Binding 1976, 69-77.
- 85 Binding 1976, 69.
- 86 Binding 1976, 73.
- 87 Binding 1976, 73.
- 88 Wilcox 1972, 193-203.
- 89 Janse 1964, 304-305.
- 90 Janse 1964, 304-306.
- 91 Datering van de weergang van de Waardenburg door André Viersen, eind 2005. Datering van de weergang van Heeswijk door Hein Hundertmark, zie Hundertmark en Kamphuis, 2001.
- 92 Doperé en Ubrechts 1991, 135.
- 93 De Clerq, L., ongepubliceerd rapport; persoonlijke mededeling F. Doperé.
- 94 Temminck (ed.) 1995, 38, (Kamphuis en Viersen).
- 95 Hoek 1965, 109-120. Over de reconstructie van de toren van Capelle zegt Hoek op pagina 112: 'Met heel veel voorbehoud mogen wij een reconstructie van het kasteel maken, zoals op de hierbij gevoegde schetsen is aangegeven'. Hoek heeft bij het tekenen van Capelle ongetwijfeld Heenvliet en de Rolzaal in gedachten gehad.
- 96 Het Gravensteen in Gent heeft boven de poort een gevelsteen met het jaar 1180 als datering voor de vierde bouwfas. Genicot en Ghellinck d'Elseghem e.a. 1976, 221: Op een afbeelding van Rupelmonde van 1641 lijken de hoektorens van de poorttoren aan de basis met trompen te zijn weergegeven. Voor de datering van Rupelmonde bestaan er bronnen.
- 97 Mesqui, 1997, 32-33.
- 98 Mesqui 1997, 33; Pierre de Voisin, de vader van Gilles, de bouwheer van Arques, heeft zich hier in 1231 gevestigd. Hij was afkomstig uit het departement Yvelines, ten westen van Parijs.
- 99 Renaud 1965, 114.
- 100 Renaud 1965, 113.
- 101 Renaud 1965, 111.
- 102 Renaud 1965, 116.
- 103 Renaud 1965, 115.
- 104 Renaud 1965 116.
- 105 Zie ook 't Hart 1949, 43.
- 106 Renaud 1965, 114.
- 107 Datering door H.L. Janssen.
- 108 Baksteenformaat voornamelijk 18/19 x 8,5 x 4/5 cm.
- 109 Janssen 1996, 94-95.
- 110 Janssen 1996, 86.
- 111 Top 1985, 173-184.
- 112 Janssen 1996, 85.
- 113 Meerstadt en Moolhuijsen 1985, 159-172.
- 114 Beaufort en Van den Berg 1968, dl III, 45-65; tekening nieuwe toestand van Van Beveren, okt. 1979.
- 115 Temminck (ed.) 1995, 47, (Kamphuis en Viersen).
- 116 Janssen 1996, 90.
- 117 Thompson 1991, 63-85.
- 118 Pringle 1992, 341.
- 119 Schilfgarde 1937, 267-273; Zie ook Gelders Archief, archief Doornenburg, toegang 0382 inv. I: 'Wij Henric van Haerdaerden en[de] vrouwe Guede, echte wijf Henricus voirs[eyt] doen kont.. en[de] kenne[n] mit desen teghenwordigh[en] brieve dat.. Johan van Bylant voirs. hebbe[n] sal en[de] erflike behalden die borch en[de] dat huys ter darenborch mit allen syn[n]e[n] toebehoer end[de] alle erfynisse ghelege[n] inden kyspel van darenborch en[de] in der bethue.. die he[re]n Willams

- mijne vader ende mijne moeder en[de] he[re]n Willams mijne broeder voirs. afr ghelaten hebben. dusent driehondert vijfendatich en[de] sente cecilendach der heilige jonfrouwen'.
- 120 Cathcart King 1983, 273, noot nr. 3: met betrekking tot de datering van de Tower zijn twee geschreven bronnen van belang. In 1077 wordt Gundulf tot bisschop in Rochester benoemd en in 1087 blijkt dat bisschop Gundulf in opdracht van Willem de Veroveraar aan het hoofd stond van het werk aan de Tower. Op basis hiervan wordt de toren gedateerd zijnde vanaf ca. 1077 en nog in aanbouw in 1087.
- 121 Chatelain 1973, onder meer 28-35.
- 122 De bekendste Engelse voorbeelden van torens met een ander dan rechthoekig grondplan, die voorzien zijn van steunberen zijn: Conisborough (XIIId), rond met rechthoekige steunberen en Orford (1165), veelhoekig met drie, rechthoekige, uitspringende torens.
- 123 Uit de inventarisatie van Chatelain, in 1973, blijkt dat van de overgebleven Romaanse donjons in de westelijke gebieden van Frankrijk, een kleine honderd voorzien was van steunberen (contreforts). Opmerkelijk is dat van de door hem gevonden 96 donjons met steunberen type C slechts 15 keer vertegenwoordigd is. Van de ronde of semi-ronde variant van type C nog minder: namelijk ca. 10.
- 124 Chatelain 1973, planche I-XIX, en 34-35; zie ook: Chatelain 1988, 120.
- 125 Voor Chambos: Mesqui 1997, 102, bouwheer Guillaume de Mandeville, vazal van Henry II koning van Engeland; voor Domfront: Mesqui 1997, 152, bouwheer Henry I Beauclerc koning van Engeland.
- 126 Voor Châteaumur wordt geen datering opgegeven; voor Niort zie Mesqui 1997, 266-267, en Chatelain 1973, 178-180. Voor Noirmourier zie Mesqui 1997, 461, Mesqui 1991, 196 en Chatelain 1973, 177-178.
- 127 Voor Mez-le-Maréchal: Stein 1931, 233-241. Zie wat dit betreft ook: Chatelain 1973, 111-112 en Mesqui 1997, 238-239. Voor Romefort: Mesqui 1984, Le Chateau de Romefort a Ciron in: *Congres archéologique de France* p 81-88, zoals vermeld in: Mesqui 1997, 324-325. Zie wat Romefort betreft ook Mesqui 1991, 208 en Chatelain 1973, 143-144.
- 128 Mesqui 1997, 264-265; Mesqui 1991, 125.
- 129 Chatelain 1973, 176: de ronde hoektorens van Châteaumur hebben met een diameter van 3 m bijna dezelfde maat als die van Heenvliet. Een hoektoren is D-vormig. De buitenafmetingen, iets kleiner dan die van zijn twee 'neven' (i.e. Tiffauges en Pouzauges), zijn 14 x 13 m. De muren zijn 1,80 tot 2 m dik. Twee hoektorentjes zijn op de 1e etage zin voorzien van kamertjes die ongeveer 1,70 x 1,20 m meten. Ze worden ontsloten via kleine gangtjes.
- 130 Chatelain 1973, 111.
- 131 <http://www.heraldica.org/topics/france/roygenea.htm>
- 132 a.decarne.free.fr/gencar/dati30.htm; Mesqui 1997, 264-265.
- 133 Mesqui 1997, 325; Chapu 1962, 50.
- 134 Longtown: Toy 1984, 97-98, nb: heruitgave van Toy 1939.
- 135 Brown 1996, 4. nb: Poitevin: in de stijl van de streek Poitou d.w.z.: slanke ronde hoektorens.
- 136 Renn 1979. Wat betreft de plattegrond en de boognissen vertoont het grondplan vergelijkingen met de resten van de toren van Douville-sur Andelle (Eure) en Romefort.
- 137 Chandler en Hannah 1947.
- 138 Cathcart King 1983, 450 en 454: noot nr. 8, 9, 10, 11 en 12.
- 139 McNeill 1997 en Sweetman 2000.
- 140 O' Conor, K. *The origins of Carlow castle*. In *Archaeology Ireland*, xi, p.14-15, zoals vermeld in Sweetman 2000, 77.
- 141 McNeill 1997, 118-124.
- 142 Metternich 1999, 2-10.
- 143 Plattegrond van Lea: McNeill 1997, 122; plattegrond van Lea, Carlow en Terryglass in Metternich 1999, 3. Nb. de in Metternich gebruikte plattegrond van Lea (M.Salter) verschilt in detail van die in McNeill.
- 144 Doperé en Ubrechts 1991.
- 145 Doperé en Ubrechts 1991, 42-44: van de onderzochte groep van woontorens onderscheiden Doperé en Ubrechts vijf grote typen te weten: vierkante, rechthoekige, ronde en polygonale woontorens en tenslotte 'poortdonjons'. Hiervan zijn de vierkante en de rechthoekige groep duidelijk in de meerderheid, respectievelijk 46 en 26 %.
- 146 Krahel 1999, 32.
- 147 Voor Grevenburg: Herrmann 1995, 144-145; Beilstein en Schwartzberg: Krahe 1999, 33 en 201; Meisenheim: Herrmann 1995, 165-167. Nothberg: de datering is afkomstig van de intermitsite van de stad Eschweiler. De datering van 14e en 15e eeuw zal overgenomen zijn van de Förderverein Nothberger Burg die zich met het wetenschappelijk onderzoek van de burcht bezig houdt. Een artikel, uit ca. 1980, was niet te verkrijgen. Zie voor plattegrond en afbeelding: Bleyl 1975, 223.
- 148 Herrmann 1995, 144-145 en 165-167.
- 149 Buchs en Kueffer 1994, jrg. 67, nr. 3, p. 77.
- 150 Meyer 1980, 147-148. Blijkens een e-mail van Werner Meyer d.d. 3 juni 2002, zijn er naar zijn weten geen nieuwe gegevens bekend.
- 151 Meyer 18-10-2003, persoonlijke mededeling.
- 152 Respectievelijk: Janssen 1996, 90 en Hoek 1965, 110.
- 153 Tekeningen van de Starrenburg bevinden zich in het gemeentearchief van Rotterdam.
- 154 Hoek 1965, 109-120.
- 155 Deze verkenning vond plaats in 2003 door H. Hovekamp, H. Hundertmark, J. Kamphuis, E.D. Orsel, C.-vd. Peet en L.J. Smals.
- 156 Cuypers 1907, 123-128, volgens Cuypers heeft men om niet een al te gedrukte hoogte van de eerste verdieping te krijgen de zoldering van de eerste verdieping hoger gelegd dan bij de bestaande raamhoogte paste. Uit de opname van het muurwerk van het portaalgebouw lijkt te moeten worden opgemaakt dat het oorspronkelijke metselwerk tot bovenaan toe vertegenwoordigd is.
- 157 Kruisheer (ed.) 1986, dl II, nr. 489, 90-91.
- 158 De auteurs dragen als dank voor zijn inspiratie dit artikel aan Hans L. Janssen op. Hans L. Janssen, Nederlands hoogleraar in de kastelenkunde, heeft met zijn bijdrage aan het boek '1000 jaar kastelen' de lat op nationaal castellologisch gebied hoog gelegd. In deze studie wordt de ontwikkeling van het kasteel in een breed nationaal, maar ook internationaal kader geplaatst. Dit laatste krijgt nog wat meer aandacht tijdens zijn colleges, gegeven vanuit de leerstoel 'kastelenkunde'.

■ Literatuur

Bronnen

- Inventaris archief Doornenburg, Gelders Archief toegang 0382, inv. I.
 Inventaris Vrije Heerlijkheid van Heenvliet, nr 631, document nr. 407, Nationaal Archief Den Haag (NA).
 Koch, A. C. F. (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1229*, dl. I, eind van de 7de eeuw tot 1222, Den Haag 1970, 500-505, nr. 319, 320, 321, 322.
 Kruisheer, J. G. (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, deel II, Assen/Maastricht 1986, 90-92, 672-674, nr. 489, 491, 991, 992.

Literatuur

- Agt, J. J. F. W. van, Het kasteel van Horn, *Bulletin K.N.O.B.*, zesde serie, jaargang 17, 1964, 1-32.
 Arkenbout, A.A., Reizen voor het Hof van Voorne in de late middeleeuwen (1370-1550), *Castellologica. Mededelingen [en] verkenningen van de Nederlandse Kastelenstichting II* (1988-1992) [1990], 181-185.
 Beaufort, R.F.P. en H.M. van den Berg, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst dl. III De Betuwe*, Den Haag 1968, 45-65.
 Berends, G., Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen, *Restauratie Vademecum* dl. 2a, 1989, 02-1 tot 02-19.
 Binding, G., Holzankerbalen im Mauerwerk mitteralterlicher Burgen und Kirchen, *Château Gaillard Etudes de Castellologie médiévale* dl. VIII, z.p. 1977, 71-77.
 Bleyl, W., *Der Donjon*, Keulen 1975, 223.
 Bos-Rops, J.A.M.Y., *Graven op zoek naar geld, de inkomsten van de graven van Holland en Zeeland 1389-1433*, Hilversum 1993, 31-34, 258 [proefschrift].
 Brown, R.A., ed., 'Rochester Castle', *ROCASWA project, technical dossier, ROchester CASTle Curtain Walls archaeological recording, investigation and survey, non-destructive testing, analysis and consolidation/repair*, Rochester 1996, 3-43.
 Buchs, H. en P. Kueffer, *Burgturn und Stadtgeschichte – Gespräch im Schloss Thun, Nachrichten des Schweizerischen Burgenvereins* 3, 1994, 76-80.
 Cathcart King, D.J., *Castellarium Anglicanum*, Hertfordshire 1983, 450, 454.
 handler, G.L. en I.C. Hannah, *Dudley as it was and as it is today*, Londen 1947.
 Chapu, Ph., *Châteaux du Berry, Château Gaillard, études de castellologie médiévale* dl. I, z.p. 1962, 39-51.
 Chatelain, A., *Donjons Romains des pays d'ouest*, Paris 1973.
 Chatelain, A., *L'Évolution des châteaux forts dans la France au moyen-âge*, Milaan 1988.
 Cramer, J. en D. Sack, *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters*, Petersberg 2005, 125-138 *Berliner Beiträge zur Bau-forschung und Denkmalpflege* 2.
 Cuyper, P.J.H., *Beschrijving van de grafelijke zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage*, in opdracht van den minister van waterstaet etc., z.p. 1907, 123-128.
 Deschamps, P., *Les entrées des châteaux des croisés en Syrie et leurs défences*, (extrait de la revue Syria, 1932), Paris 1932.

- Don, P., *Voorne Putten, De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Zeist 1992-...* [Nog onvoltooide serie].
 Doperé, F., en W. Ubrechts, *De Donjon in Vlaanderen*, Leuven 1991.
 Fernie, E., *The Architecture of Norman England*, Oxford 2000.
 Genicot, L.F., en J., Ghellinck d'Elsegehem e.a., *Burchten en hoevenkastelen*, Brussel 1976.
 't Hart, G., *Historische beschrijving van hoge heerlijkheid van Heenvliet*, z.p. 1949.
 Hermans, D.B.M. en J. Kamphuis, *Ruïne van Broderode, Santpoort*, Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling RGD, Nijmegen/Delft 1988.
 Herrmann, Ch., *Wohntürme des späten Mittelalters auf Burgen im Rhein-Mosel-Gebiet*, Espelkamp 1995, 144-145, 165-167.
 Hoek, C., Capelle aan den IJssel, *Rotterdam jaarboekje*, Rotterdam 1965, 109-122.
 Hoek, C., *Heenvliet. Rapport betreffende de werkzaamheden verricht door de afdeling oudheidkundig onderzoek van de dienst gemeentewerken Rotterdam* gedurende het eerste en tweede kwartaal van 1967, Rotterdam 1967.
 Hoek, C., *Heenvliet. Verslagen van de afdeling oudheidkundig onderzoek, Gemeentewerken Rotterdam*, z.p. 1969.
 Hoek, C., De ontwikkeling gedurende de dertiende eeuw van het verdedigbare bakstenen huis in het Maasmondegebied, *Holland, regionaal historisch tijdschrift*, 5, 1972, 201-239.
 Hoek, C., Begraven hofsteden in het Maasmondegebied, *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 122-143.
 Hundertmark, H. en J. Kamphuis, *Romantische Dwaasheid*, z.p. 2001 [bouwhistorisch rapport].
 Janse, H., Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren tot omstreeks 1650, *Bulletin KNOB* 63, 1964, 303-328.
 Janse, H. en Th. Van Straalen, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen*, Europese Bibliotheek, Zaltbommel 1974.
 Janssen, H.L., m.m.v. T. Hermans, Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen, in: Janssen, H.L., e.a. (eds.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 15-111.
 Janssen, H.L., 's Hertogenbosch, a 'novum oppidum' and its hinterland ca. 1200-1350. The archaeological evidence for growth and stagnation of medieval towns. *Publications from the National Museum Copenhagen*, pnm 8 [publicatie in voorbereiding].
 Kamphuis, J. en A. Viersen, *Bouwhistorisch verslag*, in: Temmink, J.J., (ed.), *Huis Ter Kleef. Het enige kasteel van Haarlem*, Haarlem 1995, 38-59.
 Kort, J.C., De Heren van Heenvliet tot 1400, *De Nederlandsche Leeuw, maandblad van het koninklijk Nederlandsch genootschap voor geslacht- en wapenkunde*, jaargang 95, 1978, 108-121.
 Krahe, F., *Lexikon der Wohntürme des deutschen Mittelalters*, z.p. 1999.
 Lawrence, A.W., *Greek aims in fortification*, Oxford 1979 [scriptie 1888].
 Lenselink, W.H. en A.D.A. Monna, Studies over het Zeeuwse en het Leidse burggraafschap, *Bijdragen 37 van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der rijksuniversiteit te Utrecht*, Groningen 1976.
 McNeill, T.E., *Castles in Ireland: Feudal power in a Gaelic world*, Trowbridge 1997.
 Meerstadt, A. en J.J.T. Moolhuijsen, De Nijenbeek te Voorst,

- Castellologica. Mededelingen [en] verkenningen van de Nederlandse Kastelenstichting I* (1983-1987), 159-172.
 Mesqui, J., *Châteaux et enceintes de la France Médiévale* dl. I, les organes de la défense, Paris 1991.
 Mesqui, J., *Châteaux fort et fortifications en France*, Paris 1997.
 Mesqui, J., *Châteaux d'Orient: Syrie, Liban, Jordanie*, Milan 2001.
 Mesqui, J., D. Renn, en L.J. Smals, The portcullis in large medieval towers, *Château Gaillard, études de castellologie médiévale*, nr. 23, Caen 2008 [in voorbereiding].
 Metternich, W., Ein Irischer Burgentyp des hohen Mittelalters?, *Burgen und Schlösser* 1(1999), 2-10.
 Meyer, W., *Burgen von A bis Z, Burgenlexikon der Regio (Basel)*, Basel 1981.
 Milner, N.P., *Vegetius: Epitome of Military Science*, Liverpool 1996.
 Orsel, E.D., (ed.), *Oostvoorne, De Burcht*, Delft 1998 [Bouwhistorische aantekening RGD].
 Pringle, D., Towers in Crusader Palestine, *Château Gaillard, études de castellologie médiévale* dl. XVI, Caen, 1992, 335-350.
 Pringle, D., *Secular buildings in the crusader kingdom of Jerusalem*, z.p. 1997, 7 en 24: nr 24.
 Renaud, J.G.N., De ruïne van het huis te Heenvliet, *Bulletin K.N.O.B.* 64, 1965, 109-116.
 Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Teylingen, Sassenheim, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling*, Den Haag 1994, dl 1 27-29, 70-71, dl II 344.
 Renn, D., *Norman Castles in Britain*, London 1973.
 Renn, D., The castles of Rye and Winchelsea, *Archaeological Journal*, 136, 1979, 193-102.
 Ros-de Korte, G., *Studiën betreffende de hoge heerlijkheid Voorne in de middeleeuwen, aflevering 5, de geschiedenis van het geslacht van Heenvliet. Rapport betreffende de werkzaamheden verricht door de afdeling oudheidkundig onderzoek van de dienst gemeentewerken Rotterdam gedurende het eerste- en tweede kwartaal van 1967*, Rotterdam 1967.
 Ros-de Korte, G., De geschiedenis van het geslacht Van Heenvliet, *De Nederlandsche Leeuw, maandblad van het koninklijk Nederlandsch genootschap voor geslacht- en wapenkunde*, jaargang 89, 1972, 258-283.
 Schillgaarde, A.P., van, De oudste heren van den Doornenburg, *De Nederlandsche Leeuw, maandblad van het koninklijk Nederlandsch genootschap voor geslacht- en wapenkunde*, 1937, deel 55, 267-273.
 Sloet, J.J.S., J.S. van Veen en A.H. Martens van Sevenhoven, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen etc.*, Het kwartier van Nijmegen, Arnhem 1924, nr. 167.
 Staaldin, C.J., van, *Geologische kaart van Nederland, 1:50.000, blad Rotterdam West (37W)*, Haarlem, 1979.
 Stein, M. H., Le Mez-le-Maréchal, *Congrès Archéologique de France, XCIIIe session à Orléans*, 1930, Parijs 1931, 233-241.
 Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen, *verslag over de jaren 1965-1975*, Arnhem 1976, 27-64.
 Sweetman, D., *The Medieval Castles of Ireland*, Woodbridge, 2000.
 Thompson, M. W., *The rise of the Castle*, Cambridge 1991.
 Top, R.J., De Donjon van kasteel Duurstede. Speurtocht naar de oorsprong, *Castellologica. Mededelingen [en] verkenningen van de Nederlandse Kastelenstichting I* (1983-1987), 173-184.
 Toy, S., *Castles Their Construction and History*, New York 1948.

- [nb. reprint van Toy, S., *Castles: a Short History of Fortification* from 1600 B.C. To A.D. 1600, London 1939].
 Trierum, M. C. van, A.B. Döbken en A.J. Guiran, Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondegebied, *Boorbalans I*, Rotterdam 1988, 76 en 77.
 Wilcox, R., Timber reinforcement in medieval castles, *Château Gaillard. Etudes de Castellologie médiévale* dl. V, Caen, 1972, 193-203.
 Wyck, H.W.M. van der, *De kasteelteekeningen van Roelant Roghman*, Alphen aan den Rijn 1990.

Documentatie overig

- Archis; databank van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
 Foto- en Tekeningenarchief Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
 Pandsdossier Huis Ravenstein Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
 Plattegrondtekeningen nieuwe toestand van de hoofdburcht van de Doornenburg door architect P. van Beveren, schaal 1:100 okt. 1979, Stichting tot Behoud van den Doornenburg.

Huis Hatert

Woontoren of compact torenkasteel?

R.J.W.M. Gruben

■ Introductie

Tot midden jaren '90 van de 20e eeuw was er maar weinig bekend over de bouwgeschiedenis van Huis Hatert bij Nijmegen. Archeologisch en bouw-historisch onderzoek bracht hierin verandering. Tegenwoordig kunnen er wel degelijk uitspraken gedaan worden over de geschiedenis van Huis Hatert en dan vooral met betrekking tot de vraag of de Hatertse toren in het verleden als solitaire woontoren is gebouwd of dat het bouwwerk deel uitmaakte van een groter kasteelcomplex.

■ Inleiding

Over de bouwgeschiedenis van Huis Hatert is tot dusver eigenlijk niets bekend. Weliswaar is in enkele publicaties een beschrijving van het huidige complex opgenomen, maar veel verder dan een opsomming van de eigenaren in de loop der tijd én de vermelding dat de toren het enige nog oude element van het gebouw is, komt men daarbij niet (afb. 1). Toen halverwege de jaren '90 van de 20e eeuw een grondige herstelling van het gebouw noodzakelijk was geworden, was het dan ook niet meer dan logisch dat de gemeente Nijmegen – sinds 1956 eigenaar van het complex – vooraf een bouwhistorische opname wilde laten uitvoeren. Zo zou er misschien eindelijk meer licht kunnen komen in die duistere geschiedenis van de Hatertse Toren. Bovendien zouden de resultaten van het onderzoek dienstig kunnen zijn bij de restauratieplannen voor het complex.¹ Vooruitlopend op de bouwplannen was in het kader van rioleringswerkzaamheden al in 1992 op een deel van het terrein een oudheidkundig bodemonderzoek uitgevoerd.² De gegevens die hierbij naar voren waren gekomen konden nu worden aangevuld met resultaten van de bouwhistorische opname uit 1995.³ Omdat bij die opname geen destructief onderzoek kon worden verricht, moest het onderzoek noodgedwongen beperkt blijven tot de elementen die op het moment van de opname zichtbaar waren. Desalniettemin kwamen uit de beperkte archeologische en bouwhistorische waarnemingen voldoende aanwijzingen naar voren om op de in de titel van deze bijdrage gestelde vraag *'Woontoren of compact torenkasteel?'* een bevredigend antwoord te geven.

■ Historisch kader

Al in 1343 is in een archiefstuk sprake van de familie Van der Haltart of Hautart, een geslacht dat op dat moment deel uitmaakt van het Nijmeegs patriciaat. Gorissen koppelt aan deze vermelding het bestaan van een (stenen) huis met dezelfde naam, hoewel daar in het door hem genoemde archiefstuk nog geen sprake van is.⁴ Volgens de akte is het familiebezit in Hatert weliswaar omvangrijk – met name in het eerste kwart van de 15e eeuw – maar de genoemde

goederen worden slechts omschreven als land, bouwland en heide. Van een toren of kasteel is nog geen sprake. In de bestaande publicaties heerst dan ook grote verwarring of de familie-naam Hatert is afgeleid van een reeds bestaand huis, of dat het (latere) huis zijn naam juist ontleent aan de familie. Beide veronderstellingen worden in de literatuur aangetroffen en we kunnen wel stellen dat deze kwestie zonder aanvullend archiefonderzoek niet kan worden opgelost. Gezien de uit het bouwhistorisch onderzoek naar voren komende datering van de oudste fase van het complex, zou met enige voorzichtigheid kunnen worden verondersteld dat het huis genoemd is naar de familie.

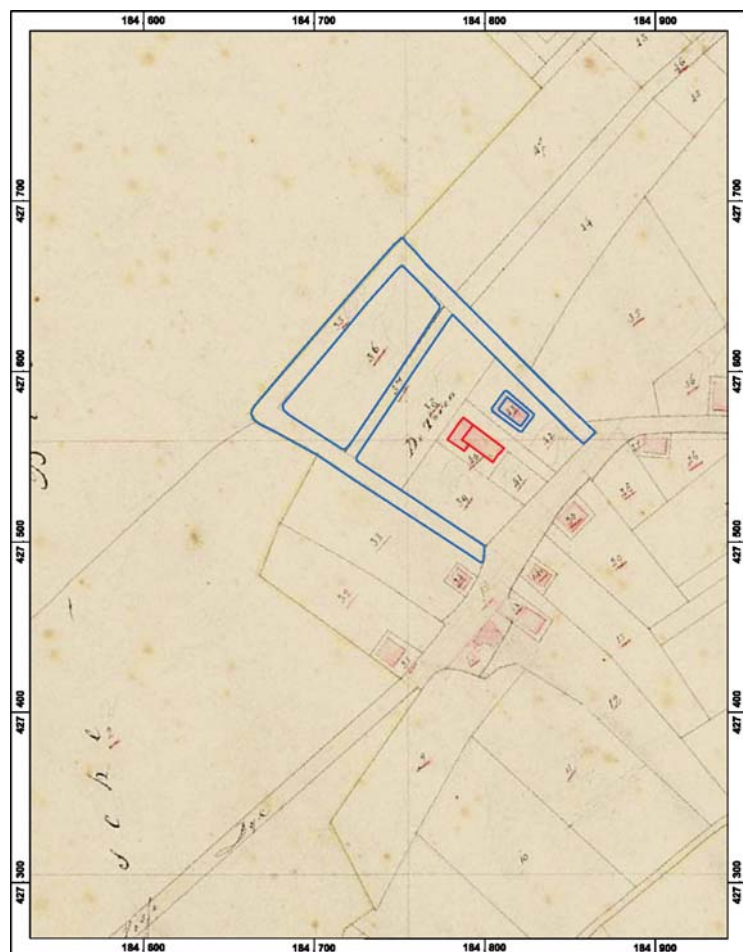
Rudolf van der Hautart wordt in 1532 als laatste uit zijn geslacht beleend met de familiegoederen. Eliëns en Harenberg veronderstellen ten onrechte dat het huidige Huis Hatert toen pas is ontstaan.⁵ Zoals nog zal blijken is de huidige toren namelijk aanzienlijk ouder dan de 16e eeuw. Tot 1552 blijft Rudolf in bezit van Huis Hatert en de daarbij behorende goederen, waarna het totale leen overgaat in handen van de familie Van Bronckhorst. In 1667 komt het geheel dan door huwelijk van erfdochter Maria van Bronckhorst met Arnold Werner van Hasseltholt, genaamd Stockheim, in bezit van laatstgenoemd geslacht.⁶ Na de dood van Maria, op dat moment al weduwe van Arnold Werner van Hasseltholt, komt Huis Hatert in 1681 via een openbare veiling in bezit van Justinus de Beijer. Justinus, een geboren Amsterdammer, was een vermogend en invloedrijk man die tussen 1675 en 1707 afwisselend rechter, schepen en burgemeester was van de stad Nijmegen. Justinus wordt uiteindelijk op 6 juni 1693 beleend met *'t goet ofste hujs ter Haetert, den Torn ofste Spicker met vier morgen landts en sijn toebehoer (...)'*⁷ Opvallend is dat hier onderscheid wordt gemaakt tussen enerzijds het 'huijs' en anderzijds 'den Torn ofste Spicker'. De 18e eeuw verloopt tamelijk rustig, hoewel de bouwhistorische opname laat zien dat er toen een grootscheepse verbouwing moet hebben plaatsgevonden. De opdracht hiervoor moet afkomstig zijn geweest van een van de nazaten van Justinus, mogelijk van diens achterkleinzoon mr. Leonard

de Beijer. In ieder geval is in deze periode ook een deel van het grachtenstelsel gedempt. Nader archiefonderzoek zou ons hierover wellicht beter kunnen informeren. Pas wanneer Leonard in 1800 overlijdt, vinden we weer een volgende omschrijving van het goed. Er is dan sprake van

.....
Afb. 1. Oude foto van Huis Hatert, circa 1910. Foto: Collectie NKS

*'Den Hatertsche toorn, met desselfs Behuisinge, Boerewooning, schuur, Boomgaard, twee tuinen en visvijver daartusschen bijde, voorts klijn tuintje agter t Huis, nieuw geplante Cingels en opgaande Bosch van oude eijke boomen, voorts eenen morgen bouw of moesland'.*⁸ Van het op de kadastrale kaart van 1822 weergegeven apart omgrachte torenvormige bouwdeel is merkwaardig genoeg geen sprake in deze omschrijving (afb. 2). We komen daar hieronder nog op terug. De huidige vorm ontleent Huis Hatert met grote waarschijnlijkheid aan Pieter Steffanus Scheers, die er omstreeks het midden van de 19e eeuw bewoner en eigenaar van was. In deze periode zal het zo karakteristieke woonhuis tegen de toren zijn ontstaan. Van der Aa omschrijft het geheel in deze periode met maar weinig woorden: *'Het is een eenvoudig, doch deftig gebouw, omgeven van schoone wandelingen en wegen, bevat verder veel houtgewas en goed bouwland'.*⁹ Tot aan de 20e eeuw verandert er maar weinig. Zoals opgemerkt kwam het huis in 1956 in handen van de gemeente Nijmegen. Vanaf die tijd werd het aan Vossendijk 40 gelegen complex bewoond door een familie met de toepasselijke naam Vos. In 1962 werden de opstallen door de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek (SHBO) opgemeten (afb. 3).¹⁰ Kort daarna, in 1969 en 1970, volgde een grondige restauratie die onder regie van de gemeente Nijmegen werd doorgevoerd. De kapconstructie van de toren werd toen plaatselijk vernieuwd, de begane grond-indeling van het woonhuis werd veranderd en de zuidgevel van de schuur werd vrijwel volledig herbouwd. In 2002 kwam het complex in handen van de huidige eigenaar, dhr. Hofstee. Onder diens verantwoording vond in 2004 nogmaals een restauratie plaats, doch deze heeft nauwelijks ingegrepen in de historische structuren. Mede vanwege het feit dat de genoemde bouwhistorische opname als uitgangspunt voor de bouwactiviteiten gold, weerspiegelt Huis Hatert thans nog prachtig de (bouw)historische ontwikkeling die het in de loop der tijd heeft doorgemaakt. Het is juist die aan het gebouw afleesbare ontwikkeling die ons hier interesseert en waarop hieronder nader zal worden ingegaan.

■ De 'spiecker tot Hatart'

Interessant is het gegeven dat vanaf de 17e eeuw het huis wordt aangeduid als 'Spiecker tot Hatart', of kortweg 'Spijker' of 'Spijkertoren'.¹¹ Vóór die tijd wordt het complex namelijk consequent 'huijs' genoemd. Afgaande op deze veranderde aanduiding, moet er dus ergens in de 17e eeuw een ingrijpende wijziging in het voorkomen of de functie van de opstallen hebben plaatsgevonden. De tot nu toe bekende bronnen zwijgen hier echter in alle talen over. Wel is er een door bronnen onbevestigde overlevering dat Huis Hatert in de Tachtigjarige Oorlog zwaar werd gehavend. Indien dit inderdaad het geval is, dan zouden de daaruit voortvloeiende herstelwerkzaamheden in relatie met de veranderde functie kunnen worden gebracht. Sluitende bewijzen hiervoor ontbreken echter en ook de bouwhistorische opname geeft geen aanwijzing voor een grote bouwcampagne in de 17e eeuw.

Nog mysterieuzer wordt de zaak wanneer we de oudste kadastrale kaart van het gebied bekijken. Daarop vinden we namelijk naast de huidige toren en het daarmee verbonden woonhuis met bedrijfsgebouwtje, op de noordzijde van het perceel een volledig vrijstaande bouwmassa, nota bene compleet met intacte omgrachting (afb. 2). Gorissen noemt dit bouwdeel op een door hem gepubliceerde kaart heel expliciet 'de Toren'.¹² Dit zou betekenen dat op het perceel binnen de grachten ooit twee torens aanwezig moeten zijn geweest! Ook de al genoemde beschrijving van 1693 wijst hierop. Daarin is immers sprake van zowel een 'huijs ter Haetert' als 'den Torn ofste Spicker'. Helaas bleef de toren van Gorissen tijdens het oudheidkundig bodemonderzoek van 1992 buiten de opgravingsput, waardoor het gissen blijft naar ouderdom en functie van dit intrigerende element. Het zou echter best wel eens kunnen dat we hier te maken

Links:

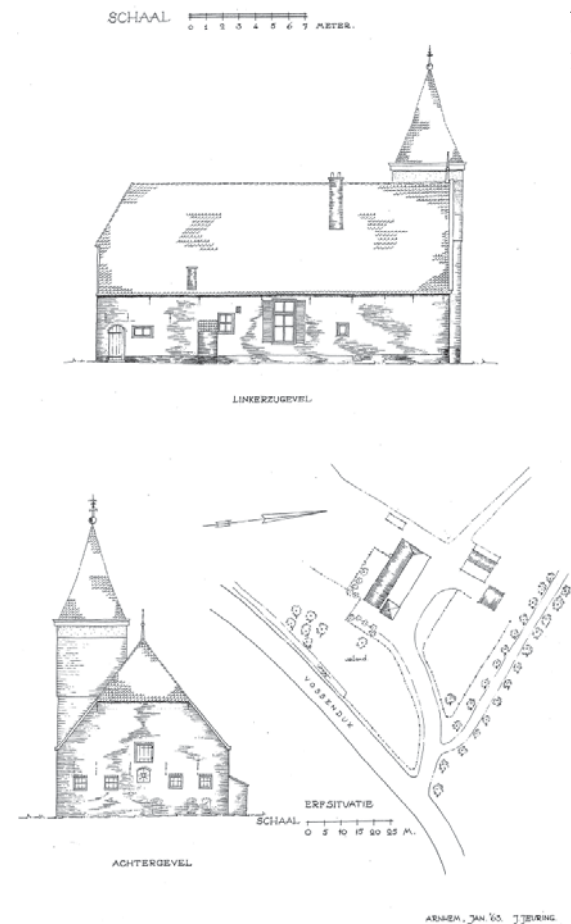
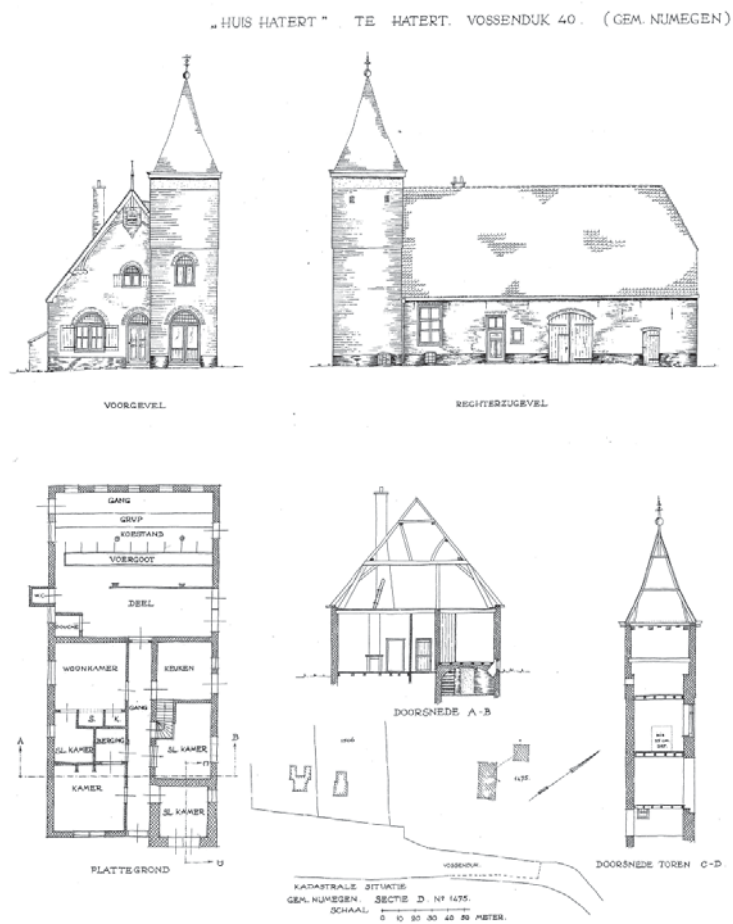
Afb. 2. Digitale bewerking van de oudste kadastrale kaart van de omgeving van Huis Hatert, circa 1822 (bewerking BAAC bv.). Noordelijk van het huis een apart omgracht eilandje, waarop volgens Gorissen een toren stond. Het noorden is boven.

hebben met de vanaf 1667 in de archiefstukken opduikende 'Spiecker tot Hatart', hoewel het natuurlijk ook niet is uit te sluiten dat de huidige toren deze functie ooit heeft vervuld. Hermans – die een dissertatie over woontorens voorbereidt – heeft ook bij andere torens een wijzigende functie en benaming waargenomen. De Boedelhof te Eefde en Empe lijken een volgende stap in de ontwikkeling van spiekers: het oprichten van gebouwen die 'spijker' worden genoemd, maar waarbij de functie van opslagplaats lijkt te ontbreken.¹³ Hermans maakt daarbij bewust gebruik van het woord spijker om het verschil met de oudere spieker (voor opslag) te onderstrepen. De toren van Hatert kan dus ook een woon- of poortfunctie hebben gehad, al duiden de afmetingen van de huidige toren overigens eerder op een functie als poortdoorgang dan als spijker.

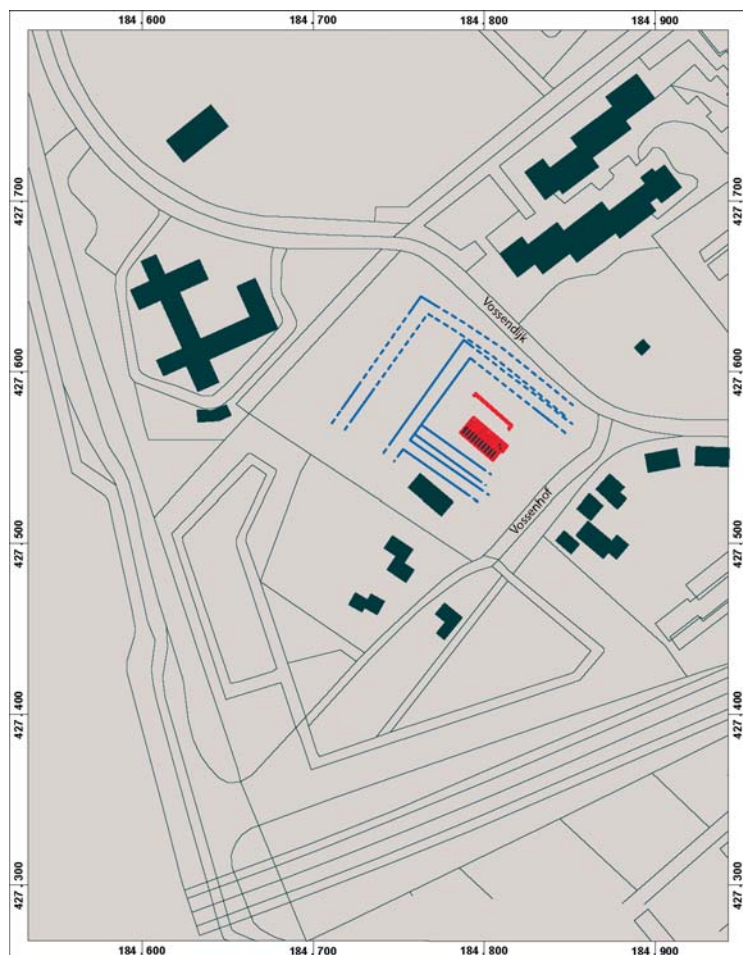
■ Over de datering

Het is bijzonder jammer dat er geen relatie kan worden gelegd tussen het in 1992 uitgevoerde archeologisch en het in 1995 uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek. Het archeologisch onderzoek bleef namelijk beperkt tot het wegcunet dat van een riolering moest worden voorzien en dat cunet nu was op zo'n 7 m ten noorden en ten westen van het huis gelegen. Ter plaatse werd aan de noordkant een (weer)muur van ca. 24 m lengte aangetroffen, aan beide uiteinden voorzien van een haakse hoek (afb. 4). De funderingsaanleg reikte tot 2 m onder het maaiveld, alwaar zich een harde leemlaag bevond.¹⁴

We hebben hierboven al kunnen zien dat de historische bronnen ruimte laten voor een datering die ligt tussen de tweede helft van de 14e en het begin van de 15e eeuw. Normaal gesproken is de archeologie op basis van vondstmateriaal, en dan met name aardewerk, in staat scherper te dateren dan de bouwhistorie, maar omdat er in 1992 hoegeaamd geen enkele scherf in de funderings-insteek van de (weer)muur werd aangetroffen, heeft Brok, beschrijver van het archeologische onderzoek in 1992, zijn datering volledig moeten stoeien op de steenformaten. In de ongeveer 1 m dikke muur trof hij formaten aan van

Afb. 3. Opmeting van het complex door J. Jeuring namens de SHBO in 1965. Tekening archief SHBO, thans berustend bij de RACM.

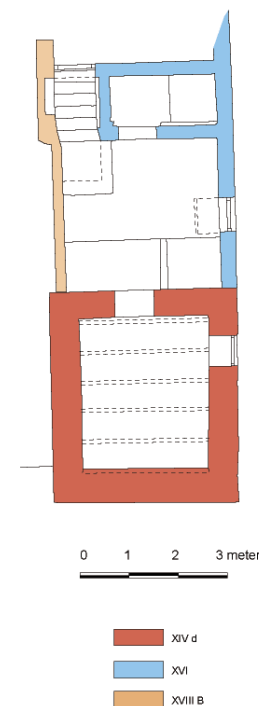
Links:

Afb. 4. Huidige kadastrale situatie met ligging van de opgegraven (weer)muur en verloop van het teruggevonden grachtenstelsel, naar Brok 1995 (bewerking BAAC bv.) Het noorden is boven.

Rechts:

Afb. 5. Kelderplattegrond van toren en opkamer met bouwfasering. Het noorden bevindt zich rechts. Tekening: auteur.

25/26x12x5/5½ cm, hetgeen hem er toe bracht de opgegraven funderingen in de 14e eeuw te plaatsen.¹⁵ De dikte van de baksteen is voor zo'n vroege datering echter niet erg overtuigend. Een datering in de eerste helft van de 15e eeuw zou meer voor de hand liggen. De baksteendikte wijkt ook af van die welke tijdens het bouwhistorisch onderzoek kon worden opgemeten. Het bouwhistorisch onderzoek richtte zich in eerste instantie op het oudste deel van het complex, dat gevormd wordt door een bijna twaalf meter hoge bakstenen toren. Glaudemans en Gruben, die het opgaand muurwerk van deze toren nauwkeurig hebben onderzocht, vonden er bakstenen van 25x12/13x6/7 cm met een 10-lagenmaat van 76 cm.¹⁶ Met deze baksteendikte is een datering in de late 14e eeuw veel waarschijnlijker dan met de formaten van Brok,¹⁷ en het zou dus best wel eens zo kunnen zijn dat we te maken hebben met een verschil in bouwfase tussen de huidige toren en de in 1992 aangetroffen fundering van de (weer)muur. Het is dus niet zo dat we al direct uit het archeologisch onderzoek kunnen besluiten dat de huidige toren van aanvang af een onderdeel is geweest van een groter geheel met weermuur en dientengevolge tot de compacte torenkastelen moet worden gerekend. Overigens is het nog wel van belang te vermelden dat tijdens het archeologisch onderzoek op de ontgraven gedeelten een ingewikkeld grachtenstelsel kon worden vastgesteld. Zo waren er aan zowel de west- als noordzijde twee parallel lopende grachten met een breedte van 6,50 tot 9,00 m en een ongeveer gelijk blijvende diepte

van 1,20 m aanwezig. 'De onderste vulling van de grachten bestaat steeds uit een donkerbruin, weinig pakket waarin sporadisch scherven van aardewerk uit de zestiende en zeventiende eeuw zijn aangetroffen. Geheel anders was de situatie aan de zuidzijde. Daar werd vlak tegen het huis een gracht vrijgelegd, die op grond van het gevonden aardewerk in de loop van de 18de eeuw moet zijn dichtgeraakt. Doordat grote delen van het bouwterrein niet zijn onderzocht is het mogelijk dat er zich ook aan deze zijde van Huize

Hatert meerdere grachten hebben bevonden. Hetzelfde kan het geval zijn aan de oostzijde waar in het geheel niet is gegraven', aldus Brok in de voorlopige verslaglegging van het oudheidkundig bodemonderzoek.¹⁸ Delen van deze omgrachting, met name die aan de westzijde, zijn pas na de Tweede Wereldoorlog gedempt. Met een dubbele omgrachting staat de 'spieker' van Hatert zeker niet alleen. Hermans noemt in dat verband nog de spieker op de Hof van Hengelo, de Boedelhof te Eefde, de Gulden Spijker te Arnhem en de 'spiekerbelt' te Ramelste.¹⁹ Wanneer de grachten van Hatert tot de oudste fase behoren, dan suggereert de ligging ervan op geruime afstand van de huidige bouwmassa's dat Huis Hatert in haar eerste opzet – die we dus kunnen plaatsen in de tweede helft van de 14e eeuw – uit meer heeft bestaan dan enkel een woontoren. Om te controleren of dit inderdaad het geval was, moet de toren – als het oudste zichtbare element van het huidige huis – aan een nadere inspectie worden onderworpen.

■ De toren

De toren meet uitwendig ongeveer 4,30 bij 3,80 m en bezit op kelderniveau muren van ca. 60 tot 70 cm dikte. Het is opvallend dat de oostgevel van de toren iets zwaarder is uitgevoerd dan de overige gevels (afb. 5). Wellicht mogen we hierin een aanwijzing zien voor het van oorsprong vrijstaan van deze zijde.

Zoals al opgemerkt hebben de vrij kleine maten van de torenplattengrond en de relatief dunne muren vroegere auteurs doen veronderstellen dat het hier zou gaan om een van oorsprong vrijstaande spieker of woontoren.²⁰ Door de bouwhistorische opname is echter duidelijk geworden dat dit zeker niet het geval is, want de toren bezit onmiskenbaar aanwijzingen, in de vorm van bouwsporen, dat zij in haar oorspronkelijke situatie (deels) was ingebouwd. Derhalve kan met zekerheid worden gesteld dat de toren aanvankelijk onderdeel heeft uitgemaakt van een groter complex.

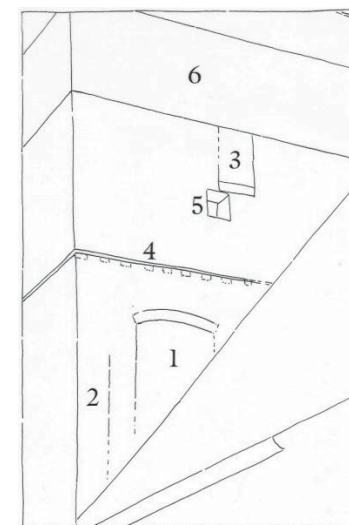
In het metselwerk van de westgevel zijn, juist boven de daklijn van het huidige woonhuis,

bouwsporen van een door een halfsteens ontlastingsboog gedekte doorgang met aansluitende muur waarneembaar (afb. 6a en b). De muur moet zich oorspronkelijk in westelijke richting hebben uitgestrekt, terwijl de doorgang toegang heeft gegeven tot een achter de muur gelegen niveau, waarschijnlijk een weergang, want bouwsporen van een overkapping boven de doorgang ontbreken. Vanwege dat laatste feit zou overigens ook nog aan een vensteropening kunnen worden gedacht. Op basis van de bouwsporen kan er in ieder geval vanuit worden gegaan dat doorgang en muur tot de oorspronkelijke, laat 14e-eeuwse opzet behoren. Datzelfde geldt voor een dichtgezet venster of moordgat op de zolderverdieping van de toren, waarvan tot op de dag van vandaag de dagkanten en een rollaag aan de onderzijde als bouwspoor bewaard zijn gebleven. Tussen het dichtgezette venster en de voormalige doorgang is bovendien een uit de bouwtijd daterende en rondom de toren lopende muizentand aanwezig, waarvan de uitkragende baksteenkoppen ooit zijn weggehaakt. Op de gekleurde gevelaanzichten van de toren is deze rondom lopende muizentand aangegeven (afb. 7). Zoals vermeld werden er geen bouwsporen van een daklijn aangetroffen.

Aannemelijk is dat ook de zuidzijde van de toren van oorsprong af ingebouwd is geweest. Helaas is het muurwerk aan deze zijde geheel bepleisterd, zodat dit vermoeden niet met bouwsporen kan worden gestaafd. In het pleisterwerk tekent zich een lijn af die geïnterpreteerd kan worden als de daklijn van een verdwenen aanbouw, al is de steilte ervan wel opmerkelijk (afb. 8). De aanbouw behoorde echter niet tot de oorspronkelijke, 14e-eeuwse opzet. Aan de binnenzijde van de toren bevindt zich namelijk een bouwspoor van hoogstwaarschijnlijk een schiet- of kijkgat dat onder de veronderstelde daklijn is gelegen. Het dak van de genoemde aanbouw belemmerde dus het vrije uitzicht van dit schiet- of kijkgat. Ook is rondom de toren op dit niveau de al genoemde uitkragende en hier nog volledig intacte muizentand aanwezig, die natuurlijk oorspronkelijk in het zicht is geweest. Daarom kan geconcludeerd worden dat de toren aan de zuidzijde in

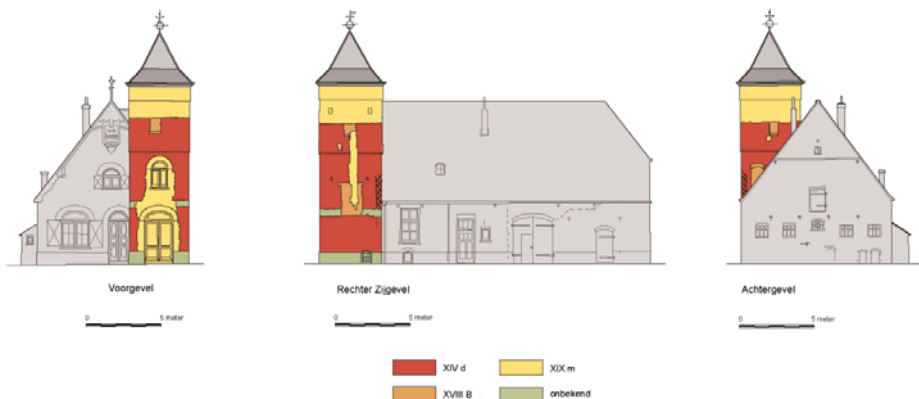

eerste opzet óf wel een zeer laag bouwdeel, óf wel een afsluitende weermuur heeft bezeten, beide zich uitstrekkend in zuidelijke richting. Er zijn aanwijzingen dat in de tegenoverliggende noordelijke torengewel aanvankelijk een toegang tot het versterkte huis was ondergebracht. Daarop wijzen enkele tegenwoordig nog aanwezige bouwsporen ongeveer ter hoogte van de huidige verdiepingvloer (afb. 9a en b). Hoewel de onderkant van deze veronderstelde toegang door latere herstellingen van het metselwerk niet meer waarneembaar is, is wel duidelijk dat de toegang tamelijk hoog in de toren heeft gezeten. Dit is niet onmogelijk (we kennen het bijvoorbeeld ook van kasteel Asten in Noord-Brabant),²¹ maar vanwege dit feit moet ook rekening worden gehouden met een groot venster op deze plaats, temeer daar de dichtgezette opening qua hoogte niet correspondeert met de al beschreven door-

Afb. 6a en 6b. Aanzicht van de westelijke torengewel (situatie in april 1995). 1: Door een ½-steens dikke ontlastingsboog gedekte voormalige doorgang naar een thans verdwenen bouwmassa. 2: Afgebroken metselwerk van een met de toren in verband gemetselde (weer)muur. 3: Bouwspoor van een dichtgezet venster of moordgat met ter plaatse van de onderdorpel een rollaag. 4: Uitkragende muizentand, waarvan de uit het vlak van de muur springende baksteenkoppen buitendaks zijn afgekap. 5: Later ingehakt duivengat. 6: 19e-eeuwse ophoging van de toren. Samen met de kap in 1969/1970 sterk gerestaureerd. Foto en tekening: auteur.

gang in de westgevel, die toch uitkwam op de zelfde ruimte. Een torenvenster met zo'n omvang is verdedigingstechnisch echter niet voor de hand liggend. Hoe dan ook is de opening – of zij nu toegang is of venster – oorspronkelijk met

Afb. 7. Gevelaanzichten van de Haterse toren met aanduiding in kleur van de verschillende bouwfasen. Tekening: auteur.

een hoekoplossing van kop-klezoor in het laat 14e-eeuwse metselwerk opgenomen. Omdat de vloerniveau's in de toren alle in de 19e eeuw zijn gewijzigd en omdat er geen destructief onderzoek naar oudere vloerniveau's kon plaatsvinden, kan er helaas geen duidelijkheid over de exacte functie van de opening worden verkregen. Evenals in de westgevel treffen we in de noordgevel een bouwspoor aan van een met de toren in verband gemetselde muur. Het bouwspoor lijkt echter niet volledig door te lopen tot aan het maaiveld (afb. 9a en b). De bij het spoor behorende muur heeft zich waarschijnlijk in noordelijke richting en derhalve in de richting van de in 1992 opgegraven (weer)muur uitgestrekt. Boven de genoemde toegang vinden we net als in de zuidgevel een schiet- of kijkgat (afb. 10). Opvallend is dat beide schietgaten iets uit het midden liggen en daardoor ten opzichte van elkaar bajonetvormig verspringen. Boven dit schietgat vinden we verder nog de bouwsporen

van een dichtgezet venster of moordgat. Deze gevelopening dateert uit de oudste bouwfase en is gelijkvormig met die in de westgevel. De dakanten en een rollaag aan de onderzijde zijn nog bewaard gebleven. Ook in deze gevel is de afgekapte muizentand aanwezig.

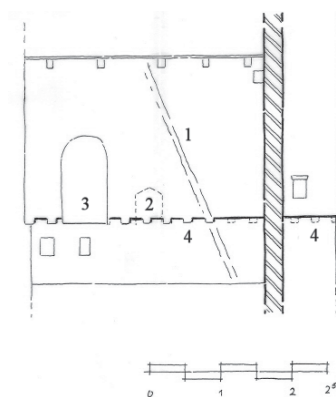
De oostgevel tenslotte is ernstig verstoord door het aanbrengen van 19e-eeuwse raam- en deuropeningen (afb. 11a en b). Uit de oudste bouwphase zijn hier alleen de afgekapte muizentand en het bouwspoor van een dichtgezet venster of moordgat op de zolder bewaard gebleven. Dit venster is op dezelfde wijze gedetailleerd als dat in de noord- en westgevel, maar is in tegenstelling daarmee iets uit het midden gepositioneerd. De reden hiervoor is een verder onbegrepen, maar wel uit de 14e eeuw daterend verschijnsel in de binnenmuur van de torenzolder. Als laatste moet nog worden opgemerkt dat alle gevels op zolder-niveau sterk verjongen (versmallen). Op de verjonging zijn in de binnenhoeken de restanten van houten stijlen aanwezig. De functie hiervan is onbekend, maar zij zouden nog van doen kunnen hebben met een oudere, thans verdwenen torenkap. In dat geval zou een dendrodatering erg interessant kunnen zijn, maar helaas

bood het beschikbare materiaal niet genoeg jaar- ringen voor een succesvolle datering met behulp van dendrochronologisch onderzoek. Met wat slagen om de arm zou op basis van bouwsporen kunnen worden verondersteld dat de uit de tweede helft van de 14e eeuw daterende Hatertse toren aanvankelijk in de noordgevel een (poort) doorgang heeft bezeten, of tenminste een zeer groot venster. Tegen de toren moet een schuin oplopend talud of voorlandje aanwezig zijn geweest. Wanneer de geschetste toestand inderdaad de oorspronkelijke is, dan betekent dit dat de toren aanvankelijk boven de overwelfde en half boven de grond gelegen kelder nog slechts een hoge begane grond en een zolder heeft bezeten. Op de zolder was aan de noord- en zuidzijde (in ieder geval boven de veronderstelde toegang) een schietgat aangebracht, terwijl daarboven rondom vensters of moordgaten uitzicht boden op de omgeving van het kasteel. Aan de zuidzijde van de toren heeft een lage aanbouw of weermuur gestaan, terwijl aan de westzijde al van aanvang af een weermuur met vermoedelijk daarachter een weergang op de toren moet hebben aangesloten. Dergelijke kasteelplattegronden met hoekpoorttorens zijn in de late 14e en de gehele 15e eeuw niet ongebruikelijk in Nederland.²² Later zijn de verdiepingsniveau's aangepast, heeft een ophoging plaatsgevonden en zijn er nieuwe vloeren ingelegd. Alleen door destructief onderzoek aan de binnenzijde van de toren kan nog duidelijkheid over de aard van de voormalige opening in de westgevel worden verkregen. Hoe dan ook is door de bouwhistorische opname duidelijk geworden dat de in aanleg 14e-eeuwse toren in de loop der eeuwen enkele ingrijpende aanpassingen heeft ondergaan. De huidige toren mag niet worden beschouwd als woontoren of

spieker, maar was met zijn beperkte omvang en relatief dunne muren ooit onderdeel van een groter complex, dat typologisch hoogstwaarschijnlijk tot de compacte torenkastelen gerekend moet worden, hoewel ook niet kan worden uitgesloten dat er ooit sprake was van een vierkant of rechthoekig kasteel.

■ De opkamervleugel

Aan de westzijde van de toren bevindt zich de opkamervleugel. Alleen het oostelijke deel van deze vleugel is onderkelderd, en wel door een ruimte die inwendig ongeveer 3,30 bij 4,20 m meet. De kelder met een tongewelf in lengterichting, was vrijwel volledig gepleisterd, zodat geen baksteenformaten konden worden gemeten. Ter plaatse van het van diefijzers voorziene venster is een eikenhouten latei met vellingkantje en kapelletjes origineel in het gewelf opgenomen. De detaillering van latei en diefijzers maken een datering in de 16e eeuw aannemelijk. Een gedeelte van de plavuizen vloer zou ook nog uit die tijd kunnen stammen. Het zou kunnen dat de bouw van de opkamervleugel samenvalt met een wisseling van eigenaren. Immers, in 1552 gaat Huis Hatert na bijna twee eeuwen in bezit te

Afb. 8. Aanzicht van de geheel bepleisterde zuidwand van de toren, documentatie tekening van de bouwhistorische opname uit 1995. 1: Een mogelijk oude daklijn. 2: Het aan de binnenzijde waarneembare schietgat. 3: Later ingehakte doorgang. 4: Binnendaks nog grotendeels intacte rondlopende en uitkragende muizentand. Tekening: auteur.

zijn geweest van het geslacht Van der Haltart of Hautart, over in handen van de familie Van Bronckhorst. Onder het motto 'nieuwe bezems vegen schoon' zou Henrik van Bronckhorst toen tegen de 14e-eeuwse weermuur de opkamer-vleugel kunnen hebben opgetrokken. Misschien dat hij gelijktijdig ook de grachten heeft laten uitbaggeren, want het daarin aangetroffen vondstmateriaal gaat qua ouderdom niet verder terug dan tot zijn tijd.²³

De 16e-eeuwse opkamerkelder staat via een ingehakte doorgang van ca. 80 cm breed in directe verbinding met de 14e-eeuwse kelder onder de toren. Beide kelders zijn tegenwoordig alleen bereikbaar via een toegang met stenen trap in de zuidwesthoek van de opkamer. De deur in deze toegang (die overigens later is 'omgehangen') stamt uit de tweede helft van de 18e eeuw en bezit deels nog een prachtige profilering. Beide

Afb. 9a en 9b. Aanzicht van de noordelijke torengevel (situatie in april 1995).

1: Dichtgezet schiet- of kijkgat in de oudste fase van het metselwerk. 2: Bouwspoor van een afgehaakte muur die mogelijk in verband was gemetseld met de toren. 3: Restant van een dichtgezet venster of moordgat met ter plaatse van de onderdorpel een rollaag. 4: Uitragende muizenstand, waarvan de uit het vlak van de muur springende baksteenkoppen zijn afgekap. 5: Dichtgezette doorgang (of venster) in het oorspronkelijke metselwerk, met aan de bovenzijde mogelijk sporen van een houten latei. 6: 19e-eeuwse ophoging van de toren. Tezamen met de kap in 1969/1970 sterk gerestaureerd. 7: Uitbraaksluif behorende bij een verdwenen rookkanaal. 8: Onregelmatige horizontale baan in het metselwerk. Datering en functie onbekend. Foto en tekening: auteur.

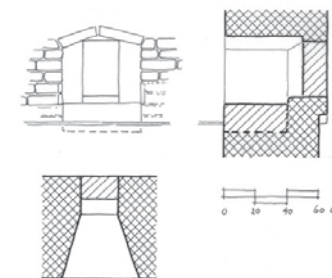
kelders zijn thans in gebruik als voorraadruimte en het ligt voor de hand dat de kelder onder de opkamer die functie altijd al heeft bezeten. De torenkelder moet oorspronkelijk alleen vanaf de begane grond van de toren zelf toegankelijk zijn geweest.

Stamt de opkamerkelder hoogstwaarschijnlijk nog uit de 16e eeuw, van het overige opgaand metselwerk is dit niet met zekerheid te zeggen. Mogelijk dateert de steeds dikke gangmuur ook nog uit deze periode, doch de overige muren van deze vleugel lijken aanzienlijk later: op zijn vroegst tweede helft 18e eeuw. Een en ander maakt een reconstructie van zowel de 14e- als 16e-eeuwse situatie van deze vleugel op dit moment vrijwel onmogelijk.

■ Het woonhuis

Tezamen met de toren vormt de voorgevel van het woonhuis het visitekaartje van het huidige Huis Hatert (afb. 12). Hoewel de voorgevel een vrij strakke architectuur bezit, is niet precies bekend in welk jaar en door wie zij tot stand is gebracht. In dit artikel wordt voor de bouw-tijd het midden van de 19e eeuw aangehouden. Als bouwheer zou in dat geval Pieter Steffanus Scheers zijn opgetreden. Spoorwerk in de archieven zou dit wellicht nog boven water kunnen krijgen.

Bij de bouw van het woonhuis had men – zoals hierboven is gebleken – te maken met reeds bestaande oudere bebouwing: in ieder geval met een laat 14e-eeuwse toren, een 16e-eeuwse kelder onder de opkamervleugel en een 18e-eeuwse opbouw waarvan de exacte begrenzingen niet bekend zijn, maar die vermoedelijk samenvalt met het huidige woonhuis. Bovendien was er volgens de oudste kadastrale minuut van het perceel in het begin van de 19e eeuw aan de westzijde een groot, in zuidelijke richting uitspringend bouwdeel aanwezig, vermoedelijk een bedrijfs-gedeelte met schuur voor landbouwactiviteiten (afb. 2). Vrij rigoureuus werd deze bestaande bebouwing aangepast aan de te realiseren nieuwbouw. Het meest in het oog springende resultaat daarvan zijn wel de deur en het venster in de

Afb. 10. Plattegrond, aanzicht en dwarsdoorsnede van het later dichtgezette schiet- of kijkgat in de noordgevel van de toren. Tekening: auteur.

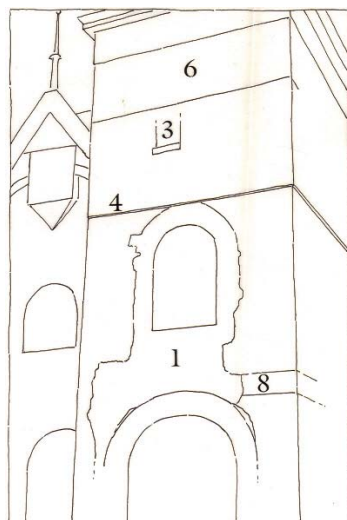
oostelijke torengevel: deze zijn volledig aangepast aan het 19e-eeuwse concept van de nieuwe voorgevel van het woonhuis. Men schrok er daarbij niet voor terug grote delen van het oorspronkelijke metselwerk van de Hatertse toren weg te slopen (afb. 7). De voorgevel van het woonhuis is onmiskenbaar uitgevoerd in schoon metselwerk, bedoeld om in het zicht te zijn. Eliëns en Harenberg maken er echter melding van dat toren en voorgevel in de 19e eeuw gepleisterd of afgesmeerd waren, hetgeen op een foto van omstreeks 1910 ook zichtbaar is.²⁴

Men zal de als gevolg van het inbreken van een deur en raam in de toren ontstane bouwsporen dus later als storend hebben ervaren en korte tijd na het gereedkomen van het woonhuis de gehele voorzijde, inclusief de toren, van een maskerende sauslaag hebben voorzien. Het is duidelijk dat men er in deze tijd veel waarde aan hechtte de voorkant van het complex een strak en qua gevelopeningen enigszins symmetrisch uiterlijk te verlenen. Een direct gevolg van het aanbrengen van nieuwe gevelopeningen in de toren was dat ook de vloerniveaus daar moesten worden aangepast. De tegenwoordige vloeren dateren dan ook alle

Afb. 11a en 11b. Aanzicht van de oostelijke torengewel (situatie in april 1995). 1: 19e-eeuwse verstoring van het oorspronkelijke metselwerk ten behoeve van de deur- en raamopening. 3: Restant van een dichtgezet venster of moordgat met ter plaatse van de onderdorpel een rollaag. 4: Uitkragende muizenand, waarvan de uit het vlak van de muur springende baksteenkoppen zijn afgekap. 6: 19e-eeuwse ophoging van de toren. Tezamen met de kap in 1969/1970 sterk gerestaureerd. 8: Onregelmatige horizontale baan in het metselwerk. Datering en functie onbekend. De nrs. 2, 5 en 7 zijn onbelangrijke sporen. Foto en tekening: auteur.

uit de 19e eeuw. Met uitzondering van de voordeur werden bij de bouw van de representatieve voorgevel uitsluitend nieuwe materialen benut. De voordeur – op oude foto's nog in twee kleuren – dateert uit de tweede helft van de 18e eeuw en is in tegenstelling tot de gelijktijdige kelderdeur

van de opkamervleugel nog bijzonder gaaf. De deur geeft toegang tot een lange middengang die doorloopt tot aan het bedrijfsgedeelte. In de gang herkennen we ook de voor die tijd zo karakteristieke deuren en omlijstingen. Tezamen met de strakke architectuur weerspiegelt de plattegrond feitelijk een typisch 18e- en 19e-eeuws concept van middengang met aanliggende kamers dat bij Huis Hatert volledig los staat van het amorf exterieur. Met name de indeling van vóór de restauratie van 1969-1970 geeft dit goed weer.

Het is zeker dat er al in de tweede helft van de 18e eeuw een grote woonvleugel bestond. Hierop wijzen onder andere de datering van de kapconstructie van het woonhuis (XVIII B) en de hergebruikte voordeur uit diezelfde tijd. Bovendien heeft Brok kunnen vaststellen dat de gracht aan deze zijde juist in die periode is dichtgeraakt,²⁵ en het ligt voor de hand te veronderstellen dat

demping daarvan wenselijk werd toen de 18e-eeuwse woonvleugel werd gerealiseerd. De waarschijnlijk nog uit die tijd daterende zuidgevel heeft in de loop der tijd grote wijzigingen ondergaan. Met name de vensteropeningen zijn

daardoor heel wat keren verplaatst, hetgeen ten dele nog waarneembaar is.²⁶ Waarschijnlijk is bij de bouw van de huidige voorgevel ook het aansluitende deel van de zuidgevel, met gebruikmaking van oude stenen, vernieuwd. Dit verklaart waarom beide muren weliswaar in verband met elkaar zijn gemetseld, maar er toch een faseverschil tussen aanwezig is. Achter de 19e-eeuwse voorgevel strekt zich dus een in aanleg 18e-eeuwse woonvleugel uit.

Afb. 12. Foto van de huidige voorgevel.
Foto: Collectie NKS.

■ Het bedrijfsgedeelte

Het bedrijfsgedeelte bestaat uit een direct achter de scheidingsmuur gelegen dwarsdeel met een daarachter gelegen stalruimte. Opmerkelijk is dat de scheidingsmuur op deze plaats is witge-sausd en dat de basis ervan is voorzien van een zwart geteerde plint. Het ligt daarom voor de hand dat we hier aankijken tegen een voormalige buitenmuur. Die moet dan wel al lange tijd zijn ingebouwd, want al op de minuutkaart van 1822 vinden we op deze plaats een bouwmassa. Ergens tussen de tweede helft van de 18e eeuw (toen de muur waarschijnlijk werd gebouwd) en 1822 (de bouwmassa op de kadastrale kaart) moet Huis Hatert aan de westkant dus zijn uitgebreid met een groot bedrijfsgebouw. Het huidige bedrijfs-gedeelte stamt echter uit een latere periode, vermoedelijk de tweede helft van de 19e eeuw (gelijktijdig met de voorgevel?). Nader onder-zoek in het kadaster kan wellicht een meer nauwkeurige datering opleveren.

De buitenmuren van het tegenwoordige bedrijfs-gedeelte bestaan volledig uit hergebruikt mate-riaal, misschien wel afkomstig van de voorganger op deze plaats. Met name ter plekke van de wes-telijke achtergevel wordt dit duidelijk, want daar zijn vrijwel uitsluitend baksteenkoppen verwerkt. Hier bevindt zich ook een aantal hergebruikte muurankers, die mogelijk nog uit de 16e eeuw dateren. Bovendien is het hooiluik van de zolder geplaatst in delen van een eiken (kruis)kozijn.

■ Conclusie

Huis Hatert is voor de gemeente Nijmegen on-miskenbaar van grote historische waarde. Niet alleen door haar interessante bouwgeschiedenis, maar ook vanwege het feit dat het nog het enige oude bovengrondse restant vormt van het voor-malige dorp Hatert. Het is opvallend dat het huis bestaat uit duidelijk begrensde bouwmassa's die bovendien steeds samenvallen met een bouw-fase. Uit bouwhistorisch onderzoek is duidelijk geworden dat de huidige toren teruggaat tot in de tweede helft van de 14e eeuw en aanvankelijk mogelijk als poorttoren deel heeft uitgemaakt van

een omgracht versterkt huis. Daarmee wordt de in de titel van deze bijdrage gestelde vraag een-duidig beantwoord: Hatert kan worden gerekend tot de compacte torenkastelen. Al van aanvang af was tegen de westzijde van de toren een weer-muur aanwezig, terwijl het zeer aannemelijk is dat ook de zuidzijde van de toren al vanaf de eerste fase ingebouwd is geweest. Door archeo-logisch onderzoek werd aan de noordzijde de fundering van een tweede (weer)muur vrijgelegd. Gezien het verschil in baksteendikte met de toren zal deze muur in een latere fase, misschien het begin van de 15e eeuw, zijn toegevoegd. Toren en weermuren waren gesitueerd op een kasteel-eiland dat door een complex grachtenstelsel met dubbele waterlopen werd omgeven. Uit het bouwhistorisch onderzoek is verder duidelijk ge-worden dat onder de opkamer, op de plaats van de geheel verdwenen 14e-eeuwse weermuur, een 16e-eeuwse kelder aanwezig is. De bij deze kelder horende bouwmassa is eveneens verdwenen. Ook kon worden aangetoond dat de kern van het huidige woonhuis inclusief de kapconstructie uit de tweede helft van de 18e eeuw stamt, toen waarschijnlijk ook de gracht aan de zuidzijde werd gedempt. Kort nadien, in ieder geval vóór 1822, werden huis en toren aan de westzijde voorzien van een aangebouwd bedrijfsgedeelte. In het midden van de 19e eeuw werd het huis bovendien voorzien van een nieuwe voorgevel, waarbij in de achterliggende oudere bouwmassa een voor die tijd kenmerkende indeling met mid-dengang en aanliggende kamers tot stand werd gebracht. De oostelijke torengewel werd daarbij ingrijpend gewijzigd. Men streefde toen naar een min of meer eenvormig front van het complex, hetgeen onder meer leidde tot het aanbrengen van een beraping op de voorgevel en de toren. Later is deze laag overigens weer verwijderd. In de tweede helft van de 19e eeuw werd het oude bedrijfsgedeelte aan de achterzijde van het huis vervangen door het huidige, dat in 1956 buiten gebruik werd gesteld. Vanaf die tijd doet Huis Hatert dienst als woonhuis. ■

■ Noten

Tekst afgerond september 2006.

- 1 De restauratie heeft overigens uiteindelijk pas in 2004 haar beslag gekregen.
- 2 Van Enkevort en Thijsen (eds.) 1999, 110-111 (C. Brok) en 147.
- 3 De bouwhistorische opname werd uitgevoerd en vastgelegd in een rapportage. Zie hiervoor Glaudemans en Gruben 1995.
- 4 Gorissen 1959, 25-26.
- 5 Eliëns en Harenberg 1984, 165-168, aldaar 166.
- 6 Eliëns en Harenberg 1984, 166.
- 7 Eliëns en Harenberg 1984, 166.
- 8 Idem, 166 en 168.
- 9 Van der Aa 1844 deel 5, 217.
- 10 SHBO [1963], 15.
- 11 Idem, alsmede Gorissen 1959, 25.
- 12 Gorissen 1959, 25.
- 13 Vriendelijke mededeling Taco Hermans, Nijmegen. De tekst is ontleend aan een hoofdstuk uit zijn conceptdissertatie.
- 14 Van Enkevort en Thijsen 1999, 111 (C. Brok).
- 15 Idem.
- 16 Glaudemans en Gruben 1995, 5. De genoemde formaten werden gemeten aan de binnenzijde van de kelder. Aan de buitenzijde van de toren (began grond-niveau) werden steenformaten van 25½/27x11½/12x6/6½ cm vastgesteld met een 10-lagenmaat van 72-73 cm.
- 17 Zie voor een overzicht van steenformaten in deze periode rond de stad Nijmegen De Vries, Lemmens, Thijsen en Peterse (ed.) 2004, schema op p. 145-146, alwaar Glaudemans en Gruben een lijst van steenformaten in Nijmegen hebben opgenomen.
- 18 Van Enkevort en Thijsen (eds.) 1999, 110 (C. Brok).
- 19 Vriendelijke mededeling Taco Hermans, Nijmegen.
- 20 Gorissen 1959, 25 en Eliëns en Harenberg 1984, 166 en 168, die vermelden dat 'Huis Hatert (...) een fraai voorbeeld [is] van een middeleeuws 'spijker' dat diende als opslagplaats voor hooi, stro en levensmiddelen, maar ook onderdak kon bieden voor een tijdelijk verblijf'.
- 21 Wevers 1994, 45-70, aldaar met name de afbeelding op p. 51.
- 22 Dit verschijnsel komt in Gelderland en Noord-Brabant onder andere voor bij de kastelen Poelwijk te Gendt (XV A), Blankenburg te Beuningen (XV A), Tongelaar te Mill (XIV B) en Asten (XV A).
- 23 Van Enkevort en Thijsen (eds.) 1999, 110 (C. Brok).
- 24 Eliëns en Harenberg 1984, 168.
- 25 Van Enkevort en Thijsen (eds.) 1999, 110 (C. Brok).
- 26 Deze ontwikkeling heeft zich zelfs doorgezet tot aan de restauratie van 1969-1970, toen de huidige woonkamer werd gevormd door de samentrekking van een aantal kleinere ruimten.

■ Literatuur

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* deel 5, Gorinchem 1844, 14 dln.
 Enkevort, H. van, en J. Thijsen (eds.), *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*, Nijmegen 1999.
 Eliëns, F.M. en J. Harenberg, *Middeleeuwse kastelen van Gelderland*, Rijswijk 1984.
 Glaudemans, A.H.M. en R.J.W.M. Gruben, *Nijmegen, Huis Hatert. Bouwhistorische opname en waardstelling, 's-Hertogenbosch 1995* [rapport].
 Gorissen, F., *Die Burgen im Reich von Nimwegen ausserhalb der Stadt Nimwegen, Niederrheinisches Jahrbuch*, Band IV, 1959.
 Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, *Jaarverslag 1962* (SHBO 104), Arnhem z.j. [1963].
 Vries, J. de, G. Lemmens, J. Thijsen en H. Peterse (ed.), *Verbor-gen Verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*, Utrecht 2004.
 Wevers, L.B., *Zes eeuwen bouwen en verbouwen aan een edel-manswoning*, in: T. Maas (ed.), *Geschiedenis van de heerlijkheid Asten*, Asten 1994, 45-70.

Groesbeek

*De morfologische ontwikkeling
van een eenvoudige woontoren*

R.J.W.M. Gruben, J.R. Mooren en S.A.L. Peters

■ Introductie

In 2005 werd op het perceel Hoflaan 8 te Groesbeek een archeologisch onderzoek uitgevoerd, dat van grote betekenis zou blijken. Opgegraven werden de resten van een houten toren uit de 13e eeuw onder de resten van een houten toren op precies dezelfde plaats uit de 14e eeuw. Beide torens waren voorgangers van een latere stenen toren op dezelfde locatie. Nog niet eerder waren de resten van een dergelijke houten toren in Nederland aangetroffen. De vondst blijkt een ontbrekende schakel te zijn in de ontwikkeling van de woontoren in onze gebieden, al zijn nog lang niet alle vragen met betrekking tot de betekenis van deze Groesbeekse toren beantwoord.

■ Inleiding

Toen in 2004 de plannen voor de bouw van een woningcomplex aan het sinds 1999 braakliggende perceel Hoflaan 8 te Groesbeek concreet werden, wist men dat er een grote kans was dat er archeologische resten in de ondergrond aanwezig waren. De onderzoekslocatie was namelijk gelegen ten oosten van een voormalig kasteel, waarvan de restanten al in 1990 waren ontdekt. Bovendien had RAAP Archeologisch Adviesbureau in 2004 een inventariserend booronderzoek verricht in het bewuste plangebied.¹ De resultaten daarvan waren zodanig, dat de gemeente besloot tot een archeologisch onderzoek, hetgeen in de eerste maanden van 2005 door het bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie (BAAC bv) te 's-Hertogenbosch werd uitgevoerd. De opgraving kon slechts een klein deel van het kasteelterrein beslaan – de rest viel buiten de bedreigde zone. Desondanks hebben we door een aantal tactisch gekozen proefsleuven een goed beeld kunnen krijgen van de bebouwingsgeschiedenis op deze plek. Het gaat daarbij om de vondst van een versterking met omgrachting uit de periode van de 13e tot en met de 15e eeuw. Het hiernavolgende artikel geeft de belangrijkste resultaten weer.²

■ De vroegste geschiedenis

Het Gelderse Groesbeek is gelegen ten zuid-oosten van Nijmegen. Ten noorden van het dorp Groesbeek ligt het Nederrijkswald en ten zuiden daarvan het Reichswald. Oorspronkelijk vormde dit bosgebied één geheel onder de naam 'Ketelwoud'.³ Zoals bekend verbleven de keizers en koningen uit de 8e tot en met de 11e eeuw meerdere malen op de nabijgelegen palts in Nijmegen. Dit verblijf werd vaak gecombineerd met jachtpartijen in het in hun bezit zijnde bosgebied rond het huidige Groesbeek. Hiermee in verband gebracht worden de resten van een op hout gefundeerd rechthoekig tufstenen gebouw uit het laatste kwart van de 10e en de eerste helft van de 11e eeuw, die in 1990 in het centrum van Groesbeek zijn gevonden.⁴ Omdat huizen van steen in de 10e en 11e eeuw tamelijk uitzonderlijk zijn, zeker op het platteland, wordt wel aangenomen

dat het opgegraven gebouw onderdeel was van een rijkshof, die diende als verblijfplaats voor de koning of keizer tijdens de jachtpartijen in het bos. Hoewel het gebouw ons mogelijk meer zou kunnen leren over de vroegste geschiedenis van Groesbeek, blijft het in dit artikel verder buiten beschouwing aangezien het uit een periode dateert ruim vóór de aanleg van de oudste fase van de woontoren die in dit artikel besproken zal worden.

In de vroege Middeleeuwen was er waarschijnlijk nog geen sprake van een dorp Groesbeek in het Ketelwoud. Op basis van historisch-geografisch onderzoek is gebleken dat zich mogelijk vóór de 9e of 10e eeuw al wel een nederzetting bevond op de plaats van het huidige Groesbeek, maar daarbij moet volgens de historicus Thissen niet meteen aan een dorp worden gedacht. Mogelijk was er slechts sprake van een of enkele boerderijen op deze locatie, aangezien er tot op heden geen aanwijzingen zijn gevonden voor gemeenschappelijke voorzieningen en gemeenschappelijke juridische en economische regelingen die van deze kleine nederzetting ook daadwerkelijk een dorp zouden maken.⁵

De oudste vermelding van Groesbeek uit 1040, toen de Duitse koning Hendrik III in *villa nomine gronspech* een hoeve schonk aan *Sindicho nostro forestario* (onze houtvester Sindicho), moet volgens Thissen dan ook niet worden opgevat als een oudste vermelding van het dorp Groesbeek, maar als vermelding van Groesbeek als *koninklijk domein*.⁶ De benaming 'villa' in de schenkingsoorkonde duidt volgens hem op een koninklijk domein in de traditie van de door de Duitse koningen Koenraad II (1024-1039) en Hendrik III (1039-1056) geschonken 'koningshoeven': grote ontginningshoeven, die een economische zelfvoorzienende eenheid vormen en die bestaan uit een centrale hoeve en een aantal bijbehorende afhankelijke kleinere hoeven.⁷ Met de schenking van de hoeve bij Groesbeek maakte Hendrik III de *forestarius* Sindicho, die kennelijk al de functie van houtvester of waldvorster uitoefende, waarschijnlijk tot beheerder van dit domein.⁸ Aangezien het ambt van *forestarius* vaak door dienstdiensten werd uitgeoefend, lijkt het aannemelijk dat Sindicho daarmee een koninklijk dienstman of ministeriaal was.⁹

Hoewel de schenking van de hoeve volledig los staat van zijn houtvesterschap en zijn taak om (een deel van) het Rijkswoud voor de koning te beheren, lijkt het voor de hand te liggen om te veronderstellen dat de hoeve aan Sindicho werd geschonken als dank voor zijn inzet en loyaliteit aan de Duitse koning. In de literatuur wordt over het algemeen aangenomen dat Sindicho de voorvader is van de latere heren van Groesbeek, die zich in de 13e eeuw noemden naar hun domein.¹⁰

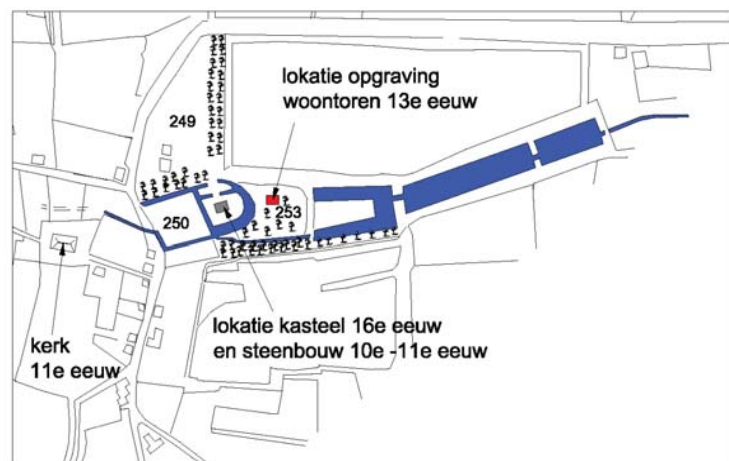
■ De heren van Groesbeek

Zoals hierboven al gemeld, noemden de heren van Groesbeek zich in de 13e eeuw naar hun domein. In 1258 wordt er in de archieven melding gemaakt van een zekere 'miles' (ridder) Johannes de Gronesbeke. Aangenomen wordt dat dit de eerste of een van de eerste heren van Groesbeek is.¹¹ Men neemt verder aan dat de heren van Groesbeek niet tot de adel behoorden, gezien hun vermoedelijke afstamming van de hierboven al genoemde dienstman en waldvorster Sindicho, maar dat zij vanaf het midden van de 12e eeuw de kansen hebben benut om op de sociale ladder te stijgen.¹² In de 14e eeuw stonden de heren van Groesbeek bekend als waldgraven in het Rijkswoud, waarmee zij juridisch en maatschappelijk op een niveau boven de waldvorsters opereerden.¹³ Thissen merkt op dat de heren van Groesbeek deze sociale stijging mogelijk hebben geuit door zich een min of meer ridderlijke levensstijl aan te meten en door ook letterlijk afstand te nemen van het vertrouwde dorp Groesbeek en de dorpsbewoners.¹⁴ Hij acht het namelijk waarschijnlijk dat heren van Groesbeek het dorp Groesbeek in de 13e eeuw hebben verlaten en gebruik zijn gaan maken van de motteburch Watermeerwijk in het Rijkswoud, die wordt beschreven bij de 15e-eeuwse kroniekschrijver Willem van Berchen.¹⁵ Deze motte ligt ten noorden van Groesbeek. Daarbij werd volgens Thissen de hof in Groesbeek niet buiten gebruik gesteld, maar heeft men enkel de residentiële functie verplaatst van

Groesbeek naar Watermeerwijk.¹⁶ Het is duidelijk dat het in 1990 opgegraven kasteel in het centrum van Groesbeek volgens Thissen beslist niet als hoofdburcht van de heren van Groesbeek heeft gefunctioneerd.

Deze hypothese van Thissen botst met de in 1959 geponeerde theorie van Gorissen over de residentie van de heren van Groesbeek. Volgens Gorissen resideerden deze heren in de 11e en 12e eeuw bij de motte Watermeerwijk en niet in het dorp.¹⁷ Volgens Gorissen werd deze versterking op zijn laatst in het midden van de 13e eeuw door de heren van Groesbeek verlaten, aangezien ze zich sinds die tijd vernoemden naar de plaats Groesbeek. Gorissen veronderstelt derhalve dat ze in die periode hun verblijf verplaatsten naar een versterking achter de voormalige, in 1990 ontgraven, rijkshof in het dorp. Deze theorie maakt wel degelijk een duidelijke rol van de toren in Groesbeek mogelijk als residentie voor de heren van het gelijknamige geslacht.

Hoewel tegen de theorie van Gorissen is aan te voeren dat het toponiem Watermeerwijk van later datum lijkt te zijn dan de door hem veronderstelde bewoning van de motte, lijkt dat niet van belang voor de historische rol die hij de toren in Groesbeek toebedeelt als residentie van de heren van Groesbeek. In dat opzicht lijkt de hypothese van Thissen minder waarschijnlijk, aangezien de heren van Groesbeek juist rond de door hem geopperde verhuizing van Groesbeek naar Watermeerwijk een houten toren in Groesbeek hebben gebouwd, waarover hieronder meer. Over de verhuizing van Groesbeek naar Heumen door de heren van Groesbeek kan met meer zekerheid uitspraak worden gedaan, dan over een mogelijk verband tussen dit geslacht en de motte Watermeerwijk. Het was een probleem voor de heren van Groesbeek dat hun heerlijkheid gelegen was tussen de latere hertogdommen Gelre en Kleef. Beide hertogdommen in wording probeerden hun grondgebied namelijk uit te breiden. Daarnaast was er nog de burggraaf van Nijmegen, die ook invloed probeerde te verwerven in het Nederrijkswald. De invloed van de hertog van Gelre op het Nederrijkswald werd ondanks tegenstand van de heren van Groesbeek in de 14e

Afb. 1. Kadastrale situatie in 1770, moderne bewerking van het origineel van landmeter J. van Aarden (Gelders Archief, nr. K134). Het noorden is boven. De nummers verwijzen naar een inventaris van de Gelderse Rekenkamer (Gelders Archief, inv.nr. 961). De locatie van de opgraving uit 2005 is aangegeven in rood. Grachten en visvijvers zijn aangegeven in blauw.

249: 'Huys, schuur, twee lanen met opgaande boomen en een heyagtige dris, den kasteelse hof genaamt'.

250: 'Een perceel bouwland'.

253: 'De vervalde kasteel plaats met eenige boomen, gragten, verlande vijvers en heyagtige streepe daarneve op'.

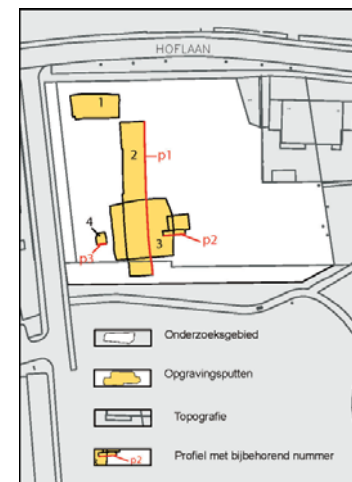
Tekening BAAC bv.

eeuw dan ook steeds groter. Vanaf 1404 benoemden de hertogen van Gelre zelfs de waldgraaf.¹⁸ De hertogen (sinds 1417) van Kleef deden hetzelfde voor het Reichswald (Overwald). Hierdoor werden de inkomsten uit het rijkswoud ontrokken aan de heren van Groesbeek. Zij bezaten sinds 1404 alleen nog de lage heerlijkheid, grond,

boerderijen en de molen. Dit is een van de redenen waarom zij sinds het midden van de 14e eeuw de titel heer van Heumen, Malden en Beek gingen voeren. Van dit gebied bezaten ze namelijk wel de lage én de hoge rechtspraak. Het was dan ook volkomen logisch dat door hen in Heumen een nieuwe versterking werd gebouwd: het machtscentrum verplaatste zich van Groesbeek naar Heumen.¹⁹

Situatie na 1500

Zoals al meerdere malen opgemerkt, werden in 1990 ten westen van het opgravingsterrein van 2005 muurresten van een kasteel gevonden.²⁰ Op het kadastrale minuutplan van 1820 en op een kaart uit 1770 is het grachtenpatroon rondom dit burchterrein nog duidelijk herkenbaar (afb. 1). Uit dit topografisch materiaal blijkt dat het kasteel gelegen was op een omgracht rechthoekig terrein dat onderverdeeld was in drie eilanden. De hoofdburcht bevond zich evenals de 10e- en 11e-eeuwse hof op het zuidoostelijke eiland. Toen deze 10e- of 11e-eeuwse

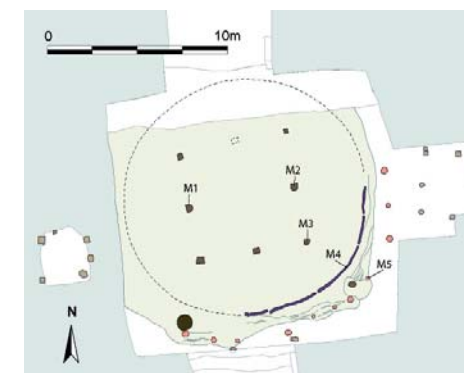

Afb. 2 (links). Het onderzoeksterrein met de ligging van de werkputten en profielen, voorjaar 2005. Het noorden is boven. Tekening BAAC bv.

Afb. 3 (onder). Opgravingsplattegrond van de oudste bouw-fase: een vierkante houten woontoren omringd door een houten palissade met gelijkvloerse weergang, omstreeks 1265. Tekening BAAC bv.

hof buiten gebruik raakte werd het opgevolgd door een 13e- tot 15e-eeuwse woontoren die tijdens het onderzoek in 2005 oostelijk van het burchteiland gevonden werd. Nadat ook die woontoren buiten gebruik was geraakt, werd op de plaats van de oude hof, dus wederom op het eiland, een nieuw kasteel opgetrokken. De westgevel daarvan had een breedte van ca. 35 m en bezat op beide hoeken een vierkante toren.²¹ Hoewel hun het ambt van waldgraaf toen al lang was ontnomen, hadden de heren van Groesbeek klaarblijkelijk nog voldoende middelen om een dergelijke nieuwe versterking in het dorp te laten bouwen. De onderzoekers dateren de aanleg van dit nieuwe kasteel 'aan het eind van de veertiende of in het begin van de vijftiende eeuw'.²² Die datering is gebaseerd op het baksteenformaat en het gebruik van mergel in de fundering. Het baksteenformaat wijst inderdaad op een middeleeuwse datering, maar funderingen van mergel komen in de regio Nijmegen pas voor vanaf de late 15e of vroege 16e eeuw.²³ Bovendien werden bij de aanleg van funderingen vaak bakstenen hergebruikt en dit lijkt

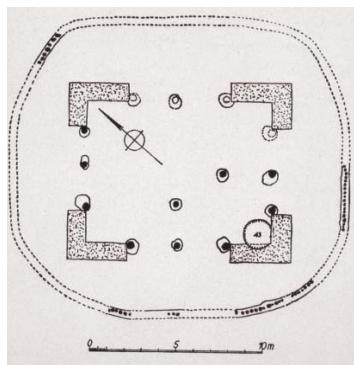

ook hier het geval te zijn geweest. Opmerkelijk in dit verband is een akte uit 1555, waarin we vinden dat Johan van Groesbeek en zijn vrouw Berta van Goor, heer en vrouw van Heumen, Malden, Beek en Groesbeek, aan hun zoon Zeger van Groesbeek en diens vrouw Josina van Tuyl, wegens de door Zeger gemaakte onkosten bij de bouw van een huis en de ontginning van land te Groesbeek overdragen 'de bouwhof den Bongart, het bos het Vijltgen, de hof opten Moelenberch' en alle andere bezittingen in de heerlijkheid Groesbeek, uitgezonderd de hoogheid, de windmolen, de bouwhof de Lupaert, het gebruik van de heide, schildbreuken etc.²⁴ In deze akte is sprake van de bouw (of verbouwing) van een huis in Groesbeek. Aangezien de bouwkosten daarvan zo ongeveer gelijk zijn aan vrijwel het gehele materiële bezit van de heer van Heumen, Malden, Beek en Groesbeek in de heerlijkheid Groesbeek, moet er sprake zijn van een aanzienlijk gebouw. Het is niet ondenkbaar dat dit het kasteel betreft dat in 1990 werd opgegraven. Wij gaan daarom uit van een 16e-eeuwse datering voor deze laatste burcht van Groesbeek.

Pas in 1527 kregen de heren van Groesbeek 'het hoge gericht' over hun heerlijkheid. In 1768 werd de heerlijkheid gekocht door de Rekenkamer van het provinciaal bestuur van Gelderland. Het 16e-eeuwse kasteel was toen al verdwenen, want de rekenkamer liet in 1770 op de plaats van het voormalige post-middeleeuwse kasteel een huis bouwen voor de rentmeester. Hieraan danken wij nog ons mooie kaartje met de kasteleilanden. Ten behoeve van woningbouw werd deze rentmeesterswoning in 1990 gesloopt (afb. 2).

■ De eerste woontoren (1265-1301)

De eerste woontoren op de in 2005 onderzochte locatie werd gebouwd in het dal van de Groesbeek dat ter plaatse van de latere Hoflaan gedeeltelijk gevuld was met een pakket natuurlijk veen. In dit beekdal werd rond de plaats waar nadien de toren zou worden gebouwd een gracht uitgegraven, waarvan de precieze vorm en breedte helaas vanwege latere bouwactiviteiten en beperkte onderzoeksmogelijkheden niet konden worden vastgesteld. Het natuurlijk veenpak-

Afb. 4. Plattegrond van de burcht te Holtrop, Duitsland. Tekening Janssen 1996, 84.

ket werd voorafgaand aan de bouw van de toren gedeeltelijk vergraven en genivelleerd, waarna er een pakket grijs zand werd opgebracht. Hierdoor creëerde men een rond aanlegplateau. Omdat de voet van dit aardlichaam in de tweede en derde bouwfase werd weggegraven, kon de oorspronkelijke aanlegbreedte niet meer worden bepaald. Op de flanken van het ronde plateau werd een pakket twijgen aangebracht, dat diende als beschoeiing om het opgebrachte zand bijeen te houden. Helaas zijn door latere bouwactiviteiten de oorspronkelijke woonniveaus verdwenen, waardoor alleen de ingegraven palen van de toren werden teruggevonden. Maar ook zonder oorspronkelijke woonniveau's kunnen we spreken van spectaculaire resultaten! Centraal op het woonplateau stond een vierkante toren, waarvan de hoofdconstructie bestond uit acht houten palen (afb. 3).²⁵ Iedere wand bezat drie palen en had een lengte van 6,20 m. De palen waren door het veen heen gehied tot op de natuurlijke ondergrond, waarna ten behoeve van het plateau een pakket zand werd opgebracht.

Drie palen van de torenconstructie zijn dendrochronologisch gedateerd en leverden jaartallen op van 1266+/-6, 1267+/-6 en najaar 1264.²⁶ We kunnen daarmee stellen dat de vierkante houten toren omstreeks 1265 door de heren van Groesbeek op dit plateau in het beekdal is aangelegd. Over het uiterlijk van de toren kunnen we slechts speculeren. De plattegrond zoals we die kennen van Holtrop (Duitsland) komt mogelijk dicht bij die van Groesbeek (afb. 4). Het lijkt veilig aan te nemen dat het opgaand werk van de toren uit vakwerk heeft bestaan, mogelijk voorzien van een in steenkleur geschilderde leempleister, om daarmee in ieder geval te suggereren dat men van doen had met een stenen toren. Dit kwam vaker voor en we kennen het vooral van de wat rijkere Limburgse (kasteel)boerderijen, die over het vakwerk een witte afsmeerlaag van pleister bezaten. Door achterstallig onderhoud viel na verloop van tijd de pleister als eerste ter plekke van de houten constructieonderdelen van het buitenmuurwerk af, waardoor het hout al dan niet ten dele zichtbaar werd. Toen men al niet meer bekend was met het feit dat ook het houtwerk oorspronkelijk gepleisterd was, heeft men bij restauraties de houten constructies in het zicht gelaten en zelfs met een zwarte verflaag benadrukt! Dit laat natuurlijk onverlet dat ook vakwerk dat van meet af aan in het zicht geweest is, heeft bestaan. Bij gebouwen met enige status was echter de suggestie van steenbouw overheersend.²⁷

Maar laten we terugkeren naar wat er wel met zekerheid te zeggen is. Aan de rand van het torenplateau werden namelijk in het zand op maaiveldniveau vijf liggende houten slieten met een diameter van 12 tot 14 cm aangetroffen. De slieten vormden tezamen een kwart van een cirkelvormige structuur, waarvan de gereconstrueerde diameter ruim 13 m bedroeg. Eén van deze slieten kon dendrochronologisch worden gedateerd in 1276+/-6.²⁸ Verder bevonden zich op 1,00 tot 1,20 m afstand van de slieten elf ingeslagen palen, die oorspronkelijk deel uitmaakten van een rond de toren gebouwde palissade. De diameter van deze palissade bedroeg ruim 15 m en we kunnen de daarvoor liggende slieten beschouwen als basis voor een rondlopende

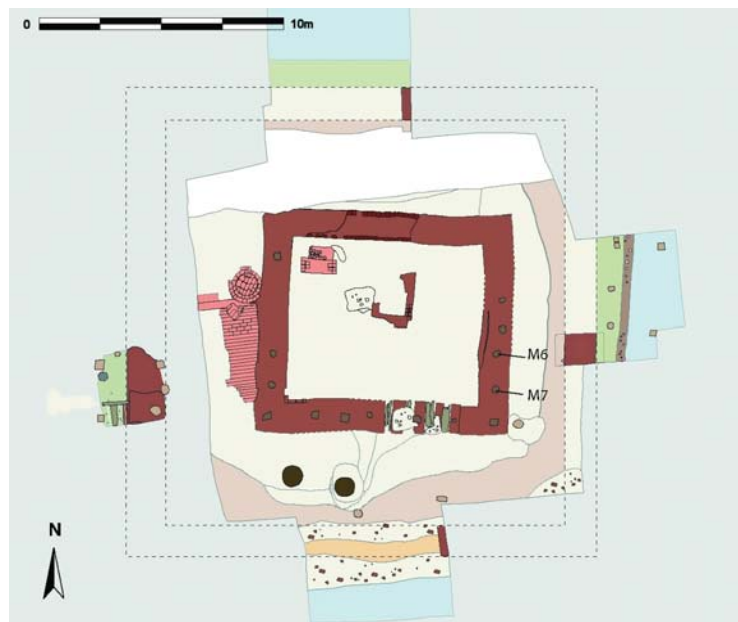
weergang aan de binnenzijde van de palissade. Opmerkelijk is dat deze weergang op het niveau van het toenmalige maaiveld heeft gelegen, hetgeen tevens met zich meebrengt dat de palissade niet veel hoger dan een meter of twee kan zijn geweest. Omdat ook één van de palissadepalen dendrochronologisch is gedateerd, en wel in het najaar van 1265, moeten we concluderen dat de verharde weergang op de slieten een tiental jaren na gereedkomen van toren en omringende palissade is aangebracht. De noodzaak voor een weergang op slieten op maaiveldniveau zal zijn gelegen in het feit dat bij natte weersomstandigheden het zandpakket binnen de omheining zeker niet de meest optimale omstandigheden voor een pad achter de tamelijk lage palissade heeft geboden (afb. artikel voorblad, pagina 193). Tot slot moet hier nog melding worden gemaakt van een tonput, waarvan de relatie met de houten toren onduidelijk is. Helaas ontbrak de archeologische context om te bepalen of de put tot de oudste bouwfase behoorde. Een watervoorziening op de 'hoofdburcht' is echter wel gebruikelijk. Verder is de plaats van de toegang door de palissade onbekend, hoewel de verspreiding en aard van het vondstmateriaal aanleiding geeft tot de veronderstelling dat deze in het westen moet worden gezocht, waar ook de oude hof was gesitueerd. Bij de derde bouwfase wordt hier nog op terug gekomen.

■ De tweede woontoren (1302-1343)

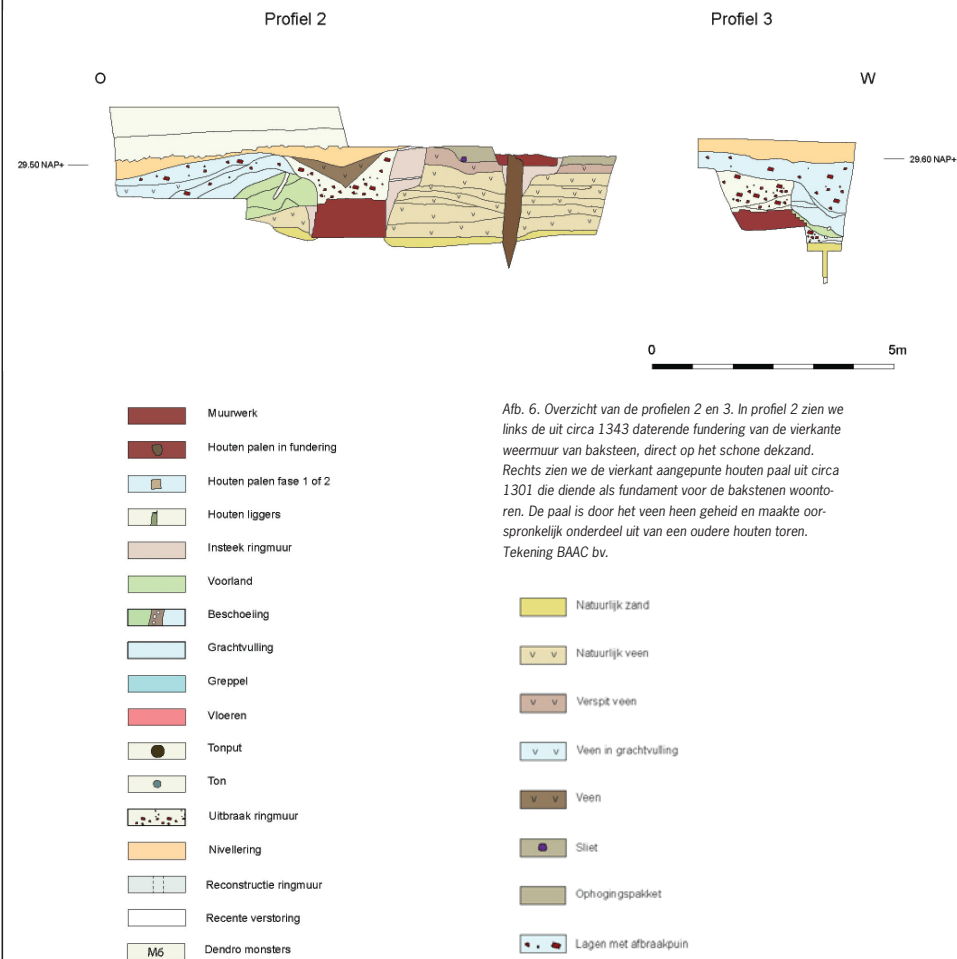
Na nog geen veertig jaar werd de vierkante houten toren uit 1265 buiten gebruik gesteld en werd er nagenoeg op dezelfde plek een nieuwe houten toren gebouwd, wederom vierkant, maar ditmaal met buitenmaten van 10,40x9,00 m. De oriëntatie wijkt slechts iets af ten opzichte van zijn voorganger (afb. 5). Was de bouw van een houten toren in 1265 al archaisch, de bouw van deze tweede toren van hout (in 1301, zoals nog zal blijken) maakt Groesbeek werkelijk zeer atypisch. Zeker, de toren uit 1265 zal zijn beste tijd toen al hebben gehad. Doorgaans zal een dergelijke houtbouw zo'n 40 tot 50 jaren mee hebben kunnen gaan. Dat de toren uit de eerste

fase aan vervanging toe was, wekt dus geen verwondering. Dat men in het begin van de 14e eeuw besloot tot een nieuwe toren in hout is echter zeer merkwaardig. Mogelijk duidt dit erop dat de heren van Groesbeek in deze periode elders hun domicilie hielden en dat de toren slechts werd benut door een soort van rentmeester.

Afb. 5. Opgravingsplattegrond van de tweede en derde bouwfase: de houten palen behoren tot de tweede bouwphase uit 1301, de bakstenen vierkante woontoren en weermuur behoren tot de derde bouwphase en kunnen worden gedateerd omstreeks 1343. tekening BAAC bv.

Voor de fundering van deze nieuwe houten toren werd een vierkante funderingssleuf uitgegraven in het bestaande kasteelplateau, ontstaan na afbraak van de eerste toren uit 1265. In deze sleuf werden om de 1,00 tot 1,50 m vierkant aangepunte palen tot in de natuurlijke zandlaag geheid. Opmerkelijk is dat de hart-op-hart maat van de ingeheidde palen veel geringer is dan die van de voorganger. Dit duidt op een andere constructie van het opgaand werk, doch over de aard daarvan kan slechts worden gespeculeerd. Ook twee palen uit deze bouwphase konden door middel van dendrochronologisch onderzoek worden gedateerd, en wel in 1305 +/- 6 en in het najaar van 1301,²⁹ welk jaar in dit artikel wordt aange-

Afb. 6. Overzicht van de profielen 2 en 3. In profiel 2 zien we links de uit circa 1343 daterende fundering van de vierkante weermuur van baksteen, direct op het schone dekzand. Rechts zien we de vierkant aangepunte houten paal uit circa 1301 die diende als fundament voor de bakstenen woontoren. De paal is door het veen heen geheid en maakte oorspronkelijk onderdeel uit van een oudere houten toren. Tekening BAAC bv.

houden voor de bouw van de tweede houten toren van Groesbeek.

Het lijkt erop dat de palissade van de eerste fase hierbij gewoon gehandhaafd bleef. Er zijn tijdens het archeologisch onderzoek in ieder geval geen aanwijzingen gevonden dat de palissade is vervangen en het lijkt onwaarschijnlijk dat de vierkante bakstenen weermuur al in deze periode moet worden geplaatst. Immers, dat laatste zou betekenen dat men wel de weermuur, maar niet de toren in baksteen uitvoerde! De vierkante weermuur wordt hier derhalve tot de nog te bespreken derde fase van de Groesbeekse woontoren gerekend.

Omdat de toren in een latere periode in dezelfde omvang en op dezelfde plaats in baksteen werd vernieuwd, zijn vrijwel alle archeologische sporen die te maken hebben met deze tweede bouw-fase verdwenen. We tasten daarom volledig in het duister over hoe de tweede toren er verder heeft uitgezien. Het moet zelfs onbekend blijven of en hoe zij werd omgeven door een palissade.

■ De derde woontoren (1343-ca. 1400)

Ook de tweede houten (woon?)toren van Groesbeek had gezien het materiaal waaruit zij was opgetrokken slechts een beperkte levensduur. We zien dan ook dat omstreeks het midden van de 14e eeuw een aanvang wordt gemaakt met de verstening van de toren (afb. 15). Het is een ontwikkeling die elders in Nederland al veel eerder heeft plaatsgevonden en terecht kan men de vraag stellen waarom er te Groesbeek zolang een houten kasteeltoren heeft kunnen bestaan. We zijn geneigd te veronderstellen dat dit erop wijst dat de heren van Groesbeek in deze periode

Afb. 7. Zijaanzicht van de fundering van de vierkante toren. Doordat de kasteelplaats later als steengroeve werd gebruikt is er slechts 20 cm opgaand (kist)werk bewaard gebleven. Foto BAAC bv.

Afb. 8. De Lunenburg aan de Langbroekerwetering in de provincie Utrecht, een karakteristiek voorbeeld van een bakstenen woontoren uit de periode omstreeks 1300. Foto Collectie NKS.

elders hun dagelijks verblijf hielden, doch dit blijft niets meer dan een hypothese. In de titel van deze paragraaf staat als begintijd van de opgegraven bakstenen woontoren het jaartal 1343 vermeldt. Hoewel in dit artikel hoofdzakelijk de kasteelkundige aspecten van de torens van Groesbeek worden behandeld, moet hier omwille van de datering van deze bouw-fase één bijzonder vondstcomplex worden genoemd: de schatvondst van een tiental 14e-eeuwse munten.

Op één munt na, een denier tournois van Filips IV (1285-1314) uit de periode 1285-1310, zijn het allemaal kwart groten, te dateren in de 14e eeuw.³⁰ Het betreffen twee munten van de Gelderse hertog Reinoud II (1326-1343), geslagen in Roermond, en drie exemplaren van Willem I van Gulik (1328-1361). De overige vier exemplaren zijn gemunt op naam van Alianora van Engeland, de vrouw van Reinoud II. Zij was in 1343-1344 regentes over haar zoon Reinoud III, waarna zij zich terugtrok op haar veelomvattende weduwgoed (de Veluwe en het gebied rond Elst).

De schat kan niet vóór 1343 verborgen zijn, omdat dat jaar het eerste is voor de nieuwe reeks. Het laatst mogelijke jaar van de munt-slag blijft vooralsnog ongewis. In alle gevallen wordt Alianora op haar munten aangeduid als *ducissa* (hertogin). Mogelijk duidt dit erop dat de munten alleen geslagen zijn tijdens haar regentschap over Reinoud III in 1343-1344, maar het is bekend dat zij haar grafelijke zegel nog tot ver na 1343 heeft gebruikt. Het is derhalve niet uitgesloten dat de munten nog zijn geslagen in de periode dat Alianora als hertogin-weduwe haar eigen grondgebied bestuurd, voor zij in 1355 overleed. Het merkwaardige van deze schat is, dat de munten gevonden zijn *in* de zuidoosthoek van de bakstenen fundering van de derde bouw-fase. De munten waren volledig in de spe-

cie gebed! Omdat ze niet vóór 1343 kunnen zijn gedeponerd, moet dus worden geconcludeerd dat kort na genoemd jaar de bakstenen toren tot stand is gekomen (afb. 10). Omdat de muntschat in de specie was gebed, kan verder worden verondersteld dat we hier te maken hebben met een bouwoffer.

Terug nu naar de bouwgeschiedenis. De houten toren uit 1301 werd omstreeks 1343 met de grond gelijk gemaakt. Dit moeten we in dit geval letterlijk nemen: tot aan het dan bestaande maaiveld wordt de totale constructie omgehaald. Slechts de aangepunte stompen van de palen uit de tweede fase blijven in de ondergrond bewaard en dienen nu als basis voor de aan te leggen bakstenen fundering. Deze fundering (1,20 m dikte) maakte tijdens de opgraving dan ook een erg provisorische indruk. Tussen de palen uit 1301 werden – in de breedte van de fundering – houten liggers aangebracht en de ruimte tussen deze liggers werd opgevuld met metselwerk van min of meer willekeurig gestapelde stukken natuursteen en baksteen.³¹ Over de zo ontstane structuur werd vervolgens het opgaand muurwerk van gemiddeld 60 - 80 cm dik gemetseld (afb. 6 en 9). Doordat dit muurwerk in het verleden groten-

deels was uitgebroken, was het nog slechts tot een hoogte van 20 cm boven de liggers bewaard gebleven (afb. 7). De buitenschil van dit metselwerk was gemaakt van zowel natuursteen als baksteen in een willekeurig verband. Het werd niet duidelijk of het hier primair of secundair gebruikte bakstenen betrof. De ruimte binnen de schil was opgevuld met losse stukken puin van wederom baksteen en natuursteen. Een dergelijke muurconstructie wordt aangeduid met de naam 'kistwerk'. Rond de toren werd ter vervanging van de oude houten palissade een weermuur gebouwd. Het fundament daarvan is op vier plekken blootgelegd. Voor de fundering ervan werd – anders dan bij het muurwerk van de toren – een sleuf gegraven door het natuurlijk veenpakket tot op de natuurlijke zandlaag. Op die stabiele zandlaag is als vlijlaag een pakket baksteenpuin gestort, waarop vervolgens een fundering van nieuwe bakstenen werd gemetseld.³² De aanlegbreedte van de fundering bedroeg zo'n 1,60 m. Aan

Afb. 9. Detail van de fundering van de zuidgevel van de vierkante woontoren. Duidelijk herkenbaar zijn een ingeheid funderingspaal van de houten toren uit 1301 en de omstreeks 1343 dwars daarover gelegde slieten. Op deze basis werden stukken en brokken baksteen als fundering voor de bakstenen toren aangelegd. Foto BAAC bv.

de landzijde werd de weermuur recht omhoog gemetseld, terwijl zij aan de grachtkant sterk versneed: er werden maar liefst 14 versnijdingen geteld! Omdat het opgaand werk op de vier onderzochte locaties helaas niet meer aanwezig was, kan van de muurdikte boven maaiveld alsmede van het metselverband niets worden gezegd. Omdat steunberen aan de binnenzijde van de weermuur ontbreken, mogen we aannemen dat er een door korbels geschraagde, uitkragende houten weergang aanwezig is geweest. Over de toegang tasten we, net als bij de oudste fase, volledig in het duister. De weermuur die de

toren van Groesbeek vanaf dit moment omgeeft, is overigens zeer bijzonder. We kennen hiervan slechts twee andere voorbeelden, namelijk de burcht van Haamstede en de Swormertoren te Deventer.³³

In ieder geval herkennen we een voor het midden van de 14e eeuw zeer kenmerkende bakstenen woontoren. Parallelen zijn nog legio te vinden langs bijvoorbeeld de Langbroekerwetering in Utrecht (afb. 8). Wat de situatie in Groesbeek echter bovenmatig interessant maakt, is de aanwezigheid van een vierkante weermuur. Het zou de moeite lonen om te onderzoeken of een dergelijke weermuur ook bij andere solitaire woontorens gangbaar is geweest.

De omgrachting rond het terrein is vastgelegd door middel van enkele archeologische profielen. Aan de zuidzijde van het terrein liep de Groesbeek, die het grachtenstelsel voorzag van water. Aan de noordzijde had de gracht in het profiel een breedte van ca. 12 m. Er kon worden vastgesteld dat de gracht oorspronkelijk minimaal 2 m diep was. Omdat het profiel niet tot op de

volledige diepte kon worden gedocumenteerd is het niet goed mogelijk in de vullingslagen van de gracht een onderscheid te maken in drie bouwfasen. De grachtbedding werd al dan niet opnieuw uitgegraven tot tegen de nieuwe muur. Na verloop van tijd is een voorlandje ontstaan dat vastgehouden werd door een beschoeiing van houten paaltjes. Op dit voorlandje was een niveau van leisteengruis zichtbaar dat hier bij het dekken van een dak boven de weergang van de ringmuur terecht moet zijn gekomen. Maar ook rond en ter plekke van de vierkante toren is een grote hoeveelheid fragmenten van groene dakleien gevonden. Het betrof rechthoekige dakleien die onderdeel zijn geweest van een zogenaamd dak met Maaslandse dekking. Daarnaast werden in de gracht ook grote stukken en schubvormige

Afb. 10. De muntschat in de fundering van de woontoren. De schat kan niet vóór 1343 worden gedateerd. Foto: Restauratieatelier Restaura, Haelen.

blauwe dakleien gevonden. Op basis van spijkergaten kon daarvan worden vastgesteld dat tenminste een aantal leien meerdere malen is gebruikt. Vermoedelijk was het dakvlak voorzien van een tufstenen goot, waarvan een bekapt fragment werd aangetroffen in de westelijke gracht op ca. 1 meter van de voet van de weermuur. Tot slot moet er nog melding worden gemaakt van het feit dat er bij de opgraving vele looddruppels en stukken lood met knipsoren zijn gevonden. Dit duidt mogelijk op de aanwezigheid van glas-in-lood ramen in de bakstenen vierkante toren (afb. 15).

■ Een keuken tegen de toren³⁴

Ten westen van de vierkante toren bevond zich een verzakte bakstenen vloer. Alleen aan de oostzijde was een afgewerkt gedeelte zichtbaar; de rest was weggebroken. Vermoedelijk hebben de bakstenen toren en de aangetroffen vloer gelijktijdig gefunctioneerd. De vloer moet hebben

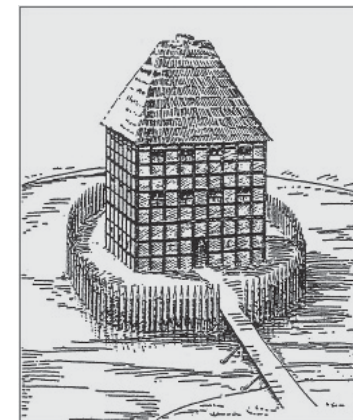

behoord bij een tussen toren en weermuur gelegen bouwmassa en was aangelegd op het ophogingszand uit de eerste bouwfase. Deze fundatie was schijnbaar wat instabiel, want kort na de aanleg van de vloer is er een aanzienlijke verzakking ontstaan. De aldus ontstane depressie werd opgevuld met huishoudelijk afval, waaronder voornamelijk botmateriaal en aardewerk. Aan de noordzijde van de verzakte vloer werd een ronde oven aangetroffen (afb. 11). De oven was deels op het restant van de verzakte vloer aangelegd en tot twee stenen hoog bewaard gebleven. De buitenwerkse doorsnede mat 1,48 m. De ovenvloer was sterk beroet en bestond net als de éénsteens ovenwanden uit hergebruikte bakstenen. Ook

Afb. 11. Overzicht van de beide ovens en de verzakte vloer tegen de westkant van de bakstenen woontoren. Hier bevond zich oorspronkelijk de keuken van het complex.
Foto: BAAC bv.

waren in de ovenvloer enkele stukken maalsteen verwerkt. Ten zuiden van deze oven lag een klein restant van een oudere oven. Hiervan was slechts één steenlaag met in leem gelegde bakstenen bewaard gebleven. Deze oven, die met de vloer was meegezakt, heeft waarschijnlijk eveneens een ronde vorm gehad. Het heeft er alle schijn van dat na de verzakking van de vloer het gehele vlak werd geëgaliseerd, de oude oven werd gesloopt en de nieuwe oven werd aangelegd. Dat betekent dus dat de aangetroffen vloer en de jongste oven niet gelijktijdig hebben gefunctioneerd. We hebben hier van doen met twee elkaar in tijd opvolgende ovens en de bijbehorende ruimte kunnen we aanduiden als de keuken van het kasteel. Of de beide vastgestelde ovens samenvallen met de tweede en derde bouwphase van de Groesbeekse toren, moet vooralsnog helaas onbekend blijven. Omdat de keuken tussen toren en weermuur was ingeklemd, was de afvoer van restwater en afval door de weermuur op eenvoudige wijze te realiseren. Mogelijk verklaart dit ook de verspreiding van het vondstmateriaal, waarop hieronder nog kort wordt teruggekomen.

In de Middeleeuwen hadden kastelen vaak eigen ovens waarin brood werd gebakken of bier werd gebrouwen. Bij de aanwezigheid van een oven in de nabijheid van een kasteel kan zodoende aan één van deze twee functies worden gedacht. Vergelijkbare ovens met een rond grondplan zoals in Groesbeek, zijn eerder op diverse plaatsen aangetroffen en als broodbakoven geïnterpreteerd.³⁵ Een andere aanwijzing voor een broodbakoven kan de verwerking van stukken maalstenen in de ovenvloer zijn. Deze kunnen samen met het meel van de molen zijn aangevoerd. Tezamen met de al bij de eerste bouwphase genoemde tonput, vormt de broodoven in de voormalige keuken een onderdeel in de vervulling van de eerste levensbehoeften in de directe nabijheid van de vierkante toren. Opvallend is dat bij het archeologisch onderzoek een relatief grote hoeveelheid kookgerei op de verzakte vloer is aangetroffen. Op het totaal aantal te onderscheiden exemplaren is dit 61%. Ook het materiaal uit de gracht aan de westzijde van het terrein bevat een redelijke hoeveelheid

Afb. 12. De houten bouwconstructie van burch Holtrop.
Foto Janssen 1995, 84.

kookgerei (kogelpotten, kookpotten en kommen). Hier vormt het 30% van het totaal. In de onderzochte grachtvulling aan de oostzijde van het terrein vormt het kookgerei daarentegen slechts 1% van het totaal. Het overgrote deel van het aardewerk bestaat op die plaats uit drinkgerei (met name kannen). Alleen het aardewerkcomplex dat op de verzakte vloer werd aangetroffen kan worden toegeschreven aan de derde bouwphase. Het aardewerk uit de gracht stamt uit alle drie de bouwfasen. In de verspreiding van het kook- en drinkgerei over de opgraving mogen we wellicht een aanwijzing zien voor de indeling van de versterking, met in het westen de utilitaire functies (keuken met oven) en in het oosten de verblijfruimtes voor de heren van Groesbeek of hun zetbaas. Dit zou dan tevens impliceren dat de toegang tot de toren zich in het westen bevond, doch helaas is dat gedeelte tijdens het onderzoek niet ontgraven.

■ De sloop van de Groesbeekse toren

Na verloop van tijd raakten de bakstenen toren en weermuur op het kasteelplateau buiten gebruik en werden zij afgebroken. Het puin dat bij de afbraak vrijkwam, werd binnen het restant van de funderingen gestort, terwijl het puin van de weermuur hoofdzakelijk in de gracht werd gedeponeerd. De laag veen die tijdens het archeologisch onderzoek tussen twee afzonderlijke puinpakketten werd aangetroffen, geeft aan dat er met tussenpozen stenen van het muurwerk werden uitgebroken. Toren en weermuur zullen dus als een soort steengroef zijn benut op de momenten dat daar behoefte aan was. Na de laatste uitbraak van bouw materiaal bleef er boven de restanten van het muurwerk een depressie achter, die zich in de loop der tijd eveneens vulde met veengroei. Het aardewerk dat in de puinlagen werd aangetroffen dateert uit de 13e tot 15e eeuw en is grotendeels door opspit tussen het puin terechtgekomen. De meest recente fragmenten zijn te dateren tussen 1350 en 1425 (afb. 13 en 14).

Het grootste gedeelte van dit materiaal (afb. 13) dateert waarschijnlijk uit het 3e kwart van de 14e eeuw. Een klein gedeelte (afb. 14) kan eventueel nog iets later worden gedateerd, tot aan het begin van de 15e eeuw.

Waarschijnlijk is de toren tegen het einde van de 14e eeuw buiten gebruik geraakt en heeft de ruïne nog een lange tijd overeind gestaan. Uiterlijk omstreeks 1425 moet dan de definitieve afbraak van de kasteelrestanten hebben plaatsgevonden. Om het braakliggende terrein te nivelleren, werd een pakket geel zand over de funderingsresten aangebracht. In de bovenste laag van dit pakket ontstond een bouwvoor met onderin duidelijk spitsporen. De enkele fragmenten aardewerk uit de nivelleringslaag zijn te dateren tot 1425, terwijl zich in de bouwvoor materiaal bevond uit de

Afb. 13 (onder) en 14 (rechts).

Enkele van de tijdens het archeologisch onderzoek aangetroffen vondsten. Foto's G. de Graaf, 's Hertogenbosch.

13e tot 20e eeuw. In 1969 werd op het terrein een school gebouwd. Hiervoor werd op de bouwvoor een laag schoon zand opgebracht. De school werd precies dertig jaar later gesloopt en de geplande nieuwbouw van woningen vormde als gezegd aanleiding voor het onderzoek dat de basis vormt voor dit artikel.

■ Typologie van woontorens

Stenen woontorens zijn het meest voorkomende kasteeltype in de late 13e en 14e eeuw. Ze kunnen op een kleine omgrachte verhoging staan of op een groter plateau waar de toren gecombineerd is met houten gebouwen zoals keukens, dienstvertrekken en dergelijke, waarbij mogelijk rekening is gehouden met een toekomstig groter kasteel. Woontorens hebben een standaard opbouw. Meestal hebben ze 3 verdiepingen en zijn ze vierkant met een gemiddelde buitenmaat van 8-10 m. Per verdieping is de ruimte niet onderverdeeld. De ingang is gelegen op de eerste verdieping en is toegankelijk via een ophaalbrug of een wegneem-

bare trap of ladder. Op de top waren kantelen aanwezig met daarachter een dakgoot, die dienst deed als weergang. Meestal was het dak vrijwel plat, wegvallend achter de kantelen. De gemiddelde hoogte varieerde tussen de 13 en 16 m, terwijl de gemiddelde muurdikte zo'n 1 tot 2 m bedroeg, op de hogere verdiepingen soms terugvallend tot 60-80 cm.

De oudste bakstenen woontorens dateren uit het tweede kwart van de 13e eeuw, maar vooral tussen 1275 en 1325 werden er veel woontorens gebouwd door de lagere adel. In sommige gebieden kwam dat nog voor tot in de 15e eeuw. Deze algemene beschrijving kan één op één worden overgenomen voor de derde bouwphase van Groesbeek, die omstreeks 1343 en daarmee kort na de bloeitijd van de stenen woontorens is te dateren. Maar wat weten we over de voorgangers van de (bak)stenen woontoren, waarvan immers ook twee exemplaren te Groesbeek werden aangetroffen? Over de voorgeschiedenis van de stenen woontorens is weinig bekend. We spreken dan over een periode die zich uitstrekt van de 11e tot

de eerste helft van de 13e eeuw. We weten dat er houten torens op het maaiveld voorkwamen, vaak met een verhoogd plateau en omgeven door een gracht. De in Keppel en Barlham (Achterhoek) en Delwijnen (Betuwe) opgegraven torens behoorden waarschijnlijk tot deze categorie, maar de informatie hierover is summier.³⁶ De houtbouwfasen van de woontoren van Groesbeek uit omstreeks 1265 en 1301 zijn eigenlijk alleen goed te vergelijken met de burcht Holtrop in Duitsland (afb. 12). De opgravingsgegevens tonen aan dat daar in het begin van de 11e eeuw een vierkante houten toren met afmetingen van 10,00x7,50 m werd gebouwd. De wanden bestonden uit leem- en vakwerk rustend op houten liggers. De toren was omringd door een palissade en gracht. Aan het eind van de 11e of het begin van de 12e eeuw werd de toren op dezelfde wijze herbouwd, nu echter met de afmetingen 10,50x8,00 m. In de tweede helft van de 12e eeuw werd de toren wederom in hout herbouwd. Daarbij werd de houtconstructie op de hoeken gefundeerd op tufsteen. Uiteindelijk werd de toren in het begin van de 13e eeuw herbouwd op een fundering die geheel bestond uit tufsteen. Of het bovengrondse muurwerk daarbij bestond uit een steen- of houtconstructie is niet bekend. Wel werd duidelijk dat gedurende al deze fasen de toren omgeven was door een houten palissade en gracht. In grote lijnen treffen we te Groesbeek een vergelijkbare bebouwingsgeschiedenis aan. De datering van Groesbeek staat echter vast, iets wat voor Holtrop nog maar de vraag is.³⁷

■ Samenvatting en conclusie

Hoe verhoudt de toren van Groesbeek zich tot bovenstaande beschrijving? De toren werd omstreeks 1265 gebouwd in een laag gelegen deel van het dal van de Groesbeek. De ligging in een nat en moerassig dal was strategisch gezien voordelig en de omringende heuvels bevonden zich op veilige afstand. Onmiddellijk ten westen van de versterking lag een zeer waarschijnlijk tot het kasteel behorende hoeve. De opgraving gaf summier aanwijzingen dat ook de ingang tot het kasteelplateau aan deze zijde dient te

worden gezocht. In 1990 werden westelijk van de toren immers de fundamenten van een op hout gefundeerd tufstenen gebouw uit de late 10e of vroege 11e eeuw aangetroffen. Dit tufstenen gebouw was waarschijnlijk de rijkshof van waaruit het koninklijk domein Groesbeek werd bestuurd. Hoewel het gebouw in de 12e eeuw is gesloopt, geven talloze vondsten uit de 13e en 14e eeuw aan dat er ook in die tijd nog bewoning is geweest op deze locatie. De vondsten wijzen er wellicht op dat hier een boerderij heeft gelegen die bij de toren uit 1265 hoorde. We mogen wel aannemen dat de hoeve gelegen was op een omgracht terrein en dus feitelijk de voorburch van de toren vormde.

Het kasteel zelf bevond zich op een kunstmatig eiland dat net groot genoeg was om plaats te bieden aan een bescheiden houten toren omringd door een palissade. Als de heer van Groesbeek een groter kasteel gepland had, was het verstandiger geweest om het eiland groter te maken! Het beekdal was in principe ook breed genoeg voor een groter kasteleiland. Het lijkt er daarom op dat zijn ambities of financiële middelen aanvankelijk beperkt waren. Enigszins opmerkelijk is het feit dat de hierboven genoemde vergelijkbare houten torens een veel oudere datering hebben, namelijk variërend van de 11e tot de eerste helft van de 13e eeuw. De houten toren van Groesbeek doet daarom erg archaisch aan voor de tweede helft van de 13e eeuw.

Men moet daarbij wel bedenken dat deze gevolgtrekking gebaseerd is op de huidige onderzoekskennis, ontleend aan slechts een gering aantal vergelijkbare opgravingen die misschien te vroeg gedateerd zijn. Het is daarom beslist niet uitgesloten dat er in de tweede helft van de 13e eeuw meer van dergelijke houten woontorens zijn geweest. De houten toren van Groesbeek wordt daarmee een *missing link* in de kastelentypologie en dientengevolge van groot belang voor toekomstig onderzoek.

In ieder geval is duidelijk dat houtbouw wijst op een bescheiden status c.q. rijkdom van de bouwer. Hoewel de versterking bescheiden was, mag worden aangenomen dat zij voldoende bescherming bood bij kleine conflicten en scher-

mselingen. De belangrijkste functie zal echter het aangeven van de status van de eigenaar zijn geweest.

Omstreeks 1301 werd op de plaats van het oude houten kasteel een nieuwe houten woontoren gebouwd. De houten toren heeft dus maximaal 37 jaar bestaan. De reden waarom er wederom een houten toren werd gebouwd is onbekend. In ieder geval is een dergelijke constructie in het begin van de 14e eeuw al volstrekt achterhaald of tenminste uit de tijd. De toren was iets groter dan zijn voorganger, en gezien de kleinere hart-op-hart afstand van de ingeslagen palen, mogen we er ook wel vanuit gaan dat het opgaand werk er wezenlijk anders heeft uitgezien. Hierover kan men echter slechts speculeren, daar er van de tweede bouw fase buiten de genoemde palen nauwelijks sporen zijn teruggevonden. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat de latere versterking op exact dezelfde plek heeft plaatsgevonden, waardoor de tijdens het onderzoek aangetroffen sporen voornamelijk gerelateerd zijn aan de baksteenfase.

Omstreeks 1343 wordt de dan 42 jaar oude tweede houten toren tot aan het maaiveld gesloopt: alleen de strompen van de constructiepalen blijven in het grondlichaam van het kasteleiland behouden en gaan dienen als basis voor de fundering van een nieuwe steenbouw. De nieuwe bakstenen toren werd gebouwd met een muurdikte van ongeveer 60-80 cm. De muurdikte is minder dan gebruikelijk, maar nog steeds van een zodanig niveau dat sprake is van een verdigbare sterkte. Janssen heeft achterhaald dat in de eerste helft van de 14e eeuw huizen met een muurdikte vanaf ca. 45 cm in het opgaande werk als een gevaarlijke sterkte werden beschouwd.³⁸ De steenbouw fase van de woontoren is op zich niet uitzonderlijk: in Nederland zijn tientallen stenen woontorens bekend (afb. 8). Bijzonder is de weermuur die de toren omgeeft. We kennen hiervan slechts twee andere voorbeelden, namelijk de burcht van Haamstede en de Swormertoren bij Deventer. Over het verloop van de Groesbeekse weermuur is overigens niet veel bekend, want vanwege het beperkte karakter van de opgraving kon de muur slechts zeer ten dele worden

blootgelegd. We mogen echter aannemen dat de weermuur de toren aan alle zijden omgaf.

Mogelijk was de ingangspartij met brug in de westelijke muur opgenomen. De bakstenen woontoren kon nog worden gefundeerd op de palen van zijn houten voorganger, die door het veen en de ophogingslaag zijn heen geheid. De weermuur moest echter rechtstreeks worden gefundeerd op de natuurlijke ondergrond van het schone zand. Zo'n fundering kostte zeker meer moeite, omdat het grondwater tijdens de bouw op een of andere manier moest worden afgevoerd. Het leidde echter wel tot een veel steviger fundament en betere bescherming tegen de rondlopende gracht. De opgraving heeft lichte aanwijzingen opgeleverd dat de stenen weermuur niet gelijktijdig met de woontoren is aangelegd, maar erg veel tijdsverschil zal er niet tussen hebben gezeten. De baksteenmuren van beide elementen zijn namelijk hetzelfde.

De versterking is aan het einde van de 14e eeuw buiten gebruik geraakt en de nog staande ruïnes werden waarschijnlijk in de eerste helft van de 15e eeuw gesloopt. De reden hiervoor is onbekend. Misschien paste de toren niet meer bij de status van de heren van Groesbeek, of was zij in vervallen staat. Het is onbekend wat er met het kasteelterrein is gebeurd nadat de woontoren was gesloopt. In de 16e eeuw, mogelijk omstreeks 1550, werd op het terrein ten westen van de opgraving een nieuw kasteel gebouwd. Het is mogelijk dat het hier geen nieuwbouw betrof, maar een verbouwing van de oude (voor)hof. Ondanks de opgraving en de nieuwbouw aan de Hoflaan bevinden zich tot op heden in de ondergrond nog belangrijke resten van de middeleeuwse woontoren met omgrachting. Afhankelijk van een eventuele bescherming zullen deze voor het kastelenonderzoek belangwekkende zaken voor de toekomst bewaard blijven. ■

■ Noten

Tekst afgerond november 2006.

- Miedema 2004.
- Mooren 2005. Rob Gruben verzorgde de eindredactie en nam de bewerking van het onderzoeksrapport tot onderhavig artikel voor zijn rekening. Zie rapport BAAC 05043. Hans Janssen en Wendy Landewé danken wij voor hun belangrijke en ten dele wezenlijke inbreng.
- Thissen 1991, 46 en Bouwer 2003, 32-33.
- Boekhorst 1995, 16.
- Thissen 1991, 46-47.
- Thissen 1991, 47-49 en Bouwer 2003, 34. Zie voor een transcriptie van de schenkingsoorkonde Schönberger 1991, 22.
- Thissen 1991, 47-48 en Bouwer 2003.
- Thissen 1991, 49 en Schönberger 1991, 30.
- Schönberger 1991, 30 en Thissen 1991, 50.
- Schönberger 1991, 30.
- Gorissen 1959, 105-168, aldaar 123 en Thissen 1991, 50.
- Thissen 1991, 50.

Computerreconstructies van Groesbeek.

Artikel voorblad (pagina 193): Fase 1.

Afb. 15 (boven): Fase 2.

Tekeningen Karel Buijn.

- Schönberger 1991, 30-32.
- Thissen 1991, 50.
- Thissen 1991, 37-86, aldaar 49 en Bouwer 2003, 180.
- Thissen 1991, 50.
- Gorissen 1959, 123.
- Bouwer 2003.
- Gorissen 1959, 130-132. Thissen verwijst in noot 67 (p. 50) eveneens naar Gorissen, maar vermeldt hier niet de juiste paginanummers.
- Boekhorst 1995.
- Idem.
- Idem.
- De Vries e.a. 2004. De mergelstenen vestingwerken van Ra-

venstein dateren bijvoorbeeld uit de periode 1510-1520 (onderzoek BAAC bv, 1999-2000). Bij het kasteel van Grave wordt voor het eerst veelvuldig mergel toegepast in 1534. Zie daarvoor Boekwilt 1990, 140-147, aldaar 143.

- Gelders Archief, Archief Huis de Cannenburgh, toegangsnummer 0407, nr. 658. Zie ook Wartena 1969, inv. nr. 658.
- De achste paal is een veronderstelling. Deze bevindt zich zeer waarschijnlijk onder de fundering van de vierkante toren uit fase 2. Op de opgravingsplattegrond is zij gestippeld weergegeven.
- Datering BAAC bv.
- Iets vergelijkbaars kennen we ook van de houten huisjes in de Zaanstreek. Deze zijn thans vrijwel zonder uitzondering groen van kleur. Oorspronkelijk was de kleur echter blauwig. Na verloop van ca. 5 tot 7 jaar verschoot dit blauw tot het groen dat we nu kennen. In feite was dit het signaal voor de eigenaar dat het houtwerk vanwege de verwerking door de gure zeewind weer aan een nieuwe schilderbeurt toe was. Doordat in tijden van economische teruggang die schilderbeurt uitbleef, ontstond een overwegend groen aanzien van het houtwerk. Bij de eerste restauraties van de houten huisjes in de Zaanstreek was men onbekend met dit fenomeen en is alles in een (niet historische) groene kleur hersteld.
- Datering BAAC bv.
- Datering BAAC bv.
- De muntvondst werd gedetermineerd door J.E.L. Pelsdonk van het Geld- en Bankmuseum te Utrecht. De tekst in het artikel gaat grotendeels terug op zijn bevindingen.
- De gemiddelde formaten zijn 30,2 x 13,7 x 6,6 cm. Bakstenen met vergelijkbare formaten uit 's-Hertogenbosch en Nijmegen worden gedateerd tussen 1200 tot 1275/1300. Zie daarvoor Janssen 1986 en De Vries 2004, 145-146, alwaar Claudemans en Gruben een lijst van steenformaten in Nijmegen hebben opgenomen.
- De gemiddelde baksteenformaten zijn 28,8 x 13,4 x 7,0 cm. De 10-lagenmaat is 78 cm. In 's-Hertogenbosch en Nijmegen worden bakstenen met deze formaten gedateerd tussen 1250 en 1300. Zie Janssen 1986 en De Vries 2004.
- Janssen e.a. 1996, 89.
- De ovenconstructie werd onderzocht en uitgewerkt door A.C. van de Venne van BAAC bv.
- Wanneer we ons beperken tot kastelen, dan ontstaat het volgende overzicht: in de kelder van het kasteel Daelenbroeck te Herkenbosch lag een 15e-eeuwse ronde broodbakoven die met de ovenmond in een muur was verwerkt. Zie Peet 1996, 14-15. In de westvleugel van het kasteel van Asten werd een 16e-eeuwse ronde oven van ruim anderhalve meter doorsnede opgegraven met een vermoedelijke functie als bakoven. Zie Bartels 1994, 36. Verder werden in het huis Ubbena te Oudemolen twee koepelvormige bakoventjes aangetroffen uit de eerste helft van de 17e eeuw. Zie Baas en Van Westing 1989.
- Janssen 1996, 82.
- Voor een overzicht van de datering van de bouwfasen van Holtrop zie Janssen 1996, 82-84. De datering van Holtrop is volgens de opgraver W. Piepers zeer waarschijnlijk te vroeg. Mondelinge mededeling H.L. Janssen.
- Janssen 1996, 16.

■ Literatuur

Bronnen

Wartena, R., *Het archief van de Cannenburgh*. Arnhem 1969. Gelders Archief, *Archief Huis de Cannenburgh*, toegangsnummer 0407, inv. nr. 658 [Inventaris beschikbaar via www.gelders-archief.nl].

Literatuur

- Baas, T., en H. van Westing, Ubbena (Zeege en Oudemolen (Vries)), in: J. Bos e.a. (ed.), *Huizen van stand; Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*. Meppel 1989.
- Bartels, M., Het archeologisch onderzoek van kasteel Asten: de vondsten, in: T. Maas (ed.), *Geschiedenis van de heerlijkheid Asten*, Asten 1994, 14-22.
- Bouwer, K., *Een notabel domein: de geschiedenis van het Nederrijksvald*, Utrecht 2003.
- Boekhorst, P.J.M. te, *Van Rijkshof tot Renthuis, Bijdragen tot de geschiedenis van Groesbeek en het Nederrijck deel 1*, Groesbeek 1995.
- Boekwilt, H.W., Het kasteel van Grave in de 16e en 17e eeuw, *Castellologica Mededelingen [en] verkenningen van de Nederlandse Kastenstichting II*, 1988- 1992 (1990), 140-147.
- Gläser, M., Eine Lübecker Bäckerei aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit. Archäologische untersuchungen auf dem Grundstück Engelwisch 65, *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* (LSAK) 16, Bonn 1992, 309-334.
- Gorissen, F., Die Burgen im Reich von Nimwegen, ausserhalb der Stadt Nimwegen, *Niederheinisches Jahrbuch IV*, Klee 1959.
- Janssen, H.L., Bricks, tiles and roofing-tiles in 's-Hertogenbosch during the middle ages, in: *Terrae cuitae architecturales au moyen âge*, Arras 1986, 73-93.
- Janssen, H.L., m.m.v. T. Hermans, Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen, in: Janssen, H.L., e.a. (eds.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 15-111.
- Miedema, F.R.P.M., *Plangebied Hoflaan 8 te Groesbeek, gemeente Groesbeek. Een inventariserend archeologisch onderzoek* (RAAP-notitie 696), Amsterdam 2004.
- Mooren, J.R., Het middeleeuwse kasteel van Groesbeek, *Kasteelkatern* 7 nr. 14, 2005, 4-6.
- Schönberger, R., De schenkingsoorkonde van 1040. Het eerste schriftelijk bewijs van het bestaan van Groesbeek, in: A. Bosch en J. Schmiermann (ed.), *Van Gronspesch tot Groesbeek, fragmenten uit een lokaal verleden 1040-1940*, Groesbeek 1991, 21-35.
- Thissen, B., Van villa naar dorpsgemeenschap. Middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis tot ca. 1350, in: A. Bosch en J. Schmiermann (ed.), *Van Gronspesch tot Groesbeek, fragmenten uit een lokaal verleden 1040-1940*, Groesbeek 1991, 37-86.
- Peet, J., Kasteel Daelenbroeck aan het zand ontruikt, *Fibula* 4, 1996, 14-15.
- Vries e.a. (ed.), D.J. de, *Verborgene verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*, Utrecht 2004.

Het kasteel van Loon op Zand

De verbouwing van een 14e-eeuwse woontoren tot appartementencomplex in 1663

D.B.M. Hermans en E.D. Orsel

■ Introductie

Vanaf het begin van de 16de eeuw worden in kastelen gastenverblijven ingericht en soms als appartement aan vrienden van de familie beschikbaar gesteld. Bij het kasteel van Loon op Zand wordt de hoofdburcht, een woontoren, in 1663 zelfs in zijn geheel voor dit doel verbouwd tot drie appartementen. De familie zelf woont dan op de voorburcht. In dit artikel wordt deze verbouwing aan de hand van bewaard gebleven bestekken beschreven en wordt tevens aangetoond hoeveel er van die woontoren nog rest in het huidige kasteel.

■ Inleiding

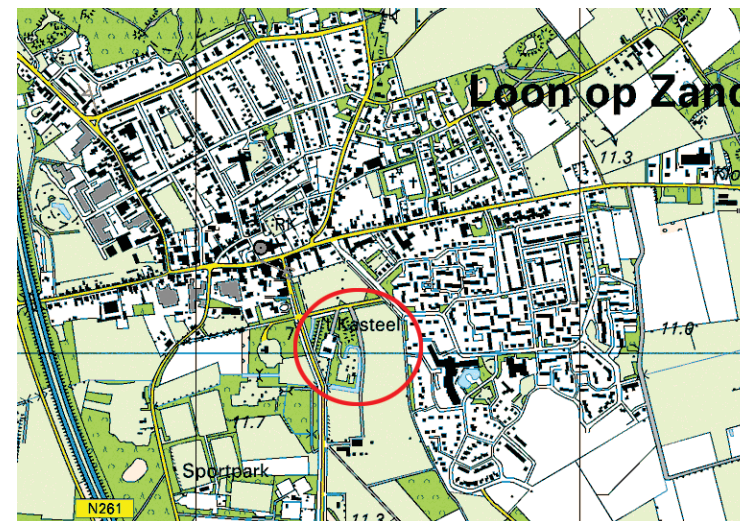
In Loon op Zand staat een kasteel, of eigenlijk het restant van een kasteel, want alleen de hoofdburcht is grotendeels bewaard gebleven (afb. 1, 2 en 3).¹ Het kasteel heeft geen eigen naam, hoewel het wel 'Het Witte Kasteel' wordt genoemd vanwege de witte verflaag op de buitengevels.

In het verleden is al vaker over de bouwgeschiedenis van het kasteel gepubliceerd.² Uit deze publicaties komen het aantal verdiepingen van de hoofdburcht en de hoeveelheid die nog rest van de oorspronkelijke hoofdburcht als discussiepunten naar voren. Dit artikel hoopt daar wat meer duidelijkheid in te brengen. Als basis daarvoor dienen twee bestekken voor de restauratie van het kasteel uit 1663, die als bijlage zijn bijgevoegd, en een bouwhistorische opname van het kasteel zelf.³ De nadruk van dit artikel ligt op de

bouwfase van 1663. Een herbeschouwing van de bestekken in combinatie met het bouwhistorisch onderzoek leidt tot aanvulling en verfijning van de bouwgeschiedenis. We weten nu dat de toren in 1663 drie verdiepingen had en dat er meer van de middeleeuwse woontoren resteert dan gedacht. Het onderzoek heeft tevens nieuwe gegevens opgeleverd over de vroege geschiedenis.

■ Beknopte bezitsgeschiedenis ⁴

Hertog Jan I van Brabant (1267-1294) geeft op 4 mei van het jaar 1269 de heerlijkheid 'Venloene' of Venloen in leen aan Willem, heer van Horne (ca. 1230-1301).⁵ De belening omvat de 'villa' Venloen, de hoge en lage justitie, de tienden, de wildernissen, de cijzen, de moeren en de woestenijen. Willem krijgt in 1269 ook bestuurlijke en rechtsprekende

bevoegdheden. Men kan de heerlijkheid Venloen daarom vanaf dat jaar als een zelfstandig bestuurlijke en juridische eenheid beschouwen. De achterliggende motivatie bij deze belening is mogelijk de behoefte van de hertog van Brabant geweest om een politiek steunpunt te creëren in het grensgebied van Brabant. Venloen grensde namelijk aan Hollands gebied. Van een kasteel was toen nog geen sprake.

.....

Links:

Afb. 1. Kasteel Loon op Zand vanuit het noorden. Foto auteurs 2006.

Boven:

Afb. 2. De situering van het kasteel ten zuiden van het dorp Loon op Zand. Detail recente topografische kaart Nederland. Blad 44H.

Via Johanna, een dochter van Willem V van Horne, komt de heerlijkheid in bezit van haar echtgenoot Gijsbrecht III, heer van Abcoude. Op 10 oktober 1382 verkoopt hun zoon Zweder 'dat dorp van Loen geheeten Venloen' aan Pauwels van Haestrecht. Pauwels (vóór 1356-1400/1401) was ridder, voormalig heer van Haestrecht en afkomstig uit een bastaardtak van de Van Arkels. In afwachting van de betaling draagt Zweder de heerlijkheid op aan hertogin Johanna van Brabant (1355-1406). Na betaling van de volledige koopsom vindt de overdracht aan Pauwels plaats op 29 augustus 1383 te Brussel en wordt hij met de heerlijkheid beleend.⁶ Op 16 april 1383 echter had Pauwels van Haestrecht van zijn eigen goed 12 morgen in Herwaarden [in Gelderland, aut.], 24 morgen westwaarts van het huis ten Berghe ['s Heer Aemtsberge bij Bergambacht, aut.] alsmede een huis en erf 'dat hi timmeren sal tot Lone' opgedragen in leen aan 'onse vrouwe Margaretha', echtgenote van de Hollandse graaf Albrecht,

hertog van Beieren (1336-1404).⁷ Blijkbaar gokte Pauwels op twee paarden zonder dat één van de twee partijen daar bezwaar tegen had. Het was zeker geen verkeerde gok: hij krijgt belangrijke functies als baljuw van Zuid-Holland en later hofmeester en raadgever van Albrecht, maar wordt tevens aangesteld als hoofdschout in (de Meijerij van) Den Bosch.⁸ Vanwege een schuld van Johanna van Brabant aan Pauwels van 4000 'oude Franse schilden' verpand Jo-

hanna op 17 december 1387 aan Pauwels de heerlijkheden Tilburg, Goirle, Drunen met de hoge en lage justitie en de tol van Venloen.⁹ Uitgezonderd worden het hof van Ghiertsberge, dat aan de abdis van der Cameren toebehoorde, en 'het recht van klokslag' om alle weerbare mannen op te roepen en het recht van 'bede'. In de overeenkomst wordt bepaald dat Pauwels zijn 'borch te Venloen' in leen moet opdragen en op de gebruikelijke wijze verheergewaden, dat wil zeggen dat Pauwels moet betalen voor het in leen ver-

krijgen. Tevens wordt bepaald dat Pauwels na lossing van het pandleen door de gravin zijn kasteel terug zal ontvangen zonder daar nog langer manschap en hulde voor te moeten doen, hetgeen wil zeggen dat hij het kasteel weer als vrij eigendom zou bezitten. Vermoedelijk is de schuld van Johanna van Brabant aan Pauwels nooit afbetaald, want het kasteel is definitief als leengoed aan Brabant gekoppeld. Uit het bovenstaande blijkt dat Pauwels van Haestrecht de bouwheer is geweest van het kasteel te Loon op Zand en dat de bouwdatum ligt in 1383 of kort daarna. Gelet op de vermelding in 1387 van een 'borch' zal het kasteel toen (grotendeels) gereed zijn geweest.

Via het huwelijk van Maria van Haestrecht met Robrecht van Grevenbrouck in 1484 komt de heerlijkheid in diens familie. Na de dood van Dierick van Grevenbrouck in 1573 vererft de heerlijkheid via zijn vrouw Filiberta van Immerseel op Dirk van Immerseel. Na de dood van de kinderloos gebleven Charles van Immerseel in 1741 wordt de heerlijkheid na een lang juridisch gevecht in 1753 toegewezen aan de familie Van Salm-Salm (zie ook bijlage 1). Zij verkoopt wat nog van de heerlijkheid rest in 1856 aan Sophia Verheijen-de Roy van Zuidewijn en haar familie verkoopt het in 1984 aan dhr. J. Lemmens. In 1985 wordt het kasteel verkocht aan dhr. J.J.A.M. van Dal, die het in 2006 weer verkoopt.

■ Beschrijving van het huidige kasteel

Het kasteel van Loon op Zand bestaat uit een hoofdbouw en een voorplein geflankeerd door twee

Links:

Afb. 3. Detail van de kadastrale minuut uit circa 1825 met de situatie in de vroege 19e eeuw. Rechts: kadastrale gemeente Loon op Zand blad E 2, links blad E 1.

Rechtsboven:

Afb. 4. De zuidoostzijde van het kasteel. De indeling van de vensters op kelderniveau gaat terug op de verbouwing van 1663, die van de overige bouwlagen op de verbouwing uit 1777. Recent is in de oostgevel een nooduitgang geplaatst. Foto auteurs 2005.

bijgebouwen. Het hoofdgebouw is het restant van de torenvormige hoofdburcht. Het voorplein is gelegen aan de noordzijde van het hoofdgebouw en is niet de voormalige voorburcht. Deze lag ten zuidoosten van de hoofdburcht. Van de voormalige voorburcht zijn summier resten zichtbaar in het talud van de omgrachting ten oosten van de hoofdburcht. Wat er onder het maaiveld nog aan fundamenten ligt, is onbekend.

Het hoofdgebouw bestaat uit een rechthoekig bouw-blok van twee bouwlagen boven een kelder en is gedekt met een schilddak (afb. 4). Op kelderniveau springt de noordgevel ten westen van de toegangsbrug zo'n 20 cm terug. Deze sprong in het muurwerk is terug te voeren op een bouwfasen, waarover meer bij de bouwgeschiedenis.

De gevels bevatten op de begane grond en de verdieping vensters die ingebracht zijn bij een verbouwing in 1777.¹⁰ De vensteropeningen op kelderniveau dateren van de verbouwing uit 1663.

Alle gevels bevatten muurankers. De situering daarvan verwijst naar de plaatsing van de balklagen (afb. 5). Deze plaatsing komt niet overeen met de huidige indeling van het kasteel en verwijst naar een oudere indeling. Uit de situering kan ook een grotere muurdikte worden afgeleid ten tijde van die plaatsing. De kelder bevat als enige ruimte in het kasteel nog muren van ca. 2 m dik die nog herinneren aan de

Links:

Afb. 5. De noordwestzijde van het kasteel. De noordgevel heeft een plint die teruggaat op het formaat van de middeleeuwse toren. Het muurwerk daarboven dateert van 1663. Het muurwerk van de westgevel is grotendeels middeleeuws. De ankers in deze gevel behoren bij de balklagen uit 1663. De positie van de ankers rechts duidt op – toen nog – zwaar muurwerk in de zuidgevel. De dubbele ankers in het midden van de gevel behoren bij twee strijkbalen langs een inmiddels verdwenen binnenmuur. Foto auteurs 2005.

Onder:

Afb. 6. Het midden van de kelder, gezien naar het noordoosten. Het tongewelf rust in het midden op een dwarsmuur met penanten (midden en rechts) die de oorspronkelijke stookplaatsen op de verdiepingen ondersteunden. De geboorte van het gewelf wordt geaccentueerd met een afgeronde band zandsteen. Foto auteurs 2006.

Middeleeuwen. De gevels bevatten vensters, die mogelijk zijn terug te voeren op gewijzigde licht-spleten. De zuidgevel bevat een toegang. De indeling van de kelder is in hoofdopzet 17e-eeuws met latere wijzigingen (afb. 6). De kelder lijkt overkluist met kruis- of graatgewelven, maar dit is slechts schijn. Dit heeft enerzijds te maken met de insteken ter plaatse van doorgangen in binnen- en buitenmuren, anderzijds met het feit dat op de kruisingen met de insteken imitatiegraten zijn aangebracht in stucwerk. Deze graten zijn gedeeltelijk bij de verbouwing in 1954 verwijderd. In werkelijkheid gaat het om tongewelven die noord-zuid gericht zijn. Daar waar de gewelven overgaan in de muren is een deels nog aanwezige, afgeronde band zandsteen ingemetseld. Midden in de kelder zijn tegen de dwarsmuur gemetselde penanten aanwezig. De plaatsing in combinatie met gegevens uit het bestek van 1663 leidt tot de conclusie dat dit de ondersteuning is van schouwen op de begane grond. Tussen de penanten is aan de oostzijde een houten balk geplaatst. Dit blijkt een schouw balk te zijn. Het bestek uit 1663 laat de mogelijkheid open om in de kelder een schouw te plaatsen en dit blijkt te zijn gebeurd. De kelder bevat in de noordoosthoek een vermoedelijk 18e-eeuwse keuken (afb. 7). Deze keuken gaat waarschijnlijk niet terug op een middeleeuwse vooranger, aangezien uit de inventaris uit 1610 blijkt

oostzijde.¹¹ Bij deze verbouwing zijn veel nieuwe onderdelen aangebracht zoals deuren, stucplafonds, het trappenhuis, etc. Uit het bouwhistorisch onderzoek is komen vast te staan dat de 17e-eeuwse balklaag grotendeels behouden is gebleven. De indeling van de begane grond vóór 1954 was sterk symmetrisch en bestond uit een hal met bordestrap en ter weerszijden daarvan twee woonkamers. De hal gaf aan de zuidzijde toegang tot een grote salon, geflankeerd door twee kleinere kamers: aan de oostzijde de 'heerenkamer' en aan de westzijde de eetkamer. Mogelijk gaat deze indeling terug tot de wijziging van het gebouw in 1777. Uit de beschrijving in de *Voorloopige Lijst* voor de rijksmonumentstatus van

Boven:

Afb. 7. De noordoosthoek van de kelder. In de 18e eeuw is hier de keuken met fornuis en schouw gesitueerd. De schouw bevindt zich ter plaatse van de in 1663 aangebrachte doorgang naar de gang tussen hoofd- en voorburcht. Foto auteurs 2006.

Rechts:

Afb. 8. Een van de consoles onder de moerbalken uit 1663. Een deel van de console is niet zichtbaar door een klamp uit de 20e eeuw. Foto auteurs 2005.

het kasteel weten we dat in het gebouw een Lodewijk XIV-schouw aanwezig was.¹² Deze past qua datering bij de verbouwing van 1777. Ook de indeling van de eerste verdieping is gewijzigd bij de verbouwing in 1954 en dan vooral aan de oostzijde, maar ook hier is de 17e-eeuwse balklaag bewaard gebleven. De balklagen boven de begane grond en de eerste verdieping waren samengesteld uit moer- en kinderbinten. De grenenhouten moerbalken zijn nog geheel aanwezig, de kinderbinten deels. De moerbalken bevatten sleutelstukken met een laat 17e-eeuwse profilering, die zijn terug te voeren op de verbouwing in 1663 (afb. 8). Afgaande op de sporen op deze moerbalken zijn zij gedeeltelijk voorzien geweest van een afwerking met leemstuc. Het schildkade van de toren heeft een kapconstructie bestaande uit vier hoofdspanten in noord-zuid-richting en zowel aan de oost en westzijde twee halfspanten (afb. 9). De opbouw van de spanten, die in hun huidige vorm zullen zijn ontstaan bij de verbouwing in 1777, behoren in opzet tot de kap uit 1663. Bij de verlaging van de toren in 1777 is die kap hergebruikt en is, gezien de bouwsporen van pengaten en toognagels, de kaphelling verflauwd. De geheel grenenhouten spanten bestaan uit twee gestapelde dekbalkspanten waarop een driehoeksspan staat, die de nokgording draagt. Het leidendak wordt ondersteund door dakbeschoot en rechthoekige spo-

ren, waarschijnlijk nog uit 1777. Aan de westzijde zijn enkele spantbenen verwijderd en aan de zuidoostzijde is het dak hersteld na oorlogsschade.

Onderdelen van de kap zijn voorzien van telmerken, behorend bij de 17e-eeuwse opzet. Telmerken danken hun bestaan aan het feit dat timmerlieden de onderdelen van een kap ofwel in een werkplaats ofwel in de nabijheid van het te bouwen huis maakten. De maten van de verschillende onderdelen en verbindingen verschilden bij dit handwerk enigszins en het was dus zaak ze goed uit elkaar te houden. Ze werden daarom voorzien van, wat we nu noemen, telmerken. Van de kap zijn enkele spantbenen en enkele windschoren van zowel de onderste als de bovenste spanten voorzien van gehakte telmerken (afb. 10).

Aan de noordzijde zijn de spantbenen van oost naar west genummerd 1 t/m 4 met rechte merken. Omdat merken aan de zuidzijde ontbreken is er over een eventueel onderscheid tussen links en rechts niets te zeggen. De twee spantbenen aan de westzijde waren van noord naar zuid genummerd 3 en 4 met gaatjes, zodat aan de oostzijde de nummers 1 en 2 vermoed mogen worden. Bij de windschoren is geen stramien aanwijsbaar. Zij bevatten een schijnbaar willekeurige nummering bestaande uit rechte merken en halve maantjes.

■ Bouwgeschiedenis

J.G.N. Renaud heeft in 1950, kort voor de herstellingen van de oorlogsschade en de gelijktijdige verbouwing van het hoofdgebouw, onder de kelder-vloer sporen aangetroffen van de oorspronkelijke opzet van het kasteel (afb. 11).¹³ De vroegst bekende fase van het kasteel van Loon op Zand wordt gevormd door een rechthoekige woontoren van ca. 12,7×11,44 m met een maximale muurdikte van 2,10 meter.¹⁴ Het thans nog zichtbare baksteenformaat is 26,5/28×12,5/14,5×6/7 cm, 10 lagen + voeg = 81,5/83,5 cm.¹⁵ Het baksteenformaat past qua afmetingen bij de historische datering in 1383. De bouw zal gereed zijn geweest in 1387, wanneer de 'borch'

Links:

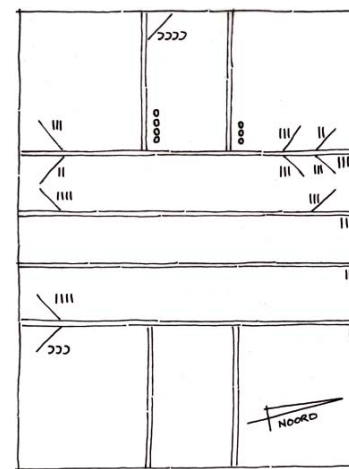
Afb. 9. Onderste spant van de grenen kapconstructie uit 1663. De kap staat niet meer op zijn oorspronkelijke positie, maar is in 1777 een verdieping lager geplaatst en qua hellingshoek verflauwd. Foto auteurs 2005.

Rechtsboven:

Afb. 10. Schematische plattegrond van de zolder met daarop aangegeven de aangetroffen gehakte telmerken. Tekening auteurs 2006

Rechtsonder:

Afb. 11. Schematische reconstructie van de hoofdburcht in de 15e eeuw op basis van het onderzoek van J.G.N. Renaud in 1950. Rechts de 14e-eeuwse woontoren, links de uitbreiding uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Bron: Brabants Jaarboek 1950, p. 65.

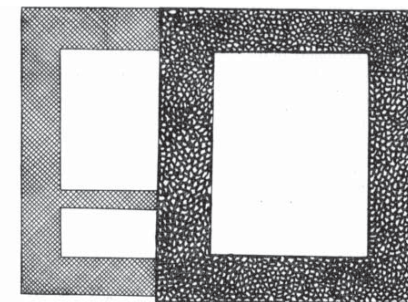
wordt genoemd in een oorkonde betreffende de reeds genoemde verpanding. Hoe de toren er toen uit zag is onbekend, afgezien dan van het grondplan.

In het conflict om de opvolging van Johanna van Brabant speelt ook Pauwels een rol, die deze keer gokt op de verkeerde persoon. Dat resulteert in een conflict met diezelfde Johanna. Zij stuurt een leger onder leiding van de drossaard van Brabant om het kasteel 'neder te leggen'.¹⁶ Of en in hoeverre het kasteel daadwerkelijk bij de schermutselingen is beschadigd, is niet duidelijk. Renaud vermoedt dat de toren kort na 1400 aan de oostzijde is uitgebreid met een aanbouw van ca. 12,50×5,82 m met een vrijwel identiek baksteenformaat. De aanbouw is in de noord-zuidrichting ca. 25 cm minder diep, waarbij de noordgevel van de aanbouw terugligt ten opzichte van de noordgevel van de toren. Dit maatverschil en deze sprong zijn vanuit het huidige gebouw en de huidige omgeving niet verklaarbaar. Mogelijk is de aanbouw ook aan de zuid-zijde zo'n 25 cm minder diep geweest. Hier wordt bij de beschrijving van de werkzaamheden van 1663 op teruggekomen.

De aanbouw was op kelderniveau onderverdeeld met een oost-west gerichte dwarsmuur, met een kleine ruimte aan de noordzijde en een grotere ruimte aan de zuidzijde (afb. 12a). Omdat de toegang tot het kasteel zich in de 17e eeuw ter hoogte van de kleine ruimte bevond, mogen we hierin misschien een brug-kelder vermoeden.

Op het huidige voorplein ligt een natuurstenen kapiteel met daarop het wapen van de Van Haestrechts en een door een liggende man en vrouw gedragen vuurslag (afb. 15a en 15b). De gouden ketting die gedragen werd door leden van de in 1430 opgerichte Orde van het Gulden Vlies bevat schakels die het Bourgondische vuurslag-motief vertonen. Het is daarom niet ondenkbaar dat de uitbreiding pas na 1430 plaatsvond in opdracht van de van Haestrechts. Wanneer zij inderdaad waren toegelaten tot de orde wilden zij met dit kapiteel wellicht hun status aanduiden. Welke Van Haestrecht dit is geweest is niet duidelijk.

Waar het kapiteel zich in oorsprong heeft bevonden is niet bekend, maar kan wel worden vermoed. Het kapiteel is alzijdig, wat inhoudt dat het zich vrij in een ruimte moet hebben bevonden. Gelet op de rijke detaillering moet dat een voorname ruimte zijn geweest. De enige ruimte die daarvoor in aanmerking komt, lijkt de zaal op de begane grond in de oorspronkelijke 14e-eeuwse woontoren. Wanneer we uitgaan van

een traditionele indeling van de woontoren met op elke bouwlaag één niet onderverdeelde ruimte, dan lijkt de inwendige maat van de toren van ruim 10x9 m te groot voor een overspanning ineens met moeren kinderbinten. In het midden zou zich dan een onderslagbalk kunnen hebben bevonden, die op haar beurt in het midden weer werd ondersteund door een kolom, in dit geval dan vermoedelijk een natuurstenen kolom met het kapiteel. Een dergelijke onderslagbalk met een, overigens houten, kolom bevindt zich ook in de 'ridderzaal' van kasteel Doorwerth. Wanneer de voorburcht is gebouwd, is niet bekend. Afgaande op de gravure uit 1692 van Causé waren toen de west- en zuidzijde bebouwd (afb. 13). In de zuidzijde bevond zich de toegang. Immerseel veronderstelt dat ook de noordoostzijde bebouwd was.¹⁷ Deze veronderstelling is gebaseerd op het feit dat op de gravure één van de twee rookkanalen op het dak van de zuidelijke vleugel van de voorburcht niet op de

nok staat, maar erachter. Op de gravure staan echter meerdere rookkanalen niet op de nok, waaronder die op de woontoren, terwijl deze volgens het bestek van 1663 wel degelijk op de nok moest worden geplaatst. Op grond van deze onduidelijkheden in de gravure kunnen dus geen conclusies worden getrokken. Dat neemt overigens niet weg dat de noordoostzijde wel degelijk bebouwd kan zijn geweest.

De voorburcht was bereikbaar via twee bruggen. Tussen beide bevond zich nog een vrijstaand poortgebouw. Deze voorpoort bevatte blijkens de 17e-eeuwse gravure het jaartal 1536. Wellicht heeft in dit jaar een grote verbouwing plaatsgevonden waarbij de voorpoort is gebouwd en mogelijk de gebouwen op de voorburcht nieuw zijn opgetrokken of ingrijpend verbouwd. De renaissancearchitectuur van de gebouwen onderschrijft deze veronderstelling evenals de hergebruikte sleutelstukken uit de voorburcht, die zijn herplaatst in de twee bijgebouwen op het voorplein en die een detaillering hebben die is te dateren in de eerste helft van de 16e eeuw (afb. 16).¹⁸ De verbouwing is dan terug te voeren op het echtpaar Dirck van Grevenbrouck en Filiberta van Immerseel, dat een jaar daarvoor eigenaar van de heerlijkheid was geworden.

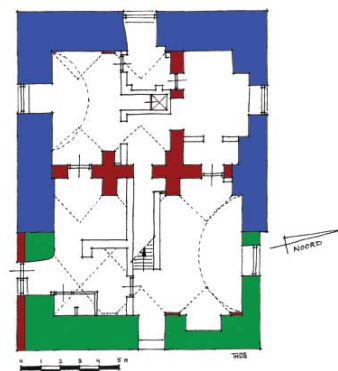
Tussen de hoofd- en voorburcht bevond zich een overdekte gang. Een dergelijke gang is een zeldzaam-

Van links naar rechts:

Afb. 12a. Opmeting van de kelderplattegrond met daarin aangegeven de hoofdbouwfases. Blauw 1383-1387, groen eerste helft 15e eeuw en rood 1663. Tekening auteurs 2006.

Afb. 12b. Reconstructie van de kelder na de verbouwing van 1663, gebaseerd op het bestek en waarnemingen ter plaatse. Blauw 1383-1387, groen eerste helft 15e eeuw en rood 1663. Binnen de bestaande middeleeuwse toren wordt een nieuwe indeling gemaakt ter ondersteuning van de indeling op de verdiepingen. Ondanks de dwarsmuur aan de westzijde ontstaan er twee ruimtes die met een tongewelf met steekkapen worden overkluisd. Om een regelmatige bouwmassa te krijgen wordt de smallere aanbouw uit de 15e eeuw voorzien van klampen. Tekening auteurs 2006.

Afb. 12c. Reconstructie van de begane grond na de verbouwing van 1663, gebaseerd op het bestek en waarnemingen ter plaatse. Blauw 1383-1387, groen eerste helft 15e eeuw en rood 1663. Binnen de bestaande middeleeuwse toren wordt een nieuwe indeling gemaakt ten behoeve van een appartement. De indeling van de eerste en tweede verdieping was identiek. Vanaf de kelder is de noordgevel geheel nieuw opgetrokken. Tekening auteurs 2006.

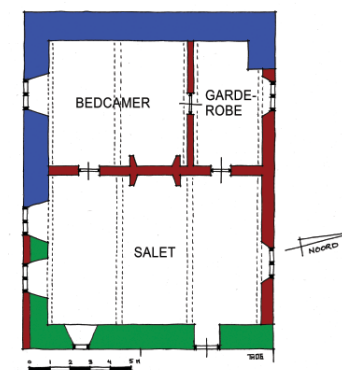
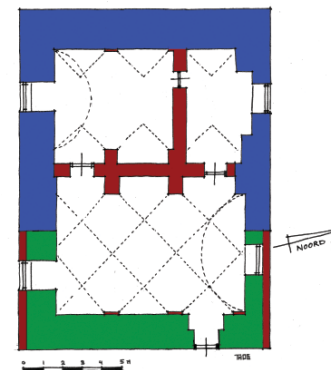
heid en komt in Nederland voor zover bekend alleen voor bij het kasteel Rosendaal bij Arnhem.

Kort na de belegeringen door Staatse en Spaanse troepen in 1587 en 1590 zal men begonnen zijn met de herstellingen aan hoofd- en voorburcht. Zoals bij de beschrijving van de werkzaamheden wordt aangenomen, zullen de herstellingen zich grotendeels hebben toegespitst op de voorburcht (zie hierna). In 1610 wordt door een notaris in verband met het overlijden van de toenmalige eigenaar een inventaris van het kasteel gemaakt,¹⁹ waaruit blijkt dat de hoofdburcht nog redelijk intact is, want er worden diverse vertrekken met inboedel genoemd. Wanneer de notaris spreekt over nieuwe ruimten bevindt hij zich al in de gang tussen de voorburcht en de voorburcht zelf, waaruit dus eveneens mag worden opgemaakt dat de herstelwerkzaamheden zich daarop toegespitst hebben.

Op basis van de inventaris krijgen we wel een goed beeld van de opbouw en inrichting van de toren in 1610 (afb. 14). Hoewel niet exact omschreven lijkt de toren twee bouwlagen boven de keuken te bevatten: een normale opbouw voor een Nederlandse woontoren.²⁰ De notaris start op de zolder en vandaar gaat hij naar de eerste verdieping waar zich een 'garderoben', de 'kamer boven den sael', de 'kamer boven die

salet', een 'garderobbe vande salet camer', het 'cleyn garderobben boven mijns vrouwen comptoir', de 'kijnderkamer boven die keucken' en de 'garderobbe vande kijnderkamer' bevinden.²¹ Op de begane grond treffen we aan de 'kamer door het salet', het 'salet', de 'sael', de 'keucken', de 'bottelry naest die keucken' en het 'hangcamerken inde keucken'. In de kelder bevinden zich de 'backelder', de 'waschkelder', de 'suyvel kelder', de 'wijnkelder' en een 'kelderken onder die bottelrij'. Men mag verwachten dat de notaris een logische route volgt, maar dat blijkt niet uit de volgorde van de beschreven kamers, omdat er op de eerste verdieping eerst de sael wordt genoemd en daarna het salet, terwijl hij op de begane grond eerst het salet noemt en dan de sael. Uitgaande van één centraal punt waar zich de trappen bevonden (vermoedelijk waren dit muurtrappen in de westmuur) zou de volgorde dus gelijk moeten zijn. Daarnaast wordt er op de verdieping gesproken over een 'garderobben boven mijns vrouwen comptoir', maar komt dat vertrek niet terug op de begane grond.

Van Soelen is van mening dat de beschreven ruimten zich moeten hebben bevonden in de voorburcht. Het lijkt haar onwaarschijnlijk dat de toren in 1610 nog goed bruikbare ruimtes bevatte, die gelet op de inventaris wellicht ook daadwerkelijk gebruikt

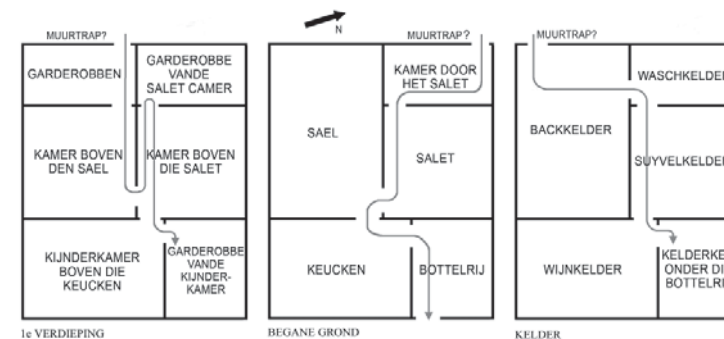

werden, en dat deze toren in 1663 dan zo ingrijpend hersteld wordt. Aarts deelt die mening. Toch sluit het een het ander niet uit: de verbouwing behelst meer dan alleen een reparatie. De toren wordt met een verdieping verhoogd en ingedeeld met gastenverblijven en het interieur van de gang wordt voorzien van een luxe trappenhuis met boogstelling. Het is dus niet ondenkbaar dat men het herstel van een bouwtechnisch slechte toren heeft uitgesteld en tegelijkertijd heeft aangepakt met een ingrijpende modernisering. Daarnaast spreekt de notaris heel duidelijk van het 'huys' van waaruit hij zijn route start en nergens van een neerhof of huis op de voorburcht. De inventaris vervolgt na de hierboven genoemde vertrekken ook met onder meer de nieuwe 'bottelrij' op de voorburcht, een kamer boven de poort, de stallen, etc. De route lijkt dus vanuit de hoofdburcht via de gang naar de voorburcht te gaan. Deze veronderstelling wordt gesteund door het volgende. Aan het eind van de inventaris van 1610 wordt gesproken over 'een cleyn comtoirken staende tusschen die ouwe ende nieuwe bottelrije, waer innen is staende een wit houten comtoir met twintich vuyttreckende layen off doosen'.²² In een inventaris van 1653 staat: 'in het comtoir staende inden ganck, soo men gaet van de plaetse

naerden ouden thooren, staet eene groote casse met twintich vuyttreckende layen...'.²³ De 'nieuwe bottelrij' is in 1610 gemaakt en was gesitueerd op de voorburcht. Dat houdt dus in de dat de 'bottelrij' naast die keucken' vermoedelijk de 'ouwe bottelrij' is en dat deze zich dus in de toren bevond. Hiermee zijn al de daarvoor genoemde ruimtes ook gesitueerd in de toren en krijgen we een beeld van de inrichting van de toren van vóór de grote verbouwing van 1663.

Bas Aarts heeft getracht de in de inventaris genoemde ruimten te plaatsen in de bebouwing op de voorburcht. Hij gaat er namelijk van uit dat de toren door de Spanjaarden in 1587 in brand is gestoken en niet is hersteld. De tekening van Causé van de voorburcht

Afb. 13. Gravure van J. van Croes naar een tekening van Henri Causé uit 1692. De gravure geeft een betrouwbaar beeld van de zuidzijde van het kasteel na de verbouwing in 1663. Links de hoofdburcht, rechts de voorburcht. Geheel rechts het vrijstaande poortgebouw uit 1536. Herkomst: Universiteit van Tilburg, Collectie Brabant, Topografisch-Historische Atlas, inv. nr. L 76.2 / 820.11.

geeft een betrouwbaar beeld van de toestand in 1663 (afb. 13). In de bebouwing lijkt te weinig ruimte om alle in de inventaris genoemde ruimten een plaats te geven. De frontvleugel aan de zuidoostzijde, waarin Aarts onder andere de 'sael' positioneert, heeft een vermoedelijke inwendige breedte van ongeveer 2,80 m. Dit lijkt een zaal in deze vleugel uit te sluiten. De andere vleugel is nog smaller, vermoedelijk inwendig niet breder dan 2 à 2,50 m. Ook hierin is nauwelijks ruimte voor de door Aarts daar gedachte keuken, bottelrij, garderobe en kinderkamer. Sporen van een kelder ontbreken bovendien. Bas Aarts oppert de mogelijkheid dat de oude bottelrij was gesitueerd in de gang. In de gang bevond zich immers het kantoortje tussen de oude en nieuwe bottelrij. Hij baseert zich daarbij op de gravure van Causé en plaatst de bottelrij dan in de ruimte ten westen van de boog onder de gang, waar zich een klein venster bevindt. De gedachte is niet onlogisch, maar de gravure van Causé is gemaakt na de verbouwing in 1663, toen één van de twee bogen onder de gang was dichtgemetseld om ruimte te maken voor een trap vanuit de gang naar de kelder. In 1610 bevond zich dus op de plaats waar zich het kleine venster bevindt een boog.

Op grond van het bovenstaande lijkt dus het plaatsen van de ruimten uit de inventaris op de voorburcht minder aannemelijk. De toren zou dan niet zijn uitgebrand in 1587 en in 1610 nog in gebruik zijn.

Afb. 14. Geschematiseerde plattegronden van de hoofdburcht met daarop aangegeven de vermoede route van de notaris in 1610. Tekening auteurs 2006.

In 1663 wordt de toren in opdracht van Thomas van Immerseel ingrijpend gerestaureerd en wordt de doorgang tussen toren en voorburcht verbouwd. Deze verbouwing was onderdeel van een grotere (ver)bouwcampagne, want in 1662 was al een nieuw brouwhuis gebouwd door Aert Peeterssen Taelen.²⁴ In een volgende paragraaf wordt nader ingegaan op deze verbouwing.

In 1776-1777 is het kasteel ingrijpend gewijzigd: de toren is onder meer met één verdieping verlaagd, de kap wordt qua hellingshoek gewijzigd waardoor de nokhoogte lager komt te liggen, de indeling is gewijzigd, de ramen zijn verplaatst en vergroot, waarbij de gevels een meer regelmatige indeling krijgen en de ingang wordt verplaatst naar de noordzijde. Ook worden de muren aan de binnenzijde deels weggekap om meer ruimte te krijgen. Dit is af te leiden uit de plaatsing van de strijkbalen, die in de huidige situatie op enige afstand van de muren liggen. Bij deze verbouwing wordt de voorburcht gesloopt en verschijnt er aan de noordzijde een nieuw voorplein, geflankeerd door bouwhuizen. Voor de bouw

van deze bouwhuizen is sloopmateriaal afkomstig van de voorburcht hergebruikt. Dit blijkt uit de deels afgehakte sleutelstukken onder de balklagen in de bouwhuizen, die qua profilering niet thuis horen in de 18e eeuw, maar in de eerste helft van de 16e eeuw.²⁵

De verbouwing vindt plaats in opdracht van Ludwig, vorst van Salm-Salm, die na een langdurige erfeniskwestie, die duurde van 1741-1753, eigenaar van de heerlijkheid was geworden. Mogelijk was er in die periode veel achterstallig onderhoud ontstaan. De verbouwing is uitgevoerd door de uit Bostel afkomstige aannemer Hendrik Verhees (1744-1813) naar ontwerp van de architect Stevens.²⁶

Wanneer in 1857 het kasteel wordt verkocht, wordt er een bouwkundig rapport opgemaakt waaruit de indeling van het kasteel op te maken moet zijn. Dit rapport wordt uitvoerig behandeld door Van Soelen.²⁷ De beschrijving laat zich echter moeilijk rijmen met de indeling van het huis van vóór de verbouwing van 1954 en met de tekeningen van D.T. Gevers van Endegeest uit 1832 (afb. 17) en van J.F. Christ uit 1841. In het rapport wordt op beide verdiepingen één groot vertrek aan de zuidzijde, de kamer achter het trapenhuis, consequent niet genoemd. Tevens worden er in de zijgevels vensters vermeld die er niet zijn en ook niet als bouwspoor zijn waar te nemen en wordt de kap beschreven als zijnde een dubbel schilddak

Boven:

Afb. 15. Het natuurstenen kapiteel met op de voorzijde (15a) een afbeelding van een vuurslag, gedragen door een man en een vrouw (links), en op de achterzijde (15b) het wapen van Van Haestrecht (rechts). Foto's auteurs 2005.

Links:

Afb. 16. Eén van de hergebruikte sleutelstukken van de voorburcht, in 1777 herplaatst in het westelijke voorgebouw. De profilering wijst op een datering in de eerste helft van de 16e eeuw. Foto auteurs 2005.

Rechts:

Afb. 17. Tekening van het kasteel Loon op Zand vanuit het noordwesten van D.T. Gevers van Endegeest uit 1832. Herkomst: Atlas van Stolk, Rotterdam, cat.nr. 7117/62.

met een zakgoot daartussen. In de kap zijn daarvoor geen sporen te vinden en de beschrijving is ook in tegenspraak met een opmeting van de kap uit de 19e eeuw door P. van der Plas waarop de huidige kap wordt weergegeven.²⁸

De tekeningen van Christ en Gevers geven een betrouwbare weergave van het kasteel en beelden geen vensters af in de zijgevels. Er zijn echter twee schilderijen van B.J.C. Weingärtner uit ca. 1862 waarop wel vensters voorkomen in de zijgevels (afb. 18a en 18b). Deze schilderijen bevatten echter ook details die niet met de werkelijkheid overeenkomen. Zo ontbreken de keldervensters, heeft de zuidgevel teveel vensters en is de voorgevel voorzien van een balkon op zuilen boven de entree. Van meerdere vensters in de zuidgevel en een balkon aan de voorgevel zijn geen sporen te vinden. Daarnaast komen het aantal vensters in de zuidgevel op het schilderij en het aantal in het rapport genoemde vensters niet met elkaar overeen. We mogen dus aannemen dat, hoewel de schilderijen en het rapport ten dele met elkaar overeenkomen, zij beide onbetrouwbaar zijn en geen basis

vormen voor een beschrijving van het kasteel in de 19e eeuw.

Op basis van laat 19e-eeuwse foto's blijkt dat aan het exterieur en interieur modernisering en uitgerust, zoals nieuwe ramen, deuren en schouwen (afb. 19). Dit heeft vermoedelijk plaats gevonden na de verkoop in 1857.

De laatste bouwphase is de drastische verbouwing van het interieur in 1954 in opdracht van Emilie Verheijen, als onderdeel van het herstel van de oorlogsschade.

■ De verbouwing van 1663

Inleiding

In 1663 geeft Thomas van Immerseel de opdracht voor het herstel en de herbouw van 'den vervallen toorn op het Heerlijk Huijs tot Loon' en een deel van de overdekte verbinding tussen hoofd- en voorburcht. Van dit herstel zijn twee bestekken bewaard gebleven: een bestek voor het timmerwerk en een bestek voor het metselwerk. Beide geven

inzicht in de opbouw van de toren en de gang na de verbouwing, maar ook deels in de opbouw vóór de verbouwing, omdat er wordt besproken wat er moet worden gewijzigd.

Aanleiding

Loon op Zand lag in de 16e eeuw binnen het hertogdom Brabant en dit hertogdom was in de Tachtigjarige Oorlog na het uiteenvallen van de Unie van Utrecht het strijdtoneel tussen de Staatse en Spaanse troepen.²⁸ Dirck van Immerseel had daarom een deel van zijn bezittingen overgebracht naar het kasteel Bokhoven, dat buiten de oorlog bleef omdat het een leen was van de neutrale prins-bisschop van Luik. Hij had blijkbaar een vooruitziende blik, want in juni 1587 is het kasteel van Loon door de Staatse troepen ingenomen en 'beschooten ... met vijf stukken geschut'.³⁰ Twee maanden later werd het door de Spanjaarden weer heroverd. In 1590 is het kasteel nog één keer belegerd door de Staatse troepen, echter zonder succes.

Het ligt voor de hand dat het kasteel door de oorlogshandelingen schade heeft opgelopen. De omvang van deze schade is niet bekend. Al in 1610 worden er bouwwerkzaamheden aan het kasteel gemeld en is er sprake van een 'nieuwe bottlerijken' en een 'nieuw kamergen daernaest' in de voorburch.³¹

Vermoedelijk hebben de herstelwerkzaamheden zich

hoofdzakelijk beperkt tot de voorburch en wellicht was ook alleen deze voorburch tijdens de belegeringen beschadigd. In 1663 was er, gezien de werkzaamheden, blijkbaar toch een ingrijpende herstelling van de toren nodig.

De werkzaamheden beschreven in het bestek

Uit het bestek (afb. 12b en 12c) valt op te maken dat de hoofdburcht er slecht aan toe was. De noordmuur moet tot op kelderniveau worden afgebroken en opnieuw worden opgemetseld. Om meer ruimte in de toren te krijgen worden de overige muren afgekapd, alhoewel ze daarna nog wel dikker waren dan tegenwoordig. Verder worden alle balklagen nieuw aangebracht, evenals nieuwe kozijnen, ramen en deuren en een volledig nieuwe kap (afb. 23).³¹ De kelder wordt voorzien van een gewelf. De 'oude kelders' moeten worden uitgeruimd en ontdaan van grond en puin. Over het slopen van houten balken of vensters wordt nergens gesproken. Het lijkt er dus op dat de toren of door brand is verwoest of door langdurig gebrek aan onderhoud, gekoppeld aan het ontbreken van een waterdicht dak, dusdanig was vervallen dat het stel en/of hergebruik van het houtwerk niet meer mogelijk was.

De gang tussen hoofd- en voorburch wordt gewijzigd. De gang rustte op twee bogen over de gracht, waarvan er één wordt dichtgezet. Op deze plek komt

de trap naar de kelder van de toren. De zuidmuur wordt tot op de bogen geheel afgebroken. Aan de zuidzijde wordt vóór de bogen een klamp geplaatst en hierop wordt de nieuwe zuidmuur opgetrokken. Hierdoor ontstaat een bredere doorgang waarin een indrukwekkend trappenhuis met bordestrap wordt aangebracht dat de verschillende bouwlagen in hoofd- en voorburch met elkaar verbindt (afb. 20). Vermoedelijk bevond de hoofdtoegang tot het kasteel zich in de gang, in de ruimte die 'voorsael' wordt genoemd. Via een portaal met drie bogen kwam men in het trappenhuis. Een dergelijke boogstelling was in die tijd in de mode. Er is bijvoorbeeld een ontwerp uit 1666 bekend van een dergelijke boogstelling, toegeschreven aan Johan van Swieten en bedoeld voor de galerij voor de herenkamer in het huis van de Haagse burgemeesters in Scheveningen (afb. 21).³³

Het bestek geeft een duidelijk beeld van de verbouwing, maar bevat ook een aantal onduidelijkheden. Dit komt omdat de bouwtekeningen ontbreken en we het kasteel van vóór de verbouwing niet kennen. Eén van deze onduidelijkheden willen we hier wat verder uitwerken omdat dit wellicht licht werpt op de vorm van de toren vóór de verbouwing. In het bestek voor het metselwerk staat dat 'den muer naer het suyden, die omtrent eenen voet ingesneden is, tegens de borstweeringe op de derde stegie op

Links:

Twee schilderijen van B.J.C. Weingärtner uit ca. 1862.

Afb. 18a. Dit schilderij van de zuidwestzijde lijkt minder betrouwbaar. Zo ontbreken de keldervensters en heeft de westgevel vensters die er nooit zijn geweest. Herkomst: Regionaal Historisch Centrum Tilburg, foto 56701.

Afb. 18b. Ook dit schilderij van de noordoostzijde lijkt minder betrouwbaar. Het hier weergegeven balkon aan de voorgevel heeft nooit bestaan. Herkomst: Regionaal Historisch Centrum Tilburg, foto 56702.

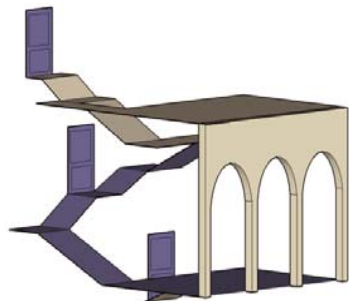
Rechtsboven:

Afb. 19. Foto van de voormalige salon op de begane grond. Deze bevond zich tot aan 1954 aan de zuidzijde recht achter de hal. De schouw is in oorsprong 18e-eeuws maar lijkt in de 19e eeuw gewijzigd. Particuliere verzameling.

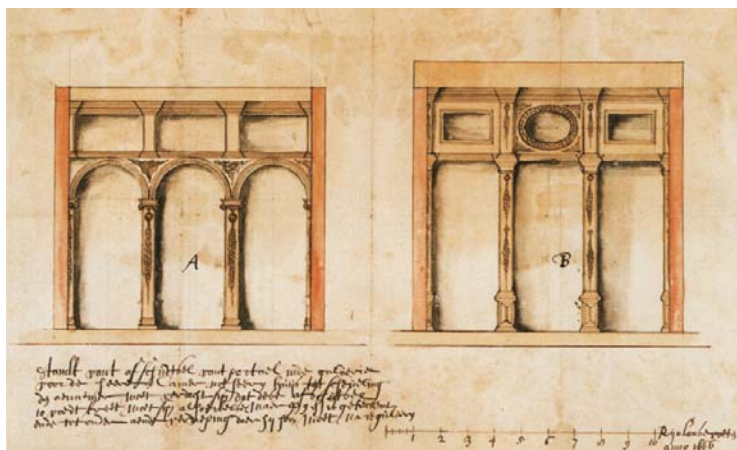
hartsteene nooten, ende op boogen soo veel uytgewonnen worden [zal], dat hij met den anderen gelijk mach comen'. Vrij vertaald staat er dat er zich in de zuidgevel een sprong bevindt van ongeveer 30 cm, die ter plaatse van de borstwering op zolder moet worden uitgevuld om geen onnodige knikken in de kapvoet en de kap te krijgen, die bouwtechnisch moeilijk waterdicht te houden zijn. De uitvulling vindt plaats door daar waar de gevel inspringt het metselwerk op een rondboogfries te laten uitkragen.

Nu is het niet de zuidgevel maar de noordgevel, waarvan het oostelijke deel ongeveer een voet inspringt. Heeft de opsteller van het bestek zich vergist? Nee, want er staat in het bestek dat de noordgevel tot op het kelderniveau moet worden afgebroken, wat ook is gebeurd. Bij de herbouw is het verschil in breedte tussen de woontoren en de aanbouw in deze gevel alleen zichtbaar gebleven op kelderniveau in de vorm van een plint. Het is volstrekt ondenkbaar dat men de sprong in de noordgevel bij de herbouw van de muur weer tot op de volle hoogte zou hebben aangebracht in de wetenschap dat men dan bij de kapvoet in de problemen zou komen. Sterker nog, hoewel het niet blijkt uit het bestek, heeft men vermoedelijk het oostelijke deel van de gevel op kelderniveau destijds voorzien van een klamp om het beeld daar evenwichtiger te maken met één doorlopende plint. De klamp bestaat thans niet meer, maar is nog wel zichtbaar op foto's van rond 1900.

Als de bestekschrijver dan toch de zuidgevel bedoelde, waarom is daar dan niets meer van te zien terwijl toch de gevel na 1663 niet lijkt te zijn gewijzigd? Dat komt omdat de gevel tijdens de bouw is gewijzigd. Daar zijn verschillende aanwijzingen voor. Ten eerste dat in oktober 1663 'ter wijlen d'arbeijders

des voors. Van Eijken besich waren met het maecken ende richten van cappe van selven Thoren, eenige soo oude als nieuw muraillen van selven Toren zijn te nedergevalen'.³⁴ Met andere woorden: tijdens de bouw stort een deel van zowel het oude als het nieuwe muurwerk van de toren in. De moeder van de aannemer meende 'dat de ternederstorting van den selven Thoren sulx veroorsaect te sijn door de menuchte van vensters ende cousijnen daerinne gestelt'.³⁵ De zuidgevel bevat de meeste vensters en de meeste vensters in die gevel bevinden zich op de plaats waar de aanbouw aan de woontoren grenst, één venster zelfs ter plaatse van de bouwnaad. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat er daar bij het inbreken van de nieuwe vensters een onstabiele situatie is ontstaan. Een tweede aanwijzing is de gravure van Henri Causé uit 1692. Deze gravure geeft een betrouwbaar beeld van het kasteel van na de verbouwing. Dit blijkt uit allerlei details die exact overeenkomen met beschrijvingen in het bestek. Opvallend zijn twee verticale bouwsporen in de zuidgevel van de toren. Het meest oostelijke reikt tot aan de vensters van de begane grond en bevindt zich

Linksboven:

Afb. 20. Schematische reconstructie op basis van het bestek van het trappenhuis uit 1663 in de doorgang tussen hoofd- en voorburcht. Tekening auteurs 2006.

Linksonder:

Afb. 21. Voorbeeld van een portaal met drie bogen. Ontwerp uit 1666, toegeschreven aan Johan van Swieten. Herkomst: Haags Gemeentearchief, Gemeentesecretarie, 'Oud archief', lijst van plattegronden, nr. 52: tekening van de opstanden (afschutsels) van 't portaal in de 'galderie voor de heere camer in 't Heerehuys tot Scheveling' door Johan van Swieten. 1666. gekl. kl. form. 22,6 x 34,1.

Onder:

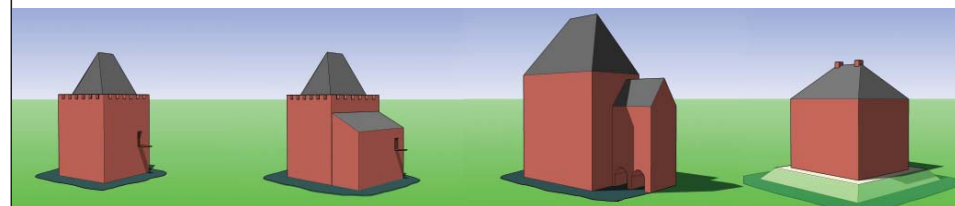
Afb. 22. Schematische weergave van de verschillende bouw-fases, gezien vanuit het zuidoosten. V.l.n.r. 1387, eerste helft 15e eeuw, 1663 en 1777. Tekening auteurs 2006.

vrijwel exact op de plaats waar zich de naad bevindt tussen aanbouw en woontoren. Het bouwspoor loopt niet verder naar boven door. Dit kan betekenen dat de aanbouw in oorsprong niet hoger is geweest dan de kelder en een deel van de begane grond. Het is echter verleidelijk te veronderstellen dat het ontbreken van de naad ter plaatse van de eerste en tweede verdieping voortkomt uit een herstelling van de muur. Zou het zo kunnen zijn dat er inderdaad een deel van de aanbouw is ingestort en dat men bij het opnieuw optrekken van de muur ook direct de in het bestek genoemde sprong ter plaatse heeft weggewerkt? Dit verklaart het bouwspoor: dit zou dan de naad zijn tussen de woontoren en de uitge-

vulde muur van de aanbouw. Deze veronderstelling zou tegelijkertijd verklaren waarom de aanbouw thans alleen aan de noordzijde minder breed is: in oorsprong was de aanbouw aan beide zijden zo'n 25 à 30 cm minder breed dan de woontoren. Esthetisch gezien zou dit beter uitkomen. Door de aanbouw iets smaller te houden zou de woontoren beter tot zijn recht komen. Omdat de naad thans niet meer zichtbaar is blijft het bij een veronderstelling. Mogelijk zou het bij een restauratie van het muurwerk aan de zuidzijde nog eens nader kunnen worden onderzocht.

Van vesting naar residentie

Met de verbouwing lijkt een einde te komen aan de residentiële woonfunctie van de toren: alle verdiepingen worden voorzien van een gastenverblijf, bestaande uit een zitkamer met slaapkamer en garderobe, met alleen op de begane grond en de eerste verdieping een toilet in de garderobe. Dat voor de huisvesting van gasten de toren, het machtsymbool bij uitstek, wordt gebruikt en verhoogd is uniek. Het creëren van gastenverblijven niet. Dit is volledig in overeenstemming met ontwikkelingen elders waarbij (lands)heren al vanaf het begin van de 16e eeuw gastenverblijven in hun huizen aanbrengen en deze soms als appartement ter beschikking stellen aan hun vrienden.³⁶ Hendrik III van Nassau is vermoedelijk één van de eersten. Hij geeft in 1527 opdracht voor de bouw van een woonvleugel bij het kasteel van Breda, waarbij elke verdieping moet worden voorzien van een 'salette, chambre et garderobe'.³⁷ Vermoed wordt dat Hendrik het idee om voor zijn hoge gasten aparte onderkomens te laten bouwen, heeft opgedaan in Frankrijk.³⁸ In ongeveer dezelfde tijd wordt op het

kasteel in Grave een 'kamer of logement' met dubbele garderobe gebouwd voor 'enen prince van Brabant, of eenige andere groete personagien'.³⁹ Ook hier dus een apart gastenverblijf voor een hoge gast. De reden voor het aanbrengen van gastenverblijven in het kasteel van Loon mag misschien worden gezocht in de huwelijgstactiek van de familie Van Immerseel, waarbij gezocht wordt naar huwelijks-partners in hoogadelijke kringen. De opdrachtgever Thomas Ignatius van Immerseel, graaf van Bokhoven, trouwt met Francisca 't Serclaes de Tilly. Is dit huwelijk met een vrouw uit een geslacht van invloedrijke veldheren en gouverneurs mogelijk de aanleiding voor dergelijk gastenverblijven? Het blijft onbekend, maar ondenkbaar is het niet.

De maatvoering

In de bestekken wordt geen beschrijving gegeven van de gebruikte voetmaat. Toch kan deze wel worden afgeleid. Wanneer de indeling van de in het bestek genoemde drie ruimten per verdieping wordt uitgetekend aan de hand van de gegeven voetmaten en de dan ontstane plattegrond qua maat wordt vergeleken met het huidige kasteel dan moeten we er van uitgaan dat er gebruik is gemaakt van een Rijnlandse voet van 0,314 m. De voor de hand liggende Bossche voet van 0,277 m die ook in Tilburg werd gebruikt,⁴⁰ komt daardoor niet in aanmerking.

■ Gebouwd of niet?

Over het algemeen wordt aangenomen dat ontwerp-tekeningen tijdens de bouw letterlijk worden 'opgebruikt'. Bouwtekeningen die worden aangetroffen in archieven van vóór 1900 zijn daarom, zo wordt verondersteld, meestal van niet-uitgevoerde bouwwerken. Of die redenering ook opgaat voor bestekken is echter maar zeer de vraag. Van de verbouwing van Huis Bergh na de brand van 1735 zijn de bestekken ook bewaard en we weten dat die verbouwing wel degelijk is uitgevoerd.⁴¹

De in de bestekken van 1663 omschreven werkzaamheden voor het Huis Loon zijn grotendeels zichtbaar op de gravure van Henri Causé uit 1692 naar een tekening van J. van Croes. Is dat echter een bewijs? Nee, want het is denkbaar dat Van Croes betaald kreeg om het kasteel mooier af te beelden dan het in werkelijkheid was. Dat kwam vaker voor.⁴² Toch mogen

Afb. 23. Reconstructie van de doorsnede van het kasteel na de verbouwing van 1663, gebaseerd op het bestek en waarnemingen ter plaatse. De tekening geeft ter plaatse van de kap rechts de afmeting zoals voorgeschreven in het bestek, waarbij een gebogen dakvlak ontstaat en links zoals het is uitgevoerd. De achtergevel (links op tekening) moest volgens het bestek op de eerste en tweede verdieping worden afgekap in dikte. Dit is gelet op de plaatsing van de balken en ankers niet gebeurd. Vermoedelijk is men gestopt met slopen nadat een deel van het muurwerk was ingestort. Tekening auteurs 2006.

we aannemen dat dit hier niet het geval is geweest. Gravure en bestek komen overeen, het bestek bevat wijzigingen en verbeteringen en zelfs een aanvulling. Het werk is aangenomen en de aannemer heeft het bestek ondertekend. Er is ook daadwerkelijk gewerkt zoals blijkt uit de hiervoor genoemde instorting van een deel van de toren tijdens de werkzaamheden en het feit dat de schade door de aannemer is hersteld.⁴³ We mogen dus aannemen, dat het bestek dat in het archief is bewaard een kopie is, bedoeld om te controleren of dat wat er was aangenomen ook daadwerkelijk is uitgevoerd. Uit de bestekken valt op te maken dat de toren wel degelijk drie verdiepingen boven de kelder heeft gehad, dit in tegenstelling tot wat Aarts en Van Immerseel concluderen. Van Immerseel hield echter de mogelijkheid open, alhoewel hij het zeer onwaarschijnlijk achtte, dat de toren tussen 1610 en 1692 een extra verdieping kreeg die er in 1777 weer is afgehaald. De verschillende auteurs hebben zich echter in hun conclusie laten leiden door de inventaris van 1610 en hun vergelijking van deze inventaris met de gravure van Causé. Omdat de gravure dateert van na de verbouwing van 1663 worden uit deze vergelijking onjuiste conclusies getrokken.

■ Conclusie

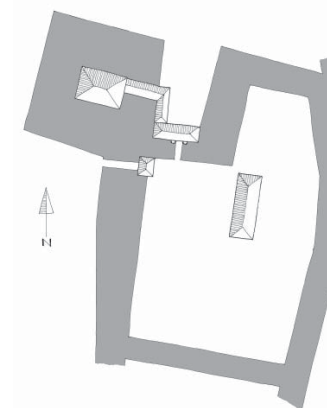
Het bouwhistorisch onderzoek van het kasteel Loon op Zand heeft zich met name gericht op de verbouwing van 1663, maar heeft ook nieuwe gegevens opgeleverd over de middeleeuwse woontoren en de situatie vóór de verbouwing in 1663 (afb. 22). Uit het voorgaande moge duidelijk zijn dat de hoofdburcht na 1663 drie bouwlagen boven de kelder had en dat de gravure van Causé bij vergelijking met de bestekken een zeer betrouwbaar beeld geeft van het kasteel na de verbouwing. Uit het bouwhistorisch onderzoek blijkt ook dat fysiek het casco uit 1663 nog aanwezig is.

De hoofdburcht is ongeveer honderd jaar later, in 1777, weer met een verdieping verlaagd. Daarbij is de 17e-eeuwse kap een verdieping lager geplaatst. Hoewel het niet duidelijk omschreven is, lijkt het metselbestek er op te duiden, dat de toren vóór 1663 twee bouwlagen boven de kelder telde, hetgeen overeenkomt met de in de inventaris van 1610 ge-

noemde indeling. Daarmee komt de toren overeen met de meeste woontorens in Nederland. Duidelijk is geworden dat behalve de kelder ook meer opgaand muurwerk resteert van de middeleeuwse woontoren dan toch nog toe werd aangenomen. Het onderzoek heeft verder een preciezere datering en vormgeving kunnen geven voor de aanbouw van de woontoren.

De bestekken van 1663 geven zeer veel informatie over de verbouwing van het kasteel. De bestekken geven de indruk van het gebruik van een kasteel in de 17e eeuw en welke elementen er aan werden toegevoegd om indruk te maken. Met dit laatste wordt vooral de monumentale trappartij bedoeld, die in de doorgang tussen toren en voorburcht wordt geplaatst. De toren zelf wordt alleen gebruikt als logeerruimte, er zijn daar drie identieke gastenverblijven met slaap- en zitkamer en een garderobe. Een dergelijk gastenverblijf in het middeleeuwse statussymbool, de

Afb. 24. Reconstructie van het kasteel in 1663 op basis van de kadastrale minuut uit circa 1825, diverse afbeeldingen en verkennend onderzoek ter plaatse. Tekening auteurs 2006.

woontoren, is uniek. De belangrijke verblijfsruimten zullen op de voorburcht gezocht moeten worden. Daarin staat Loon niet alleen, ook bij andere kastelen verschuift de bewoning van de hoofd- naar de voorburcht, zoals bij de kastelen Bokhoven, Teylingen en Marquette. Het kasteel te Loon verwordt hiermee tot een residentieel geheel. Ten koste van zijn defensieve vermogen wordt het kasteel verbouwd ten behoeve van wooncomfort en representativiteit. De uit het water oprijzende, bij de verbouwing gehandhaafde en verhoogde woontoren met zijn defensieve karakter, is daarbij het symbool van de macht en de status van de eigenaar en dient als verwijzing naar diens middeleeuwse verleden.

Van de voorburcht resteren geen gebouwen meer. Een verkennend onderzoek naar de daar aan de oppervlakte aanwezige funderingen, in combinatie met de 17e-eeuwse gravure heeft wel de positie van de gebouwen op de voorburcht duidelijk gemaakt (afb. 24). Het bleek dat afbraakmateriaal van de gebouwen verwerkt is in de bouwhuizen van het voorplein.

Het verkennend bouwhistorisch onderzoek heeft plaats gevonden in bewoonde toestand, maar heeft, hoe beperkt ook, aangetoond dat er nog veel middeleeuws en 17e-eeuws werk aanwezig is. Nader onderzoek bij toekomstige verbouwingen, zowel in het kasteel als in de bouwhuizen is dan ook zeker aan te raden en eigenlijk noodzakelijk, want in de gebouwen liggen nog vele aanwijzingen voor de bouwgeschiedenis verborgen. Hetzelfde kan gezegd worden over de archeologische resten van de voorburcht. Wij spreken de hoop uit dat de geschiedenis van dit boeiende kasteel de aandacht zal krijgen die het verdient. ■

■ Bijlagen

Bijlage 1:

Heren en vrouwen van Loon op Zand ⁴⁴

■ De familie Van Horne

- 1269-1301 Willem II, heer van Horne en Altena
- 1301-1330 Gerard, heer van Horne en Altena
- 1330-1343 Willem IV, heer van Horne en Altena, heer van Gaasbeek
- 1343-1345 Gerard II, heer van Horne
- 1345-1356 Johanna van Horne, gehuwd met Gijsbert van Abcoude

De heerlijkheid vererft aan het geslacht Van Abcoude.

■ De familie Van Abcoude Gaasbeek

- 1356-1371 Gijsbert van Abcoude
 - 1371-1382 Zweder van Abcoude, heer van Gaasbeek
- De heerlijkheid wordt verkocht aan Pauwels van Haestrecht.*

■ De familie Van Haestrecht

- 1382-1400 Pauwels van Haestrecht, gehuwd met Elsbeen Dalem
- 1400-1440 Dirk van Haestrecht, gehuwd met Margaretha van Schoonhoven
- 1440-1473 Pauwels van Haestrecht, gehuwd met Catharina van Naaldwijk
- 1473-1492 Dirk van Haestrecht, gehuwd met Walburgis van der Pol
- 1492 Diercke van Haestrecht
- 1492-1535 Maria van Haestrecht, gehuwd met Robrecht van Grevenbrouck

De heerlijkheid vererft aan de geslachten Van Grevenbrouck en Van Immerseel.

■ De families Van Grevenbrouck / Van Immerseel

- 1535-1573 Dirk van Grevenbrouck, gehuwd met Filiberta van Immerseel
- 1573-1603 Filiberta van Immerseel
- 1603-1610 Dirk van Immerseel, gehuwd met Maria van Renesse
- 1610-1652 Engelbrecht van Immerseel, graaf van Bokhoven, gehuwd met Helena de Montmorency

- 1652-1654 Theodoor van Immerseel, graaf van Bokhoven
- 1654-1676 Thomas Ignatius van Immerseel, graaf van Bokhoven, gehuwd met Francisca t'Serclaes de Tilly
- 1676-1696 Ferdinand Albert Hyacinth van Immerseel, graaf van Bokhoven

- 1696-1741 Charles van Immerseel, graaf van Bokhoven
- 1741-1753 *Erfeniskwestie*

Na het kinderloos overlijden van Charles van Immerseel, ontstond er een geschil tussen zijn erfgenamen over de eigendom van de heerlijkheid Loon op Zand. Het geschil ging tussen enerzijds Albertina de Dongelbergh, die zich ook daadwerkelijk tot vrouwe van Loon op Zand maakte en zich bemoeide met de politiek aldaar. De andere partij bestond uit: (a) Maria Christina van Salm-Salm, gehuwd met Nicolaas Leopold, vorst van Salm-Salm, (b) Marie Catherine, gravin van Brias, weduwe van de markies d'Ayseau, en (c) Claire Honorée de Brias, weduwe van de markies de Wagnies.

Door het sluiten van een overeenkomst werd de kwestie in 1753 beslecht in het voordeel van de familie Van Salm-Salm.

■ De familie Van Salm-Salm

- 1753-1778 Ludwig Karl Otto, vorst van Salm-Salm
- 1778-1828 Konstantin Alexander Joseph, vorst van Salm-Salm
- 1828-1846 Wilhelm Florentin Ludwig Karel, vorst van Salm-Salm
- 1846-1857 Alfred, vorst van Salm-Salm, en Emil en Felix, prinsen van Salm-Salm

Het kasteel en enkele heerlijke rechten worden verkocht aan het geslacht Verheijen.

■ De familie Verheijen

- 1857-1868 Sophia de Roy van Zuidewijn, weduwe van Franciscus Xaverus Verheijen
- 1868-1898 Jan Baptist Verheijen
- 1898-1942 Eugène Verheijen
- 1942-1984 Emilie Verheijen

Het kasteel wordt verkocht aan dhr. J. Lemmens.

1984-1985 J. Lemmens, hij had echter al vanaf 1977 het vruchtgebruik

Het kasteel wordt verkocht aan dhr. J.J.A.M. van Dal.

1985-2006 J.J.A.M. van Dal
2007-heden W.P. de Pundert

Bijlage 2: ⁴⁵**Transcriptie van de bestekken uit 1663**

Heerlijheidsarchief Loon op Zand, 2. Stukken betreffende de heerlijkheid, 2.05 Onroerende goederen, 2.05.01 kasteel, 2005.01.01 het kasteel, inv.nr. 416, Stukken betreffende herstel door Tieleman van Eijcken van de vervallen westelijke zijde van de kasteeltoren, 1663-1666.⁴⁶

Bestek ende conditie waer naer sijne genade den Heere Graeff van Boeckhoven, Heere van Loon etc. van Meijninge is te besteden ofte laeten opmetselen den vervallen toorn aan de westzijde van het Heerlijk Huys tot Loon met de voorzael ende trap tussen beijde, de gaelderij en de toorn.

Naer dat de oude kelders sullen uytgeruyt wesen bij sijne Gen. ende de puyn, ende aerde wechgebracht ende den gracht voor soo veel noodigh droogh gemaect, sal den metselaar rontsom daer den toorn moet aengeschoeyt worden de losse steenen uytbreken ende tot op de vaste fondamenten uyt suyveren, ten minsten eenen steen diep ende dan weder vervolgens de laegen, wel op sijn verband onderschoeyen, ende aenmetselen, ende den ouden muur wel afwassen ende nat maecten ende tot sommige plaatsen eenen steen dieper inbreken om ten besten oorbaer aen een te hegten hier aen sal niet verwerckt worden als goeden harden ondersteen geleijt in bastaert sement ofte tras.

In het noorden sal sal den geheelen muur voor soo veel noodich tot op de vaste fondamenten afgebrooken worden, ende den ouden steen schoon gemaect ende gesuyvert om weder te connen verwercken ende beneden aengeschoeyt als voors.

Den nieuwen muur sal op de eerste stegie boven de kelders dick wesen drij steenen ende op de tweede stegie twee steenen ende een halven ende op de derde twee steenen. De kelders sullen overvult worden met trogh oft cruyswulfsels soo het aangewesen sal worden, de wulfsels eenen steen dick ende tot den ondercant van de cruyn wel aengespandeert.

De gaeten om de lichten in te stellen sullen recht onder de cruyscassijnen gebrooken worden volgens de teijkeninge ende soo groot dat men daer bankcassijnen in can stellen soo breed als de cruyscassijnen den dach hoogh 3½ voet ende naer het oosten een deurcassijn wijt vier voeten tot den inganck den scheijmuur in de kelders recht opgaende tot boven toe moet onder wel gefondeert worden.

Blad 2

De kelders sullen gevloert worden met halfbacken ofte andere plavejsteenen soo die geleverd sullen worden.

De eerste verdiepinge boven de kelders hoogh 15 voeten sal verdeelt worden in een salet wijt 24 voeten ende breed 34 voeten binnen mueren, daer achter aen een bedkamer breed 20 voeten lanck 22 voeten binnen mueren ter sijden met een

Vertaling

Bestek en voorwaarden waarop de Heer graaf van Boeckhoven, Heer van Loon etc., zal besteden het opmetselen van de toren aan de westzijde van het Heerlijk Huys tot Loon, met de voorzaal en de trap tussen beide, de galerij en de toren.

Nadat de oude kelders uitgeruimd zijn door de aanbesteder en de gracht zoveel als nodig is drooggemaakt, zal de metselaar omdat de toren aangeschoeid moet worden, de losse steenen uitbreken tot op het vaste fundament, minimaal een steen diep, en dan aansluitend op de lagen in verband ondermetselen en inboeten. De oude muur goed schoon en nat maken. Op sommige plaatsen dieper dan één steen uitbreken om het nieuwe werk goed in het oude te verankeren. Voor dit werk zal goede harde ondersteen (achterwerkers) worden gebruikt, verwerkt met bastaardcement of tras.

De noordmuur zal voor zover nodig tot op de vaste fundamenteen worden afgebroken. De uitgekomen steenen worden gereinigd voor hergebruik. De noordmuur zal op dezelfde wijze ondermetseld en ingeboet worden als eerder omschreven.

De nieuwe (noord)muur wordt op de eerste bouwlaag (= stegie) boven de kelder 3 steens dik, op de tweede bouwlaag 2,5 steen en op de derde bouwlaag 2 steens.

De kelders worden overwelfd met trog- of kruisgewelven zoals aangegeven zal worden. De gewelven worden steens dik en ter plaatse van de kruin goed uitgevuld. De kelderlichten worden recht onder de kruisvensters ingebroken, volgens tekening.

De lichten moeten zo groot worden dat hierin bankkozijnen kunnen worden geplaatst met een dagmaat van 3,5 voet hoog en een breedte als de kruiskozijnen. Aan de oostzijde komt als ingang een deurkozijn met een breedte van 4 voet. De scheidsmuur in de kelder die tot de kruin van het gewelf opgaat, goed funderen.

Blad 2

De kelders worden voorzien van nieuwe vloeren van halfbakken of andere plaveisteen, zoals geleverd zullen worden. De eerste verdieping boven de kelder (= de begane grond) met een hoogte van 15 voet, wordt verdeeld in een salet van 24 voet lang en 34 voet breed en daarachter een bedkamer van 20 voet lang en 22 voet breed en ter zijde een garderobe van

garderobe breed 11 voeten. In het salet ende slaepkamer een schorsten naer den eijch. Den scheijdmuur tusschen het salet ende slaepkamer dick twee steenen ende tusschen de garderobe anderhalven steen hierin sullen gemetsel worden drij deurcassijnen als in de grontteijkeninge te sien is, soo dese scheijdmuieren op het wulfsel comen sullen soodanich met bogen onderslaegen worden als men sal aenwijzen. In dese stegie sullen ingebrooken ende ingemetselt worden vijff cruyscassijnen, den dach hoogh 9½ voet wijt 4½ voet ende een cloostercassijn van gelijcke hoogte volgens de grontteijkeninge ende sal men de oude gaeten van binnen glat toemtselen, ten waere daer in vereijcht wierden eenige caskens, sullen alsdan met eenen halven steen ofte andersins met pinneelwerck bewerckt worden naer den eijch, ende sal het deurcassijn van den inganck wijt wesen 4 voeten ende hoogh 7 voeten, den dach waer naer het gat sal moeten gebrooken worden.

In de marge: een cruyscassijn mede ingebroken ende ingemetsel

De tweede verdiepinge boven de kelders sal hoogh wesen 12½ voet daer in gebrooken soo veel cassijnen als van de onderste geseijt is ende van eender witte, den dach hoogh 7 voeten gestelt recht boven de onderste voorts den inganck te breken ende allen de oude gaeten weder toe te metselen als van de onderste geseijt is den scheijdmuur twee steenen dick opgaende ende verdeelt als onder met twee schorstenen tegens de onderste ende drij deurcassijnen.

Blad 3

De mueren boven sullen soo laegh afgenomen ende afgebrooken worden als de selve ingewaert sij, ende deselve voorts afgehouden tot op den solder van de tweede stegie dat die dick blijven 2½ à 3 steenen, ende sal den muur naer het suyden die omtrent eenen voet ingesneden is, tegens de borstweeringe op de derde stegie op hartsteene nooten, ende op boogen soo veel uytgewonnen worden, dat hij met den anderen gelijck mach comen.

Op de derde stegie sullen gestelt worden vijff cruysraemen den dach soo wijt als de onderste ende hoogh 5½ voet, dese stegie is hoogh 10 voeten, ende sullen de oude mueren ter dikte van 2½ à 3 steenen tot op de selve hoogte verhoogt worden ende de scheijdmuieren als van de onderste geseijt is den eenen dick 2 steenen ende den anderen dick eenen steen hoogh tot den bovensten solder, op dese verdiepinge twee schorstenen neffens de onderste boven in het midden van het dack ofte cap uytgeleijt de pijp boven het dack pilasters-gewijs uytgedrocken ten minsten 8 voeten boven de naelde volgens de teijkeninge ende soo goet gevonden wierde eenen schorsteen in de kelder sal mede neffens de andere opgehaelt worden.

11 voet breed. In het salet en de bedkamer komt een schoorsteen. De tussenmuur tussen salet en bedkamer wordt 2 steens dik en die tussen (salet en) garderobe 1,5 steens dik. In deze tussenmuren komen 3 deurkozijnen, zoals aangegeven op de plattegrondtekening. Als de scheidsmuren op de gewelven komen, dan moeten ze goed worden ondervangen, zoals aangegeven zal worden.

Op deze verdieping worden vijf kruiskozijnen, met een dagmaat van 9,5 voet hoog en 4,5 breed, en 1 kloosterkozijn van gelijke hoogte ingebroken. De oude gaten worden dicht gemetseld. Als daarin kastjes komen dan worden de gaten met een halve steen dichtgezet en het kastje met paneelwerk afgewerkt. Het deurkozijn bij de ingang wordt 4 voet breed en 7 voet hoog, waarvoor een passend gat moet worden ingebroken.

In de marge: tevens een kruiskozijn in te breken

De tweede verdieping boven de kelder, met een hoogte van 12,5 voet, krijgt evenveel kozijnen als de eerste verdieping. Deze kozijnen zijn even breed, maar 7 voet hoog. Deze kozijnen komen recht boven die van de eerste verdieping. Net zoals bij de eerste verdieping wordt hier een gelijke ingang ingebroken en worden oude gaten dicht gemetseld. De scheidsmuur wordt 2 steens dik en ingedeeld als bij de eerste verdieping met drie deurkozijnen en twee schoorstenen boven degeene op de eerste bouwlaag.

Blad 3

De mueren worden afgebroken tot op de goede steen. De mueren worden afgekap tot op de vloer van de tweede verdieping tot een dikte van 2,5/3 steen. De zuidmuur die ongeveer één voet inspringt, wordt ter plaatse van de borstwering op hardstenen neuten en bogen geplaatst, zodat hij naar voren komt en gelijk komt te liggen met de rest van de muur.

Op de derde bouwlaag komen 5 kruisramen, met een breedte gelijk aan de onderste en een hoogte van 5,5 voet. Deze bouwlaag is 10 voet hoog, de zijmuren van 2,5 à 3 steens dik worden tot deze hoogte verhoogd. De scheidsmuren worden gelijk aan de onderste, de ene 2 steens dik en de andere 1 steens. Ze reiken tot aan de bovenste zoldervloer. Op deze verdieping komen twee schoorstenen, naast die van de onderste verdieping. De schoorstenen worden gevoerd tot boven het midden van het dak. Boven het dak wordt de schoorsteen vormgegeven met pilasters, volgens tekening, tenminste 8 voet boven de naald (nok). Als besloten wordt een schouw in de kelder te maken, dan wordt deze naast een andere omhoog gevoerd.

In margine: de post is geord[onneer]t dat dese stegie hooch moet sijn 12 voeten.

Noch moet den metselaar allen de gaeten breken daer de balcken in sullen liggen ende de selve weder aenstoppen naer behooren ende voor allen de cruysraemen de borstweeringe recht neer houwen dat se niet dicker blijft als twee steenen, voorts alles breken ende maecken datt in het voors werck noodich soude mogen wesen.

Den steen noodich tot het onderschoeijen als oock tot het opmetselen van de bovenste stegie sal moeten wesen op het selfde formaet als de oude om het selfde verband te volgen ende gelijk werck te maecken:

Noch sal in den muur in de garderobe nederwaerts ingebroken worden tot onder het waeter twee heijmelijcke gemacken ofte secreten een voor de eerste stegie ende een voor de tweede stegie boven de kelders laetende maer enen steen buyten voor de pijpen voorcomen soo als aangewesen sal worden.

Blad 4

Van de voorzael onder de gaelderij ende den trap

De bogen boven het waeter tusschen den toorn ende gaelderij sullen soo veel verbreed worden in forma als de tegenwoordich staende dat den buytencant van de mueren wijt sal wesen 21 voeten.

Den boogh naest den toorn sal aen wedersijds met enen muur anderhalven steen dick toegemetselt worden ende onder aangevult ter hoogte van de vloeren in de kelders onder den toorn aen weder sijden ingemetselt een cassijn den dach hoogh 3½ voet wijt twee voeten hier in sal springen den keldertrap breet de treden 10 duym met den oversteek, ende lanck 5½ voet hoogh 8 duym desen keldertrap comt aende noortsijde onder den bordestrap ende den inganck onder den toorn moet wijt gebrooken worden 4 voet. De cap van de tegenwoordigen ganck naer den toorn sal afgebrooken worden met den muur naer het suyds ende sal den selven gemetselt worden op den buytencant dick twee steenen ende de tweede stegie anderhalven steen de toogen ter sijden den bordestrap enen steen, voor den inganck naer het salet als voor de trappen gemetselt met drij bogen cierlijck boven haere ovalen volgens teijkeninge daer af te geven, dit sal onder in den kelder soo oock boven overvloert worden met plavuysen, soodanich gefigureert als aangewesen sal worden.

In de onderste stegie sullen gemetselt worden twee cruyscassijnen den dach hoogh 7 voeten wijt 4½ voet ende op de bordessen twee cassijnthens wijt 2 voeten hoogh drij voeten. Op de tweede stegie sullen ingemetselt worden twee bankcassijnen den dach hoogh 4 voeten soo wijt als de cruyscassijnen

In de marge: deze verdieping moet 12 voet hoog zijn (de derde bouwlaag)

De metselaar moet de gaten voor de balken inbreken en deze weer aanmetselen. En hij moet voor alle kruisramen de borstwering afkappen tot 2 steens dikte. Verder moet de metselaar alles uitvoeren wat in het werk nodig mocht zijn.

[De tekst in het originele document is doorgestreep]

De muur van de garderobe wordt naar beneden ingebroken tot onder de waterspiegel voor twee secreten, één voor de eerste bouwlaag en één voor de tweede. Als buitenblad zal één steen dikte moeten blijven staan.

Blad 4

Over de voorzael onder de galerij en over de trap.

De bogen over het water tussen toren en galerij worden in dezelfde vorm verbreed tot dat de buitenkant van de muren 21 voet breed is.

De boog naast de toren wordt aan weerszijden dicht gezet met 1,5 steens werk en wordt opgevuld tot de hoogte van de vloeren in de kelders onder in de toren. Aan weerszijden komt een kozijn, met een dagmaat van 3,5 voet hoog en 2 voet breed. In deze ruimte komt de keldertrap, met 10 duim brede treden met overstek. De treden worden 5,5 voet lang en 8 duim hoog. Deze keldertrap komt aan de noordzijde onder de bordestrap. De ingang onder in de toren moet 4 voet breed worden. De kap van de huidige verbindinggang zal worden afgebroken, tesamen met de zuidmuur (van de gang?). Deze muur wordt herbouwd, 2 steens dik tot aan de tweede bouwlaag en daarboven 1,5 steens. De togen ter weerszijden van de trap worden 1 steen dik. Voor de ingang naar het salet en voor de trappen komt een gemetselde boogstelling met drie bogen. Deze bogen worden uitgevoerd in ovaalvorm, volgens tekening. De vloer in de kelder en op de eerste bouwlaag wordt belegd met plavuizen, in patroon zoals aangegeven zal worden.

In de onderste verdieping komen twee kruiskozijnen, met een dagmaat van 7 voet hoog en 4,5 breed. Op de bordessen komen twee kozijntjes, met een dagmaat van 2 voet breed en 3 voet hoog. Op de tweede bouwlaag komen twee bankkozijnen, met een dagmaat van 4 voet hoog en een breedte zoals de kruiskozijnen (4,5 voet).

Blad 5

Den muur aan het westen van de gaelderij moet ter breedte van 18½ voet tegens de eerste en de tweede stegie tot boven toe wech gebrooken worden ende soo daer balcken in liggen met stijve dwerse balcken ondervangen naer den eijsch. Voor naest de pleijn sal ingemetselt worden eene hart steene poort soo daenich als geleverd sal worden voor met enen hartsteenen trap met baluysters ende andere ciraden soo het den metselaar sal geleverd worden op het werck. Voorts sullen allen de mueren ende de gewulden glat ende curieus geplijster ofte beset worden ende allen de eggens wel recht naer loot ende draet.

Het metselwerk moet van buyten net ende curieus schoon uyt de hant wel in fijn verband gewerckt worden, dun stootvoegen ende met een gesneden voegh afrijden alles ten besten nut ende cirade van den wercke.

Den kalk sal men ten minsten viermael moeten door bouwen eer men die sal mogen verwercken. Den aennemer sal den timmerman behulpsaem moeten wesen soo in het breeken, aenstoppen als andersins.

De aennemer sal allen den arbeit moeten doen tot voltrecken van desen wercke dat men bevint noodich te wesen soo wel ofte het in desen besteecke begrepen was.

Blad 6

Den aennemer sal alles moeten maecken, ende stellen soo hartsteen als houtwerck volgens de gront en de stantteijkeninge tot contentement van Sijne Genade ofte de geene daer toe gelast. Den aennemer sal alles moeten maecken op sijn eigen cost ende drank ende gereescap uytgesondert het stijgerhout sal hem bij Sijne Genade[de] geleverd worden. Het stijgerhout moet bij den aennemer geleverd worden.

Allen de matrialen sullen soo naer bij den wercke geleverd worden als doenlijck is, ende sal den aennemer de geene die Sijne Genade gelast opsicht op het werck te nemen in alles gehoorsaemen als oft het Sijne Genade selver present was. Ingevalle in den besteecke noch iets vergeten waer tot dit voors werck noodich sal den aennemer soo wel moeten maecken als oft het wijtloepich gescreven stont mits dat het niet en is boven de twintich dagen werckens voor een persoon.

(aanvulling in ander handschrift)

Alle dese bovenschreven conditien van besteck sal den aennemer tot sijnen laste nemen, uytghenomen dat den heere aanbesteder tot sijnen laste houdt te leveren allen den careelsteen alhier noodigh ofte vemelt dus is dit besteck ende kalk aldus aenbesteedt bij Sijne Genade aen Tielman Eijcke molenn[estee]r wonen[de] tot Dordrecht die hetselve oock bekent aenghenomen te hebben voor de somme van vijfduzent car. guldens, daerinne oock begrepen alle het timmerwerck waarvan een besteck besonder is, mitsgaders alle

Blad 5

De muur ten westen van de galerij wordt ter breedte van 18,5 voet en tot boven toe weg gebroken, ter hoogte van de eerste en tweede bouwlaag. Indien er balken in opliggen dan worden deze ondervangen door stijve dwarsbalken.

Voor naast het plein wordt een te leveren hardstenen poort ingemetseld met een hardstenen trap en balusters en andere sierelementen, zo als aangeleverd zal worden. Alle muren en gewelven worden glad en curieus (= zorgvuldig) gepleisterd, met rechte neggen.

Het metselwerk wordt aan de buitenzijde, uit de hand, netjes en curieus in verband gewerkt, met dunne gesneden stootvoegen. Dit alles tot schoonheid van het werk.

De kalk wordt minstens vier keer doorbouwd (doorgeroerd) voordat het verwerkt mag worden. De aennemer moet de timmerman bijstaan bij het inbreken, aanmetselen en anderszins.

De aennemer moet werken zoals het behoort of zoals in dit bestek bedoeld wordt.

Blad 6

De aannemer moet al het hardsteen en houtwerk maken en stellen volgens de plattegrond- en opstandtekeningen, tot tevredenheid van de opdrachtgever of de verantwoordelijke. De aannemer moet alles maken voor eigen kosten en drank en met eigen gereedschap, uitgezonderd het steigerhout dat door de aanbesteder wordt geleverd. Dit moet bij de aannemer afgeleverd worden.

Al het materiaal wordt zo dicht mogelijk bij het werk geleverd en de aannemer zal de opzichter in alles gehoorzamen alsof de aanbesteder er zelf zou zijn.

Als er in dit bestek nog iets vergeten is, zal de aannemer het maken zoals het omschreven zou zijn, mits het niet meer is dan 20 dagen werk voor één persoon.

(aanvulling in ander handschrift)

Alle voorwaarden in dit bestek komen tot last van de aannemer, behalve de benodigde baksteen, die geleverd wordt door de opdrachtgever.

Dit bestek en werk is aanbesteed door de opdrachtgever aan Tieleman Eijcke, molenmeester uit Dordrecht, die het werk aangenomen heeft voor het bedrag van 5000 carolus gulden, inclusief al het timmerwerk waarvan ook een afzonderlijk bestek is, inclusief omschrijvingen en verplichtingen zoals

hetghene daerin verhaelt, alles wel ende loffelijk te achter volghen ende te volbrengen t Oorcon[den] is dese bij den heere aanbesteder ende den aannemer onderteekent actum Loon den 7e dach maij 1663

Tieleman Eijck, 1663

Bestek van het timmerwerck noodich aen den vervallen toorn op het Heerlijk Huys tot Loon 1663

Bestek ende conditie waer naer sijne genade den Graeff van Boeckhoven, Heere van Loon etc., van mejninge is te besteden het timmerwerck in de toren aen de westzijde van het Heerlijk Huys tot Loon mitsgaders de voorzael ende den trap tusschen de voorsael ofte gaelderij ende den toorn.

In den eersten moeten onder in de kelders gemaect worden vijff bancassijnen, den dach wijt 4½ voet ende hoogh 3½ voet het hout swaer vijff en seven duym van buyten met raemen ende van binnen met blinden, den bovendrempeel met eenen oversteek van 1½ duym noch twee ofte dry deur cassijnen hoogh 6½ voet ende de een wijt 3½ voet, het hout swaer 5 en 7 duym ende soo in den kelder goet gevonden wort een schouwte maecten sal eenen schouwmantel moeten geleyt worden in de cassijnen moeten gemaect worden dry deuren.

In de margine: de deurcassijn de sijstuck maer eene duym met

Aen het salet sal gemaect worden een deurcassijn den dach hoogh 7 voeten, wijt 4 voeten met een spigeldeur de sijstucken dick twee duymen, het hout tot dese cassijnen swaer 6 ende 8 duymen. Item noch dry deurcassijnen, den dach hoogh 6½ voet, wijt 3 voeten, het hout swaer 5 en 7 duym.

In dese verdiepinge sullen nog gestelt worden vijff cruyscassijnen den dach hoogh 9½ voet wijt 4½ voet boven gesteken van binnen rontsom een odieff gewerckt op sijn versteck van binnen met raemen ende van buyten met spigel vensters ende een architrave ofte ander gesteken van buyten aen den bovendrempeel ende het cruys 1½ duym overstekende het hout swaer 6 en 8 duym. Insgelijck oock een cloostercassijn van de selfde hoogte dese verdiepinge sal hoogh wesen 15 voeten ende sullen onder ende boven voor de cassijnen geleyt worden daer het noodich is latteijen schoon geschaeft.

Blad 2

In het salet als oock in de bedtcamer moet geleyt worden een schouwplanck met een cierlijcke schouwmantel volgens het model daer aff te geven becleet.

toepasselijk geacht volgens aanbesteder en aannemer.

Ondertekend te Loon de 7de mei 1663.

Tieleman Eijcke, 1663.

Bestek van het timmerwerck nodig aan de vervallen toren van het Heerlijk Huys van Loon 1663

Bestek en voorwaarden waarop zijn genade graaf van Boeckhoven, Heer van Loon etc., zal aanbesteden het timmerwerck in de toren aan de westzijde van het Heerlijk Huys tot Loon, alsmede de voorzael en de trap tussen de voorzael of de galerij en de toren.

In de toren moeten onder in de kelders vijf 'bankkozijnen' worden gemaect, met een dagmaat van 4,5 voet breed en 3,5 voet hoog en een houtzwaarte van vijf en zeven duim. Van buiten te voorzien van ramen en van binnen met blinden. De bovendorpel krijgt een overstek van 1,5 duim. Daarnaast twee of drie deurkozijnen, met een hoogte van 6,5 voet en een breedte van 3,5 voet en een houtzwaarte van 5 en 7 duim.⁴⁷ Als besloten wordt in de kelder een schouw te maken moet er een schouwmantel geplaatst worden. In de kozijnen moeten drie deuren worden gemaect.

In de marge: de zijstukken van de deurkozijnen maar een duim met

Het salet krijgt een deurkozijn, hoog 7 voet en breed 4 voet, met een spigeldeur (= paneeldeur).⁴⁸ De zijstukken worden twee duimen dik. De houtzwaarte van deze kozijnen wordt 6 en 8 duim. Daarnaast komen nog drie deurkozijnen, met een dagmaat van 6,5 voet hoog en 3 voet breed en een houtzwaarte van 5 en 7 duim.

Op deze verdieping worden verder vijf kruiskozijnen gesteld, met een dagmaat van 9,5 voet hoog en 4,5 voet breed. Aan de binnenzijde worden deze bovenaan rondom voorzien van een in verstek gewerkt ojief. De ramen krijgen aan de binnen- en buitenzijde spiegelvensters en een architraaf of ander profiel aan de buitenzijde van de bovendorpel en het kruis 1,5 duim overstekende (= uitstekend), met een houtzwaarte van 6 en 8 duim. Een kloosterkozijn van dezelfde hoogte wordt gelijk uitgevoerd. Deze verdieping wordt 15 voeten hoog en boven en onder de kozijnen worden voorzover nodig goed geschaafde latieën gelegd.

Blad 2

In het salet en de bedkamer wordt een schouwplank aangebracht met een sierlijke schouwmantel volgens het verstreken model.

Boven het salet sullen geleyt worden twee balcken lanck 26 voeten swaer 12 en 14 duymen aen de eijnden op eijcke cardoesen ofte nooten net uytgesteken ende tegens de mueren twee strijckbalcken lanck als de andere swaer swaer 7 en 12 duymen aen de eijnden op eijcke nooten alles schoon ende glat geschaeft.

In de slaepcamer sal geleyt worden eenen balck met twee strijckbalcken lanck 23 voet soo swaer als de voorgaende op eijcke nooten. Insgelijckx in de garderobe twee strijckbalcken van swaerte als de andere den eenen lanck 23 voet ende den anderen lanck 17 voeten.

Dese balcken sullen overribt worden met ribben swaer 4 en 5 duym de middel van den anderen 14 duym met nesten ende voorloeven in de balcken gesoncken ende de vierde rib met eenen swaluenstert aen wedereijnden.

Dese ribben sullen besoldert worden met goede greijne deelen geleyt op veeren dicht neffens den anderen gestreken ende van onderen gegerft ende van boven recht onder de rije opgeschaefft. Den vloer onder boven de kelders sal oock geleyt worden met goede greijne deelen op eijcke ribben de middel van den anderen 20 duym van boven glat onder de rij opgeschaeft ende soo die geleyt worden van gemeijne deelen sullen de deelen die tegens den anderen comen even breet gemaect worden ende den naet soo dicht als doeneljk is in de midden op dat het eene deel gelijckent.

Blad 3

De tweede stagie sal hoogh wesen 12½ voet, daer op sullen gemaect worden drij deur cassijnen met spigeldeuren als van de onderste verdiepinge gesijt is oock twee schouwplancken met cierlijcke schouwmantels becleet.

Op dese verdiepinge sullen gestelt worden vijff cruyscassijnen den dach hoogh 7 voeten, ende een cloostercassijn van gelijcke hoogte soo wijt als de onderste van binnen met raemen ende van buyten met spigelvensters, het hout swaer 5 ende 7 duym de cruysen ende bovendrepels 1½ duym swaerder in de breete dicht in den anderen gewerckt.

Boven dese verdiepinge sullen geleyt worden soo veel balcken ende streijckbalcken als van de onderste gesijt is ende van de selfde lengte ofte soo veel langer als de mueren hier ingeseden sijn insgelijck overribt ende met greijne deelen oversoldert ende van onderen ende van boven glat geschaeft ende wel genaegelt.

De derde stagie boven de kelders sal hoogh wesen 10 voeten, hier op sullen gestelt worden vijff cruyscassijnen den dach hoogh 5½ voet ende soo wijt als de ondersten buyten met haer oversteken ende oock een cloostercassijn van deselfde hoogte het hout swaer vijff en 7 duym van binnen met

Boven het salet worden twee balken van 26 voet lang met een houtzwaarte van 12 en 14 duim gelegd. Deze balken worden opgelegd op netjes gestoken (fraai gesneden) eiken kardoezen of neuten (= consoles). Tegen de mueren komen twee strijkbalken, even lang als de andere, met een houtzwaarte van 7 en 12 duim, en ook opgelegd op eiken neuten. Het geheel moet schoon en glad geschaafd uitgevoerd worden.

In de slaapkamer wordt één balk met twee strijkbalken gelegd van 23 voet lang, en met een houtzwaarte als de voorgaende, ook opgelegd op eiken neuten. Insgelijks in de garderobe twee strijkbalken van de zelfde zwaarte als de anderen, één 23 voet lang en de andere 17 voet.⁴⁹ Deze balken worden voorzien van ribben (= kinderbinten) met een houtzwaarte van 4 en 5 duim, hart op hart 14 duim, met nesten en voorloeven in de balken verzonden (ingelaten met voorloef). Elke vierde rib wordt voorzien van zwaluwstaarten aan de uiteinden.

Deze ribben worden met goede grenen delen bezolderd (bevoerd), onderling verbonden met veren, dicht tegen elkaar gelegd, van onder gegroefd en van boven met de rij opgeschaafd. De vloer boven de kelder wordt ook gelegd met goede grenen delen op eiken ribben, gemiddeld 20 duim uit elkaar, van boven glad onder de rij geschaafd. Ook bij degene die gemaect worden van gewone deelen, zullen de deelen die tegen elkaar komen (stuiknaad) even breed moeten worden gemaect.⁵⁰ De (stuik)naad moet zo strak mogelijk worden gemaect zodat het een geheel lijkt.

Blad 3

De tweede bouwlaag wordt 12,5 voet hoog en daar worden drie deurkozijnen met spigeldeuren geplaatst, zoals van de onderste verdieping is gezegd, en ook worden twee schouwplanken aangebracht en voorzien van sierlijke schouwmantels. Op deze verdieping worden vijf kruiskozijnen gesteld, met een dagmaat van 7 voet hoog, en er wordt één kloosterkozijn van gelijke hoogte gesteld, even breed als de onderste. Deze worden van binnen voorzien van ramen en van buiten met spiegelvensters (= luiken), met een houtzwaarte van 5 en 7 duim. De kruizen en bovendorpels worden 1,5 duim zwaarder in de breedte. Het geheel moet goed in elkaar gewerkt worden.

Boven deze verdieping worden zoveel balken en strijkbalken aangebracht als van de onderste gezegd is, en van dezelfde lengte of zoveel langer als de mueren inspringen, voorzien van ribben en met grenen delen bevoerd en van onder en boven glad geschaafd en goed genaegeld. De derde bouwlaag boven de kelder wordt 10 voet hoog (in het metselwerkbestek staat in de marge 12 voet). Hier worden vijf kruiskozijnen gesteld met een dagmaat van 5,5 voet hoog en zo breed als de onderste, aan de buitenzijde met overstekken. En ook wordt er één kloosterkozijn van dezelfde hoogte gesteld, met een houtzwaarte van 5 en 7 duim.

raemen ende van buyten met vensters net in een gewerckt.

Dese verdiepinge sal gesepareert worden als de onderste hier op sullen gemaectt worden drij deurcassijnen met deuren beslooten als van de onderste geseijt is met twee schouwplancken ende schouwmantels naer den eijisch.

Blad 4

Hier boven sullen geleijt worden twee balken ieder lanck ontrent 30 voeten swaer 12 en 14 duym, aen de eijnden met eijckle nooten als van de onderste geseijt is, de twee strijckbalken van geleijckle lengte swaer 7 en 12 duym. Boven de bedtcamer eenen balk swaer 11 en 14 duym lanck 28 voeten, ende twee strijckbalken van de selfde lengte swaer 7 en 11 duymen, ende een plaat op den scheidmuur swaer 8 en 10 duym van de selfde lengte overribt als van de andere verdiepinge geseijt is ende besoldert met goede greijne deelen op veeren van onderen glat geschaeft, van boven geroeffelt ende afgedisselt ende wel genagelt.

Op desen solder sullen geleijt worden acht sleijplaeten suyden ende noorden lanck ontrent 16 voeten, swaer 5 en 8 duym met pinnen ende gaeten in de muerplaeten gewerckt ende wel geslooten, ende achter op de balken met goede pinbouten wel vast gemaectt hier op sullen de gebinten staen omdat de balken met de eijnden oost en de west liggen moeten aen ieder seijde vier verdeelt worden dat de gebinten even wijt van den anderen staen.

De muerplaat sal swaer wesen 6 en 8 duymen, daer onder aangesteken een odieff ende daer in gewerckt met pinnen ende gaten ontrent 146 cardoesen swaer 4 en 5 duym lanck sonder de pinnen 7 duymen de middelst van den anderen 14 duym daer t eijnden op geleijt een rib swaer 4 en 5 duym, 2 duym over de cardoesen overstekende op de kerdoesen wel genaegelt onder gesteken met een creus ende achter voorts met een stuck van een deel op de cardoesen aengevoeijert daer boven op een odieff gesteken uyt een rib van 4 en 7 duym overhoeks doorgesaecht alles glat ende net uytgesteken volgens de teijkeninge daer van te geven ende aen de capstijlen alles wel vast gemaectt naer den eijisch ende tot loff en prijs van meesters

Blad 5

Op de sleijplaeten sullen gewerckt worden vier capgebinten de stijlen lanck 10 voeten swaer 8 duym viercant, de capbalken lanck 32 voet swaer 8 en 10 duym, de cerbeels lanck ieder ses voeten ofte 5½ voet swaer 7 en 8 duymen onder ende boven met pinnen ende gaeten ende op tanden gewerckt in de balken ende stijlen ende wel geslooten naer den eijisch.

Deze kozijnen worden van binnen en buiten van vensters voorzien. Het geheel net in elkaar gewerckt. Deze verdieping wordt ingedeeld als de onderste bouwlagen, hier zullen drie deurkozijnen met deuren worden gesteld, zoals ook van de onderste is gezegd, met twee schouwplanken en schouwmantels.

Blad 4

Hierboven worden twee balken gelegd van ongeveer 30 voet lang, met een houtzwaarte van 12 en 14 duim, en opgelegd op eiken neuten, net zoals van de onderste is gezegd. Ook worden twee strijkbalken van gelijke lengte gelegd, met een houtzwaarte van 7 en 12 duim. Boven de bedkamer wordt een balk gelegd van 28 voet lang, met een houtzwaarte van 11 en 14 duim, en er worden twee strijkbalken van dezelfde lengte, met een houtzwaarte van 7 en 11 duim, gelegd, en ook wordt er een plaat op de scheidingsmuur gelegd van dezelfde lengte en een houtzwaarte van 8 en 10 duim. Deze balklaag wordt op dezelfde manier overribd zoals van de andere verdiepingen is gezegd. Deze balklaag wordt bevloerd met goede grenen delen met veren, van anderen glad geschaafd en van boven 'geroeffelt' (= de naad afgedekt met een houten lat) en gedisseld en goed genageld.

Op deze zolder worden 8 sleijplaten (= slof) gelegd,⁵¹ aan de zuid- en noordzijde, met een lengte van ongeveer 16 voet en met een houtzwaarte van 5 en 8 duim. Deze worden met pennen en gaten in de muurplaten gewerkt en vastgezet en in de moerbalken met goede pennen vastgezet. Hierop staan de gebinten en deze moeten aan iedere zijde even ver uit elkaar staan.

De muurplaat wordt 6 en 8 duim zwaar, met aan de onderzijde een ojiefprofiel. In de muurplaat worden met pennen en gaten 146 kardoezen (= gootklossen) bevestigd, met een houtzwaarte van 4 en 5 duim, zonder de pennen 7 duim lang en gemiddeld 14 duim uit elkaar. Over het uiteinde komt een rib, met een houtzwaarte van 4 en 5 duim, 2 duim over de kardoezen uitstekend, goed genageld, en aan de onderzijde voorzien van een kruisprofiel. En aan de achterzijde gedeeltelijk aangevoet en daarbovenop een ojief gestoken uit een overhoeks doorgezaagde rib, 4 en 7 duim zwaar.⁵² Alles glad en netjes uitgevoerd volgens een te verstrekken tekening. Dit alles moet goed aan de spantbenen worden verbonden en gemaakt worden naar de eis van en tot lof en prijs van de meesters.

Blad 5

Op de sleijplaten (sloffen) worden vier kapgebinten bevestigd. De stijlen (spantbenen) zijn 10 voet lang en met een houtzwaarte van 8 duim in het vierkant. De kapbalken zijn 32 voet lang, met een houtzwaarte van 8 en 10 duim. De korbels zijn 6 of 5,5 voet lang, met een houtzwaarte van 7 en 8 duim. Het geheel wordt met pen-en-gat verbindingen (en waarschijnlijk borsten) uitgevoerd en goed aangesloten.

Noch sullen gewerckt worden vier halve gebinten, de stijlen lanck 10 voet, swaer 8 duym viercant, de halve balken lanck 7 voeten swaer 8 duym viercant, de cerbeels swaer ende gewerckt als van de geheele geseijt is, de balken met pinnen ende gaeten ende boven op eenen tant in de andere capbalken gewerckt.

Op dese capgebinten sullen gewerckt worden vier fliergebinten de flierstijlen lanck 9 voeten swaer 7 en 8 duym, de flierbalken lanck ieder 21 voeten, swaer 7 en negen duym, de cerbeels lanck 5 voeten, swaer 6 en 7 duym, met pinnen ende gaeten ende op tanden gewerckt in de balken ende stijlen de buytenste fliergebinten sullen soo danich gestelt worden dat de balken dienen voor die wormen.

Op de twee middelste gebinten sullen gewerckt worden twee schergebinten de scherstijlen lanck 16 voet boven swaer 4 en 5 duym ende onder swaer 6 en 7 duym de scherbalckens lanck 11 voeten swaer 5 en 7 duym in de scherstijlen eenen duym over ende weer ingelaeten ende wel genaegelt.

Boven aen de hoeken van de cap sullen gewerckt worden twee gesteken bollen het hout swaer 1½ voet viercant de naelde met pinnen ende gaeten daer in gewerckt ende de horenbooms ofte hoekkepers wel vast daer aen genagelt.

Blad 6

De onderste wormen lanck ontrent te saemen sonder de lassen 158 voeten sullen swaer wesen 6 en 7 duym naer het opschieten van de cap op de balken den binnencant anderhalven duym ingecant soo dat spanningen daer viercant op comen te draegen ende wel vast genagelt. De lassen van de wormen sullen lanck wesen 1½ voet t' eijnden op tanden ende wel genagelt. De flierwormen sijn te saemen lanck aen wedersijden sonder de lassen ontrent 74 voeten, swaer 5 en 6 duym op de balken gewerckt als van de onderste geseijt is.

De bovenste wormen lanck te samen sonder de lassen 72 voeten sullen insgelijcks gelast ende gewerckt worden sullen swaer wesen 5 duym viercant, allen de voors wormen onder gewerckt met sprijbanden met pinnen ende gaeten in de wormen ende onder tegens de stijlen wel genaegelt naer den eijisch. De horenbooms sullen swaer wesen 4 duym viercant voorders sal dese cap afgespannen worden met goede stijve reveelaers oft ribbekens van drij duym viercant van den anderen de middelst 14 duymen op de wormen wel genaegelt, ende de wormen soodanich binnenwarts gewerckt dat de cap ten minsten 4 duym hol is ende sullen onder tegens ieder spanninge gewerckt worden een swaeijspannincken op de plancierlijst ende tegens de spanningen wel genagelt. Dese cap sal bedleet worden met deelen soodanich geschockeert dat de dicke neffens de dicken ende de dunne neffens de dunne geleijt worden om alsoo gelijck dack te maecken op de spanningen wel genagelt.

Daarnaast komen er 4 halve kapgebinten. De stijlen hiervan zijn 10 voet lang en met een houtzwaarte van 8 duim in het vierkant. De halve (kap)balken zijn 7 voet lang, met een houtzwaarte van 8 duim in het vierkant. De korbelen worden gelijk aan de andere. Het geheel wordt met pen-en-gat verbindingen uitgevoerd. Deze halve gebinten worden met een tand (pen) in de kapbalken van de hele gebinten bevestigd.

Op de kapgebinten komen vier fliergebinten. De stijlen zijn 9 voet lang en met een houtzwaarte van 7 en 8 duim. De (flier)balken zijn 21 voet lang, met een houtzwaarte van 7 en 9 duim. De korbels zijn 5 voet lang, met een houtzwaarte van 6 en 7 duim. Het geheel wordt weer met pen-en-gat verbindingen (en borsten) uitgevoerd. De uiterste fliergebinten moeten zo worden geplaatst dat ze ook de wormen (fliering) vormen.

Op de twee middelste gebinten komen schargebinten, waarvan de stijlen 16 voet lang en met een houtzwaarte boven van 4 en 5 duim en onder van 6 en 7 duim. De (schar)balken zijn 11 voet lang, met een houtzwaarte van 5 en 7 duim. De (schar)balken worden een duim ingelaten en goed vernageld.

Op de hoeken van de kap komen twee gestoken houten bollen, met een houtzwaarte van 1,5 voet in het vierkant, de naald (nok) wordt daarin bevestigd met een pen-en-gat verbinding. De hoekkepers worden daar tegen aen genageld.

Blad 6

De onderste wormen (flieringen) zijn zonder de lassen in totaal 158 voet lang en met een houtzwaarte van 6 en 7 duim. De wormen zijn aan de zijde van het dakvlak anderhalf duim ingekant (afgeschuind) zodat de sporen er plat op dragen en goed vernageld kunnen worden. De lassen in de wormen worden 1,5 voet lang en worden op het einde voorzien van tanden (borsten) en moeten goed vernageld worden. De flierwormen zijn in totaal zonder de lassen 74 voet lang, met een houtzwaarte van 5 en 6 duim, en worden op dezelfde manier verwerkt als hierboven.

De bovenste wormen zijn in totaal, zonder de lassen, 72 voet lang en met een houtzwaarte van 5 duim in het vierkant. Ze worden op dezelfde manier verwerkt en gelast als hierboven. In alle wormen worden windschoren gepend en deze worden tegen de stijlen genageld.

De hoekkepers worden 4 duim in het vierkant zwaar. De kap wordt afgespannen met goede stijve vierkante sporen of ribben, met ene houtzwaarte van drie duim in het vierkant. De sporen staan gemiddeld 14 duim uit elkaar en worden vernageld op de wormen. De wormen worden zo geplaatst dat de kap ten minste 4 duim hol is. Onder aan de sporen komen swaeijspannincken (= aanlopers), die op de sporen en de plancierlijst (de rib over de kardoezen) worden genageld. De kap wordt bekleed met zorgvuldig geselecteerde delen en deze worden op de sporen vernageld.

In dese cap sullen gemaectt worden acht Italiaense dackvensters den dach hoogh 4 voeten wijt 4 ¼ voet van buyten met glasmaeren met haere croonlijsten ende frontespisen volgens de teijkeninge.

Blad 7

Van de voorsaal ende den trap tusschen den toorn ende gaelderij.

Onder in den kelder te maecken twee cassijntiens hoogh den dach drij voeten ende wijt twee voeten van buyten met glasmaeren het hout swaer 5 en 7 duym.Voor op de keldertrappen te leggen houte trekens swaer 3 en 5 duym van eijken, soo veel noodich sullen wesen ende de cap van den tegenwoordigen ganck af te breken tusschen den toorn ende gaelderij dese trekens sullen lanck wesen ontrent 6 voeten. Beneden voor de trappen moeten gemaectt worden twee cruycassijnen den dach hoogh 7 voeten ende wijt 4¼ voet van binnen met raemen ende van buyten met spigelvensters net gewerckt het hout swaer 5 en 7 duym de cruysen swaer 5 en 8½ duym
Op de bordessen sullen gemaectt worden twee cassijntiens den dach hoogh 3 voeten wijt twee voeten van buyten met raemen.
Den trap sal gemaectt worden volgens de teijkeninge ende sal wijt wesen binnen de muren 5½ voet de treden hoogh 6 duymen ende breeet met den oversteck 12 duymen soo de treden van waegeschot gesaegt worden sullen voor dick wesen t stijff 2½ duym twee duym overstekende ende cierlijck gesteken naer den eijisch. Den trap sal beginnen te climmen aen de slinckerkant van het incomen, opgaende thien treden ende het bordes den elfften dan wederom eenen trap den tweeden op het bordes boven de deur.

Blad 8

Alsdan wederom eenen trap ende den tweeden op het ander bordes, ende dan voorts, ende dan voorts acht trappen met den solder, recht opgaende, ende dan noch vier trappen opclimmende soo staet men boven het middelste bordes hetwelcke gelijk is met de tweede stegie in den toorn, op het eerste bordes boven de deur sal het gemaectt worden met een cierlijke leijninge met gedraeijde baluysters lanck 2½ voet swaer 4 duym viercant.
Oock sal op desen sloten eenen trap gemaectt moeten worden van witte als den voorgaende om op de gaelderij neder te gaen aen wedersijden met een baluysterade.
Op het bovenste bordes hetwelck gelijk is met den solder sal aen de linker kant gestelt worden een spil ende daer in gewerckt eenen wendeltrap halff omslengerende ende dan voorts met rechte treden op de derde stegie volgens de teijkeninge de rechte treden sullen in den muer comen sullen hoog wesen 7 duym.
Op de derde stegie sal gemaectt worden een steektrap

In de kap komen 8 Italiaense dakvensters, met een dagmaat van 4 voet hoog en 4,5 breed, en deze worden aan de buitenzijde voorzien van glasmaeren. De dakramen krijgen kroonlijsten en frontons volgens tekening.

Blad 7

Over de voorzaal en over de trap tussen toren en galerij

Onder in de kelder worden twee kozijntjes gemaakt, met een dagmaat van 3 voet hoog en twee voet breed. Deze worden van buiten voorzien van glasmaeren met een houtzwarte van 5 en 7 duim.Op de keldertrap komen eiken treden, met een houtzwarte van 3 en 5 duim, 6 voet lang en zoveel als nodig. De kap van de huidige gang tussen toren en galerij zal worden afgebroken.
Voor de trap beneden worden twee kruiskozijnen gemaakt, met een dagmaat van 7 voet hoog en 4,5 voet breed, met aan de binnenzijde ramen en aan de buitenzijde spiegelvensters, met een houtzwarte van 5 en 7 duim. De kruizen met een houtzwarte van 5 en 8, 5 duim.
Op de bordessen worden twee kozijntjes gemaakt, met een dagmaat van 3 voet hoog en 2 voet breed, met aan de buiftenzijde ramen.
De trap, met een breedte van 5,5 voet tussen de muren, wordt gemaakt volgens tekening. De treden worden 6 duim hoog en 12 duim breed, inclusief overstek. Indien de treden van wagenschot gezaagd worden dan moeten ze, om voldoende stijf te zijn, 2,5 duim dik worden, met een overstek van 2 duim en voorzien van een profiel.
De trap zal links naast de entree beginnen met tien treden, de elfde trede is een bordes en dan weer een trap op het bordes boven de deur.

Blad 8

Dan weer een trap en een tweede op een ander bordes. Dan 8 treden en nog vier, dit niveau ligt gelijk met de tweede bouwlaag in de toren.
Op het eerste bordes boven de deur komt een sierlijke leuning met balusters, 2,5 voet lang en met een houtzwarte van 4 duim in het vierkant.

Op deze vloer wordt een even brede trap, om naar de galerij af te dalen, gemaakt, met aan weerszijden een balustrade.

Op het bovenste bordes, dat gelijk ligt met de vloer, wordt aan de linker kant een spiltrap volgens tekening gesteld. Deze trap heeft eerst een halve draai en dan een steek met rechte treden tot de derde bouwlaag. De treden die in de muur komen worden 7 duim hoog.

Op de derde bouwlaag komt een steektrap naar de bovenste

om op den bovensten solder te gaen. Desen solder boven de trappen als oock den bovensten solder sal soodanich overribt ende oversoldert worden als aengewesen sal worden op dat de gaeten dienende tot de opgangen van de trappen bequaemelijck mogen gewacht worden.
Op desen solder sullen gewerckt worden twee banckcassijnen den dach hoogh 4 voeten wijt 4¼ voet van binnen met glasmaeren ende van buyten met vensters sullen gestelt worden recht boven de cruycassijnen het hout swaer 5 en 7 duym.

Blad 9

Op het bordes daer den wenteltrap begint sullen gemaectt worden aen wedersijden een cassijntien den dach hoogh ende wijt twee voeten van buyten met glasmaeren.
Dit werck sal overcapt worden in forma als de gaelderij overcapt is, sullen gewerckt worden twee gebintiens accoorderende de naelde ende de wormen op de naelde ende wormen van de cap boven de gaelderij ende alsoo in den anderen gewerckt ende aen het ander eijnde tegens den toorn, comende in dese cap twee dackvensterkens.
Onder de balken van de gaelderij soo daer eenige los vallen door het uytbreken van den muer sullen twee andere balken dwers ondergestreken worden ende ten deele in den anderen ingecavelt naer den eijisch, voorts alles schoon ende curieus gewerckt ende glat geschaeft. In het poortien voor naest de pleijn moet een deur gemaectt worden van achteren beleijt met spigels dick twee duymen wel gehangen ende genagelt.
Den aennemer sal oock allen het ijerwerck soo anckers gehengen grenfels slooten als andersins moeten aenslaen ende alles ganck ende sluytbaer maecken soo het behoort.
Den aennemer sal allen den arbeijt moeten doen tot het voltrecken van desen wercke dat men bevint noodich te wesen soo wel ofte het in desen besteecke begrepen was sonder contradictie.
Den heere besteder sal het hout soo naer op het werck leveren als doenlijck is ende sal alles voorts bij den aennemer ingebracht, opgewonden ende gestelt worden.

Blad 10

Sijne genade sal sodaynige meesters ofte controleurs op het werck mogen brengen om het selve te visiteren ende soo dickmaels als het hem sal gelieven sonder contradictie.
Den aennemer sal alles moeten maecken ende stellen volgens de gront- ende stantteijkeningen tot contentement van den heere besteder ofte den geene daer toe gelast.
Den aennemer sal alles moeten maeken op sijn ijgen cost ende dranc ende gereeschap, sonder iet voorders te pretendeeren als sijne bedongen penningen ende t'eijnden het voltrecken van het werck eenen eerlijcken mejt tot discretie van sijne genade.

(aanvulling in ander handschrift)

vloer (= zoldervloer van toren). De vloer boven de trappen als ook de bovenste vloer wordt overribd en bevloerd zoals aangegeven zal worden en dat de trapgaten juist worden uitgevoerd.

Blad 9

Op de vloer komen twee bankkozijnen, met een dagmaat van 4 voet hoog en 4,5 voet breed en met een houtzwarte van 5 en 7 duim, aan de binnenzijde voorzien van glasmaeren en aan de buitenzijde van vensters. De kozijnen moeten recht boven de kruiskozijnen geplaatst worden.

Blad 9

Op het bordes waar de wenteltrap begint moet aan weerszijden een kozijntje, met een dagmaat van 2 voet hoog en breed, gemaakt worden met aan de buitenzijde glasmaeren.

Dit werk wordt overkapt in de vorm zoals de galerij, met twee gebinten en een naald en wormen die aansluiten op die van de galerij. Aan de andere zijde sluit de kap aan op de toren. In deze kap komen twee dakvensters.

Onder de balken van de galerij, die bij het uitbreken van de muur vrij zijn komen te hangen, worden andere balken dwars onder gebracht (lateiconstructie). Netjes en vakkundig in elkaar gewerkt en afgewerkt.
In het poortje voor naast het plein moet een deurtje gemaectt worden, aan de achterzijde voorzien van twee spiegels van 2 duim dik (panelen). De deur moet goed worden getimmerd en afgehangen.
De aannemer moet oock al het ijerwerk, ankers, gehengen, sloten en anderszins bevestigen en gangbaar en sluitbaar maken zoals het behoort. De aannemer moet al het werk doen dat behoort om dit werk tot het einde te brengen.

De aanbesteder zal het hout zo dicht bij het werk leveren als mogelijk is. De aannemer zorgt voor verder transport.

Blad 10

De aanbesteder mag onbeperkt meesters of controleurs op het werk brengen om het te controleren.

De aannemer moet werken volgens de plattegrond- en geveltekeningen, tot tevredenheid van de aanbesteder of degene daarmee belast (verantwoordelijke).
De aannemer moet alles maken voor eigen kosten en drank en met eigen gereedschap voor de aangenomen som en aan het eind van het werk zal meerwerk naar het oordeel van de aanbesteder worden gehonoreerd.

(aanvulling in ander handschrift)

De post is alhier gheconditioneert dat den aennemer alles sal hebben te leveren ende te volbrengden dat in dese bovenschre-
conditien v[er]melt staet uuytghesondert alle de cassijnen, deuren, vensters ender raemen, dewelcke blijven (als oock de cardoesen) tot laste van den heere aenbesteder ofte van den ghenen die de selve aenghenomen soude moghen hebben. Doch den aennemer sal evenwel ghehouden blijven te leveren alle de waegheschotte trappen die in het heele besteck v[er]melt staen, dus sal den heere aenbesteder alles doen aenhaelen tot op het casteel van Loon met sijn eighen peerden ofte tot sijnen coste, maer den aennemer sal alles vrij tot op het landt leveren ten naester laeghe. Volghens alle dese bovenschreven ar[tike]len van besteck soo heeft den heere aenbesteder dit timmerwerck mitsgaders oock het metselwerck (waervan een besteck apart ghemaect is) aenbesteedt aen Tieleman Eijckke, molenmeester tot Dordrecht, die hetselve oock alsoo bekent aenghenomen te hebben voor de somme van vijfduisent carolus guldens t'oorcon[den] dese bij den heere aenbesteder ende den aennemer ondertekent den 7den meij 1663.

Tieleman Eijckke 1663

Aanvulling

Blad 1

Memorie ofte estimatie van het opbouwen van den vervallen toorn op het Adelijk Huys tot Loon op de bestecken ende conditien daer van gemaect als volcht mits dat Sijne Genade sal de materialen als die tot op het lant geleverd sijn voorts bij het werck laten voeren.

Den metselaer. Sal op ieder twee duysent steen moeten verwercken een hoet calck, ende so het geene gemaect moet worden met bastaert semint tot ieder hoet calck gebruyken twee tonnen sement ofte tras, veerthien daegen te voorens doorbout oock sal den aennemer het poortien naest de plijne met de trappen om in de voorsael te gaen, laeten maecken van blauwen steen, den aennemer sal alles moeten leveren uytgesondert den careelsteen die tot Loon gebacken wort de bovenste verdiepinge sal hoogh wesen 11 voet ende sullen omtrent 30.000 steen moeten gebacken worden op het selfde formaet als de oude aen den toorn.

in margine: het portien moet cierlijk gemaect worden boven met een croonlijst ende frontespies naer den eijsch.

Den timmerman. Sal alles moeten maecken ende leveren tot dit werck noodich, uytgesondert het hout tot de cruysraemen, deurramen ende voorts allen de cassijnen het geene bij Sijne Genade sal geleverd worden, het maecken van de aenbesteede cassijnen blijft aen degeene die dat

De aannemer moet alles leveren zoals hier boven omschreven, uitgezondert alle kozijnen, deuren, vensters en ramen, die alsmede de kardoezen, ten laste komen van de aenbesteder.

De aannemer moet echter wel de wagenschot trappen die in het bestek staan leveren. De aenbesteder zal met zijn eigen paarden of op eigen kosten alles aanvoeren bij het kasteel van Loon, maar de aannemer zal wat hij moet leveren aanleveren tot op het land van de aenbesteder.

Het bovenstaande bestek, als oock een apart bestek voor het metselwerk, is aenbesteed aan Tieleman Eijckke, molenmeester te Dordrecht, die het oock, inclusief het metselwerk, heeft aangenomen voor het bedrag van 5000 carolus gulden. De oorkonde is door de aenbesteder en aannemer ondertekend de 7den mei 1663.

Tieleman Eijckke 1663

Aanvulling

Blad 1

Aanvulling op de bestekken en voorwaarden van het opbouwen van de vervallen toren van het adellijk huis te Loon. De aenbesteder zal de materialen die tot op het land zijn geleverd op het werk laten vervoeren.

De metselaar moet op iedere 2000 stenen een hoet kalk verwerken, waarbij op elke hoet kalk twee tonnen bastaardcement of tras verwerkt wordt. Dit moet 14 dagen van te voren door elkaar gemengd worden. De aannemer zal ook het poortje naast het plein met de trappen om in de voorzaal te gaan laten maken van blauwe steen. De aannemer moet alles leveren, uitgezonderd de baksteen, die in Loon gebakken wordt. De bovenste verdieping wordt 11 voet hoog. Zo moeten ongeveer 30.000 stenen gebakken worden met hetzelfde formaet als de bestaande aan de toren.

in de marge: het poortje moet sierlijk gemaakt worden met boven een kroonlijst en fronton.

De timmerman moet alles maken en leveren zoals benodigd, uitgezonderd het hout voor de kruisramen, de deurkozijnen en alle andere kozijnen dat door de opdrachtgever geleverd wordt. Het maken van de kozijnen moet wel door de aannemer worden uitgevoerd.

aengenenom heeft voorts sullen allen de vensters, raemen, ende dueren gemaect worden van waegeschot een en ½ duym ofte anderhalven duym dick oock de treeden in de bordestrappen sullen gemaect worden van waegeschot ende sal den ondersten vloer in het salet ende betkamer geleijt worden van balckdeelen 1½ duym dick de onderste spanningen van de cap van gesaegde ribben alles voorts greijnenhout.

Den smit. Aen ieder deur, uytgesondert op drij naer, een bequaem slot ende clinc. De raemen met dobbelknieren gehangen aan ieder venster, een springslot ende schuyfslot met een hanthaef op ieder raem een raemring. De glaserden, anckers ende naegels soo veel noodich op haere behoorlijke grootte ende swaerte ende in genoegsaem getal naer den eijsch ende soo voorts allen het ijserwerck hier toe noodich.

Den glasmaeker. In de eerste ende tweede stagie alles franse glaesen, de rest slecht, alles viercante ruyten wel int loot sonder blaesen naer den eijsch.

Blad 2

Leijdecker. Te verdecken van de beste groene Maesleijen te voorens te visiteren ieder leij ten minsten met twee nagels genagelt, de ⅔ bedeckt wel op sijn verband naer den eijsch de dunste boven soo behoort. Het loot in de keijlen boven de gaelderij den voet viercant, swaer 7 pont, als oock tot de lekette tot de dackvensters swaer orgelloot soo dat behoort boven op den schoorsteen een steene lijst met de vaen ende ijser ciraet.

(aanvulling in ander handschrift)

Dit is alsoo aenghenomen te volbrengen ende te achtervolghen van Tieleman Eijckke, wonen[de] te Dordrecht, t'oorcon[den] bij hem ondertekent den 7en meij 1663.

Tieleman Eijckke 1663

Alle ramen, kozijnen en deuren worden gemaakt van 0,5 duim of 1,5 duim dik wagenschot. Ook de treden van de bordestrap worden gemaakt van wagenschot en de vloer van het salet en de bedkamer wordt gemaakt van balkdelen van 1,5 duim dik. De onderste sporen van de kap worden gemaakt van gezaagde ribben, de rest van grenenhout.

De smid: aan iedere deur, uitgezonderd drie, een goed slot en klink. Ramen hangen op dubbele knieren. Op ieder raam een springslot en een schuifslot met handvat. Op ieder raamkozijn een raamring.

De glasgarden (windroeden), ankers en nagels van behoorlijke grootte en zwaarte en in voldoende aantal.

De glasmaker: in de eerste en tweede bouwlaag Frans glas, de rest van mindere kwaliteit. Alles uitgevoerd in vierkante ruiten zonder blazen, goed in het lood gezet.

Blad 2

De leidekker: dekken met de beste groene maasleien, van te voren gecontroleerd. Iedere lei tenminste met twee nagels genageld, goed in verband en de dunste soort boven.

Het lood in de keel (lijst?) van de galerij: vierkante voet 7 pond zwaar, zo ook de loketten bij de dakvensters zwaar orgellood. Boven op de schoorsteen een stenen lijst met vaen en ijzeren sieraad.

(aanvulling in ander handschrift)

Aangenomen te volbrengen door Tieleman Eijckke, wonende te Dordrecht. De oorkonde door hem ondertekend de 7en mei 1663.

Tieleman Eijckke 1663

■ Noten

Tekst afgerond september 2006.

- 1 Kasteellaan 17, 5175 BC Loon op Zand, kaartblad 50O, coördinaten: x = 133,43, y = 404,01.
- 2 Aarts 1984, 17-34; Aarts 1987, 66-82. Berichten ROB (1950) nr 21., blz. 5. Immerseel 1995, 22-35. Renaud 1950, 59-77, aldaar 65-66. Soelen-de Kam 1994, 31-61.
- 3 Met dank aan de heren J.J.A.M. van Dal en J.W. van Helvoort voor de gastvrijheid en de medewerking aan dit artikel. Tevens dank aan Elly van Soelen-de Kam voor het belangeloos ter beschikking stellen van de transcriptie van deze bestekken. Eveneens dank aan Willem Annema voor aanwijzingen en opmerkingen met betrekking tot de bestekken.
- 4 Zie ook bijlage 1.
- 5 Van Oosterhout en Welings 2001.
- 6 Van Oosterhout en Welings 2001.
- 7 Dek 1966, 340.
- 8 Aarts 1984, 26.
- 9 Aarts 1984, 26.
- 10 Van Immerseel 1995, 25.
- 11 Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Foto- en tekeningenarchief, opmeting kasteel Loon op Zand door ir C.G. Geenen bi, architect te Eindhoven, 1947.
- 12 '...Inwendig een schouw met gesneden benedendeel in den trant van Lodewijk XV en een eenvoudige schouw...'; bron: *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, de provincie Noordbrabant, deel X*, 's Gravenhage 1931, 242. In de definitieve redengevende omschrijving uit 1970 worden de schouwen niet meer vermeld.
- 13 Berichten ROB (1950) en Renaud 1950, 65-66.
- 14 De maten van de kelder zijn afhankelijk van de hoogte waarop gemeten wordt omdat de muren naar onderen uitlopen. De muurdikte varieert: de oostgevel is 2,10 m, de zuidgevel 1,80 m. De oorspronkelijke maat van de noordgevel is niet te geven omdat deze gevel deels is weggehaakt.
- 15 Gemeten aan de westgevel op kelderniveau. Bij de zuidgevel is het formaat op kelderniveau 22,5/23 x 11/12 x 5/5,5, 10 lagen + voeg = 64,5/65 cm, bij de oostgevel op de begane grond 22,5/24 x 11/12 x 5, 10 lagen + voeg = 64,5/66 cm, bij de noordgevel op de begane grond 22/22,5 x 11/11,5 x 5/5,5, 10 lagen + voeg = 66 cm. Bij de west- en zuidgevel is er een afwisseling van koppen- en strekkenlagen zonder verder duidelijk verband. De kleinere maat in de zuidgevel duidt op reparaties op dit niveau.
- 16 Aarts 1984, 30.
- 17 Immerseel 1995, 27.
- 18 Janse 1986, 5-6.
- 19 Hammen 1912, Hammen 1913, Hammen 1914a.
- 20 Hermans, in voorbereiding.
- 21 Aarts 1987, 70-74.
- 22 Hammen 1912, 209.
- 23 Hammen 1914b, 283.
- 24 Van Soelen 1994, 46.
- 25 Janse 1986, 5-6.
- 26 Van Soelen 1994, 50.
- 27 Van Soelen 1994, 52-53.
- 28 Heerlijheidsarchief Loon op Zand, 2. Stukken betreffende de heerlijkheid, 2.05 Onroerende goederen, 2.05.01 kasteel, 2005.01.01 het kasteel, inv.nr. 421, Schetsen van de dakconstructie, gemaakt in verband met een uitgebrachte offerte door P. van der Plas, z.j. (19e eeuw).

der Plas, z.j. (19e eeuw).

- 29 Immerseel 1995, 28.
- 30 Immerseel 1995, 24.
- 31 Immerseel 1995, 24.
- 32 De tekening geeft ter plaatse van de kap rechts de vorm van de kap op basis van de in het bestek genoemde houtmaten, waarbij een gebogen dakvlak ontstaat en links zoals het is uitgevoerd. Willem Annema heeft eveneens een poging ondernomen tot reconstructie van de kap op basis van het bestek maar komt ook niet tot een bevredigende oplossing. Hij heeft, om een gebogen dakvlak te vermijden, een reconstructie op basis van de genoemde maten gemaakt met recht dakvlak. In dat geval komen de kapvoet en de onderste spanbenen buiten de muren te liggen wat constructief vrijwel onmogelijk is. Hij oppert de mogelijkheid dat de bestekschrijver is uitgegaan van een standaardbestek en bij het overschrijven fouten heeft gemaakt.
- 33 Afgebeeld in Fock 2001, 151 en Gerritsen 2006, 72.
- 34 Van Soelen 1994, 38.
- 35 Van Soelen 1994, 40.
- 36 Zie hiervoor Ronnes 2004, 57-72.
- 37 Van Mosselveld 1987, 160.
- 38 De Rijk 1996, 119.
- 39 Boekwilt 1988-1992, 141.
- 40 Verhoeff 1983, 79. Mogelijk heeft de keuze voor de Rijnlandse voet te maken met de herkomst van de bestekschrijver, Tieleman Eijckse uit Dordrecht.
- 41 Zie onder meer Schilfgaarde 1950, 113-114.
- 42 Abraham Rademaker maakte een aantal tekeningen van het huis Nijenburg bij Heiloo en beeldde daar niet uitgevoerde uitbreidingen op af, die hij had ontleend aan ontwerptekeningen uit het begin van de achttiende eeuw. Hermans 2000, 51-54.
- 43 Van Soelen 1994, 38-40.
- 44 Overgenomen uit: Oosterhout 2001. Vanaf 1984 aangevuld door de auteurs.
- 45 De bestekken zijn getranscribeerd door Elly van Soelen-de Kam. Haar transcriptie is op enkele plaatsen gecorrigeerd door de auteurs. De vertaling is van de hand van de auteurs.
- 46 Omschrijving in het Heerlijheidsarchief. Abusievelijk wordt hier gesteld dat het om de westelijke zijde van de kasteeltoren gaat. In de archieftekst staat namelijk dat het gaat om het herstel van de toren 'aen de westzijde van Heerlijk Huys'. Eveneens abusievelijk wordt aan de omschrijving van de archieftukken toegevoegd 'N.B. Het werk is niet conform de aanbesteding uitgevoerd.' Waarop deze mening is gebaseerd is niet duidelijk. Uit dit artikel blijkt dat de werkzaamheden wel degelijk volgens bestek zijn uitgevoerd.
- 47 Het is niet duidelijk wat met 'bankcassijn' wordt bedoeld. Het woord doet een kozijn met zitbank vermoeden, maar de 'bankcassijnen' bevinden zich alle op plaatsen waar je juist geen bank zou verwachten, zoals in de keuken. Bij de kozijnen in de woonvertrekken verwacht men zitbanken, maar hier wordt alleen gesproken over kruiskozijnen. Alle 'bankcassijnen' blijken overigens op de gravure van Cause uit 1692 bolkozijnen te zijn, maar de link tussen beide worden is voorsnogen niet te leggen.
- 48 Hier wordt vermoedelijk de ingang tot de toren bedoeld, de deur van de voorzaal naar de toren.
- 49 Het verschil in lengte is voorsnogen niet verklaarbaar. Het heeft vermoedelijk te maken met een opening in de balklaag.
- 50 Hier wordt bedoeld dat er vermoedelijk gewerkt wordt met taps toelopende planken, die zodanig moeten worden gelegd dat ze daar waar ze met de kopse kanten tegen elkaar worden gelegd,

even breed zijn, zodat de langsnaden doorlopen.

- 51 De slof is hier 5 meter lang! De hoofdgebinten, die van noord naar zuid overspannen, rusten niet op de moerbalken, die van oost naar west overspannen. De slof koppelt de hoofdgebinten aan de moerbalken en fungeert hier als een trek balk.
- 52 Het is niet helemaal duidelijk hoe deze constructie was opgebouwd. We nemen aan dat het is uitgevoerd zoals op een 19e eeuwse tekening is weergegeven.

■ Literatuur

Bronnen

- Hammen Nz., J. van der, Inventaris Loon-op-Zand 18 Dec. 1610, *Taxandria* 19, 1912,123-129, 169-176, 204-211, 297-305; *Taxandria* 20, 1913, 207-212, 228-236; *Taxandria* 21, 1914a, 30-35; 81-87.
- Hammen Nz., J. van der, Inventaris Loon-op-Zand 18 Jan. 1653, *Taxandria* 21, 1914b, 199-205; 244-251; 281-187.
- Heerlijheidsarchief Loon op Zand, 2. Stukken betreffende de heerlijkheid, 2.05 Onroerende goederen, 2.05.01 kasteel, 2005.01.01 het kasteel, inv.nr. 421, Schetsen van de dakconstructie, gemaakt in verband met een uitgebrachte offerte door P. van der Plas, z.j. [19e eeuw].

Literatuur

- Aarts, B., Loon op Zand, een terugblik, *Het Brabants kasteel* 7, 1984 3/4, 17-34.
- Aarts, B., Nogmaals Loon op Zand, *Het Brabants kasteel* 10, 1987, 3/4, 66-82.
- Berichten ROB (1950) nr. 21.
- Boekwilt, H., Het kasteel van Grave in de 16e en 17e eeuw, *Castellogica. Verkenningen [en] mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting* II, 1988-1992, (1990) 140-147.
- Dek, A.W.E., Bijdrage tot de genealogie van het geslacht Van Arkel (naar aantekeningen van J. P. de Man), *De Nederlandsche Leeuw*, 83 (1966), 340-360.
- Fock, W. C. (ed.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle 2001.
- Gerritsen, E., *Zeventiende-eeuwse Architectuurttekeningen*, Zwolle/Zeist 2006.
- Hermans, D.B.M., *De woontoren in Nederland* [in voorbereiding].
- Immerseel, R.H.M. van, Kasteel Loon op Zand en het geslacht Van Immerseel, *De Woonstede* 108, 1995, 22-35.
- Janse, H., Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren, *Restauratievademecum*, RVblad Balklaag 01 (1986).
- Mosselveld e.a., J.H. van (ed.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage en Bergen op Zoom 1987.
- Oosterhout, W. van, en Y. Welings, *Inleidng op de inventaris van het heerlijheidsarchief van Loon op Zand 1269-1953* (1990), Tilburg 2001.
- Renaud, J.G.N., Kastelen in Noord-Brabant, Brabants jaarboek 1950, 59-77, aldaar 65-66.
- Rijk, B. de, Tussen vesting en residentie. De zestiende eeuw, in: Janssen, H.L., e.a. (eds.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 112-141.

- Ronnes, H., The architecture of William of Orange and the culture of friendship, *Archaeological Dialogues* 11 (2004) 1, 57-72.
- Schilfgaarde, A.P. van, *Het Huis Bergh*, Maastricht 1950.
- Soelen-de Kam, E. van, Het kasteel van Loon op Zand, *Het Brabants kasteel* 17 (1994) 2/3/4, 31-61.
- Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam 1983.

Het kasteel Tongelaar

*Een imposante laat 14e-eeuwse
poorttoren van een herbouwd kasteel*

D.B.M. Hermans en E.D. Orsel

■ **Introductie**

De voorburcht en de poorttoren zijn beide sterk onderbelichte onderdelen in het Nederlandse kastelenonderzoek en de -literatuur. In dit artikel staat de poorttoren van een voorburcht centraal. Het artikel hoopt een aanzet te zijn voor verder onderzoek naar dit fenomeen, waardoor wellicht ook enkele open vragen beantwoord kunnen worden.

■ Inleiding

Het kasteel Tongelaar is gelegen midden in een landelijk buitengebied in de driehoek Gassel-Beers-Mill. Dit heeft er toe geleid, dat het kasteel in de verschillende publicaties afwisselend in één van deze dorpen wordt gesitueerd. Het kasteel ligt qua adressering echter in Mill.¹

Alhoewel er sprake is van een kasteel Tongelaar gaat het in werkelijkheid alleen om een voorburcht. De hoofdburcht, oorspronkelijk gelegen ten westen van de voorburcht, is reeds lang geleden gesloopt. Wat rest is een stuk grond met een deels gebogen grondvlak met daarop een waterput, opgemetseld na het archeologisch onderzoek in 1964.

De voorburcht wordt gedomineerd door een imposante voormalige poorttoren, die in dit artikel centraal zal staan (afb. 1 en 2). Belangrijke onderzoeksvragen richten zich op de datering en de functie, zowel van de toren zelf als in relatie tot het hele kasteel.² Omdat de toren niet los gezien kan worden van het gehele kasteel zal hieraan eerst kort aandacht worden besteed. De gegevens over de hoofdburcht zijn ontleend aan de opmeting en de foto's in het archief van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), de gegevens over de overige gebouwen op de voorburcht zijn ontleend aan de literatuur.

■ Beknopte historische schets

De vroegste vermelding van kasteel Tongelaar dateert uit 1282. In dat jaar draagt Jan I, heer van Cuijk (Kuyck), zijn 'versterking en kasteel in Tongelaar met de grond, voorburcht en alles wat erbij hoort' op aan Floris V en ontvangt het in leen als open huis terug.³ Hiermee is dit een van vroegste 'open huis oorkonden', zeker voor het Brabantse gebied. Essink veronderstelt dat Floris het kasteel zou hebben willen gebruiken om de stad en het kasteel van Grave te bedreigen.⁴ Coldewey acht het mogelijk dat het initiatief juist bij Jan van Cuijk lag en dat deze zijn bezittingen in Holland en dan specifiek in Rinland op deze wijze veilig wilde stellen.⁵ Coldewey heeft het vermoedelijk bij het juiste eind. Jan van Cuijk neemt namelijk volgens de oorkonde duidelijk het initiatief, waaruit invloed en macht spreekt. Het gaat om

iemand met politieke aspiraties op Europees niveau. Opvallend is wel dat het als Hollands leen zo ver oostelijk in Brabants gebied gelegen is. Hollandse leenen in Brabants gebied zijn overigens niet ongewoon. Kasteel Onsenoort bij Nieuwkuijk lag op de grens tussen Brabant en Holland, maar wel op Brabants grondgebied, en is in 1388 met geld van de Hollandse graaf Albrecht, hertog van Beieren, herbouwd.⁶ Het kasteel van Loon op Zand werd nog vóór de bouw opgedragen in leen aan 'onse vrouwe Margaretha', echtgenote van genoemde Albrecht, maar vrijwel tegelijkertijd ook aan de hertogin van Brabant.⁷ Het kasteel Strijen bij Oosterhout tenslotte lag met zijn voorburcht op Hollands gebied en met de hoofdburcht op Brabants gebied.⁸ Nader onderzoek naar dit politieke spel valt echter buiten het kader van dit artikel.

Tongelaar blijft in het geslacht Van Cuijk tot vermoedelijk begin 15e eeuw. Het gaat dan over in handen van het geslacht Van Merwijck, alhoewel niet bekend is op welke manier. Mogelijk is het na de dood van Jan V van Cuijk vererfd op Cornelis van Merwijck die in 1445 als heer van Tongelaar wordt genoemd. Een andere optie is dat het is vererfd op Johanna van Cuijk van Herpen, die getrouwd was met Gerard van Merwijck (Meerwijk).⁹ Het moet dan daarna overgegaan zijn in handen van genoemde Cornelis. De overgang van het kasteel naar het geslacht Van Merwijck lijkt ongeveer samen te vallen met de bouw van de poorttoren. Wellicht is de bouw en dan meer nog de rijke architectuur met dubbel boogfries, het gebruik van twee kleuren baksteen en versieringen in natuursteen een bewuste uiting van (een veranderde, zelfs verhoogde?) status geweest. Onderzoek naar de eigendomswisseling zou hierover meer duidelijkheid kunnen geven.

In 1513 vererft Tongelaar op de kleindochter van Cornelis, Johanna van Merwijck, die gehuwd was met Arnt van Bocholtz en zo het bezit in diens familie bracht. Opnieuw gaat het bezit over op een andere familie wanneer hun kleindochter, Maria Anne van Bocholtz, huwt met de Antwerpse burgemeester Antoon van Berchem. Na de dood van Henrick Antonius van Berchem in 1729 erfte zijn kleinzoon Joseph de Hinnisdael het kasteel. In 1763 vererft het op zijn zoon Henri en daarna op diens dochter Thérèse

Marie. Zij huwt Charles graaf de Thiennes de Lombize en brengt het kasteel in zijn geslacht. Door het vroegtijdig overlijden van hun zoon vererft het kasteel in 1840 op Françoise de Thiennes-Lombize. Via het huwelijk van deze laatste met Marc markies de la Boëssière-Thiennes gaat het kasteel over in het bezit van dit geslacht. Hun zoon Gaetan verkoopt het kasteel in 1917 aan Jkvr. Louisa van Nispen tot Panerden (1853-1927), die het op haar beurt in 1918 alweer verkoopt aan de broers J.S., H.F. en S.J. van Wagenberg te Vlijmen. A. van Wagenberg verkoopt het in 1976 aan G. Theeuwes uit Tilburg, die het uiteindelijk in 1978 verkoopt aan Het Brabants Landschap, de huidige eigenaar.

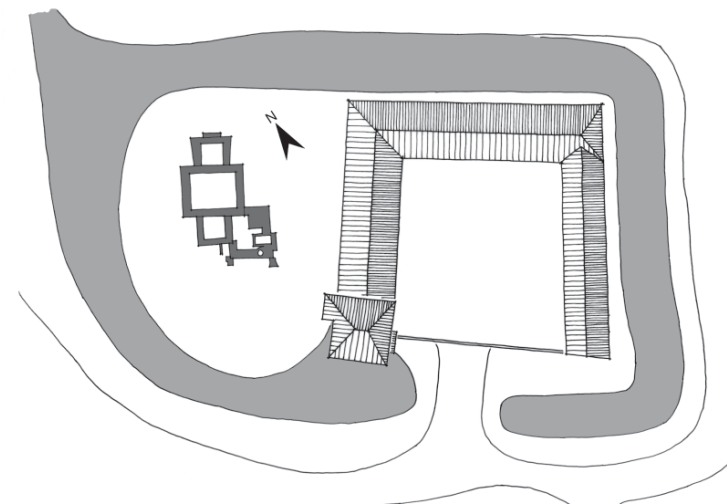
■ Bouwgeschiedenis

Een motte?

Het terrein van de voormalige hoofdburcht wordt 'het Mot' genoemd. Deze naam leidt tot de veronder-

stelling dat het oorspronkelijke kasteel een mottekasteel was. In 1964 is een archeologisch onderzoek verricht op de hoofdburcht, dat de fundamenten van een kruisvormig huis met aanbouw aan het licht bracht en vondsten die duiden op een bewoning in het eind van de 14e eeuw.¹⁰ De resultaten van het onderzoek zijn helaas niet gepubliceerd. Uit de foto's en tekeningen is niet op te maken dat er zich een motte heeft bevonden.¹¹ Wellicht is bij de bouw van het nieuwe 14e-eeuwse huis de motte (deels) afgegraven en is de benaming het enige dat nog aan de oude hoofdburcht herinnert. Het is mogelijk dat het gebogen grondvlak van het terrein van de voormalige hoofdburcht nog op het bestaan van een cirkelvormige motte duidt (afb. 1).

Afb. 1. Situatietekening op basis van tekening uit 1976 van Architectenburo Prins, met daarop aangegeven de positie van de opgegraven restanten van de bebouwing op de hoofdburcht. Tekening auteurs 2007.

Een nieuwe hoofdburcht

Afgaande op de vondsten gedaan bij het archeologisch onderzoek in 1964 wordt aan het eind van de 14e eeuw op het terrein een nieuwe hoofdburcht opgetrokken. De oudste fase hiervan bestaat uit een rechthoekige woontoren van 6,9 x 8,6 m met een muurdikte van 100 à 120 cm. Een baksteenformaat is helaas niet bekend (afb. 3, 4, 5).¹²

In een tweede fase is de toren aan de noord- en zuidzijde uitgebreid met een aanbouw van 4,8x3,9 m

Afb. 2. De poortoren van de Tongelaar gezien van uit het zuid-oosten. Foto auteurs 2007.

met een muurdikte van 85 à 100 cm. Van deze uitbouw weten we dat de fundering bestond uit 'mergel en baksteen 27-14-6 [cm]'.¹³ De noordelijke aanbouw heeft aan de noordzijde in het midden een brede verzwaring die later is toegevoegd. Waarvoor deze heeft gediend is niet duidelijk. Op grond van de vondst van veel botmateriaal aan de noordoostzijde zou verondersteld kunnen worden dat zich in de noordelijke aanbouw de keuken heeft bevonden.

De derde fase van dit huis betreft de bouw van een nagenoeg vierkante toren van 7 x 6 m op de zuid-oosthoek. Ook de fundering van deze uitbouw bevat blokken mergel. Vermoedelijk betreft het hier, gezien de ligging ten opzichte van de poorttoren op de voorburch, een poorttoren. Deze toren heeft een muurdikte van 100 à 120 cm. De toren bevat in de zuidmuur een waterput en aan de binnenzijde tegen de oostmuur een ommuurde ruimte van 120 x 225 cm, die wellicht gezien de situering geïdentificeerd mag worden als een brugkelder. Ter plaatse vertoont de oostmuur aan de buitenzijde een verdikking, mogelijk het bijbehorende bruggenhoofd. De noord-oosthoek van deze toren bestaat uit een vierkant blok massief metselwerk. Wellicht is dit de fundering voor een traptoren. De zuidoostelijke toren is op de zuidwest- en zuidoosthoek voorzien van een steunbeer, die wellicht wijst op de uitbouw van deze toren in de gracht. In dat geval zou het huidige grondvlak van de hoofdburcht niet teruggaan op de vermeende motte. Tot slot bevindt zich aan de zuidzijde van de zuidelijke aanbouw van de woontoren nog een korte dwarsmuur die, gelet op de situering, mogelijk een uitgebouwd sekreet ondersteunde.

Het huis is afgebroken tussen 1789, het jaar waarin het nog wordt vermeld in een inventaris, en ca. 1830, het jaar waarin de kadastrale minuut verschijnt.¹⁴ Het komt op deze minuut namelijk niet meer voor (afb. 6).

De voorburch

Zoals hierna aangetoond zal worden, dateert de poorttoren van de voorburch uit het eind van de 14e

eeuw. Deze datum komt overeen met de vermeende bouw van de woontoren. Mocht er zich een mottekasteel hebben bevonden, dan is over het bestaan van een eventuele voorburch daarbij niets bekend. Hoe de laat 14e-eeuwse voorburch er behalve de poorttoren uitzag, is evenmin bekend. De huidige voorburch heeft een carrévorm, die bestaat uit bebouwing in een U-vorm aan de west-, noord- en oostzijde, die aan de zuidzijde wordt afgesloten met een muur (afb. 7 en 8). De westvleugel dateert mogelijk uit de 18e eeuw. De vleugel is gefundeerd op bakstenen met hetzelfde formaat als die van de poorttoren, maar niet duidelijk is of het hier gaat om een oorspronkelijke fundering van een ouder gebouw of hergebruikte baksteen. Op deze plek bevond zich vermoedelijk een kapel, die na de bouw van de vleugel is verplaatst naar de noordoostzijde van de vleugel.¹⁵ De noordvleugel dateert waarschijnlijk eveneens uit de 18e eeuw, maar staat op de plaats van een ouder gebouw. In de noordvleugel bevonden zich meer representatieve vertrekken met, inmiddels verwijderde stookplaatsen en rijk bewerkte stucplafonds.¹⁶ Onduidelijk is uit welke tijd de oostvleugel dateert. Van deze vleugel is bekend dat hij deels is onderkelderd.

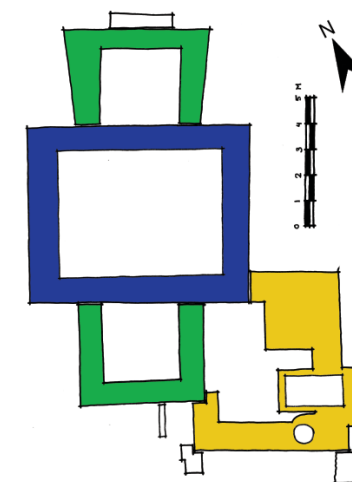
De muur aan de zuidzijde is in aanleg ouder en bevat nog dichtgemetselde schietgaten. Langs deze muur heeft ook bebouwing gestaan waarvan volgens de overlevering nog kelders ondergronds aanwezig zijn (afb. 9).¹⁷ De voorburch was tot in de 19e eeuw toegankelijk via een houten ophaalbrug.

Beschrijving van de poorttoren op de voorburch

De poorttoren van de Tongelaar is een bakstenen toren van drie bouwlagen, gedekt met een schilddak. (afb. 10 a t/m g). Het gebouw heeft een vrijwel vierkante grondslag (7,72 x 7,86 m.) met muren van iets meer dan anderhalve meter dikte. De oostgevel heeft een uitbouw voor toiletten en de westgevel een aangebouwde traptoren. De vrij gesloten gevels zijn gedecoreerd met een fries van doorsnijdende boogjes. Door afwisseling van zwarte en rode baksteen wordt het decoratieve karakter extra versterkt. Als extra element heeft de voorgevel natuurstenen in plaats van bakstenen consoles. De zijgevels hebben boven

het rondboogfries nog een muizentandfries, dat wel rondloopt in de toiletaanbouw, maar niet in de traptoren. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de traptoren ook aansluit op de achtergevel (die dus geen muizentandfries heeft). De gevels zijn verder voorzien van originele schietgaten, die met name aan de voorgevel zijn gedecoreerd met natuursteen. In de traptoren zijn ook spleten aanwezig. Alleen op het onderste niveau zijn het schietgaten, daarboven zijn het lichtspleten ten behoeve van de trap. De bovenzijde van de traptoren heeft een aankapping op

Afb. 3. Tekening van de opgegraven restanten van de bebouwing op de hoofdburcht, met daarin aangegeven de fasering op basis van de op tekening aangegeven bouwplannen. Blauw: de woontoren uit het eind van de 14e eeuw, groen: de tweede fase en geel: de derde fase waarbij een poorttoren of -gebouw werd aangebouwd. Tekening auteurs naar G. Plug, 1964. (Herkomst origineel: tekeningenarchief RACM, locatie Amersfoort, nr. 1990-15292).

het hoofddak. Het muurwerk, met vlechtingen, van deze aankapping wijkt af van het originele werk daar- onder en moet dus een wijziging zijn. Deze wijziging is zelf ook weer veranderd, met een kleine verhoging in afwijkende steen.

De voorgevel, die met de voet in de gracht staat, heeft centraal de originele poorttoegang. Deze toegang was voorzien van een ophaalbrug. Hiervan zijn de natuurstenen elementen zoals de nokken waar de brug op draaide en de doorvoeren van de kettingen (of touwen) nog aanwezig. De opgehesen brug viel weg in een sponning. Deze gevel is verder voorzien van een natuurstenen plint (ter plaatse van de waterlijn). In de gevel zijn op de begane grond en verdieping decoratieve natuurstenen vierkante of ruitvormige elementen opgenomen, evenals het sterk verweerde restant van een beeldje boven de poort.

De vierkanten en ruiten, met centraal een rond gat gevuld met een stenen bal, mogelijk een kanonskogel, zijn opgebouwd uit acht driehoeken van twee ver-

schillende soorten natuursteen, wat het decoratieve effect nog verhoogt door het verschil in structuur van het oppervlak en de kleur. De gevel heeft verder boven de poort een hoog venster. De positie van dit venster is wel origineel, maar is teruggerestoreerd, zoals te zien is op oudere foto's. Boven het venster is op het tweede niveau een venstertje, omlijst met duivengaten, aanwezig. Voorheen waren het alleen duivengaten, maar omdat dit deel van de muur is opgebouwd met afwijkende steen, zal het een wijziging betreffen. In combinatie met bouwsporen van sleuven lijkt het erop dat hier van oorsprong een uitgebouwde machicoulis (ook wel mezenkouw of hordijs) heeft gezeten. Vanuit deze machicoulis konden van boven af de poort en brug worden bestreken. Op het niveau van de muizentandfriezen van de zijgevels zijn in de voorgevel op de hoeken gebogen bouwsporen waarneembaar. Het zijn wellicht de sporen van verdwenen natuurstenen decoratieve elementen die de overgang naar de muizentandfriezen benadrukten.

Afb. 4. De opgegraven restanten van de bebouwing op de hoofdburcht. Foto uit 1964 van het zuidelijke deel met poort- toren of -gebouw op de voorgrond. Foto: fotoarchief RACM, locatie Amersfoort, fotonr. 10099.

Afb. 5. De opgegraven restanten van de bebouwing op de hoofdburcht. Foto uit 1964 van het noordelijke deel met woon- toren en aanbouwen. Foto: fotoarchief RACM, locatie Amers- foort, fotonr. 10103.

In de oostgevel zijn een toegang en twee vensters opgenomen. Deze drie elementen lijken alle te zijn ingebroken blijkens de onregelmatige en verstoorde dagkanten. De toegang zal zijn ingebroken toen de poort zijn functie verloor op het moment dat er tegen de achtergevel werd gebouwd. De toilettenaanbouw bevat twee toiletten (eerste en tweede verdieping) die met een spoelopening in de gracht loosden. Alleen het onderste toilet had een lichtspiegel. Deze is thans alleen aan de buitenzijde waarneembaar. In het muurwerk van de verschillende gevels zijn kleine verstoringen waarneembaar, die zijn te verklaren als kortelinggaten. Op oudere foto's zijn deze duidelijk zichtbaar. De toren had van oorsprong een heel regelmatige plattegrond. Op de begane grond was de poortdoorgang, voorzien van een gemetseld tongewelf. De doorgangen in de voor- en achtergevel waren voorzien van vleugeldeuren, die naar binnen draaiden. De deuren konden in gesloten toestand niet uit hun scharnieren worden gelicht, omdat in de muren boven de deuren natuurstenen nokken zijn ingemetseld. Naast de deuren had de doorgang in de voorgevel ook een ophaalbrug. De kettingen of touwen waarmee deze brug werd opgehaald liepen door een

Afb. 6. De situering van kasteel Tongelaar op de kadastrale minuut van ca. 1830. De bebouwing van de hoofdburcht is dan al verdwenen en de huidige carré-vormige bebouwing op de voorburcht al gerealiseerd.

doorvoer naar binnen, werden daar over rollen en katrollen geleid en waren voorzien van gewichten die op de begane grond op en neer zullen hebben bewogen. Deze natuurstenen doorvoeren en één katrol zijn nog aanwezig (afb. 11). De rollen zijn er niet meer, maar wel de ijzeren geleiders die in (hergebruikte) natuursteen blokken zijn bevestigd. De hoofddoorgang in de voorgevel is vanwege verdediging geflankeerd door schietgaten. In de schietgaten waren houten balkjes gemonteerd, die bedoeld waren om de terugslag bij het afschieten van de haakbussen op te vangen. In later tijd zijn deze schietgaten gewijzigd (één in een oven) en deels dichtgemetseld. De noordwesthoek is de doorgang naar de traptoren. De doorgang heeft een in de traptoren draaiende deur. De opening heeft een hergebruikte natuurstenen latei. De poortdoorgang is weliswaar redelijk origineel, maar is wel gewijzigd. Zo is de poortdoorgang in de

achtergevel dichtgemetseld (met daarin een deur). Er is gelijktijdig een nieuwe doorgang in de oostgevel gebroken. Tegen de westwand is, gezien bouwsporen en roet, ooit een schouw geplaatst. In de vorige eeuw is deze in semi-middeleeuwse vorm gereconstrueerd. De traptoren geeft vanaf de begane grond met een gemetselde (in hetzelfde formaat bakstenen als de toren) stenen spiltrap toegang tot een lager gelegen ruimte. De toegang tot deze ruimte was ook afsluitbaar met een deur. De laaggelegen ruimte is eerder geïnterpreteerd als een gevangenis.¹⁸ In de muren van de ruimte zijn echter schietgaten opgenomen die, gelet op de daarin aanwezige balkjes, geschikt waren voor haakbussen (afb. 12). De ruimte moet dus gezien worden als een verdedigingsruimte, van waaruit drie richtingen bestreken konden worden. Een dergelijke geschutsruimte is bijzonder en is in Nederland voor zover bekend niet eerder aangetroffen in een kasteel. Opmerkelijk zijn ook de sparingen in de muren vlak onder het gemetselde gewelfje. Dit zullen de sparingen zijn van de balkjes die het formeel hebben gedragen, waarop het gewelf is gemetseld.

Vanaf de begane grond is de met de klok meedraaiende traptoren te betreden. Na een portaaltje is weer een (in de traptoren draaiende) deur, die ook was voorzien van natuurstenen nokken. De traptoren heeft een gemetselde spiltrap, die is opgebouwd uit gemetselde gewelfjes waarop de bakstenen treden zijn gemetseld. De bakstenen treden zijn van oorsprong

Links:

Afb. 7. De noordwesthoek van het kasteel, met op de voorgrond de voormalige hoofdburcht, het 'Mot'. Foto auteurs 2007.

Boven: Afb. 8. De zuidoosthoek van het kasteel. Foto auteurs 2007.

Rechts:

Afb. 9. Tekening uit ca. 1840 van J.F. Christ van de zuidoosthoek van de poorttoren van de Tongelaar. De voorburch was toen te bereiken via een houten brug en tegen de weermuur aan de zuidzijde bevindt zich nog bebouwing. Foto Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Bodell Nijenhuis, inv.nr. 312118.

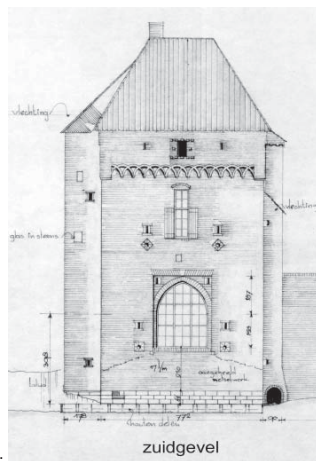
voorzien van meegemetselde houten dektreden (afb. 13). De traptoren heeft ter plaatse van de eerste verdieping weer een portaaltje. Zowel de toegang tot het portaaltje vanaf de trap, de toegang naar het vertrek op de eerste verdieping, als de toegang tot het vervolg van de trap hadden van oorsprong een deur. In het metselwerk is een aantal originele lichtspelen aanwezig, maar er zijn ook enkele nieuwe ingebroken. In het gebied tussen eerste en tweede verdieping zijn in het metselwerk kortelingsgaten en een 'varken' aangetroffen. Een varken is een schuin verlopende laag, bedoeld om onregelmatig verloop in het metsel-

werk te nivelleren. Dit kan wijzen op een korte bouwstop, wellicht een seizoensstop. Ter plaatse van de tweede verdieping is er weer een portaal van waaruit de hoofdruimte is te bereiken, maar het ontsluit ook een kleine ruimte aan de zuidzijde met een lichtspelt in de westwand. Deze ruimte lijkt te zijn gecreëerd omdat men op deze plaats, vanwege de plaatsing van de schouw en de toegang tot de hoofdruimte, geen schietgat kon maken zoals in alle andere hoeken. Naast de trap is een kleine opening opgenomen, waardoor een ruimte boven de trap bereikbaar is. Het lijkt erop dat dit een voorzetting is geweest van de spiltrap en dat het toegang gaf tot een mogelijke weergang. Door wijzigingen van de bovenzijde van de traptoren is dit niet verder te onderbouwen. De opening (een kast?) is nu voorzien van een vloertje met plavuizen en was afsluitbaar gezien de duimen aan de linkerkant.

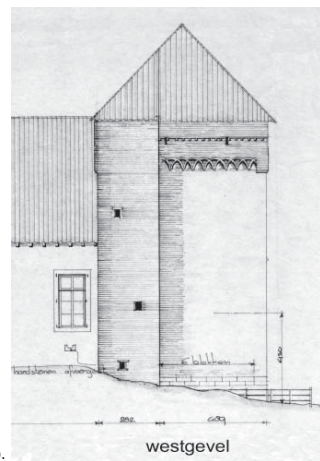
De eerste verdieping is een vrijwel vierkante ruimte voorzien van een kruisgewelf. Dit gestucte gewelf ontspringt op vierkante hoekkolommen. Het metselwerk komt weer overeen met dat van de gevels en dat

van de begane grond. In de voorgevel is centraal een hoog venster met zitbanken opgenomen. Het venster wordt geflankeerd door twee schietgaten (afb. 14). Deze schietgaten komen overeen met die op de begane grond en zijn ook geschikt voor haakbussen. Op deze verdieping zijn de schietgaten voorzien van een sponning, met natuurstenen duimblokjes. De schietgaten konden dus worden afgesloten met een houten luik. In de oostwand is een doorgang met deur naar een privaat opgenomen. Dit privaat heeft een houten zitting met gat (afb. 15). Hoog in de noordwand is een venstertje opgenomen. Het is onduidelijk of dit origineel is. Aan de buitenzijde lijken de dagkanten verstoord. In de achterwand zijn een (dichtgezet) schietgat en een venster opgenomen. Dit venster komt overeen met dat in de voorwand, maar is gewijzigd in een deur. Dit venster is niet centraal in de achterwand opgenomen. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat gepoogd is het venster centraal in de achtergevel te plaatsen. De gevel is aan de buitenzijde namelijk breder door de aangebouwde traptoren. In de noordwesthoek van de eerste verdieping is een doorgang opgenomen naar de traptoren. Deze

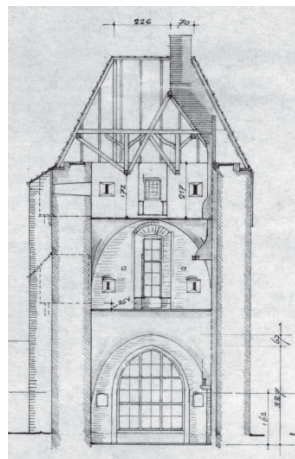

a.

b.

e.

Afb. 10. Gevels, doorsnedes en plattegronden uit 1976, vervaardigd door het voormalig Architectenburo Prins uit Amsterdam, thans Kentie en Partners Architecten in Halfweg. Tekeningen foto- en tekeningenarchief RACM.

Pagina 262 en 263 boven, v.l.n.r.:

Afb. 10a. Zuidgevel.

Afb. 10b. Westgevel.

Afb. 10c. Noordgevel.

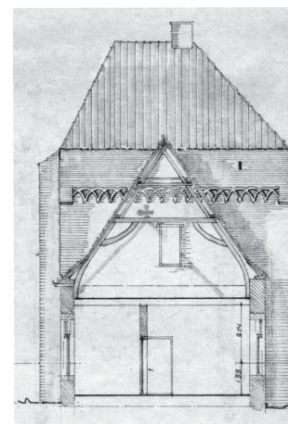
Afb. 10d. Oostgevel.

Pagina 262 en 263 onder, v.l.n.r.:

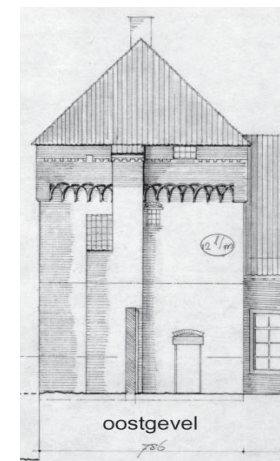
Afb. 10e. Doorsnede richting het zuiden.

Afb. 10f. Plattegrond kelder en begane grond.

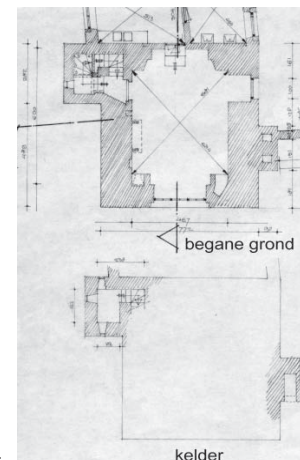
Afb. 10g. Plattegrond eerste en tweede verdieping.

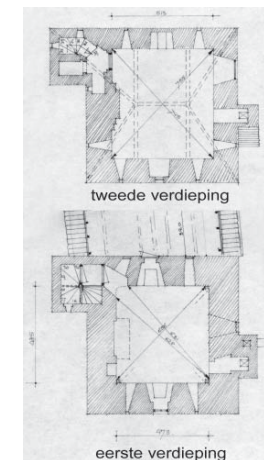
c.

d.

f.

g.

Links:

Afb. 11. De poortdoorgang in de zuidwand op de begane grond is voorzien van een relatief nieuw kozijn. In de hoeken boven de boog zijn de doorvoeren van de kettingen waarneembaar, evenals de nokken waardoor de deuren niet uit hun scharnieren konden worden gelicht in gesloten toestand. In de penanten naast de doorgang zijn van origine schietgaten opgenomen. Het rechterschietgat is in later tijd gewijzigd in een oventje. Foto auteurs 2007.

Onder:

Afb. 12. De kelder onder de traptoren is een geschutsruimte, voorzien van drie schietgaten voor haakbussen. Foto auteurs 2007.

doorgang heeft als latei een gebogen dubbele gesmede ijzeren strip (afb. 16). In het portaalje in de dikte van de muur is in de achterwand een (dichtgezet) schietgat aanwezig. In de westwand is van origine een schouw opgenomen. Hiervan is de achterwand gebogen uitgevoerd. Een (vervangen) houten schouw balk wordt gedragen door geprofileerde natuurstenen consoles. Het consoleprofiel heeft gotische kenmerken (afb. 17 en 18). Naast de schouw is nog een nisje in het muurwerk uitgespaard. Opmerkelijk zijn de gaten in het muurwerk van de voor- en achterwand. Deze gaten zitten recht tegen over elkaar en kunnen in verband worden gebracht met de bouw van de toren. De gaten hebben waarschijnlijk balken bevat die de formelen van het kruisgewelf hebben gedragen. De tweede verdieping is helaas grotendeels het product van een ingrijpende restauratie. Vrijwel al het muurwerk is vervangen. Waarschijnlijk is het wel een kopie van een bestaande toestand. Origineel muurwerk lijkt nog wel aanwezig aan de westzijde. Daar is een schouw aangebracht. Tevens zijn naast en in de schouw originele kortelinggaten waarneembaar (afb. 19). In de voor- en achterwand bevinden zich een (gewijzigd) venster met daarnaast schietgaten. In de oostwand is een schietgat, een doorgang naar een privaat en een (gewijzigd) venster opgenomen. De bovenzijde van het muurwerk is opmerkelijk uitgevoerd met een hoog opgaand voorblad. In vergelijking met de tekeningen lijkt het hier te gaan op de resten van een weergang.

en zijn tevens vervangen en aangevuld met relatief modern hout. Uit de bouwsporen op de sporen kan worden afgeleid dat zij voorzien waren van halfhouts bevestigde haanhouten, gezeerd met gesmede en één houten nagel. Een aantal haanhouten is (herplaatst) nog aanwezig.

■ Het gebruik van de poorttoren

Het primaire gebruik van de toren is uiteraard geweest die van poort als toegang tot de voorburch. Daarnaast heeft de toren ook als verdedigings- en uitkijkpost gediend en heeft het een woonfunctie gehad. De schouwen en de gemakken op de verdiepingen behoren namelijk tot de oorspronkelijke opzet van de toren. Naar de bewoners kunnen we alleen maar raden. Bij sommige kastelen was er soms een poortwachter of geestelijke gehuisvest, zoals bij het

Boven:

Afb. 13. De verdiepingen van de poorttoren worden ontsloten door een bakstenen spiltrap op de noordwesthoek. De treden zijn bekleed met houten delen, die zijn meegemetseld in het opgaande muurwerk. Foto auteurs 2007.

Rechts:

Afb. 14. De zuidwand van de ruimte op de eerste verdieping heeft een hoog en smal venster met zitbanken, geflankeerd door schietgaten. Foto auteurs 2007.

kasteel van Loon op Zand.¹⁹ Het is niet ondenkbaar dat de poorttoren van Tongelaar in gebruik is geweest bij een poortwachter, die hier zijn woning had. Mogelijk werd van hieruit bij naderend onheil een waarschuwingssignaal op een wachthoorn geblazen.²⁰

Wanneer de toren haar functie van poort heeft verloren is niet bekend. Het is niet ondenkbaar dat dit is gebeurd op het moment dat de hoofdburcht is afgebroken en de toegang tot de voorburch werd verlegd naar de weermuur aan de zuidzijde, daar waar zij zich nu nog bevindt.

De beide poortdoorgangen zijn toen dichtgezet en mogelijk is in de westmuur op de begane grond toen de schouw aangebracht (afb. 11 en 20). Daardoor werd ook de begane grond geschikt voor bewoning. Toch lijkt die geschiktheid niet altijd evenzeer te zijn gewaardeerd. Uit de inventaris, opgemaakt in 1789, blijkt dat de toren op dat moment niet in gebruik was als woning.²¹ Er bevonden zich een meelbak, een tafel, een kuip, een appelpers en nog wat rommel. Aan het eind van de 19e eeuw bevonden zich in de voormalige poortdoorgang gemetselde wijnrekken.²²

■ Een poortdonjon?

In hun *De donjon in Vlaanderen* beschrijven de auteurs Frans Doperé en William Ubregts de woontorens in Vlaanderen.²³ Als een afzonderlijke groep onderscheiden zij de zogenaamde 'poort-

donjons'.²⁴ Zij schrijven: 'Per definitie gaat het hier om het bewoonde poortgebouw van een burchtsite. Zij differentiëren zich van de gewone ingangspoort door een volledige en onafhankelijke uitbouw van de woonfunctie. Zij hebben echter een groot nadeel over geen kelder te beschikken'.²⁵ Hoewel de auteurs zich lijken toe te leggen op hoofdburchten, blijkt dit niet altijd uit hun bouwhistorische beschrijvingen. Niet bij alle aangehaalde voorbeelden inzake het door Doperé en Ubregts behandelde type 'poortdonjon' blijkt het te gaan om bewoonbare poortgebouwen. In één geval, bij de Drij Borren te Oudergem, kennen zij de poorttoren namelijk alleen van afbeeldingen, waardoor zij dus niets kunnen zeggen over de eventuele bewoonbaarheid, en concluderen zij zelfs dat 'de bewoning te Drij Borren (...) echter niet zozeer in de donjon maar wel in de gelijktijdige woning gelokaliseerd' was.²⁶ In enkele andere gevallen lijkt het ontbreken van schouwen en latrines in de poorttoren juist bewoning uit te sluiten. Met andere woor-

den: de aanwezigheid van ruimtes boven een poort hoeft nog niet automatisch te duiden op bewoning. Het zouden ook wachtruimtes kunnen zijn. In Nederland kennen we vooralsnog geen poortdonjon als type binnen de categorie woontorens, voornamelijk omdat we de woontorens zien als solitaire kastelen en niet als onderdeel (poort) van een eventuele grotere aanleg.²⁷ Wij houden het

Links:

Afb. 15. De ruimte op de eerste verdieping is, evenals de tweede verdieping, voorzien van een uitgebouwd privaat, dat via een gemetselde koker loosde in de gracht. Foto auteurs 2007.

Boven:

Afb. 16. De westwand van de ruimte op de eerste verdieping heeft een (gereconstrueerde) schouw met boezem op consoles (zie afb. 18 en 19). In de noordoosthoek is een doorgang naar de traptoren, met rechts daarnaast het venster van de noordwand, nu een deur naar de achterliggende vleugel. Foto auteurs 2007.

Rechts:

Afb. 17. De zuidelijke console van de schouw op de eerste verdieping. Foto auteurs 2007.

Uiterst rechts:

Afb. 18. Aftekening van de console van de schouw op de eerste verdieping. Vgl. afb. 17. Tekening auteurs 2007.

in het geval van Tongelaar dus op een poorttoren met woonfunctie en niet op een woontoren met poortfunctie.

■ Meerdere bewoonbare poorttorens

De vraag of er meerdere poorttorens met woonfunctie op voorburchten zijn geweest is moeilijk te beantwoorden omdat er over voorburchten niet zo veel bekend is.²⁸ Uit een inventaris van het kasteel van Loon op Zand is bekend dat daar een poort bewoond werd. Voor andere kastelen moeten we het veelal hebben van de interpretatie van topografische afbeeldingen. Zo bezat de oostelijke poorttoren van de voorburch van Beverweerd twee rookkanalen die duiden op bewoning. Rookkanalen zien we ook bij de woontorens van de kastelen Sterkenburg, Spijk, Schonauwen, etc.

Van hoofdburchten is meer bekend. Kastelen als het Muiderslot, Zuidwijk, Swieten, etc. hadden bewoonbare vertrekken in de poorttoren. Bij het Muiderslot blijkt dit uit stookplaatsen en latrinekokers. Rijnauwen bevat voor zover zichtbaar alleen latrinekokers. Die kunnen duiden op bewoning, maar ook op het gebruik als wachtruimte.

■ Datering van de poorttoren

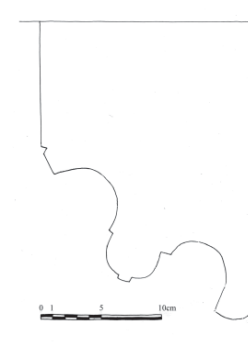
Voor de datering van de toren kan gebruikt gemaakt worden van de verschillende bouwkundige ken-

merken, zoals de gebruikte baksteen, de vorm van de consoles en schietgaten en de kenmerken van de kapconstructie. Combinatie van de kenmerken en datering van deze elementen leidt tot de meest waarschijnlijke bouwdatum en bouwgeschiedenis.

Baksteen

De toren is opgebouwd uit donkerrode baksteen. Het muurwerk bevat echter ook vele gesinterde bakstenen en stenen met verkleuringen. Dit lijkt te duiden op het gebruik van een veldbrandoven voor de vervaardiging van de steen. Zeer waarschijnlijk zijn de stenen van de toren in de directe omgeving gevormd en gebakken in een zogenaamde veldoven.

Het baksteenformaat is 27,5/28,5x13/14x6,5/7,5 cm, met een tienlagenmaat van 81/82 cm. Het metselwerk is uitgevoerd in staand verband met klezoren in de koppenlaag. Staand verband komt in Nederland over het algemeen voor tussen 1325 en ca. 1500.²⁹ Het formaat van de baksteen is volgens G. Berends in dit gebied te dateren omstreeks de tweede helft van de 14e eeuw.³⁰ Het kan ook iets eerder zijn, maar ook later. Het formaat komt namelijk ook voor bij de St. Jans-kathedraal te 's-Hertogenbosch uit 1420-1425.³¹ Een studie naar de ontwikkeling van baksteenformaten in Nijmegen geeft voor een dergelijk formaat en metselverband een datering in de 14e eeuw.³²

Dubbel rondboogfries

De toren is gedecoreerd met een bakstenen fries met elkaar doorsnijdende rondbogen (afb. 21). De bogen zijn bewust opgebouwd met afwisselend donkerrode en zwarte stenen. Er is zelfs onderscheid gemaakt tussen de voorgevel en zijgevels. De voorgevel heeft een zwarte steen boven, de zijgevels een rode. De bogen van de voorgevel ontspringen op natuursteenblokken, die van de zijgevels op een baksteen. Een fries met doorsnijdende rondbogen is een zeldzaam decoratieschema. Oude Nederlandse voorbeelden zijn de Romaanse (waarschijnlijk 12e-eeuwse) kerktorens van de hervormde kerk in Epe (Gld.) en die van de hervormde kerk te Drempt (Gld.). Dergelijke boogfriezen komen ook voor aan de decoratie ligt waarschijnlijk in het vroeg-Romaanse baksteenwerk in Noord-Italië; bijvoorbeeld het reliëfgraf van Christus, San Stefano in Bologna uit 1088-1160.

Een jonger Nederlands voorbeeld is de rooms-katholieke kerk van Mook van ca. 1400. Nijmegen kent (kende) verschillende voorbeelden; het Valkhof, het St. Jacobsrondeel en het Protestants Weeshuis uit de 16e eeuw. Een goed met de Tongelaar vergelijkbaar voorbeeld is de Kronenburgertoren in Nijmegen uit 1425-1426. Het baksteenformaat van deze

toren is echter kleiner (en dus jonger) dan dat van de Tongelaar.³³ Ook jongere voorbeelden komen voor, bijvoorbeeld de verdwenen Bottelpoort te Nijmegen uit 1539-1541.³⁴

Het enige ons bekende kasteel met een dubbel rondboogfries is het kasteel Zuidwijk, waarvan zowel de poorttoren als een hoektoren waren voorzien van een dergelijk fries. Het kasteel is vermoedelijk kort na 1406, wanneer het goed voor het eerst wordt vermeld, gebouwd. Het wordt in 1420 door de inwoners van Leiden verwoest en in 1472 'een oude hofstede' genoemd.³⁵ Wat er toen nog overeind stond is niet duidelijk, waardoor een datering voor de rondboogfriezen moeilijk wordt. Het is echter niet ondenkbaar dat het deels ruïneuze gebouw dat Roghman in 1646 weergeeft gedeeltelijk teruggaat op het vroeg 15e-eeuwse kasteel.

Profiel console

Op de eerste verdieping wordt de schouw gedragen door natuurstenen consoles (afb. 17 en 18). Deze

consoles hebben een gotisch profiel, een zogenaamde peerkraal. Een vergelijkbaar profiel komt voor aan de sleutelstukken van het huis Arent toe Boecop te Elburg en wordt gedateerd rond 1390.³⁶

Kapconstructie

De toren is voorzien van een overstekend schilddak. Het dak heeft een eikenhouten kapconstructie met

twee dekbalkspanten die de sporenparen met haanhouten dragen (afb. 22). De dekbalkspanten zijn ongewijzigd, de sporen zijn herplaatst, verwisseld en deels vervangen. De constructie is voorzien van telmerken (afb. 23). Telmerken danken hun bestaan aan het feit dat timmerlieden de onderdelen van een kap ofwel in een werkplaats ofwel in de nabijheid van het te bouwen huis maakten. De maten van de verschillende onderdelen en verbindingen verschilden bij dit handwerk enigszins en het was dus zaak ze goed uit elkaar te houden. Ze werden daarom voorzien van, wat we nu noemen, telmerken. De dekbalkspanten zijn voorzien van gehakte merken; I en 0. De herplaatste sporen hebben gehakte en gezaagde merken. Gezaagde merken komen in Nederland voor tussen ca. 1472 en 1560.³⁷ Een voorbeeld met gehakte én gezaagde merken is de kap van de kerk van Tholen uit 1542.³⁸

Schietgaten

De toren is voorzien van smalle schietgaten, die gezien het meegemetselde houten balkje geschikt zijn voor haakbussen (afb. 24). Haakbussen komen in Nederland voor zo rond 1400.³⁹ In de 15e eeuw veranderen de schietgaten van vorm. Er worden dan ronde gaten toegepast, die beter geschikt zijn voor de opkomende vuurwapens.⁴⁰ Dergelijke kanongaten komen bijvoorbeeld voor aan de al eerder genoemde Kronenburgertoren te Nijmegen uit 1425-1426. Deze ronde openingen komen ook al voor aan de Sassenpoort te Zwolle uit 1409. Aangezien de Tongelaar enkel smalle sleuven heeft

Linksboven:
Afb. 19. De westwand op de tweede verdieping vertoont sporen van een verdwenen schouw, met links een schietgat en rechts een doorgang naar de traptoren. Direct links en rechts van de schouw zijn kortelinggaten zichtbaar. Foto auteurs 2007.

Linksonder:
Afb. 20. Foto van F. Wolters uit 1942 van de zuidoosthoek van de poorttoren. De poortdoorgang is nog gesloten, op de eerste verdieping bevindt zich nog een kleiner kloosterkozijn en op de tweede verdieping ter plaatse van de machicoulis enige duivengaten. Vgl. afb. 2. Foto KUB Tilburg, Brabant Collectie, THA0824-057.

Boven:
Afb. 21. De poorttoren is aan de bovenzijde voorzien van een decoratief dubbel rondboogfries. Dit fries is extra decoratief door het afwisselend gebruik van rode en zwarte baksteen, terwijl bij de voorgevel (links op de foto) de bogen zelfs ontspringen op een natuursteen blokje. Foto auteurs 2007.

kan voorzichtig worden gesteld dat deze toren ouder is dan laatstgenoemde voorbeelden.

Conclusie datering poorttoren

Het metselwerk van de toren duidt over het algemeen op een datering rond 1400. De grote tienlagenmaat duidt eerder op de tweede helft van de 14e eeuw. Het rondboogfries komt ook voor aan de Kronenburgertoren uit 1425-1426, maar die moet jonger zijn, vanwege het kleinere baksteenformaat en de aanwezige kanongaten. Deze gaten kwamen op toen de vuurwapens efficiënt en effectief werden. Kanongaten komen aan de Tongelaar nog niet voor. De toren heeft een behoorlijke muurdikte, ca. anderhalve meter, die inspeelt op handwapens. Bij de opkomst van de krachtige vuurwapens is het bouwen van dikke muren namelijk niet meer zinvol. De decoratie van de natuurstenen consoles voor de schouw duiden ook op een datering in het einde van de 14e eeuw.

De poorttoren van de Tongelaar zal op basis van het voorgaande waarschijnlijk gebouwd zijn aan het eind van de 14e eeuw. De toren is nog redelijk gaaf. De kapconstructie stamt echter niet meer uit die periode, maar zal omstreeks 1500 de oude hebben vervangen. Door de vervanging van de kapconstructie en de harde restauratie van het muurwerk op borstweringniveau is niet meer met 100% zekerheid te zeg-

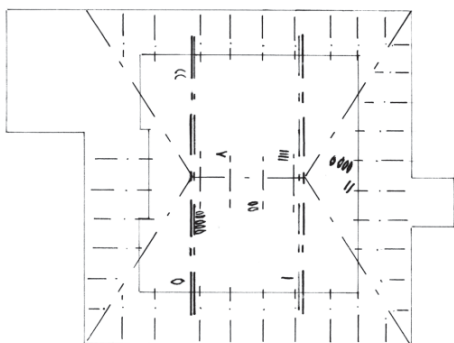

gen of de toren een weergang heeft gehad, maar er zijn sterke aanwijzingen. Zo is er het opgaande muurwerk op de borstwering en tevens lijkt het erop dat de traptoren verder heeft doorgelopen. Het uitkragende rondboogfries duidt ook op beëindiging van het muurwerk. Maar aan de zijgevels is boven het rondboogfries een tweede uitkraging op muizetandfries aanwezig. Dit leidt tot de veronderstelling dat daar kantelen aanwezig zijn geweest. Waarschijnlijk bestond de eerste vorm van de toren uit topgevels aan

Boven:
Afb. 22. De kapconstructie van de toren bestaat uit dekbalkspanten met daarop sporenparen. Centraal in de kap staat een primitieve ladder. Foto auteurs 2007.

Links:
Afb. 23. Telmerkenplattengrond van de aangetroffen merken in de kap van de poorttoren. De telmerken op de spanten zijn gehakte merken, die op sporenparen gehakte en gezaagde merken. Tekening auteurs 2007.

Rechts:
Afb. 24. Het westelijke schietgat in de zuidwand op de eerste verdieping. Dit schietgat met een houten balkje voor het haken van de haakbus kon aan de binnenzijde worden afgesloten met een luik. Aan de buitenzijde is dit schietgat omkleed met natuursteen. Foto auteurs 2007.

de voor en achterzijde met daartussen een zadeldak en aan de zijkanen een weergang met kantelen (afb. 25).⁴¹ Hoewel dit de meest waarschijnlijk oervorm is, behoort een rondlopende weergang met kantelen ook tot de mogelijkheden.⁴² Boven de poort was een machicoulis aanwezig, bereikbaar vanaf de tweede verdieping. De poorttoren is rond 1500 gewijzigd, waarbij een nieuw schilddak met overstek werd geplaatst (afb. 2 en 26). Waarschijnlijk werd de toren iets verlaagd, waarbij de topgevels en de weergang verdwenen.

■ Eindconclusie

Het bouwhistorisch onderzoek naar de voormalige poorttoren van de voorburch van kasteel Tongelaar heeft duidelijk gemaakt dat deze in hoofdopzet nog grotendeels aanwezig is. De toren kan op basis van bouwkundige en castellologische elementen als de architectuur, de uitvoering van muurwerk en schietgaten en de muurdikte omstreeks het eind van de 14e eeuw worden gedateerd. Uit eerder archeologisch onderzoek is gebleken dat de hoofdburcht, een recht-hoekige woontoren op een omgracht eiland, uit dezelfde periode dateert. Uit de bezitgeschiedenis blijkt in het begin van de 15e eeuw een bezitsovergang van de heren van Cuijk naar het geslacht van Merwijk. Het is verleidelijk te veronderstellen dat het kasteel, met een woontoren op een omgracht eiland als hoofdburcht en een voorburch met poorttoren, geheel is herbouwd als uiting van deze overgang. Van een ouder kasteel is weinig bekend, wellicht wijst de benaming 'het Mot' op een motte als voorganger van de hoofdburcht.

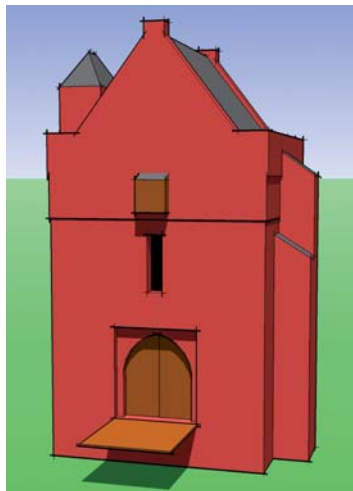
De bakstenen poorttoren bestaat uit een poortdoorgang op de begane grond en daarboven twee verdiepingen. Deze verdiepingen zijn goed bewoonbaar, want ze hebben vensters, schouwen en gemakken en zijn goed ontsloten met een traptoren. De toren was zeer waarschijnlijk beëindigd met een weergang en een zadeldak tussen topgevels. Opmerkelijke castellologische elementen zijn de mogelijke machicoulis, die waarschijnlijk boven de poort hebben gezeten en de als een soort kazemat ingerichte ruimte onderin in de traptoren, die uniek lijkt voor Nederland. Deze geschutsruimte, gesitueerd vlak boven het grachtwater, bestreek met name de gracht rond en de brug

naar de hoofdburcht. De hoofdburcht is in twee fasen uitgebreid tot een kruisvormig huis, waaraan een uitbouw is toegevoegd die waarschijnlijk dienst deed als poortgebouw.

Rond 1500 is de poorttoren iets verlaagd en voorzien van een nieuw schilddak met overstek. De poorttoren gaf toegang tot de voorburch. Hiervan is de historische vorm onbekend. De huidige ringmuur, met oud metselwerk en zelfs schietgaten, vormt in hoofdlijn een rechthoek. De bebouwing van de voorburch dateert vermoedelijk uit de 17e en 18e eeuw, maar zou terug kunnen gaan op voorgangers. De bebouwing aan de westzijde is pas gerealiseerd nadat de hoofdburcht werd gesloopt, zo rond 1800. Waarschijnlijk bevond zich hier eerder de kapel. Bij de bouw van de westvleugel verliest de poorttoren zijn functie en de doorgangen op de begane grond worden dichtgezet. In de ringmuur komt een nieuwe entree, te bereiken via een ophaalbrug en later een dam (afb. 27).

De toren van de Tongelaar is een vrij gaaf bewaard gebleven voorbeeld van een bewoonbare poorttoren van rond 1400. De poorttoren vormde de hoofdentree van het kasteel en gaf toegang tot de voorburch, vanwaar de hoofdburcht te bereiken was. De rijk uitgevoerde architectuur met onder meer een dubbel rondboogfries, alternerende soorten natuursteen en twee kleuren baksteen maakt veel duidelijk over de bouwtradities in die periode en

Links:

Afb. 25. Poging tot reconstructie van de poorttoren aan het eind van de 14e eeuw. De toren heeft een zadeldak tussen topgevels en een weergang aan de oost- en westzijde. Tekening auteurs 2007.

Onder:

Afb. 26. De noordwesthoek van de poorttoren. Foto auteurs 2007.

Rechts:

Afb. 27. Geromantiseerde afbeelding van het kasteel in de 19e eeuw. De stenen boogbrug heeft nooit bestaan en ook over de vorm van de bebouwing op de hoek links voor bestaan twijfels. Part. verz. Van Wagenberg.

kan worden opgevat als een uiting van status door de nieuwe eigenaren. De poorttoren is daarnaast belangrijk als voorbeeld van een kasteelpoort en de verdediging daarvan in een kasteel rond 1400. Tevens is de toren van belang als element in de gehele verdediging van een kasteel rond 1400: de weergang dient voor overzicht en verdediging en de zorgvuldig gepositioneerde schietgaten dienen voor flankerend vuur voor hoofd- en voorburcht. Ten slotte geeft het belangrijke inzichten over het gebruik van een poorttoren: naast element in de verdediging (op zich en in het geheel) was deze toren, met zijn vensters, schouwen en gemakken, bedoeld voor bewoning. Daarbij kan gedacht worden aan bewoning door een kastelein of poortwachter. ■

■ Bijlagen

Bijlage 1

Tekst van de oudste vermelding ⁴³

Nos Johannes Dominus de Kuyc, miles, presentium tenore publice recognoscimus, quod nos munitionem et castrum nostrum in Tungelare cum fundo, suburbiis et omnibus suis attinentiis libere resignavimus et auctoritate presentium resignamus, quoad jus verae proprietatis manus videlicet illustri viri Domini Florentii, comitis Hollandiae, et ab ipso eam recepimus possidendam hereditarie et perpetuo juris titulo pheodalis. Ita videlicet, quod quilibet heres legitimus nobis et

nostris successoribus succedere poterit, sive masculus fuerit, aut femella, et usque ad tertium gradum nullus legitimorum heredum nostrorum exheredari poterit de bonis predictis, quill ea a dicto Comite dicto modo recipiet et tenebis, prescito fidelitatis juramento debito et consueto; volumus etiam et concedimus dictam munitionem dicto Domino sub hae forma, quod dicta domus et dicta municio cum suis appendiciis supradictis ad possidendum eam et ad intueundum et ad rebellandum per se, vel per suos, quos illuc miserit quandocumque et quociuscumque necesse habuerit et contra quoscumque adversarios, cuiuscumque fuerint, potestatis, conditionis vel status. Dantes eidem has nostras litteras in testimonium super eo. Datum anno Domini millesimo ducentesimo octuagesimo secundo in festo beati Remigii.

Vertaling.

Wij, Jan, heer van Cuijk, ridder, erkennen in het openbaar aan de aanwezigen dat wij onze versterking en kasteel in Tongelaar met de grond, voorburcht en alles wat erbij hoort wat betreft het recht van jaarlijk bezit vrijwillig teruggeven hebben en op gezag van de aanwezigen teruggeven in handen namelijk van de eerbiedwaardige heer, heer Florens, graaf van Holland, en dat wij deze van hem ontvangen hebben in erfelijk bezit en onder de eeuwig durende aanspraak van het feudale recht. Zodanig namelijk, dat welke legitieme erfgenaam ons en onze opvolgers ook mag opvolgen, of het nu een man of een vrouw zal zijn, en tot in de derde graad, geen van onze legitieme erfgenamen zal kunnen worden onterfd van de voornoemde goederen die hij/zij van de voornoemde graaf op de genoemde wijze zal ontvangen en zal houden onder het gewaarborgde, verschuldigde en gebruikelijke recht van trouw; wij willen namelijk en wij staan de genoemde versterking af aan de genoemde heer op deze manier, namelijk het genoemde huis en de genoemde versterking met alles wat erbij hoort bovengenoemd, om te bezitten en te inspecteren en om [van daaruit] zelf oorlog te voeren, of [dat te laten doen] door de zijnen die hij daarheen zal hebben gestuurd, wanneer en zo vaak hij het ook maar nodig zal achten, en tegen welke tegenstanders dan ook, ongeacht hun macht, afkomst of positie. Wij geven hem deze brieven van ons in getuigenis hierover. Gegeven in het jaar Onzes Heren 1282 op het feest van de heilige Remigius.

■ Noten

Tekst afgerond juli 2007.

- 1 Tongelaar 12, 5451 HS Mill, kaartblad 46A, coördinaten x: 182.140, y: 413.875.
- 2 Voor het onderzoek is deels gebruik gemaakt van de opmeting uit 1976 van architectenbureau Prins uit Amsterdam. Deze opmeting klopt op hoofdlijnen, maar wijkt in detail soms af van de werkelijkheid. Het controleren en hermeten van de toren viel echter buiten het bestek van dit onderzoek, dat daarvan niet afhankelijk was.
- 3 Sasse van Ysselt, 1917, blz. 99-100. Zie voor de volledige tekst Bijlage 1.
- 4 Essink 1968, 8.
- 5 Coldewey 1981, 84.
- 6 Hermans 2005, 95.
- 7 Hermans 2009.
- 8 Kamphuis 1990, 2.
- 9 Dinther 2006. Hierbij moet wel de volgende aanmerking worden gemaakt: deze Gerard komt uit het geslacht Van Meerwijk onder Empel, de andere Van Merwijcks zijn afkomstig uit het Limburgse en waren ondermeer heer van Kessel.
- 10 De opgraving is verricht door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en stond onder leiding van prof.dr. J.G.N. Renaud. De ROB is per 1 november 2006 gefuseerd met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg tot de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM).
- 11 Van de opgraving bevinden zich in het archief van de RACM zes foto's en twee tekeningen. De foto's onder negatiefnummer 10099 t/m 10104, de tekeningen onder nummer 1990-15292 en 1990-15293. Een woord van dank gaat uit naar Ans van As van de RACM voor de hulp bij het opzoeken van de archiefstukken.
- 12 Wagenberg noemt een maat van 28 cm, maar niet duidelijk is waar de baksteen met deze maat vandaan komt. Essink 1968, 25.
- 13 Opschrift op tekening 1990-15293 betreffende een oost-west-profiel over de noordelijke aanbouw.
- 14 Douma 1995b en kadastrale minuut, kad. gemeente Gassel, sectie C, blad 1, nr. 175-177.
- 15 In de overdracht van het kasteel aan Floris van Bocholtz wordt gesproken over missen die in de kapel worden gehouden. Volgens Fahne was dit de huiskapel op het kasteel. Sasse van Ysselt 1917, 101.
- 16 Essink 1968, 26.
- 17 Mondelinge mededeling dhr. P. Speller, de huidige huurder. De kelders waren ten tijde van het onderzoek niet toegankelijk.
- 18 Kransberg 1979, 201.
- 19 Hermans 2009.
- 20 Janssen 2002.
- 21 Douma 1995b, 52.
- 22 Essink 1968, 25.
- 23 Doperé 1991.
- 24 Doperé 1991, 44.
- 25 Ibid.
- 26 Doperé 1991, 209.
- 27 Hermans, Taco, De woontoren in Nederland, in voorbereiding.
- 28 Hermans, Taco, Van voorburcht tot voorhof, in voorbereiding.
- 29 Berends 1989, 02-2 en 02-3.
- 30 Berends 1989, 02.19.
- 31 Berends 1989, 02.18.

- 32 Peterse 2004, 145.
- 33 Peterse 2004, 145. Kronenburgertoren baksteenformaat 25,5/26 x 11,5/12 x 5,5/6 cm. In deze toren komt ook natuursteen voor net zoals bij de Tongelaar.
- 34 Andere (deels verdwenen) Nederlandse voorbeelden met een doorsnijdend rondbooggries zijn in Gelderland de Drogenapstoren in Zutphen uit 1444 (wellicht een restauratieproduct) en Bloemendaal 5-9 in Zaltbommel uit het midden van de 15e eeuw; in Noord-Holland de kerk te Spaarnwoude uit circa 1500; in Zuid-Holland de kerk te Sassenheim uit het begin van de 16e eeuw (?), de kerkzijde van de toren van de Hooglandsekerk in Leiden uit het tweede kwart van de 14e eeuw en het verdwenen middeleeuwse raadhuis te Leiden en in Zeeland het Huis Rosenburch te Middelburg (verwoest 1944). De Koepoort te Hoorn uit 1508 had een dubbel spitsbooggries.
- 35 Janson 1971, 42.
- 36 Janse 1986, 01-4.
- 37 Janse 1989, 46.
- 38 Ibid.
- 39 Kempers 1976.
- 40 Janse 1974, 59-66.
- 41 Voorbeelden van de dergelijke opzet met (wel of niet overdekte) weergang en topgevels zijn de (ingebouwde) poorttoren van slot Moermond, de Rolzaal van het binnenhof en de zaalgebouwen van het Muiderslot en kasteel Medemblik. Het is onduidelijk of de weergang overdekt was.
- 42 Voorbeelden van (overdekte) weergangen zonder topgevels zijn het Muiderslot (de poorttoren), Brederode, Lunenburg, Wijnburg (de poorttoren) en Nijenrode.
- 43 De Latijnse tekst is vertaald door Marjolijn Saan, waarvoor hartelijk dank.

■ Literatuur

Bronnen

Mieris, Frans van, *Groot Charterboek*, deel I, Leyden 1753, 425.

Literatuur

- Berends, G., Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen, *Restauratie Vademecum*, dl. 2a, 1989, 02-1 tot 02-19.
- Coldewey, J.A., *De Heren van Kuyc 1096-1400*, Tilburg 1981.
- Dinther, N. van, *De oudste generaties Van Meerwijk*, Hoogvliet 2006. [PDF, ontleend aan <http://www.nicovandinther.nl/dossiers.htm> op 21 juni 2007].
- Doperé, F. en W. Ubregts, *De donjon in Vlaanderen*, Brussel & Leuven 1991.
- Douma, H., Een paar bijzonderheden omtrent de heren van Kuyc en het landgoed Tongelaar uit de 14e eeuw, *Merlet* 31(1995) nr. 2/3, 41-42 [1995a].
- Douma, H., Inventaris van de inboedel van kasteel Tongelaar in 1789, *Merlet* 31(1995) nr. 2/3, 48-53 [1995b].
- Essink, H. en F. van Wagenberg, *Tongelaar. Van domeingood der Heren van Cuijk naar particulier bezit van Belgische edellieden*, Grave & Vlijmen 1965.
- Hermans, T., *De woontoren in Nederland* [in voorbereiding].
- Hermans, T., *Van voorburcht tot voorhof* [in voorbereiding].
- Hermans, T. en E. Orsel, *Het kasteel Onsenoort*, Bulletin KNOB 104, 2005, nr. 4.
- Hermans, T. en E. Orsel, Het kasteel van Loon op Zand. De verbouwing van een 14e-eeuwse woontoren tot appartementencomplex in 1663, in: Janssen, H.L. en W. Landewé (eds.), *Middeleeuwse Kastelen in Veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede 2009, 215-251.
- Janse, H., Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren, *Restauratie Vademecum*, dl. 2a, 1986, 01-1 tot 01-13.
- Janse, H., *Houten kappen in Nederland, 1000-1940* (Bouwtechniek in Nederland 2), Amsterdam 1989.
- Janse, H. en Th. Van Straalen, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen*, Zaltbommel 1974.
- Janson, E.M.Ch.M., *Kastelen in en om Den Haag*, Den Haag 1971.
- Janssen, H.L., Een wachthoorn uit het kasteel de Nieuwburch (gem. Alkmaar), in: P.J. Woltering e.a. (ed.), *Middeleeuwse toestanden*, Hilversum 2002, 183-200.
- Kamphuis, J., en D.B.M. Hermans, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Ruïne van Strijen Oosterhout*, Den Haag 1990.
- Kempers, R.T.W., Haakbussen uit Nederlands bezit, *Armamentaria*, (1976) nr. 11, 75-97.
- Kransberg, D. en H. Mils, *Kastelengids van Nederland*, Haarlem 1979, 200-201.
- Oirschot, A. van, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant*, Rijswijk 1981, 280-283.
- Peterse, H., *Verborgene verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*, Utrecht 2004.
- Redactie, Het kasteel Tongelaar, *Taxandria* 24(1917).
- Robidè van der Aa, C.P.E., *Oud-Nederland*, Nijmegen 1841, nr. 18.
- Sasse van Ysselt, A. van, *Het kasteel Tongelaar*, *Taxandria* 24(1917), 97-104.

'Steenhuizen' rond Zwolle

*Werkeren en Kranenburg onderzocht
vanuit archeologisch-historisch perspectief*

M.D.J. Klomp

■ **Introductie**

In de omgeving van Zwolle ligt een groot aantal buitenplaatsen waarvan de geschiedenis volgens historische bronnen al tot de late middeleeuwen teruggaat. De ontwikkeling van deze buitenplaatsen is vaak in nevelen gehuld. Het is nauwelijks bekend welke vorm oudere bouwfasen gehad kunnen hebben. De opgravingen van de havezaten Werkeren en de Kranenburg lichten een tipje van de sluier op. Van beide objecten kon de ontwikkeling goed in kaart worden gebracht. Vooral de ontwikkeling van de Kranenburg lijkt kenmerkend te zijn geweest voor de bouwgeschiedenis van andere buitenplaatsen in de omgeving van Zwolle.

■ Inleiding

In de omgeving van Zwolle komen verschillende gebouwen voor die in de historische bronnen worden aangeduid als goed, steenhuys, huys, hofstede en havezate. Geen van de termen kan gekoppeld worden aan een specifieke structuur. Voor de verschillende gebouwen worden soms zelfs meerdere termen gebruikt.

De meeste gebouwen zijn in de 18e eeuw omgedoopt tot buitenplaatsen. Een buitenplaats is volgens de definitie van Olde Meierink een verblijf, veelal met tuin, park en bijgebouwen, dat door de eigenaar is gesticht met als oogmerk om voor kortere of langere tijd op het platteland te verblijven.¹ De buitenplaats had niet alleen als doel om de bewoner van de rust in de landelijke omgeving te laten genieten maar fungeerde ook als statussymbool.

Aan veel buitenplaatsen waren daarnaast industriële,

landbouw- en bosbouwbedrijven gekoppeld. Dit soort bedrijven was veelal in de bij de buitenplaats behorende bijgebouwen en bouwhuizen gevestigd. De aanduiding buitenplaats zelf stamt pas uit de 18e eeuw. Daarvoor zijn in de bronnen de al eerder genoemde termen hofstede, steenhuys, huys etc. gebruikt.

Tegenwoordig zijn veel buitenplaatsen in de omgeving van Zwolle nog intact. Het hoofdgebouw van de buitenplaats is zelden ouder dan 1600. Uit de historische bronnen is echter duidelijk dat veel buitenplaatsen oudere fasen hebben gekend. Hoe deze oudere fasen eruit gezien hebben, is nauwelijks bekend. Naast oude topografische afbeeldingen als tekeningen, schilderijen en prenten en historische bronnen zoals rekeningen en inventarissen is archeologisch onderzoek de enige bron die informatie kan geven over het uiterlijk en de mogelijke functie van een dergelijk gebouw. Hierbij moet wel de kanttekening worden geplaatst dat het archeologisch onderzoek vrijwel uitsluitend gericht is op de funderingen en niet op de bovengrondse situatie. In een enkel geval is ook van de bovengrondse situatie nog het een en ander bewaard gebleven. Een goed voorbeeld

Afb. 1. Luchtfoto Stins Voorst in Westenholtte. Foto: Gemeente Zwolle.

is de omgevallen of omgetrokken schildmuur van de voormalige havezate Kranenburg. Ook kan de dikte van een fundament, in combinatie met archeologisch vondstmateriaal, uitsluitsel geven over de functie(s) van het huis. Tevens wordt dan duidelijk of het huis tot een heus kasteel kan worden gerekend of dat we eerder te maken hebben met een groep huizen die onder de noemer *moated sites* kunnen worden geschaard. Met een kasteel wordt in dit geval een middeleeuws gebouw bedoeld dat de functies verdedigbaarheid en bewoonbaarheid combineert, door het verschaffen van woonruimte en verdedigbaarheid aan een beperkte groep mensen, variërend van een adellijke familie met een paar dienaren tot een kleine hofhouding en een militair garnizoen van ongeveer vijftig personen.² Van de term *moated sites* is eigenlijk nooit een exacte definitie gegeven. Volgens Engelse onderzoekers dient een *moated site* minimaal te beschikken over een gracht van 5 m breed met daarbinnen voornamelijk onverdedigbare gebouwen. Omdat afgezien is van reële verdedigbaarheid wordt deze groep huizen niet tot de kastelen gerekend.³ In de omgeving van Zwolle is volgens de historische bronnen in de 13e eeuw slechts sprake van drie kastelen: twee kastelen Voorst en de Buckhorst bij Zalk. De locatie van één van de kastelen Voorst, in het Stinspark in de wijk Westenholtte en de locatie van de Buckhorst is bekend (afb. 1). De opgravingen van de havezate Werkeren in de polder Mastenbroek hebben aanwijzingen opgeleverd dat het zogenaamde tweede kasteel Voorst op deze plek kan hebben gelegen. In dit artikel zal de zoektocht naar de middeleeuwse kernen van twee Zwolse buitenplaatsen, Werkeren en Kranenburg, centraal staan. Op de locatie Werkeren is een rechthoekig stenen zaalgebouw uit de tweede helft van de 14e eeuw aangetroffen. Enkele paalsporen en een houten boomstamput wijzen op eerdere bewoning uit de 12e eeuw. Het karakter van deze bewoning was helaas niet te bepalen.

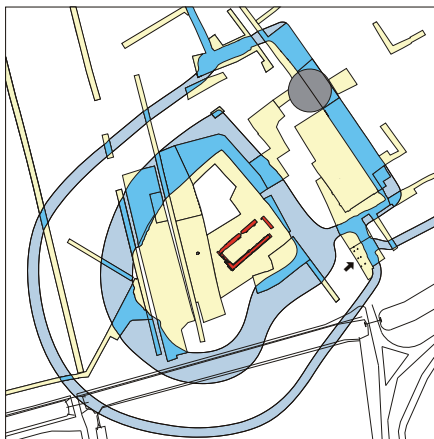
■ Werkeren

In 2001 en 2002 hebben opgravingen plaatsgevonden in de wijk Stadshagen te Zwolle met als doel meer te weten te komen over de havezate Werkeren, die zich ooit op deze plek bevond. In 2001 geschiedde de opgraving onder leiding van H. Clevis en in 2002 had de

auteur de leiding over de opgraving. Hieronder volgt een bespreking van de opgravingsresultaten.

De oudste fase

Van de zaalgebouwen is rond Zwolle slechts één goed voorbeeld overgeleverd. Het gaat om het zaalgebouw van Werkeren. Van deze zaal is slechts de fundering teruggevonden. De buitenomtrek van de fundering bedroeg 10,20x25,80 m, de binnenomtrek 7x23 m. De onderste twee lagen van de fundering bestonden uit kistwerk met een vulling van tufsteen, veldkeien en baksteen. Van de bakstenen is slechts een enkel compleet exemplaar aangetroffen. Hieruit kon worden afgeleid dat het bakstenen van 31x16x8/7,5 cm betrof. Van de overige baksteenbrokken is de dikte altijd tussen de 7,5 en 8 cm. Boven deze twee lagen met een vulling van tufsteen, veldkeien en baksteenbrokken zijn meerdere lagen kistwerk aangebracht waarvan de vulling uitsluitend uit baksteenbrokken bestond. Deze lagen zijn op sommige plaatsen anders georiënteerd dan de oudere onderste twee lagen. Ook valt op dat het baksteenformaat een slag kleiner is. In de lagen zijn bakstenen van 28/27x14/13x6 cm verwerkt. Vooral het verschil in dikte van de baksteen is opvallend. Mogelijk hebben we hier te maken met twee verschillende fasen van het zaalgebouw. De muurdikte van deze fase van het gebouw was 1,40 m. Een groot deel van de muren is gefundeerd op staal. Dit houdt in dat het opgaande muurwerk minder dik moet zijn geweest. Alleen aan de westzijde van de zaal is mogelijk in de oudste fase gebruik gemaakt van een fundering op spaarbogen. Aan deze zijde van de zaal lag de gracht nog tientallen meters verwijderd van de zaal en was dus tussen de gracht en de zaal voldoende grond aanwezig. Op basis van de opgravingsgegevens is bepaald dat de onderkant van de fundering gemiddeld op 0 m NAP ligt. De hoogte van de begane grondvloer, boven de kelder, wordt geschat op ongeveer 1,80 m boven NAP. Het maaiveld lag vermoedelijk 1 m lager waardoor de zaal via een trap of soort bordes toegankelijk moet zijn geweest (afb. 2). De zaal heeft een kelder gehad die, gezien de poeren, opgedeeld was in vijf gewelvlakken. Aan de binnenzijde van de fundering zijn op verschillende plaatsen, waaronder zelfs in de hoeken van het gebouw, poeren aanwezig. De aanzet in de hoeken is een belangrijk

argument voor de aanwezigheid van kruisgewelven. Het baksteenformaat van de poeren wijkt af van de fundering van de zaal en bedroeg 28/27x14/13x6,5/6 cm. Mogelijk is de stenen gewelvkelder later aan de zaal toegevoegd en heeft de oorspronkelijke kelder bestaan uit een houten balklaag met een onderslagconstructie en standvinken.

De zaal is ingedeeld in twee vertrekken: een oostelijk vertrek van drie gewelvvakken en een kleiner vertrek van twee vakken diep aan de westzijde. De indeling tekende zich op het niveau van de kelder duidelijk af, waardoor het aannemelijk lijkt te veronderstellen dat ook de kelder ingedeeld moet zijn geweest in twee ruimten. Van de vertrekken van de begane grond boven de kelder diende de grootste ruimte als zaal of ontvangst-ruimte, het kleinere vertrek was het privé-vertrek van de heer. Bij dit vertrek hoorde naast een schouw ook een latrine.

Datering

Voor de datering van de zaalburcht zijn we naast de archeologische gegevens afhankelijk van informatie uit historische bronnen.⁴ De weinige beschikbare

archeologische gegevens wijzen op een datering na 1366. Deze datering is gebaseerd op houtmonsters van de brug die de verbinding vormde tussen de Werkeralee en de voorburch, het oudste vondstmateriaal uit de beerkelder en de samenstelling van de onderste funderingslagen van het zaalgebouw. Het dendrochronologisch onderzoek geeft een datering voor één paal in het najaar of de winter van 1366/67 en voor een andere 1365-1375.⁵ Deze datering komt goed overeen met de datering van het oudste vondstmateriaal uit de beerkelder uit de periode 1400-1440 en het toewijzen van het oudste muurwerk van de zaal aan de tweede helft van de 14e eeuw.⁶ De drie dateringen zijn afgeleid van verschillende soorten archeologisch bronnenmateriaal. De dateringen van het vondstmateriaal en de zaal waren al in 2001 bekend. De datering van de houtmonsters zijn pas in 2002 binnengekomen.

In de historische bronnen komt de naam Werkeren voor het eerst in 1405 voor. In een grondtransactie uit dat jaar door ridder Otto van Polanen, heer van Voorst en Keppel en zijn vrouw Johanna, is sprake van een stuk land in Mastenbroek, waaraan het onderhoud van het deel van de *Vekoter Weteringe achter Werkeren* gekoppeld was.⁷ Ook in een andere bron uit 1405 wordt melding gemaakt van een gedeelte van *de wetering bij Wirkeren*.⁸ Uit deze twee vermeldingen en een vermelding in de Zwolse stadsrekening van 1407, waarbij vier mannen gestationeerd werden op *Werkerbrugge* komt duidelijk naar voren dat Werkeren in die tijd al bestond.

Omdat Werkeren in 1405 gesitueerd wordt in het Voorsterslag, een gebied van 500 morgen in de Mas-

Linksboven:

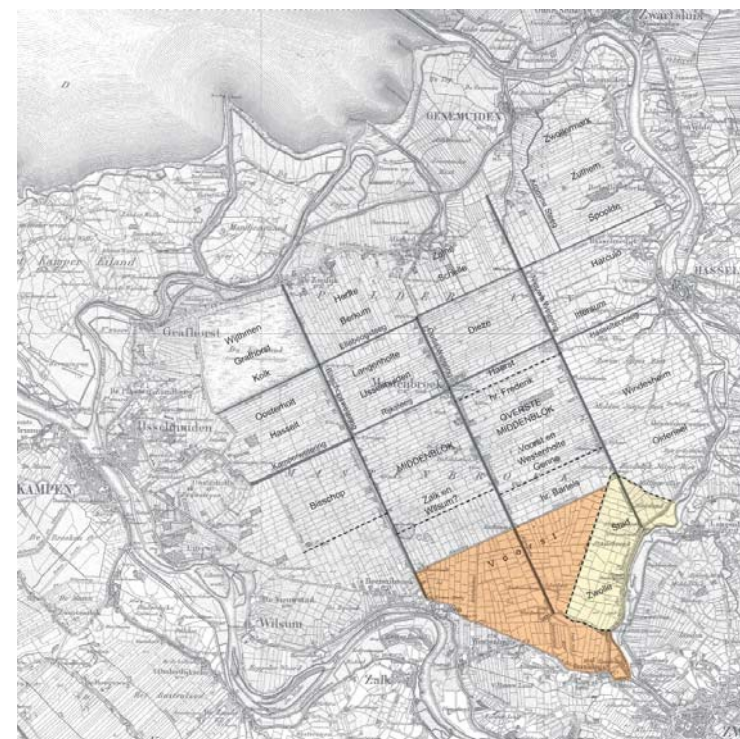
Afb. 2. Oudste fase Werkeren: rechthoekig zaalgebouw binnen ronde gracht. De lokatie van dendrodateringen is met een pijl aangegeven. Het noorden is boven. Tek. P. Rogers, Archeologie Zwolle.

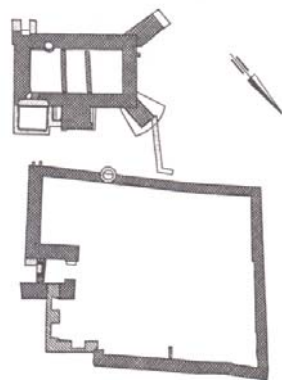
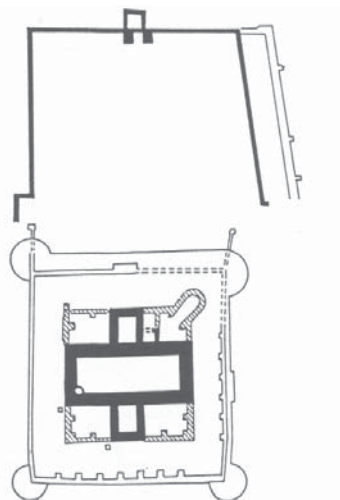
Rechts:

Afb. 3. Mastenbroekerpolder met daarin Werkeren in het Voorsterslag en de Werkeralee die de mogelijke verbinding vormde tussen Werkeren en de Stins Voorst. Naar Ten Hove 1995.

tenbroekerpolder dat eigendom was van de heer van Voorst, is het aannemelijk te veronderstellen dat Werkeren door de familie Van Voorst gebouwd moet zijn (afb. 3). Van deze familie weten we dat hun kasteel in het nabijgelegen Westenholte in 1362 is belegerd en met de grond gelijk is gemaakt.⁹ Het belegeren van het kasteel moet gezien worden als een wijze les voor de familie Van Voorst, maar betekende niet het einde van hun machtspositie.

In een verzoeningsverdrag uit 1363 beloven de zonen van Zweder van Voorst: Roderik en Wolter, zich voortaan als trouwe onderdanen van de bisschop van Utrecht te zullen gedragen. In dit verdrag worden ook bepalingen over de toekomstige verdeling van de Mastenbroekerpolder opgesteld. De Van Voorsten krijgen hierbij naast hun normale aandeel nog eens 200 hectare extra toebedeeld. Dit is slechts 4 hectare minder dan men in eerdere overeenkomsten overeen

Afb. 4a en b. Plattegronden van zaaltorens: Heumen (links) en Balgoy (rechts). Naar Janssen 1996, 90.

was gekomen. Op basis van bovenvermelde informatie kan de opmerking in de literatuur dat meester Johan van Ittersum de stichter van Werkeren is geweest definitief ontkracht worden.¹⁰ Uit de bronnen blijkt wel dat Johan van Ittersum op het huis heeft gewoond. Onder zijn bewind zijn veel aanpassingen aan het huis uitgevoerd.

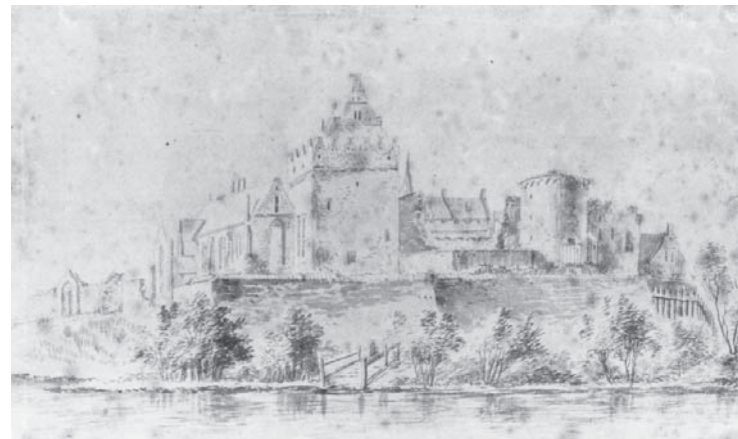
Parallellen voor de oudste fase

In Overijssel zijn archeologisch gezien geen parallellen voorhanden. Elders in Nederland is een aantal parallellen bekend. Als belangrijkste parallel kan Schoonbroek bij Apeldoorn worden genoemd.¹¹ Bij opgravingen van dit object werd een bijzonder lang en smal zaalgebouw aangetroffen (24,6x8 m), omringd door een binnen- en buitengracht. Beide grachten waren van elkaar gescheiden door een berm van 2 m breed. Aan de westzijde van de zaalbouw werden buiten de fundering de sporen gevonden van twee rechthoekige uitbouwen, rustend op eiken palen

en met afmetingen van 3 m breed en 8 m lang. Vermoedelijk bestond de opbouw uit een constructie van houtskeletbouw met vakwerk. De uiteindelijke afmetingen van dit bouwwerk zullen als gevolg hiervan ca. 10-12x20-25 m hebben bedragen. Op basis van schriftelijke bronnen en een dendrochronologische datering wordt aangenomen dat deze zaalbouw in de periode 1341-1347 is gebouwd.

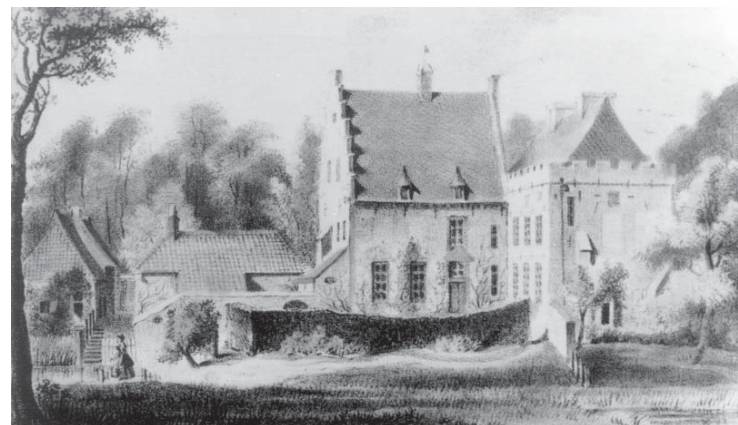
Ook kan de oudste fase van Heumen worden aangehaald (afb. 4a). Hier is een zaalgebouw van 23,40x11,40 m onderzocht. Opmerkelijk was dat de muren van de zaal maar liefst 2,40 m breed waren. De zaal is aan beide langsegevels voorzien van vierkante aanbouwen of torens. De datering van het complex ligt vermoedelijk in de eerste helft van de 14e eeuw. Een andere parallel kan gevonden worden in de zaal van Balgoy (afb. 4b). Dit zaalgebouw had een buitenumtrek van 20x12 m en stamt uit het midden van de 14e eeuw.¹²

Veel woon- en zaaltorens zijn later opgenomen in nieuwe toegevoegde vleugels en gebouwen. Om toch

Boven: Afb. 5a. Olde Huys in Vollenhove. Tekening Stedelijk Museum Zwolle.

Onder: Afb. 5b. Buckhorst in Zalk. Tekening Stedelijk Museum Zwolle.

enigszins een indruk te krijgen over het uiterlijk van het zaalgebouw op Werken kan teruggegrepen worden op oude afbeeldingen en prenten. Op prenten van de Buckhorst bij Zalk en het Olde Huis in Vollenhove zijn twee rechthoekige gebouwen zichtbaar met een begane grond en eerste verdieping (afb. 5a en b). Beide gebouwen worden gekenmerkt door een borstwering met kantelen. De zaaltoren van het Olde Huis is vermoedelijk gebouwd in de periode 1340-1360 onder het bewind van bisschop Jan van Arkel. Voor de zaal van de Buckhorst gold mogelijk een datering van rond 1391. In dat jaar wordt het complex aanzienlijk verbouwd.

De latrine

De latrine van Werken kwam uit in een vierkante beerkelder van ongeveer 4,40x4,40 m. De funde-ring van de beerkelder is voor een deel koud tegen de muren van de zaal aangezet. Een ander deel van de kelder is ingevlochten in de westgevel van het zaalgebouw. Opmerkelijk is dat in het westelijk deel van de fundering van de zaal op deze plek duidelijke bouwsporen zichtbaar zijn. Deze bouwsporen duiden op een latere verandering of reparatie van dit deel van de zaal. Waarschijnlijk is tijdens de aanleg van de beerkelder de spaarboogfundering veranderd en is de ruimte tussen de bogen dichtgezet. Een andere optie is dat aan deze zijde sprake moet zijn geweest van in de muur gelegen stortkokers. Boven de beerkelder heeft waarschijnlijk geen begane grond verdieping gelegen.¹³ De beerkelder bestaat voor-

Boven:
Afb. 6a. Steengoed trechterbekers uit Siegburg. Foto:
H. Heimkamp, Archeologie Zwolle.

Linksonder:
Afb. 6b. Roodbakken grappen. Foto: H. Heimkamp, Archeologie
Zwolle.

namelijk uit bakstenen van 26x13x6 cm. Binnen het vondstmateriaal kan een indeling worden gemaakt in twee verschillende perioden. Het oudste materiaal is afkomstig uit de periode 1400-1440.

Onder het vondstmateriaal komen drie complete en negen fragmenten van steengoed trechterbekers voor (afb. 6a). De trechterbekers zijn vervaardigd van onbehandeld steengoed en hebben een rode bloes. Op basis van de vorm van de trechter zijn twee typen te onderscheiden: trechterbekers met steilwandige trechter en bekken met een klokvormige trechter. Steengoed trechterbekers komen in vondstcomplexen uit Zwolle en Deventer uit de periode 1375-1450 regelmatig voor.¹⁴

Van roodbakkerd aardewerk zijn verder fragmenten van elf grappen, twee pispotten, een bord, een steelkom en een kom aangetroffen die eveneens uit de periode 1400-1440 kunnen dateren (afb. 6b).¹⁵ Een van de grappen wordt gekenmerkt door fijne ribbels op de schouder en klauwpoten. De klauwpoten zijn elementen die verwijzen naar de bronzen grappen

die veelal als voorbeeld zijn gebruikt. Soortgelijke roodbakken grappen zijn onder andere in een productiecentrum in Utrecht aangetroffen. De datering van dit productiecentrum ligt rond 1400. Hetzelfde geldt ook voor de pispotten, de kom en het fragment van een bord met een versiering in slibkrastechniek. Het jongste materiaal uit de beerkelder kan globaal gedateerd worden in de periode 1600-1750. Dit materiaal blijft in dit verhaal buiten beschouwing.

De latere uitbreidingen

De oude zaalburcht is later vele malen uitgebreid en gemoderniseerd (afb. 7). Aan de zuidzijde van de langsegevel is de fundering van een aanbouw aangetroffen van bakstenen van 28/27x13x6/5,5 cm en een tienlagenmaat van tussen de 71 en 76 cm. Tussen de aanbouw en de gracht is een beerkelder opgegraven met vondstmateriaal uit de periode 1525-1625. Deze beerkelder zegt niets over de bouwdatum van de aanbouw. Ook over de functie van de aanbouw zijn we slecht ingelicht. Waarschijnlijk gaat het hier om een toeganggebouw of 'forebuilding'.

In de tweede fase werd aan de zaalburcht ook een extra vleugel toegevoegd. De buitenmaat van de vleugel bedroeg 11,5 bij 8,5 m, de binnenmaat 8,5 bij 5,5 m. Het baksteenformaat van de vleugel bedroeg 28/27/26x14/13x6 cm. Tussen beide vleugels is vermoedelijk in dezelfde periode een traptoren gebouwd. In deze traptoren was een latrine aanwezig die middels een aan de buitenzijde geplaatste stortkoker uitkwam in de gracht. Ook aan de noordzijde van bovengenoemde vleugel is een beerkelder aangetroffen. In deze beerkelder was materiaal aanwezig uit de periode 1475-1550. Onder het vondstmateriaal bevindt zich naast het algemeen voorkomende roodbakkerd aardewerk een fraai bord van Spaanse goudlustermajolica en een kannetje van Italiaanse of Franse faience.

De hierboven beschreven beerkelder moet gerekend worden tot de uitbreidingen van fase 3 uit de periode 1500-1550. Boven de beerkelder heeft vermoedelijk een aanbouw gelegen die was opgebouwd uit baksteen van 26/25x14/13x6/5 cm met een tienlagenmaat van 61 cm.

Dit baksteenformaat is identiek aan het formaat van de op de voorburcht nieuw opgetrokken keermuur.

De keermuur dateert daarom waarschijnlijk uit dezelfde periode. Dendrodateringen van houtmonsters van palen onder de keermuur wijzen op een datering tussen 1546-1553 en 1547-1554. Met deze muur wordt een muur aan de oostzijde van de voorburcht bedoeld die dendrochronologisch gezien tot de derde bouwphase behoort. De muur is gefundeerd op houten liggers met daaronder palen en bestaat uit baksteenformaten 25/26x13/14x5/6 en een 10-lagenmaat van 61 cm. De keermuur is de oudste archeologische aanwijzing voor bebouwing op het terrein van de voorburcht. Op de voorburcht is later de boerderij *Het Werkel* gebouwd. Deze boerderij die in 2000 is afgebrand en vervolgens werd gesloopt, was gefundeerd op deze muur.

In twee latere fasen (ca. 1630 en 1700-1750) is het gebouwencomplex vrijwel niet meer uitgebreid. De

Afb. 7. Overzicht van alle sporen en fasen van Werken uit fase 3. Het noorden is boven. Tekening P. Rogers, Archeologie Zwolle.

werkzaamheden uit deze fasen hadden vooral betrekking op de bekledingsmuren langs de gracht, een ringmuur om de westzijde van het complex, de bouw van een aparte koepel in de noordoosthoek van het complex en de bouw van een stenen brug. Ook op de voorburcht moeten in deze fasen gebouwen zijn geplaatst.

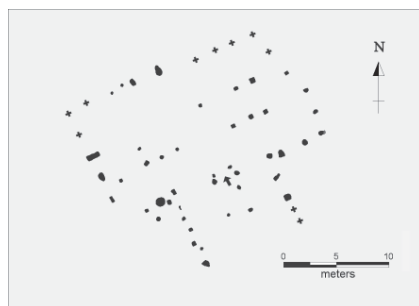
■ Kranenburg

In 2004 en 2005 hebben opgravingen plaatsgevonden onder leiding van de auteur op de locatie van de voormalige havezate Kranenburg. Dit huis was gelegen in de huidige wijk Berkum te Zwolle. Tegenwoordig bevinden zich op de locatie van de havezate een begraafplaats en crematorium. Hieronder volgt een bespreking van de opgravingsresultaten.

Een drieschepig houten gebouw

De oudste fase van Kranenburg heeft bestaan uit een houten gebouw met een buitenomtrek van 20x11 m. Het gebouw telde drie beuken en was aan de zuidzijde voorzien van een aanbouw van 9x8 m. Opmerkelijk is dat de buitenste zijbeuken (4 m) aanmerkelijk breder zijn dan het middengedeelte (3 m) (afb. 8).

Afb. 8. Plattegrond houten gebouw de Kranenburg. Tek. P. Rogers, Archeologie Zwolle.

Het gebouw ligt precies in het midden van een eiland dat werd omgeven door twee ronde grachten, waardoor er vanuit gegaan wordt dat ook de twee concentrische grachten uit de oudste fase dateren. Dit zal immers logisch zijn, want door het uitgraven van de grachten ontstaat een verhoogd middenplatform. Aan de zuidzijde van het gebouw heeft een aanbouw gestaan waarvan de zijwanden bestaan uit alternerend geplaatste palen. Het gaat om palen van tussen de 50 en 60 cm diep afgewisseld met palen van rond de 15 cm diep. Het is helaas niet duidelijk of de aanbouw later is toegevoegd of tot de oorspronkelijke opzet behoorde. De voorkeur gaat uit naar de eerste optie omdat op deze plek ook een oudere ingang wordt vermoed.

Een belangrijke vraag die gesteld kan worden, is wat de functie van het gebouw is geweest. Op basis van de plattegrond gaan de opgravers, het team Monarch van de gemeente Zwolle,¹⁶ ervan uit dat het gebouw een representatieve functie heeft gehad en geïnterpreteerd dient te worden als een tiendschuur of spijker. In een tiendschuur werd de belasting van de omwonende boeren die bestond uit 'een tiende deel' van de opbrengst afgedragen en opgeslagen. In ruil voor het afstaan van een tiende deel mochten de boeren vaak een stuk van de tiendschuur gebruiken.

Parallellen voor de oudste fase

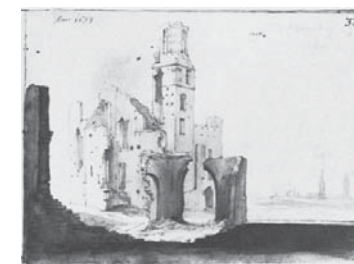
Voor de vergelijking van het houten gebouw op de Kranenburg zijn in Nederland geen duidelijke voorbeelden voorhanden. Een onderzoek in de literatuur met betrekking tot gepubliceerde kasteelopgravingen wijst uit dat houtbouw op kasteelterreinen slechts in incidentele gevallen is aangetoond. Vaak kan dan slechts de conclusie worden getrokken dat er houtbouw moet zijn geweest. Dit geldt onder andere voor Barlham langs de Oude IJssel, Delwijnen bij Kerkwijk en Werkeren bij Zwolle.¹⁷ Daarnaast is het niet altijd eenvoudig om uit de archeologische sporen duidelijke gebouwen te destilleren. Een goed voorbeeld is het Oude Huys in Helmond.¹⁸ Uit de grote verzameling van palen viel geen duidelijk gebouw te herleiden. Dit komt mede door het feit dat niet het totale kasteelterrein is onderzocht. Janssen noemt verder nog voorbeelden van houtbouw in Hoog-Keppel en op de motte van Montferland.¹⁹

Alleen in Blaarthem en Gemert zijn min of meer complete plattegronden aangetroffen (afb. 10a en b).²⁰ Beide plattegronden zijn echter niet te vergelijken met het houten gebouw op de Kranenburg. Vooral het houten zaalgebouw in Gemert moet gezien worden als een uiterst uniek gebouw.²¹ Het drieschepige gebouw in Gemert heeft een buitenomtrek van 11,5x12 m en wordt gedateerd in de periode 1050-1150.

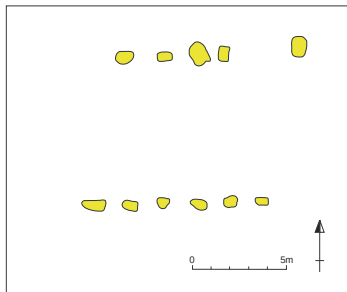
Opmerkelijk is dat alle bovengenoemde voorbeelden van houten gebouwen op kasteelterreinen uit de 11e tot 13e eeuw dateren. Voor het gebouw van de Kranenburg is echter geen datering bekend. Het oudste materiaal dat op het kasteel terrein is gevonden, is op zijn vroegst te dateren rond 1375. Voor het vinden van goede parallellen dient daarom eerder uitgeweken te worden naar voorbeelden van omgrachte huizen of 'moated sites'. Dergelijke voorbeelden van archeologisch onderzochte 'moated sites' met sporen van houtbouw zijn uiterst schaars en vaak niet gepubliceerd.

De verstening van het houten gebouw

Tijdens de aanleg van de steenbouw is de oorspronkelijke opzet van de houtbouw gevolgd (afb. 14). Op de plek van het drieschepige hoofdgebouw is een zaal gebouwd met een buitenomtrek van 12x6 m. Van de zaal zijn alleen nog de funderingssleuf en enkele restanten van baksteen poeren bewaard gebleven. Het baksteenformaat van de overgebleven muurresten is 28x14x6 en 26x13x6 cm. Een goede datering van de verstening is daarom niet te geven. Historische bronnen wijzen uit dat er vóór 1471 al sprake moet zijn geweest van 'een steenhuis'.²² De poeren verwijzen naar de aanwezigheid van een gewelfkelder. Deze gewelfkelder is ook op de serie tekeningen uit het schetsboek van Gerard ter Borch de jonge uit 1633 nog zichtbaar (afb. 9a, b en c). Aan de zuidzijde is net als bij de houtbouw een stenen gebouw met een buitenomtrek van 5x5 m geplaatst. Ook dit gebouw is onderkelderd geweest. Sporen van hoekpenanten wijzen op kruisgewelven. Van dit gebouw waren nog de onderste baksteenlagen aanwezig. Dit heeft te maken met het feit dat dit gebouw al vóór de belegering in 1580 moet zijn verdwenen. Op de hierboven genoemde schetsen

Afb. 9a, 9b, 9c. Tekeningen van Kranenburg uit een schetsboek van Gerard ter Borch 1633. Rijksmuseum Amsterdam.

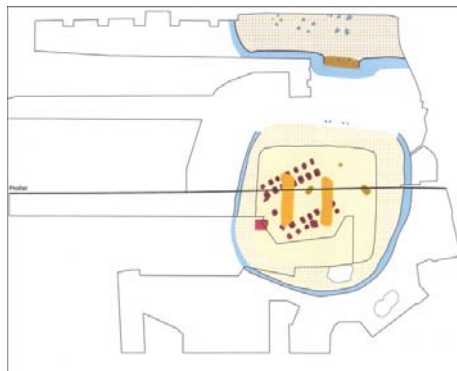
van de ruïne is het dan ook niet meer te zien. Aan de westzijde van het gebouw lag een beerput. Ook aan de noordzijde van de zaal is een stenen beerkelder aangelegd. In deze beerkelder zijn voorwerpen aangetroffen die onmiskenbaar zijn gebruikt door de familie Mulert. Onder de vondsten bevonden zich naast een houten kan (afb. 11) en voorwerpen van aardewerk ook twee pispotten. Op één van de pispotten was het wapen van de familie Mulert als eigendomsmerk aanwezig. De familie Mulert heeft het goed de Kranenburg vanaf 1529 tot 1609 gedeeltelijk of geheel in bezit gehad (afb. 12 en 14). Voor het vinden van parallelen van bovengenoemd stenen gebouw moet net als bij de houtbouw gezocht worden naar voorbeelden van omgrachte huizen of *moated sites*. Een zeer goed vergelijkingsobject voor Kranenburg is het complex Schoonbroek bij Apeldoorn.²³ Op deze locatie is binnen de gracht een rechthoekig gebouw van 24,60x8 m opgegraven. Het gebruikte baksteenformaat bedroeg 28/27x14/13,5x7/6,5. Opmerkelijk is dat aan de westzijde van het gebouw twee rijen eikenhouten palen zijn aangetroffen die mogelijk als sporen van een houten aanbouw kunnen worden geïnterpreteerd. Uit historisch onderzoek naar de functie van het gebouw komt naar voren dat het stenen huis hoogst waarschijnlijk geïdentificeerd kan worden met het huis Sconenbroke of Schoonbroek. Dit complex wordt in de cameraarsrekeningen van Deventer voor het eerst in 1357 vermeld.²⁴ Ander onderzoek toonde aan, dat het kartuizerklooster Monnikenhuizen bij

Arnhem een belangrijke rol heeft gespeeld bij de ontginningen van het gebied ten noordoosten van Apeldoorn, waarin ook Schoonbroek ligt. Het centrum van de ontginningen lag in Nijbroek. Ook hier is nog steeds een omgracht complex met verhoogd binnenterrein aanwezig, waar mogelijk de meier van het klooster Monnikenhuizen zal hebben gewoond. Schoonbroek zal als een dependance van Nijbroek moeten worden gezien.

Uit archeologisch onderzoek op Kranenburg valt af te leiden dat het opgaande muurwerk te dun is geweest om het gebouw als kasteel te betitelen. Het is daarom goed mogelijk om bij Kranenburg, net als bij Schoonbroek, een koppeling te leggen met de ontginningen in dit gebied. Ook het stenen gebouw op Kranenburg zal dan als spieker of tiendschuur kunnen worden geïnterpreteerd.

De ringmuur

Om het complex is aan de binnenzijde van de gracht een ringmuur aangelegd. De ringmuur bestaat uit bakstenen van 28/27x14x6 en 26x13x6 cm. Dit zijn dezelfde steenformaten die ook bij de zaal zijn gebruikt. De dikte van de fundering bedraagt 1 m, het opgaande muurwerk slechts 40 cm. Uitzonderlijk is dat de ringmuur vrijwel compleet in de gracht terech

is gekomen. Hierdoor is het mogelijk om ook over het opgaande werk uitspraken te kunnen doen. Analyse van de resultaten wijst uit dat de muur niet rond maar veelhoekig is geweest. Verder valt te herleiden dat de muur voorzien was van kantelen waartussen rollaagjes aanwezig waren. De muur was naar schatting 2,46 m hoog. De hoogte van de kantelen bedraagt 46 cm. De afstand tussen twee kantelen is minimaal 36 cm geweest. In de muur zijn verder schietgaten of -spleten aanwezig. Deze schietgaten zaten in ieder geval op een hoogte van minimaal 90 cm boven het maaiveld.

In de periode van de aanleg van de ringmuur aan de binnenzijde van de gracht zal ook een aanvang zijn gemaakt met de uitbreiding van het zogenaamde steenhuis. Het oude huis werd mogelijk ontdaan van het vierkante gebouw van 5x5 m en voorzien van een nieuwe vleugel aan de noordzijde. De bouw van de nieuwe vleugel zorgde ervoor dat de oude beerkelder in onbruik raakte en werd dichtgestort. Opmerkelijk is dat de nieuwe vleugel is voorzien van schuine steunberen. Een fenomeen dat bij meerdere havezaten is geconstateerd. In Salland zijn schuine steunberen onder andere toegepast bij de havezaten Schuilenburg in Hellendoorn, Windesheim in Zwolle en Den Ordel in Zwolle. Op de hoek van de twee onderdelen van het hoofdgebouw is een traptoren gebouwd. Deze toren zorgde niet alleen voor een besparing van ruimte, maar gaf aan het complex ook een belangrijke vorm van status. Westelijk van deze traptoren is het restant van een ingangspartij met spitsboog te zien. Een ingangspartij die sterk doet denken aan de ingang bij de havezate Rande in het voormalige schoutambt Colmschate.²⁵

Mogelijke bouwheer

De ringmuur en de uitbreiding van het oude huis getuigen van een forse bouwcampagne waarbij kosten nog moeite werden gespaard. Niet alleen het uiterlijk van het gebouw verwijst naar overdaad en luxe, ook de indeling van het huis moet indrukwekkend zijn geweest. In greppels aan de zuidzijde van het hoofdgebouw zijn fragmenten gevonden van majoliegtegels, inlegtegels, kacheltegels en stucwerk die getuigen van rijkdom. Een belangrijke vraag is nu welke persoon verantwoordelijk is geweest voor

Links, boven:
Afb. 10a. Plattegrond Blaarthem. Naar Arts 1996.

Links, onder:
Afb. 10b. Plattegrond Gemert. Naar Janssen 2001.

Boven:
Afb. 11. Houten kan uit de beerput van de Kranenburg. Foto: Restauratieatelier Restaura, Haelen.

deze opmerkelijke en overdadige bouwcampagne. Uit historisch onderzoek komt naar voren dat er eigenlijk maar één serieuze kandidaat is die als bouwheer kan worden bestempeld. Het gaat dan om de Oostfriese edelman Hoyko Manninga tot Pewsum. Van Manninga weten we dat hij berucht was om zijn spilzucht en in 1565 door schulden gedwongen was om zijn stamhuis en heerlijkheid Pewsum te verkopen. Hij moest zich vanaf dat moment ergens anders vestigen en koos hier waarschijnlijk naast Staverden op de Veluwe voor Kranenburg bij Zwolle. Zijn spilzucht zal ongetwijfeld hebben geleid tot uitzonderlijke bouwactiviteiten. Ook de fragmenten van een tegelkachel zijn aanleiding om Hoyko Manninga als bouwheer te zien. Van de fragmenten van de tegelkachel wordt immers duidelijk dat het om een zogenaamde reformatiekachel moet gaan. Manninga was een enthousiaste aanhanger van de Reformatie. Dit in

[illegible]

Afb. 12. Kranenburg tijdens de opgraving. Luchtfoto: Aero-photo Eelde.

tegenstelling tot de bewoners vóór en na hem die het katholieke geloof beleden.

Dateringsproblemen

De dateringen van de verschillende onderdelen van Kranenburg vormen een groot probleem. Op basis van archeologisch vondstmateriaal en houten constructieonderdelen is het niet mogelijk om de onderdelen te dateren. Voor de datering zijn we aangewezen op de stratigrafie en versnijding van de archeologische sporen en gegevens uit historische bronnen.

De relatieve stratigrafie maakt duidelijk dat het houten gebouw tot de oudste fase behoort moet hebben. In de paalkuilen van dit gebouw is naast een gering aantal baksteenfragmenten geen vondstmateriaal aangetroffen. De houtbouwfase wordt opgevolgd door steenbouw waarvan alleen van enkele poertjes en het gebouw van 5x5 m bakstenen bewaard zijn gebleven. Deze baksteenformaten zijn identiek aan die van de ringmuur. Gemakshalve wordt er daarom vanuit gegaan dat de ringmuur in de steenbouw fase

geplaatst moet worden. Op basis van een tienlagenmaat van de ringmuur van 65 cm is verder een datering in de 16e eeuw aannemelijk.

De oudste vermelding van het goed bestaat uit een transportakte van 1471, waarin Dirk Campherbeek zijn steenhuis verkoopt aan Reinold van den Clooster.²⁶ Deze akte is, net als latere akten uit de 16e eeuw, opgenomen in de boedelinventaris uit 1639. Vóór de verwoesting van het huis in 1580 heeft men dus kans gezien om oudere belangrijke documenten in veiligheid te brengen. Met de data van de transporten dient echter voorzichtig omgesprongen te worden. In veel gevallen is voor de daadwerkelijke datum van de transportakte het huis al onderhands verkocht.

- **Werkeren en de Kranenburg in een breder verband**

Het archeologisch onderzoek op Werkeren en de Kranenburg laat zien dat we hier te maken hebben met twee complexen die elk een eigen ontwikkeling hebben doorgemaakt. Uit beide opgravingen is vast komen te staan dat zowel Werkeren als de Kranenburg een houtbouwfase hebben gekend. Van de houtbouw op Werkeren is naast een aantal paalkuilen en een boomstampt geen spoor meer bewaard gebleven.

Op de Kranenburg kon een complete plattegrond gereconstrueerd worden. Opmerkelijk aan deze plattegrond is de breedte van de zijbeuken en de uitgebouwde ingang. Op basis van de breedte van de zijbeuken is het niet mogelijk om het gebouw in te delen in de door Huijts opgestelde typologie van boerderijplattegronden. Het gebouw lijkt enigszins op een opgegraven plattegrond in Oud Leusden, ingedeeld onder het type Gasselste B, maar wijkt qua maatvoering van de constructie op veel punten af.²⁷ Het lijkt daarom eerder te gaan om een tiendschuur of spijker. Mogelijk heeft de tiendschuur deel uitgemaakt van een hof dat in bezit was van de familie Campherbeeck, een familie die in de 14e eeuw grote delen van Berkum in bezit had.

In beide gevallen is de houtbouw vervangen door steenbouw. Op Werkeren is een zaalgebouw neergezet met een buitenomtrek van 25,80x10,20 m en een geschatte muurdikte van 1,40 m. Dit gebouw zal uit de tweede helft van de 14e eeuw dateren en is ge-

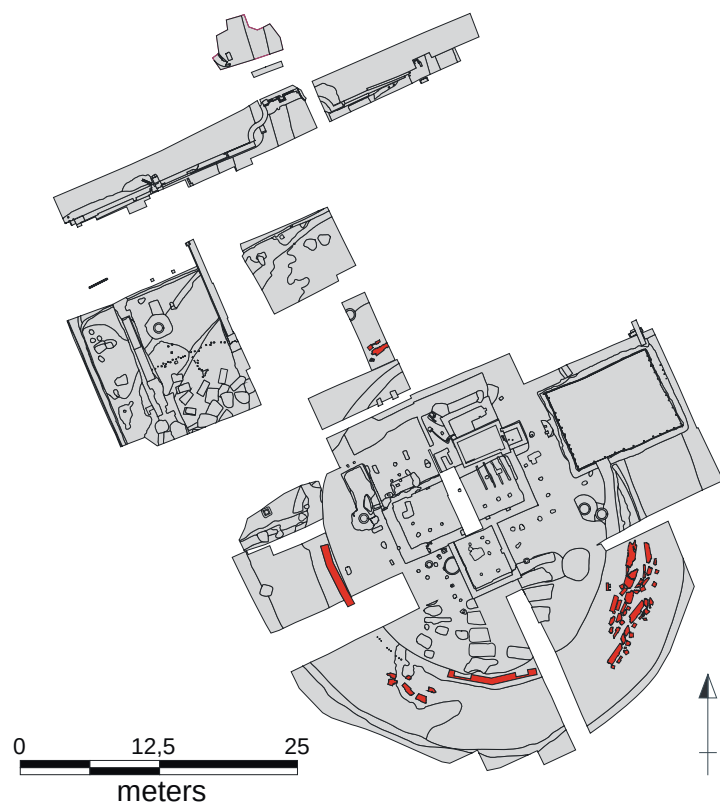
Afb. 13. Het Olde Spiker bij Hattem. Foto: RACM.

bouwd door de familie van Voorst. Op basis van de muurdikte en de sociale positie van de van Voorsten in Overijssel is het aannemelijk om dit gebouw aan te merken als een echt kasteel.

Lastigste wordt dit bij het stenen gebouw op de Kranenburg. Ook op deze locatie lijkt sprake te zijn van een stenen zaal. Tegen deze stenen zaal is een gebouw van 5x5 m aangetroffen. Door de geschatte dateringproblematiek en grondige sloop van de gebouwen, is het niet mogelijk om vast te stellen of de torenachtige aanbouw oorspronkelijk tegen de houtbouw is geplaatst of in eerste opzet al onderdeel uitmaakt van de steenbouw fase. De gedachten gaan

in eerste instantie uit naar een functie als spieker of spijker. Een functie die ook voor het rechthoekige gebouw van toepassing is. In het voorgaande is al gerefereerd aan de geleidelijke functieverandering van een spijker. Een spijker ontwikkelde zich van een gemeenschappelijke graanopslagplaats naar een

gebouw met representatieve woonfunctie op het platteland. Het is op basis van deze ontwikkeling heel goed mogelijk dat de vierkante torenachtige aanbouw gezien moet worden als woongebouw en dat het rechthoekige gebouw een opslagfunctie heeft behouden.

In Twente en de Gelderse Achterhoek wordt onder een spijker vrijwel altijd een bijgebouw bij een boerderij verstaan waarin opslag plaatsvond. Wel zien we dat ook in deze gebieden de gebouwen andere functies krijgen en er bijvoorbeeld sprake is van bakspiekers of varkensspiekers.

In de omgeving van de IJsselsteden, waaronder Zwolle, is echter een geheel andere tendens zichtbaar. Spijkers groeien hier al in de 15e eeuw uit tot representatieve woonruimten op het platteland. De oudste vermelding van een spijker in de omgeving van Zwolle stamt uit 1442. Het echtpaar Ludekens verkoopt in dat jaar een spijker in Herxen aan het Zwolse Fraterhuis.²⁸ Ook in de 16e eeuw en de vuurstedenregisters uit 1675 en 1682 worden veel spijkers vermeld.²⁹ De meeste spiekers zijn later vervangen door min of meer symmetrische huizen. Een enkel exemplaar is gelukkig behouden gebleven. Achter het in 1815 gebouwde huis Soeslo in Wijthmen bij Zwolle is nog het oorspronkelijke spijker bewaard gebleven. Hetzelfde geldt voor het Olde Spiker op het landgoed Molencate bij Hattem (afb. 13). Veel van dit soort spijkers waren voorzien van een overwelfde kelder, bezaten een representatief woonvertrek met schouw en waren uitgebreid met elementen die als versterking opgevat dienden te worden of die indruk moesten geven. Daarnaast waren spijkers vrijwel altijd voorzien van één of meerdere grachten.

Wanneer we kijken naar Kranenburg kan in het gebouw van 5x5 m in principe een spijker worden herkend. Deze spijker is dan al omgeven door een dubbele gracht. Bijzonder aan het mogelijke spijker op de Kranenburg is echter de aangetroffen ringmuur rond het complex. De muur was voorzien van kantelen en schietgaten en gaf het complex een verdedigbaar uiterlijk. De dikte van de muur en de vermoedelijke datering in de 15e eeuw maken een interpretatie als zware verdedigingsmuur onwaarschijnlijk. In de 15e en 16e eeuw had het geschut al een dusdanige ontwikkeling doorgemaakt dat het vrij eenvoudig was om in de muur een bres te schieten. De muur

kan alleen een verdedigingsfunctie hebben gehad als achter de muur een wallichaam aanwezig is geweest. Van sporen van deze wal is niets teruggevonden. Het lijkt erop dat de muur zuiver het idee van verdedigbaarheid moest geven. Mogelijke bouwheer van deze muur is de Oostfriese edelman Hoyko Manninga tot Pewsum geweest. Van hem weten we uit de historische bronnen dat hij spilziek was en bij verbouwingen teruggreep op ouderwetse middeleeuwse elementen. Kranenburg was in deze fase een coulissenkasteel, een imposant bouwwerk dat oogde als een verdedigbaar kasteel, maar in werkelijkheid in de 15e en 16e eeuw niet meer reëel verdedigbaar was.³⁰ Beide complexen zijn later uitgebreid en verfraaid. In de historische bronnen worden deze latere huizen aangeduid als havezate. Een term die pas in een resolutie van 1578 voor het eerst voorkomt en waarmee huizen bedoeld worden waaraan politieke rechten zijn verbonden. Om toegelaten te kunnen worden tot de Ridderschap van Overijssel diende men riddermatig te zijn, voldoende goedgeeet te zijn en in bezit te zijn van een havezate. Riddermatig was men als aantoonbaar was dat eerdere familieleden door de landsheer op de landdag uitgenodigd waren geweest, als men een erkende havezate bezat, men de leeftijd van 24 had bereikt en behoorde tot de gereformeerde religie. Een havezate was een woonstede van een riddermatige die gevrijd mocht worden in de belasting mits de havezate vanouds gevrijd was. Vanaf 1630 werd verder geëist dat een havezate 'adelycken betimmerd' diende te zijn en met zijn daaronder ressorterende goederen een waarde moest vertegenwoordigen van tenminste 25.000 gulden. In de 17e eeuw werd aan een havezate tevens de voorwaarde verbonden dat de riddermatige ook daadwerkelijk op het huis woonde. Door de revolutie in 1795 verdween de oude Ridderschap van het toneel en maakte plaats voor een nieuw provinciaal bestuur. Dit betekent dat ook de oude plicht, het in stand houden van een havezate met de daarbij behorende goederen, kwam te vervallen. Veel huizen zijn vanaf die tijd dan ook verwaarloosd en vervallen. Ook Kranenburg en Werkeren zijn na 1795 onder de hamer van de sloper terecht gekomen. ■

Afb. 14. Opgravingstekening Kranenburg met in rood de ringmuur. Tek. P. Rogers, Archeologie Zwolle.

■ Noten

Tekst afgerond augustus 2007.

- 1 Olde Meierink 1994, 15.
- 2 Janssen 1990, 219; Janssen 1992, 6-10.
- 3 Janssen 1996, 96.
- 4 Wat betreft de historische bronnen van Werkeren zijn we aangewezen op zeer sporadische, vrij willekeurig bewaard gebleven en dikwijls lastig te interpreteren fragmenten; Ten Hove 2005, 43.
- 5 Hanraets 2002, 1.
- 6 De datering van het zaalgebouw wordt onderschreven door prof. drs. H.L. Janssen en prof. ing. D.J. de Vries tijdens een bezoek aan de opgraving in 2001.
- 7 Berkenvelder 1980-1997, 712.
- 8 Berkenvelder 1980-1997, 714, 934, 998, 1209 en 1255.
- 9 Renaud 1983, 13-14.
- 10 Ten Hove 2005, 47.
- 11 Janssen 1996, 91.
- 12 Janssen 1996, 90-91.
- 13 Clevis 2006, 9.
- 14 Zwolle: beerkelder Domus Parva, Praubstraat (1384-1450); Clevis 1999, 23-35 en Deventer (1375-1425); Clevis en Kottman 1989, 35-37.
- 15 Het gaat om graven die in het classificatiesysteem voor Laat- en Post-Middeleeuws aardewerk en glas ingedeeld zijn als typen: r-gra-3, r-gra-4 en r-gra-6; pispotten van het type r-pis-1, een steelkom van het type r-stk-13 en een kom van het type r-kom-6.
- 16 De auteur maakte deel uit van dit team en verzorgde de dagelijkse en wetenschappelijke leiding over de opgraving.
- 17 Voor Barlham; Braat 1945, 17-18, voor Delwijnen; Janssen 2001, noot 3, 139 en voor Werkeren; Clevis 2001, 7 en Clevis 2005, 85.
- 18 Arts 2001, 22-75.
- 19 Janssen 2001, 124 en Schut 2003.
- 20 Blaarthem; Arts 1996, 46.
- 21 Janssen 2001, 125 en Janssen 2002, 119-126.
- 22 HCO, RA Schoutambt Zwolle, inv.nr. 167, 97.
- 23 Dijkstra 2001.
- 24 Dijkstra 2001.
- 25 Gevers en Mensema 2005, 25.
- 26 HCO, RA 001-00167/131.
- 27 Voor de plattegrond uit Oud Leusden van het type Gasselte B zie Huijts 1992, 183-184, afb. 191.
- 28 Schoengen 1908, 335, nr. 62.
- 29 Olde Meierink noemt bijvoorbeeld nog een spijker met de aanduiding 'steenhuys' in Herxen in 1501, Olde Meierink 1994, 43.
- 30 Janssen 1996, 104.

■ Literatuur

- Arts, N., Blaarthem: de opgravingsresultaten, in: N. Arts e.a. (ed.), *De kastelen Blaarthem en Gagelbosch bij Eindhoven. Archeologisch en historisch onderzoek in Eindhoven deel 1*, Eindhoven 1996, 43-53.
- Arts, N., Het oude huys. De archeologie van het eerste kasteel van Helmond, circa 1175-1375, in: N. Arts, H. Roosenboom en L. van Zalinge-Spooren (eds.), *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Utrecht 2001, 23-72.
- Berkenvelder, F.C. Zwolse regesten I-VI, Zwolle 1998-1997.
- Bloemink, W., *Havezate Werkeren te Zwolle. Bouwhistorische interpretatie van het muurwerk*, Zwolle 2001.
- Rij, H. van (ed.), *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen. Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus*. Hilversum 1989.
- Braat, W.C., Twee vroeg-middeleeuwse burchten bij Keppel, in: *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 26, Leiden 1945, 7-23.
- Bruch, H. (ed.), *Johannes de Beke, Chroniken van den Stichte van Utrecht ende van Holland*, Den Haag 1982.
- Clevis, H., Moderne Devoten in de Praubstraat en in Windesheim, in: H. Clevis (ed.), *Zwolle Ondergronds. Zeven blikvangers van archeologische vondsten in Zwolle*, Zwolle 1999, 23-37.
- Clevis, H., *Werkeren. De opgraving van een havezathe*, Zwolle 2001.
- Clevis, H., De havezate Werkeren, in: H. Clevis en M. Klomp (eds.), *Havezate Werkeren. De Heren van Werkeren en hun kasteel*, Zwolle 2005, 83-103.
- Clevis, H., *Keramik en glas uit kelders van de havezate Werkeren. Archeologische Rapporten Zwolle 40*, Zwolle 2006.
- Clevis, H. en J. Kottman, *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*, Deventer 1989.
- Dijkstra, J., Sconenbroke archeologisch onderzoek, *Nieuwsbrief 1 gemeente Apeldoorn*, Apeldoorn 2001.
- Gevers, A.J. en A.J. Mensema, *De Havezaten in Salland en hun bewoners*, Alphen aan den Rijn 2005.
- Hanraets, E., *RING Intern Rapport 107*, Lelystad 2002.
- Hove, J. ten, De heren van Werkeren, in: H. Clevis en M. Klomp (eds.), *Havezate Werkeren. De Heren van Werkeren en hun kasteel*, Zwolle 2005, 27-73.
- Huijts, C.S.T.J., *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Chr.*, Arnhem 1992.
- Janssen, H.L., The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research, in: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga, *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen & Maastricht 1990, 199-219.
- Janssen, H.L., *Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materieel object* (Oratie Rijksuniversiteit Utrecht 20 februari 1992), Utrecht 1992. Uitgave Faculteit der Letteren Rijksuniversiteit Utrecht en de Nederlandse Kastelenstichting.
- Janssen, H.L., m.m.v. T. Hermans, Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen, in: Janssen, H.L., e.a. (eds.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 15-111.
- Janssen, H.L., De opgraving van het kasteel van Gemert in een archeologisch-historisch perspectief, in: A. Thelen (ed.), *Het Hoog-*

- huys te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuwse kasteel van de heren van Gemert*, Gemert 2001, 123-133.
- Janssen, H.L., Gemert Castle. The first occupation phase 1050-1150, in: *Château Gaillard. Études de Castellologie médiévale XXI* (Maynooth 2002), Caen 2004, 135-157.
- Klomp, M., Zwolle, De Kranenburg, in: H. Clevis en S. Wentink (eds.), *Overijssels Erfgoed. Archeologische en Bouwhistorische Kroniek* 2004, Zwolle 2005, 53-58.
- Klomp, M., Zwolle, Kranenburg, in: H. Clevis en S. Wentink (eds.), *Overijssels Erfgoed. Archeologische en Bouwhistorische Kroniek* 2005, Zwolle 2006, 64-67.
- Mensema, A.J., *De havezate Den Berg te Dalfsen. Een adellijk huys en zijn bewoners*, Zwolle 2004.
- Olde Meierink, B., De buitenplaats, in: E. Gelderman en J. Hagedoorn, *Een aardisch paradijs. De buitenplaatsen Boswijk, Landwijk en Veldwijk nabij Zwolle*, Zwolle 1994, 13-24.
- Oost, T. en J. Veckman, Majolica in Antwerp: The archaeological evidence, in: J. Veckman e.a. (ed.), *Majolica and Glass from Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th early 17th century*, Antwerpen 2002, 51-69.
- Renaud, J.G.N., Castellologie in Overijssel, in: *Het kasteel Voorst. Macht en val van een Overijsselse burcht circa 1280-1362 naar aanleiding van een opgraving. Vereniging tot Beoefening van Overijssels Regt en Geschiedenis, werken nr. 36*, Zwolle 1983, 3-17.
- Schoengen, M. (ed.), *Jacobus Traiecti alias De Voecht. Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis*, Utrecht 1908.
- Schut, P.A.C., 'De Montferlandsche berg, het sieraad der tusschen IJssel en Rijn gelegene landen'. *De motte Montferland (gemeente Bergh) en een overzicht van motteversterkingen in Gelderland* (Nederlandse Archeologische Rapporten 24), Amersfoort 2003.

Architectonische en cultuurhistorische betekenissen van datum- en naamstenen op 16e-eeuwse buitenplaatsen¹

H. Ronnes en T. Vanderhoeven

■ Introductie

In tegenstelling tot stedelijke gevelstenen, is er tot op heden weinig onderzoek verricht naar gevelstenen in de context van buitenplaatsen en kastelen. De geringe aandacht voor dit fenomeen is opmerkelijk gezien het feit dat er een vrij plotselinge toename in de 16e eeuw is waar te nemen van architectonische referenties naar data van bouw of renovatie, en naar eigendom in de vorm van gevelstenen; referenties die interessante informatie bevatten van zowel kunsthistorische als cultuurhistorische aard. Dit artikel hoopt een eerste aanzet te zijn tot verder onderzoek naar de oorsprong en betekenis van datum- en naamstenen in een kasteel- en buitenplaatscontext.²

■ Inleiding

Een boedelinventaris van Kasteel Culemborg uit 1542 vermeldt de aanwezigheid in 'mijns vrouwencamer' van 'enen grooten spiegel mitter wapenen van Culemborg, Benthem, Egmond ende Gutterswyck'.³ Het is niet duidelijk of het hier een metalen spiegel betreft of één van kristalglas; de laatste soort kwam op in de loop van de 15e eeuw en bood een veel accuratere weerspiegeling dan metalen spiegels.⁴ In toenemende mate logenstrafte de spiegel – bij uitstek een symbool van ijdelheid – zodoende de idee 'that God alone sees and judges each person as he or she truly is'.⁵ De ontwikkeling van de spiegelproductie betrof kortom een revolutie die kan worden vergeleken met de revolutie van de uitvinding van de camera enkele eeuwen later: de veronderstelde vervanging van de schilder door de fotografie tegenover de gevreesde

Afb. 1. Poortgebouw van Zuilenstein met gevelsteen. Foto: RACM.

vervanging van God door de ontwikkeling van de spiegel.⁶

Het was verre van ongebruikelijk gebruiksvoorwerpen alsook architectonische fragmenten te versieren met familiewapens. Al sinds enkele eeuwen was dit onder kasteelbewoners eerder regel dan uitzondering. Uit de late Middeleeuwen is bekend dat kaarsen met wapenschildjes werden behangen, om een voorbeeld te noemen.⁷ Ook op servies (deksels van kopjes, zoutvaten, bекers, lepels, etc.) stonden vaak wapens van eigenaren en schenkers afgebeeld, zoals onder meer blijkt uit 16e-eeuwse boedelinventarissen van kasteel Bleyenbeek en kasteel Borgharen.⁸ In het geval van de Culemborgse spiegel was er mogelijk toch iets bijzonders aan de hand. Op het moment dat de eigenaresse van deze spiegel zichzelf hierin opzocht, zag zij tegelijkertijd de wapens die naar haar afkomst en huwelijksvereenkomst verwezen, alsook haar eigen lichamelijke weerspiegeling. In het geval het hier om een glazen (wellicht zelfs kristalglas-) spiegel ging, gebeurde dit zelfs op een voorheen ongekend natuurgetrouwe wijze. De eigenaresse van deze spiegel werd, kijkend in de 'grooten spiegel' aldus geconfronteerd met, en bevestigd in, twee (deel-)identiteiten, te weten een familie-identiteit in de vorm van de familiewapens en een meer persoonlijke, private identiteit in de vorm van haar gezicht.

■ Gevelstenen en de buitenplaats

De oudste tot nog toe bekende (betrouwbare) datum-inscriptie in een Nederlandse kasteelcontext was te vinden op De Valkhof; de keizerlijke palts van Nijmegen droeg ooit het jaartal 1155.⁹ Net over de grens met het huidige Duitsland vermeldde de palts Keizersweerd de data 1184 en 1190.¹⁰ Enkele eeuwen later werd op een maar gedeeltelijk bewaard gebleven steen van Kasteel Coevorden de inscriptie '...ii... castrum...ectu struxi...' en het jaartal 1402 dan wel 1412, aangebracht. Een andere steen boven de ingang naast de zaal van hetzelfde Coevorden verklaarde: 'Karol(us) Dux d(e) Gel(riae) 1527'.¹¹ Ongeveer 100 jaar na de eerste datumsteen van Coevorden, in 1514, werd een gelijksoortige steen aangebracht op Kasteel Saasveld. Deze steen, met daarboven de wapens van Saasveld, Reede-Rutenberg en Goor-Montfoort, was bevestigd in het poortgebouw en droeg de tekst:

'In 't jaar ons heeren duysent vyfhondert en veertien, doen lydt men van my den eersten stien, door Adriaan van Rede en syn huysvrouw is dit geschien'.¹²

Een generatie later zou de zoon van bovengenoemd echtpaar het jaartal '1551' en een wapen boven de ingang van Zuilenstein (afb. 1) in de provincie Utrecht aanbrengen.¹³ In de tussenliggende tijd had, eerst nog voorzichtig, een traditie gestalte gekregen om een datum, in de meeste gevallen in combinatie met wapens, naam en/of initialen, op 'het stamslot' weer te geven.¹⁴ Daarna ging het snel: in de tweede helft van de 16e eeuw, werden tenminste 30 stenen aangebracht op kastelen en buitenplaatsen gelegen in het huidige Nederland.

In de jaren '50 van de 16e eeuw zien we daarnaast ook de eerste muurankers in de vorm van een jaartal aangebracht op een kasteel, een praktijk welke in de

Afb. 2. Het Geudje, met muurankers in de vorm van het jaartal 1629. Foto: H. Ronnes.

loop der tijd steeds gebruikelijker werd (afb. 2). Huis te Watervliet (Zeeland) toonde door middel van ankers het jaartal 1588; in de jaren '90 volgden nog eens vijf buitenplaatsen. In de 17e eeuw werden muurankers in de vorm van een jaartal steeds gebruikelijker, soms wederom in combinatie met beeltenissen van alliantiewapens.¹⁵ 16e-eeuwse datum- en naamstenen vertonen onderling verschillen wat betreft stijl en betekenis. Uit het voorgaande bleek al dat de verwijzing naar de eigenaar afwisselend uitgedrukt werd door wapens, namen en/of initialen. De vroegere stenen zijn meestal voorzien van een volwaardige inscriptie; latere stenen situeerden bewoners temporeel en geografisch

Afb. 3. Steen uit 1554 met de familiewapens van de families Van Raesvelt en Van Wullen. Foto: H. Ronnes.

alleen door middel van een symbool of icoon in de vorm van een datum (vanaf het midden van de 16e eeuw, wellicht onder invloed van de opkomst van jaarankers, soms zeer groot uitgevoerd), wapen, naam of initialen.¹⁶ De scheidslijn lijkt ook wat betreft de schrijfwijze van de jaartallen ongeveer in het midden van de 16e eeuw te liggen: waar in de eerste helft van de eeuw nog voornamelijk gebruik werd gemaakt van Romeinse cijfers, werden in de tweede helft van de eeuw Arabische cijfers gangbaar. De ontwikkeling van inscripties in de vorm van volwaardige zinnen naar een compositie van enkele symbolen in de vorm van wapen, datum (nu in de meer economische Arabische in plaats van Romeinse cijfers), naam of initialen, wijzigde ook de stilistische opbouw van de stenen. Hoewel er eindeloos veel

varianties bestonden, kunnen er twee vaak voorkomende typen onderscheiden worden. Het eerste bestond uit één of twee wapens naast elkaar in een vierkant of enigszins rechthoekig vlak met daaronder of boven de datum (afb. 3); in het tweede type was dit wapen(paar) een plaats in het centrum van de afbeelding toebedeeld en werd dit geflankeerd door het jaartal, waarbij de eerste twee cijfers aan de linkerkant van het wapen(paar) stonden en de laatste twee cijfers aan de rechterkant (afb. 4).¹⁷ Soms werd Anno of 'A°' toegevoegd (afb. 5).

■ De oorsprong

De plotselinge opkomst van datum- en naamstenen op kastelen en buitenplaatsen, kan niet alleen in een eng Nederlands verband onderzocht worden. Het gebruik vond in de 16e eeuw eveneens opgang in andere West-Europese landen zoals het huidige Duitsland, Engeland en Ierland. Wat betreft de oorsprong van de datum- en naamstenen lijkt het in eerste instantie logisch

deze ontwikkeling te relateren aan de Renaissance architectuur. Ze komen veelal voor op 'pionier-Renaissance' gebouwen zoals Twickel in Gelderland (afb. 6), en de stenen zelf zijn bovendien veelal versierd met renaissancistische of maniëristische (bijvoorbeeld op Vredeman de Vries geïnspireerde) ornamenten (afb. 4). De vraag dient dan ook gesteld te worden of het gebruik van datum, wapen en/of naam op een huis in het gevolg van andere architectuurontwikkelingen uit het zuiden mee is gekomen? In het Italië van de 15e eeuw was het niet ongebruikelijk de nieuwe luxueuze paleizen te versieren met naam, initialen en datum. Het bekendste voorbeeld is waarschijnlijk het paleis van Urbino dat bezaaid is met verwijzingen naar de hertog in de vorm van heraldische deviezen, wapens en initialen.¹⁸ Casa di Lorenzo Manilio in Rome betreft een willekeurig voorbeeld waarbij inscripties terugverwijzen naar de Oudheid. Dit

blijkt uit de stijl van belettering, het gebruik van zowel Grieks als Latijn in de inscriptie, en het feit dat het jaartal '2221' (1468) niet geteld was vanaf de geboorte van Christus maar vanaf de stichting van Rome in 753 voor Christus. Dit is niet het vroegste voorbeeld van een zeer bewust historiserend gebruik van inscripties; Casa di Pilato in Rome met een datering van 1040-1065, borduurt eveneens voort op het oude Rome wat betreft stijl en een tekst die proclameert dat de opdrachtgever tot doel heeft met dit huis de voormalige Romeinse glorie te doen herleven. Dichter bij huis is er eveneens sprake van een vroege verwijzing naar de Oudheid. Toen de toren van de

Afb. 4. Deze gevelsteen is tegenwoordig te vinden op Unia-state maar heeft ooit behoord tot een andere, tot op heden onbekende, state. Foto: H. Ronnes.

Burcht van Kleve in 1439 instortte, werd onmiddellijk aangevangen met de herbouw; een steen herinnert aan deze herbouw van de toren welke 'Julius cesar had ... doin make'.¹⁹ Datum- en naamstenen kunnen echter behalve een Renaissancistische oorsprong ook een kerkelijke herkomst hebben. Al vanaf de 13e eeuw draagt De Dom in Utrecht, om een voorbeeld te noemen, een 'eerste steen'. Twee vroege stenen uit een kasteel- en/of buitenplaatscontext droegen een tekst die lijkt te verwijzen naar de kerkelijke usance van de 'eerste steenlegging'. Zoals eerder vermeld, stond er ooit op kasteel Saasveld te lezen: 'In 't jaar ons heeren duysent vyfhondert en veertien, doen lydt men van my den eersten stien, door Adriaan van Rede en syn huysvrouw is dit geschien'.²⁰ Kasteel Twickel is versierd met een steen die verklaart:

'In 't jaar MVcL vnde ein heft geslacht gossen van raesfelt in den tid droest slants van twent vnde agnes vn twickelo syn elige hvsrov an desse port den ersten steen'.²¹

Eerste steenleggingen en kerkelijke gedenksteden kwamen geregeld voor in het Nederland van de Middeleeuwen. De eerste steen in het fundament verwees naar Christus die zelf tot hoeksteen was geworden.²² Vaak werden dergelijke eerste stenen dan ook ingemetseld op een niveau laag bij de grond, echter ze kwamen ook voor op plaatsen waar vanaf de 16e eeuw datum- en naamstenen geplaatst werden op kastelen en buitenplaatsen.²³ Kerkklokken werden in een Nederlandse context al vanaf de 13e eeuw van data en namen voorzien. Te denken valt aan de klok die gegoten werd in 1285, de oudste gesigeneerde klok van Nederland, welke later aan de collectie van het Rijksmuseum is toegevoegd.²⁴ Beroemd zijn de klokken vervaardigd door Gerard van Wou in de 15e en begin 16e eeuw, stevast voorzien van datum en naam. Enkele van zijn klokken geven de wedijver – en de (machts)functie van de inscripties in deze concurrentiestrijd – weer tussen Gerars van Wou en zijn concurrent Gobel Moer. In 1477 goten zij echter gezamenlijk drie klokken

voor de Eusebiuskerk in Arnhem en signeerden deze: 'Gherardus de Wou et Gobellinus Moer me fecerunt – Gobelinus Moer et Gherardus de Wou me fecerunt' (Geert van Wou en Gobel Moer hebben mij gemaakt – Gobel Moer en Geert van Wou hebben mij gemaakt).²⁵ Andere ecclesiastische middeleeuwse (persoonlijke) verwijzingen waarnaar nog geen uitputtend onderzoek is verricht maar welke mogelijk interessante informatie zouden kunnen opleveren over datum- en naamstenen, betreffen stichtersportretten, familiealtaren en inscripties op kruisvaarderskastelen. Bezien vanuit deze ecclesiastische context is Schloss Sachsenburg in Duitsland, net over de grens met het huidige Nederland, interessant. In een slotkapel vermeldt een uitgebreide inscriptie zowel de eigenaar als de datum 1488. Tussen

Afb. 5. Herplaatste gevelsteen van Het Geudje. Foto: H. Ronnes.

twee familiewapens op een fries op een van de wanden van de kapel staat:

'Dis sloz vnd cappelle hat der gstrenghe erenvehste ritter er caspar von schonbergk bauen vnd machen laszen der eyne aus dem geslechte von malticz barbara genant zcu eliche weibe gehabt hat vnd ist volbracht nach cristi geburt m°cccc vnd dornach ym lxxxviii jaren hans rey(n) hart sey(n) werck mayster'.²⁶

Het is niet ondenkbaar dat de veel voorkomende 16e-eeuwse datum- en naamstenen hun oorsprong hebben in een kerkelijke context, welke via slotkapellen uiteindelijk in de muren van poortgebouwen en kastelen en huizen terecht zijn gekomen. De steen van Schloss Sachsenburg is geplaatst enkele decennia voor het fenomeen van datum- en naamstenen op kastelen in Nederland een vlucht nam. Voorzichtigheid is echter geboden bij een dergelijke conclusie; uit het voorgaande moge het duidelijk zijn dat er waarschijnlijk niet één enkele oorsprong of bron bestaat voor datum- en naamstenen.

■ Betekenis

De spiegel 'mitter wapenen van Culemborg, Benthem, Egmond ende gutterswyck' die in de introductie genoemd werd, behoorde zeer waarschijnlijk toe aan Adelheid von Gotterwick (ook wel genaamd Aleyt von Benthem), die leefde van 1388 tot 1448.²⁷ De spiegel moet vervaardigd zijn tussen 1415, het moment dat Adelheid von Gotterwick huwde met Johan van Culemborg, en de dood van de laatste in 1452, waarmee deze spiegel tot de oudere Nederlandse spiegels behoort. Kijkend in de spiegel werd Adelheid von Gotterwick, zoals in de introductie gesteld, geconfronteerd met, en bevestigd in een familie-identiteit uitgedrukt in familiewap-

ens enerzijds en een meer persoonlijke, private identiteit die gestalte kreeg in de vorm van een fysieke reflectie anderzijds. Van iets soortgelijks was sprake bij de datum- en naamstenen, welke het onderwerp vormen van dit artikel. 'Uit het opschrift blijkt dat men zich nauwkeurig rekenschap gaf van het tijdstip, niet alleen in absolute zin maar ook gekoppeld aan de regeringsperiode van de landsheren en de op-

Afb. 6. Midden 16e-eeuwse ingangspartij van Twickel inclusief gevelsteen. Foto: Stichting Twickel.

drachtgeefster', aldus De Vries over ecclesiastische gevelstenen.²⁸ Ook gevelstenen in een kasteel- en/of buitenplaatscontext hadden tot doel dergelijke publieke boodschappen uit te dragen, waarbij datum, wapen, naam en/of initialen, gezagshebbende, -aspirerende of -claimende (lands)heren en vrouwen zowel temporeel als geografisch positioneerden. Stenen geplaatst na een huwelijksvoltrekking, of die welke volgden op een verbouwing van of toevoeging aan het 'stamslot' hadden in beide gevallen tot doel de (familie) identiteit en autoriteit uit te dragen. Door middel van het plaatsen van gevelstenen eigende de familie zich een kasteel toe: Zwijnsbergen biedt een voorbeeld waarbij de nieuwe eigenaar de bestaande gevelsteen uit de 16e eeuw omdraait, zijn eigen wapen op de achterkant aanbrengt en de steen – met het nieuwe wapen in

Afb. 7. Een van de schouwen in de Cannenburch te Vaassen toont de datum 1577. Foto: RACM.

het zicht – opnieuw in het poortgebouw invoegt. Meestal werden de stenen geplaatst daar waar ze goed te zien waren, in veel gevallen als eerste blikvangers op het poortgebouw. De bezoeker van het kasteel – alsook zij die geen toegang hadden en bij de poort halt moesten houden – werden gewezen op het eigenaarschap, meestal met verwijzingen naar (of legitimeringen van) een uitgebreide stamboom.

Op dit punt verschillen datum- en naamstenen op kastelen en buitenplaatsen dan ook aanzienlijk met vermeldingen van data en namen op klokken en sommige ecclesiastische gevelstenen. Klokinscripties, zoals die van Van Wou en Moer, werden alleen gezien door naaste concurrenten en communiceerden, naast een sacrale boodschap, een beroepsidentiteit en beroepsmatige wedijver. Eerste stenen op kerkgebouwen werden, zoals gezegd, zelden op ooghoogte geplaatst en waren zelfs vaak totaal onzichtbaar. In dergelijke gevallen was de voornaamste functie van de steen religieus van aard.²⁹

Net als de spiegel van Culemborg spreken gevelstenen echter niet alleen van familie-identiteiten maar ontegenzeggelijk ook van een meer persoonlijke (deel)identiteit. Niet alle gevelstenen zijn geplaatst in het publieke poortgebouw en niet alle datum- en naamstenen zijn zo eenduidig als op het eerste gezicht misschien wel lijkt. Soms vinden we datum, wapen, naam en/of initialen op een schouw, een plek waar alleen genodigden – veelal gelijkgestemden – kwamen.³⁰ Dit is het geval op de Cannenburch (afb. 7) (1577) en Kasteel ter Horst (1557). De bijzonder private boodschap op de fries van de schouw van Ter Horst wordt gedragen door kariatiden van de toenmalige eigenaars van het huis, Wijbrand Hackfort en zijn vrouw Aleyd Boshoff. Op de fries staan de wapens van beide personen en centraal de datum 1557. Een afbeelding, ook op de fries, verwijst naar de bijbeltekst van Johannes 8:2-11, waaruit de spreuk 'Wie van u zonder zonde is, werpe de eerste steen naar haar', afkomstig is.³¹ Het zou bij deze schouw gaan om een waarschuwing jegens familieleden en vrienden die het Aleyd zouden verwijten dat zij een bastaard kind had – een persoonlijke boodschap.

■ Conclusie

De oorsprong van datum- en naamstenen is niet eenvoudig te bepalen. In het voorgaande is gewezen op een mogelijke oorsprong gelegen in seculiere en ecclesiastische Renaissance architectuur. Mogelijk in navolging van verschillende publieke gebouwen uit de Oudheid, werden nieuwe luxueuze paleizen in de Italiaanse stadstaten in de 15e eeuw niet zelden uitgerust met naam, initialen en datum. In een Nederlandse context komen de stenen veelvuldig voor in de context van de vroege Renaissance-architectuur. De stenen waren bovendien vaak versierd met Renaissance motieven.

Vervolgens is betoogd dat de oorsprong van datum- en naamstenen mogelijk ook van een middeleeuwse, kerkelijke aard is (afb. 8). Een

Afb. 8. Een laat voorbeeld van een kerkelijke datumsteen; de gerenoveerde datumsteen geïncorporeerd in de Oude Kerk van Amsterdam. Foto: H. Ronnes.

aantal vroege stenen in kasteelcontext lijkt te verwijzen naar het gebruik van de ecclesiastische eerste steenlegging; ook zijn verwijzingen naar data en eigenaar bekend uit (kasteel)kapellen. In dit artikel is gewezen op zowel de publieke als de private betekenis van naam- en datumstenen. Doorgaans pontificaal in het zicht geplaatst, boven de ingang van het eerste poortgebouw, getuigen ze van historische toe-eigeningsprocessen van kastelen en buitenplaatsen door de toenmalige adellijke elite. Echter, er zijn ook voorbeelden genoemd waarbij datum en naam

geïncorporeerd zijn in de schouw, welke slechts voor een select gezelschap zichtbaar moet zijn geweest.

Zonder onmiddellijk Burckhardtiaans individualisme te willen prediken, is het toch interessant te vermelden dat er naar het zich laat aanzien een min of meer lineaire trend bestond waarbij steeds meer particulieren data en naam afbeeldden. Terecht is wel gesteld dat datum- en naamvermeldingen zo oud zijn 'als de oudste berichten over het bouwen' en meestal betrekking hebben op 'belangrijke [publieke] gebouwen zoals kerken en stadhuizen' en grote vorsten.³² Een goed voorbeeld betreft de eerder genoemde palts van keizer Frederik Barbarossa welke het jaartal 1155 droeg. In de 16e-eeuw treedt er echter een verandering op in dit gebruik wanneer inscripties, zoals is aangetoond, gebruikelijk werden op buitenplaatsen. Nog een eeuw later verschijnen dergelijke inscripties op boerderijen³³ en worden ze alsmatig gebruikelijker in een stedelijke context.³⁴ Voorzichtigheid is geboden aangezien we slechts beschikken over voorlopige resultaten, echter, het lijkt er sterk op dat we hier te maken hebben met een typisch voorbeeld van dalend cultuurgood. ■

Noten

Tekst afgerond april 2007.

- De auteurs zouden de volgende personen willen bedanken: Hans L. Janssen en Wendy Landewé, Ben Olde Meierink, Albert Mensema, Redmer Alma, en de mensen van de Nederlandse Kastelen Studiegroep.
- Voor het schrijven van dit artikel hebben de auteurs uitvoerig onderzoek verricht en op systematische wijze een database aangelegd van datum- en naamstenen die op Nederlandse kastelen en buitenplaatsen voorkwamen. Voor deze inventarisatie zijn verschillende bronnen geraadpleegd waaronder standaard handboeken betreffende kastelen, prentenboeken en internetsites. Dit artikel presenteert de voorlopige resultaten van dit onderzoek.
- Gelders Archief, archiefnr. 4553: Heren en graven van Culemborg / A.P. van Schilffgaarde - 0370.
- Glazen spiegels, in eerste instantie convexe kwikzilver- of tin-amalgam-spiegels, werden in Nederland pas vanaf de late middeleeuwen gefabriceerd. In de loop van de 15e eeuw werden deze spiegels vervangen door kristalglaspiegels - in een eerste fase uitsluitend vervaardigd in Duitsland en Vlaanderen - welke

vooral in vergelijking met metalen maar ook met kwikzilver- of tin-amalgam-spiegels, een steeds preciezere weerspiegeling boden.

- Kalas 2002, 521.
- Sontag 1994, 72-73. Vergelijk de volgende uitspraak van Elizabeth Barrett uit 1843 over fotografie versus schilderkunst: 'Ik wil heel graag zo'n aandenken hebben van iedereen die mij lief is op aarde. In dergelijke gevallen is niet alleen de gelijkenis dierbaar, maar ook de associatie en het gevoel van nabijheid dat erin is besloten (...). Daarin ligt geloof ik de wijding van portretten, en het is helemaal niet monsterlijk van mij - hoewel mijn broers er heftig tegen protesteren - om te zeggen dat ik liever zo'n aandenken zou willen hebben van iemand die ik bemin dan het edelste schilderwerk dat ooit is gemaakt' (geciteerd in Sontag 1994, 143).
- Besten 1996, 60-61.
- Hupperetz en Klok 1996, 164; zie ook Hupperetz 1995, 129.
- Bindung 1996, 246.
- Ibid., 319-320.
- Janssen 2009, 107 en 113.
- Gevers en Mensema 1985, 413.
- In het vervolg van dit artikel zullen dergelijke stenen 'datum- en naamstenen' genoemd worden, dat wil zeggen, stenen die verwijzen naar zowel de eigenaren als de datum van constructie dan wel renovatie.
- De zijmuur van De Torentjes in Limburg was van het jaartal 1526, wapenstein en inscriptie met vermelding van de naam van de eigenaar, voorzien; het poortgebouw van Tootenburg in Overijssel droeg een wapenstein en het jaartal 1531; het poortgebouw van Vredenburg in Utrecht vermeldde het jaar 1540 en een wapen; Aytastins in Friesland was eveneens voorzien van wapen en het jaar 1541; Huis te Wedde droeg het jaartal 1541 plus wapen op de traptoren; Ponga State in Friesland was versierd met het jaartal 1548 en een alliantiewapen; boven de ingang van Het Geudje, of de Hasselholt, in Limburg was een wapenstein en het jaar 1548 ingemetseld; een steen, ingemetseld in de voorburchpoort van Kasteel Gemert in Noord-Brabant, was voorzien van het jaar 1548 en de wapens, naam en titel van de eigenaar; en op Twickel in Overijssel tenslotte bevond zich boven de ingang een wapenstein met inscriptie die de namen van de eigenaars vermeldde en het jaartal 1551.
- Twee uitzonderingen betreffen Huis Bergh en Kasteel Wychen, waar muurankers dienden als letters in plaats van cijfers.
- Het gebruik van initialen was in Nederlandse streken niet zeer gebruikelijk (in ieder geval minder gebruikelijk dan in Engeland en Ierland). Twee uitzonderingen betreffen de borgmanswoning binnen Nienborg en Hekeren waar een steen vermeldde: HVE ~ IVC (Herman van Ensse en Johanna van Coevorden) en de datum 1596 (Gevers en Mensema 1985, 309).
- Deze laatste voorstellingswijze doet denken aan wat gebruikelijk was, in eerste instantie met name in Holbeins schilderkunst, waarbij de geportretteerde geflankeerd werd door jaartal en/of initialen. In enkele Ierse gevallen werd deze weergave zelfs zeer letterlijk toegepast, zoals in Carrick-on-Suir waar een portret van Koningin Elizabeth ('Elizabeth Regina') geflankeerd werd door de letters 'E' en 'R' (zie Ronnes 2007). Deze ontwikkeling in de schilderkunst wordt door Cutler teruggevoerd op de Vlaamse Erasmus medaille van Quentin Metsys uit 1519, waar de letters 'ER' en 'ROT' aan weerszijden van 'Erasmus van Rotterdam' staan in plaats van aan de rand van de medaille zoals tot die tijd gebruikelijk was geweest. Metsys was wellicht

geïnspireerd door een medaille uit 1479 met op de ene kant Maximiliaan I en op de andere Maria van Bourgondië, of door nog weer andere medailles zoals die van Pisanello. Tenslotte noemt Cutler nog als mogelijke inspiratiebronnen Dürers zelfportret uit 1500 met zijn monogram en jaartal aan de linkerzijde van zijn hoofd en een Latijnse inscriptie aan de rechterkant, of Fouquets zelfportret van rond 1450 (Cutler 1993). Duidelijk is in ieder geval dat het plaatsen aan weerszijden van hoofd, buste of wapen van initialen en/of halve jaartallen zoals in het (late) geval van de Unia State (afb. 4), een beeldtaal is die niet alleen op gevelstenen voorkomt. Het feit dat deze schrijfwijze vooral veel aangetroffen wordt op Engelse en Ierse stenen (zie voor voorbeelden van Ierse stenen Ronnes 2004 en Ronnes 2006), is mogelijk te verklaren uit het feit dat Holbein - door Cutler gezien als belangrijk innovator op dit gebied - aan het hof in Engeland actief was.

- Remington 1941, 6.
- Lemmens 1985, 270.
- Gevers en Mensema 1985, 413.
- Haverkate 1993, 25.
- Handelingen 4:11; Efeziërs 2:20
- De Vries 1994, 109-114.
- Lehr 1963.
- Fehrmann 1967, 40-41.
- Schwabenicky 2004, 33.
- Adelheid van Gotterwick trouwde in 1415 met Johan heer van Culemborg (1374-1452), wiens moeder Baerte van Egmond was. Adelheid van Gotterwicks vader was Arnold III van Bentheim (gest. 1403), zoon van Everwin IV, Herr von Götterswick (1334-1378) en Gravin Hedwig von Bentheim (ong. 1317-1371).
- De Vries 1994, 112.
- Klokken droegen veelal een religieuze boodschap zoals 'Maria is mijn naam, mijn geluid zij God bekwaam. Gerardus de Wouwe me fecit 1503' (Oosterend, Texel) (Damme 1905, 90.)
- Dat het publieke aspect van het inscriberen van datum en naam niet overdreven moet worden, blijkt ook wel uit het feit dat in Groot-Brittannië en Ierland, data en verwijzingen naar eigenaren vaak in de stenen raamkozijnen waren aangebracht. Voorbeelden betreffen de inscriptie 'A R B R OF LITIL Terrel' '155-', op Tarrell Castle, Portmahomack, Schotland, of, om een ander willekeurige voorbeeld te noemen, de inscriptie 'DB ET ER ME FECET' ('David Barry en Ellen Roche hebben mij gemaakt') en '1586 August 1', in een kozijn van Timoleague Castle in County Cork, Ierland.
- De Kool-Verhoog 2002, 24-27.
- De Vries 1994, 110.
- Datum, naam en/of initialen van de bouwers, alsook spreuken, rijmen en bijbelteksten werden in het geval van boerderijen boven de deur geplaatst. De oudste draagt het jaartal 1589; een piek in dit fenomeen is waargenomen in de periode van 1650 tot 1700 (Hagens 1992, 50-51).
- Offenberg 1986.

Literatuur

Besten, M., 'La mort de soi' in Limburg. De ideeën van Philippe Ariès getoetst aan Limburgse bronnemateriaal, in: W.M.H. Hupperetz (ed.), *Dagelijks leven op Limburgse kastelen 1350-1600. Verwantschap, begrafeningsgebruiken, personeel en werkzaamheden*, Venlo 1996, 56-75.

Binding, G., *Deutsche Königspfalzen. Von Karl dem Großen bis Friedrich II.* (765-1240), Darmstadt 1996.

Cutler, C.D., Holbein's Inscriptions, *Sixteenth Century Journal. A journal for Renaissance and Reformation students and scholars*, Vol. 24, no. 2 1993, 369-382.

Damme, A. van, Klok-opschriften naar Juriaan Spruyt, *Tijdschrift der Vereniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis*, Vol. 8, no.1 1905, 84-92.

Fehrmann, C.N., *De Kamper Klokieters. Hun naaste verwanten en leerlingen*, Kampen 1967.

Gevers, A.J. en A.J. Mensema, *De Havezaten in Twente en hun bewoners*, Zwolle 1985.

Hagens, H., *Boerderijen in Twente*, Utrecht 1992.

Haverkate, J., *Twickel: Bewoond en Bewaard*, Utrecht 1993.

Hupperetz, W.M.H., Keukengerei, tafelservies en voedselvoorraad. Boedellijsten van kastelen in Limburg, Brabant en Gelderland in de 15e en 16e eeuw, in: Hupperetz, W.M.H. en J.M. van Vondert (eds.), *Dagelijks leven op Limburgse kastelen (1350-1600). Vinding en voedselbereiding*, Venlo 1995, 119-130.

Hupperetz, W.M.H. en E. Klok, Rituelen en ceremoniën rondom geboorte, huwelijk en overlijden in adellijke kring, in: W.M.H. Hupperetz (ed.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, Venlo 1996, 161-174.

Janssen, H.L., Kasteel Coevorden. 15e- en 16e-eeuwse inventarissen als bron voor de bouwgeschiedenis, in: Janssen, H.L. en W. Landewé (eds.), *Middeleeuwse Kastelen in Veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede 2009, 101-131.

Kalas, R., The Technology of Reflection: Renaissance Mirrors of Steel and Glass, *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, vol. 32, afl. 3, 2002, 519-542.

Kool-Verhoog, C.C. de, *Kasteel ter Horst. Een lagchend landhuis in Loenen*, Loenen 2002.

Lemmens, G. Die Klever Burg, in: G. de Werd, *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich, Kleve, Berg, Kleve* 1985, 269-288.

Lehr, A., Middeleeuwse klokkengietkunst, in: R. de Waard et al., *Klokken en Klokkengieters. Bijdragen tot de campanologie*, Culemborg 1963, 13-158.

Offenberg, G.A.M., *Gevelstenen in Nederland*, Zwolle 1986.

Remington, P., The private study of Federico da Montefeltro. A Masterpiece of XV century Trompe-L'Œil, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin: A Renaissance Room from the Ducal Palace at Gubbio*, vol. 36, no. 1, part 2 1941, 1, 3-13.

Ronnes, H., 'A solitary place of retreat': Renaissance privacy and Irish architecture, *International Journal of Historical Archaeology*, 8 (2) 2004, 101-117.

Ronnes, H., *Architecture and Elite Culture in the United Provinces, England and Ireland, 1500-1700*, Amsterdam 2006.

Ronnes, H., Continental traces at Carrick-on-Suir and contemporary Irish castles: a preliminary study of date and initial stones, in: Herron, Th. en M. Pottorff (eds.), *Ireland in the Renaissance*, Dublin 2007, 255-273.

Schwabenicky, W., Das Schloss Sachsenburg bei Frankenberg unde sein Vorgängerbau - ein Zwischenbericht, *Burgenforschung aus Sachsen*, Vol. 17, no.1 2004, 24-50.

Sontag, S., *Over Fotografie*, Baarn 1994 [1979].

Vries, D.J. de, *Bouwen in de Late Middeleeuwen. Stedelijke Architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994.

Burchten met een boodschap

Kastelen en kuisheid in de Middelnederlandse literatuur

W. Landewé

■ Inleiding

De laatste jaren is er veel discussie gevoerd over de functie van het middeleeuwse kasteel. Het is al lang niet meer zo dat kastelen alleen worden gezien als gebouwen met een puur militaire functie. Het middeleeuwse kasteel diende immers ook als symbool van status en macht en nam een belangrijke plaats in als administratieve zetel van een heer. Niet alleen het concrete kasteel zelf droeg zo een bepaalde boodschap uit, ook het kasteel in de middeleeuwse kunst en literatuur was een betekenisdrager van formaat.

■ Kastelen als communicatiemiddel

In dit artikel staan twee Middelnederlandse dichtwerken centraal, waarvan het onderwerp kan worden omschreven als 'een belegering met een boodschap'. Mijns inziens maken deze twee bronnen namelijk deel uit van een traditie in de kunst en literatuur van het middeleeuwse Noordwest-Europa, waarin het bestormen van een kasteel werd gebruikt om de spanning te verbeelden tussen het middeleeuwse normen- en waardenpatroon en het eigen denken en doen van de middeleeuwse mens.

In haar boek *The Idea of a Castle*, beschrijft Abigail Wheatley hoe kastelen boodschappen kunnen overdragen. Het kasteel, zo schrijft zij, moet worden gezien als 'meaningful architecture, involved in a sophisticated series of ideological relationships with its cultural context'.¹ Ook Matthew Johnson beoogt, in *Behind the Castle Gate*, dat het kasteel een uitingsvorm is van het gehele denken en doen van de middeleeuwse mens. Kastelen vormen een *stage-setting* voor het dagelijkse leven van de kasteelheer, zijn gezin en zijn huishouding. Ze functioneren als decor waartegen de verschillende leden van de kasteelhuishouding hun eigen rol spelen.² Voor Johnson zijn kastelen in de Middeleeuwen een middel geweest om de identiteit en status van de kasteelheer naar de buitenwereld toe te communiceren. Hij wijst daarbij onder andere op de gang van zaken rondom de toegankelijkheid van kastelen, waaruit niet alleen de status van de kasteelheer blijkt, maar vooral ook, in verband hiermee, de status van het bezoek. De sociale status en identiteit van de bezoeker werd gereflecteerd in de wijze waarop en in hoeverre deze zich mocht bewegen door het kasteel van de gastheer en/of gastvrouw. 'The moment of entry to a late medieval castle is one that involves a series of different meanings. It defines the social status of the occupant, most crudely in whether they are admitted to the building or not (...).'³ Johnson merkt hierbij terecht op dat de toegang tot het kasteel niet alleen iets was wat in de concrete werkelijkheid een rol speelde: 'Castle gates must be seen in the context of other entrances',⁴ zo schrijft hij en hij wijst in dit verband op het 13e-eeuwse gedicht *Diu Crone*. Hierin probeert een ridder op gewelddadige wijze een kasteel binnen te

dringen met het voornemen de vrouw des huizes te verkrachten.⁵ Hier is duidelijk sprake van een seksuele connotatie; het met geweld binnendringen van het kasteel staat symbool voor een op handen zijnde verkrachting. Jill Mann schrijft in dit verband dat de 'emphasis on the exits and entrances to the building, its refusal or granting of access, is characteristic of the tradition of the allegorical castle'.⁶

In zijn gebruik van het kasteel als symbool voor de vrouw of de maagdelijkheid van de vrouw stond de auteur van *Diu Crone*, Heinrich von dem Türlin, niet alleen. In middeleeuwse religieuze verhandelingen van Duitse en Franse bodem bijvoorbeeld, wordt de maagd Maria vergeleken met een kasteel, waarbij de kenmerkende elementen van een kasteel als toren, gracht en brug Maria's uitmuntende eigenschappen symboliseren.⁷ In het 13e-eeuwse *Chateau d'Amour*, geschreven door de Engelse bisschop Robert Grosseteste, waarin Maria eveneens wordt voorgesteld als een kasteel, symboliseert de oostelijke poort van dit kasteel zelfs Maria's maagdelijkheid. Het spreekt daarbij voor zich dat deze poort alléén voor God geopend wordt. Niet alleen in middeleeuwse Duitse, Franse en Engelse teksten speelt een verband tussen kastelen en kuisheid een rol. In de Middelnederlandse literatuur worden soortgelijke verbanden tussen kastelen, kuisheid en (lichamelijke) liefde gelegd. In dit artikel worden een aantal voorbeelden gepresenteerd.

■ Burchten met een boodschap

In de Middeleeuwen was het kasteel als symbool voor de vrouw of de vrouwelijke kuisheid een geliefd motief. Het kwam zowel voort uit wereldlijke als geestelijke literaire tradities. De precieze ontwikkeling van het kasteel als symbool voor de vrouwelijke kuisheid is na vele eeuwen van ontleneren en verwijzen niet meer precies in kaart te brengen. Aangezien wereldlijke en religieuze tradities elkaar hoogstwaarschijnlijk over en weer hebben beïnvloed, is het eigenlijk alleen mogelijk de waarschijnlijk belangrijkste inspiratiebronnen aan te wijzen.⁸ Bij de klassieke werd het kasteel, of in ieder geval een verdedigbare verblijfplaats, gezien als de woning van de liefde zelf. In de *Ars Amatoria* omschrijft Ovidius de residentie van de liefdesgod

Cupido als een 'castrum'.⁹ Claudius Claudianus, de 4e-eeuwse Alexandrijnse hofdichter van keizer Flavius Honorius (384-423) en zijn regent Flavius Stilicho (ca. 359-408), beschreef in zijn *Epithalamium de Nuptiis Honorii Augusti* de residentie van de liefdesgodin als een luisterrijk kasteel.¹⁰ In mogelijke navolging van de klassieke presenteert de 12e-eeuwse schrijver Andreas Capellanus in zijn *De amore* het kasteel ook als de woning van de god van de liefde.¹¹ In latere eeuwen grepen veel auteurs terug op deze voorbeelden.

In de religieuze traditie stond aanvankelijk voornamelijk het lichaam van één enkele vrouw centraal. De apostel Lucas verhaalt in zijn evangelie over een reis van Jezus naar Bethanië. Daar wil hij een bezoek brengen aan Maria en Martha. Lucas beschrijft de binnenkomst van Jezus 'in quoddam castellum'.¹² De cisterciënzer monnik Aelred van Rievaulx (1109-1166) interpreteerde deze aankomst van Jezus in Bethanië als de Incarnatie. Hiermee maakte hij het 'castellum' van Lucas tot symbool voor de maagdelijke Maria.¹³ Waarschijnlijk pasten latere denkers en dichters deze symboliek vervolgens ook toe als symbool voor de maagdelijkheid van andere vrouwen en voor de vrouwelijke maagdelijkheid in het algemeen.

Mogelijk heeft ook het Hooglied bijgedragen tot de ontwikkeling van het motief.¹⁴ Met dit bijbelse gedicht aan de basis groeide het beeld van de geliefde in een besloten tuin uit tot het middeleeuwse motief van de maagdelijke Maria in haar omheinde tuin, een *hortus conclusus*. Het besloten karakter van deze omheinde tuin, met een fontein en bloemen als lelies, rozen en viooltjes, staat daarbij symbool voor de maagdelijkheid van Maria.

Het was niet ongebruikelijk om het menselijk lichaam te verbinden aan bouwwerken en in de medische wetenschap was het zelfs een veel toegepaste vergelijking. Gilchrist stelt in haar boek dat 'the body is frequently used as a metaphor for bounded systems, such as castles (...)' en 'medieval medicine explained the physiology of the body through architectural metaphors (...).'¹⁵ Bij de zoektocht naar meer vergelijkingen van vrouwen met kastelen stuitte ik op een passage in het Middelnederlandse *Der vrouwen heimelijkheid* (*Over de geheimen van de vrouw*), die bij mij het beeld oproep van een kasteel

dat wordt beschoten. In dit leerdicht uit 1405 over middeleeuwse gynaecologie, een anonieme vertaling van de *Secreta mulierum et virorum* uit de 13e eeuw, zet de dichter uiteen hoe een kind ontstaat uit het zaad van zowel de man als de vrouw:

'Dat saet van den vader heet sperma,
Ende der moeder menstruum, als ic versta;
Wanneer een man es met eenen wive
So gaet sperma van sinen live,
Ende van den haren menstruum.
Die medicine segghen sum,
Ende hebben 't in hare boeke bescreven
Dat sij te male haer zaet gheven,
Man ende wif, alsij ghenoenen,
So dat te gader comt ghescoten
In die poerte, ende beghint dan daer
Hem te mingne, dat es waer,
D'een metten anderen, dat es sonder waen;'¹⁶

[Het zaad van de vader heet sperma,
en van de moeder menstruum,
als ik het goed begriep. Wanneer een man
met een vrouw ligt dan komt er sperma uit
zijn lichaam en menstruum uit het hare.
De artsen zeggen het zo en hebben
in hun boeken geschreven, dat zij elke
keer hun zaad geven, man en vrouw,
wanneer zij genieten,
zodat het samen komt geschoten
in de poort, en het begint dan daar
te mengen, dat is waar,
het ene met het andere, dat is zonder waan;]

Hoewel hier uiteraard niet zonder meer kan worden gesteld dat de vertaler van het Latijnse traktaat met 'poerte' oftewel poort als benaming voor de vrouwelijke geslachtsdelen ook een kasteelpoort in gedachten had,¹⁷ springt de overeenkomst van de betreffende passage in *Der vrouwen heimelijkheid* met één bepaalde miniatuur uit een 15e-eeuws handschrift van de *Roman de la Rose* in het oog. In deze roman, geschreven tussen 1225 en 1230 door Guillaume de Lorris en Jean de Meung, zoekt een naamloze hoofdpersoon naar een roos nog in de knop.¹⁸ De rozenknop staat symbool voor de ware liefde en de minnaar wil niets liever dan deze roos

plukken. Het bereiken van zijn doel gaat de minnaar niet gemakkelijk af. Hij stuit onderweg op tegenstand van Afgunst. Zij wil hem beletten de rozenknop te plukken. Daartoe laat ze een burcht bouwen, waarin ze de roos opsluit. Uiteindelijk weet de jonge held dit kasteel te veroveren en zijn geliefde te bereiken. De hoofdpersoon kan zijn geliefde dus alleen bereiken door het kasteel waarin zij woont stormenderhand in te nemen. Het binnendringen van het kasteel heeft een erotische betekenis, die in middeleeuwse handschriften sprekend wordt verbeeld. Verschillende handschriften van de *Roman de la Rose* zijn versierd met illuminaties waarin de strijd van de smachtende held om zijn dame in beeld wordt gebracht met duidelijke verwijzingen naar de seksuele daad zelf. In een handschrift uit begin 15e eeuw penetreert de held met het zwaard, dat hij in zijn hand heeft, de kasteelpoort van het kasteel, dat deels is vormgegeven als het lichaam van een jonge vrouw (afb. 1).¹⁹

De in de *Roman de la Rose* beschreven innamen van het kasteel kan worden omschreven als een 'symbolische belegering'.²⁰ Daarbij gaat het om belegeringen met een verborgen boodschap, beschreven in middeleeuwse romans of verwerkt in middeleeuwse kunstwerken en op gebruiksvoorwerpen. Boekverluchters, ivoorsnijders of dichters gebruikten bestormingen van kastelen, zoals zij die kenden uit het werkelijke leven, om een abstracte strijd te verbeelden, die zich vooral afspeelde in de hoofden van de mensen. In de meeste van deze 'symbolische belegeringen', die werden verwerkt in romans, dichtwerken, op tapijten, in miniaturen en op gebruiksvoorwerpen, lijkt namelijk de omgang met de middeleeuwse normen en waarden centraal te staan. Men gaf uiting aan de spanning, die bestond tussen deze middeleeuwse normen en waarden en het werkelijke denken en voelen van de middeleeuwse mens.

In wereldlijke context stond de symbolische belegering daarbij voor de abstracte strijd tussen de seksuele verlangens van de mens en de strenge christelijke moraal in de middeleeuwse maatschappij op dat gebied.²¹ Ook de spanning tussen de eigen wil en strakke hiërarchie in de samenleving werd met behulp van dit motief tot uitdrukking gebracht.²² Kerkelijke denkers en opdrachtgevers

wilden daarentegen juist met de symbolische belegering benadrukken dat de mens weerstand moest bieden tegen de zondige verleidingen van het aardse leven om kans te kunnen maken op een goed bestaan in het hemelse hiernamaals. De symbolische belegering was bij uitstek een geschikt motief om de worsteling met het eigen geweten in beeld te brengen, zoals die zich afspeelt in het hoofd en het hart van bijna elke gelovige.

Hoewel het motief dus kon worden aangewend om verschillende boodschappen te communiceren, was een terugkerend element echter altijd de spanning tussen de heersende normen en waarden en het eigen denken en doen. In dit artikel gaat het, zoals valt af te leiden uit al het bovenstaande, vooral om die symbolische belegeringen, die de worsteling met de middeleeuwse seksuele moraal en het keurslijf van de hoofse liefde symboliseren. Deze worden in de literatuur vaak aangeduid met termen als 'de belegering van het liefdeskasteel' of 'liefdesburcht', 'the siege of the castle of love', of 'la lutte pour le château d'amour'.²³

De strijd om de liefdesburcht in middeleeuws Europa

De strijd om de liefdesburcht was een geliefd motief van middeleeuwse auteurs, kunstenaars en ambachtslieden.²⁴ In de Middeleeuwen was het liefdeskasteel vooral favoriet onder ivoorsnijders in het 14e-eeuwse Parijs. Zij brachten het motief veelal aan op spiegelhouders en kistjes van ivoor. In dezelfde periode beeldden ook boekverluchters in Engeland eenzelfde soort voorstelling af in manuscripten. Ook in de toneelkunst en de kookkunst van de Middeleeuwen zijn sporen van een liefdeskasteelbeleg terug te vinden.

In een tijd waarin huwelijken onder de adel vooral werden gezien als zakelijke contracten waarin de liefde als zodanig niet van wezenlijk belang werd geacht, moet dit motief de mensen bijzonder hebben aangesproken. In de cultuur van de hoofse liefde werd een dame weliswaar door haar aanbieder op een voetstuk geplaatst, maakte de aanbieder zijn wil volledig ondergeschikt aan haar wensen en werden haar schoonheid en deugdzaamheid door hem bezongen, maar meer dan alleen een platonische

sche relatie behoorde officieel niet tot de mogelijkheden.²⁵ Volgens de leer van de christelijke kerk in de Middeleeuwen was seksualiteit immers alleen toegestaan binnen het huwelijk en dan nog met voortplanting als het enige doel. Het verzet tegen deze strikte moraal werd gegoten in de vorm van een liefdeskasteelbelegering, waarbij telkens weer een kasteel gevuld met hoofse dames door ridders wordt belaagd. Het is daarbij opmerkelijk hoe de ivoorsnijders en boekverluchters speelden met de uitkomst van de belegering. De vraag hoe sterk de geest is en hoe zwak het vlees hebben sommige middeleeuwse kunstenaars in hun uitwerking van deze bijzondere belegeringen vertaald tot de vraag: houdt het kasteel stand of niet?

Illustratief in dit verband zijn twee belegeringen, één als verluchting in een handschrift en één op het dekfel van een ivooren kistje. Het *Peterborough Psalter*,

Afb. 1. Miniatuur uit ca. 1410. *Roman de la Rose*, Valencia, Universiteitsbibliotheek, ms. 387, fol. 146v. Bron foto: Camille 2000, afb. 140.

om mee te beginnen, geeft een verbeterde strijd weer tussen een aantal ridders dat een kasteel probeert te bestormen en een garnizoen van dames, dat de aanval probeert af te slaan.²⁶ Boven op de toren van het kasteel heeft zich een gekroonde dame verschanst, koningin of godin van de liefde. Bijzonder aan dit beeld is het feit dat de dames niet alleen proberen zich de ridders van het lijf te houden met behulp van kruisbogen, maar ook met behulp van een bloembombardement. Gek genoeg lijkt deze strategie succes te hebben. De dames lijken niet van zins zich zomaar gewonnen te geven en dat blijkt wel uit de

boze blikken die zij de belegeraars toewerpen. De ridders zijn bovendien aan de verliezende hand. Links van de kasteelpoort wordt een ridder een hoofdwond toegebracht en rechts op de afbeelding duwt een dame een ridder van een ladder, die tegen de kasteelmuur staat opgesteld. Dat de dames in de strijd om het kasteel de overhand hebben, houdt mogelijk verband met de opdrachtgever van het manuscript. Het handschrift werd rond 1300 vervaardigd in opdracht van de Benedictijner abt van het klooster Peterborough, wiens taak het was een serieuze en vrome levensstijl te propageren. Dat is de achterliggende boodschap van deze illuminatie; verdedig jezelf tegen allerlei verleidingen en bega geen zonden. Leef je leven volgens de richtlijnen van de Bijbel en de kerk. Abigail Wheatley beschrijft in haar boek *The Idea of the Castle in Medieval England* hoe een vergelijkbare symbolische belegering in het 14e-eeuwse *Luttrell Psalter* spirituele devotie kon opwekken (afb. 2). Niet alleen vanwege de gedachte dat het betreden van het kasteel, door welke ridder dan ook, herinnert aan de intocht van Jezus in Bethanië en dat in elke belegerde vrouw Maria kan worden gezien.²⁷ Wheatley meent ook dat deze specifieke symbolische belegering, waarbij opnieuw een kasteel vol vrouwen wordt belegerd door ridders, de lezers van het psalter op het spoor zet van een bepaalde bijbel-passage, die op dezelfde pagina staat geschreven en waarin de wanhopige gelovige smeekt om te worden toegelaten tot Gods genade. Dit specifieke kasteel 'plays an important role in the organization and communication of these ideas, through its accepted use as an architectural mnemonic which can trigger the recognition of spiritual meanings'.²⁸ De verwijzing van de kleurrijke en levendige miniatuur naar de bijbehorende bijbelse les, zou de lezer aanzetten tot devotie.

Een symbolische liefdeskasteelbelegering met een iets luchtiger karakter is aangebracht op het deksel van een ivooren kistje uit de 14e eeuw (afb. 3).²⁹ Het deksel is verdeeld in vier compartimenten. In de twee middelste compartimenten is sprake van een toernooi voor de muren van een kasteel, terwijl op de twee buitenste delen een liefdeskasteelbelegering is afgebeeld. Wat meteen opvalt is de luchtige sfeer waarin de vijandelijkheden plaatsvinden. De dames

glimlachen allemaal. Van een wrede strijd, zoals in het *Peterborough Psalter* lijkt bepaald geen sprake te zijn. De scène helemaal links laat zien hoe twee ridders met behulp van een trebuchet een kasteel willen belegeren. Van boven af schiet Cupido, met een dame aan zijn zijde, een liefdespijl af op de belegeraars. De scène helemaal rechts toont twee ridders aan de voet van een kasteel. Terwijl de ene ridder via een touwladder tegen de muren van het kasteel omhoog probeert te klimmen, knielt zijn collega voor de vermoedelijke dame des huizes. Zij houdt in haar linkerhand de sleutel van de kasteelpoort omhoog. De traditie wil dat het overdragen van de sleutel van de poort aan de belegeraar in de Middeleeuwen betekende dat men zich officieel aan de vijand overgaf.³⁰ Het lijkt alsof de dames hebben besloten zich over te geven aan hun belagers. Ook deze (tegengestelde) afloop heeft te maken met de context waarin het motief in dit geval functioneerde. Nu gaat het immers niet om een religieus handschrift, maar om een voorwerp dat als souvenir of geschenk voor een geliefde werd gekocht en in een wereldlijke context functioneerde.

Van de meeste ivooren voorwerpen, en het gaat daar bij voornamelijk om kistjes en spiegelhouders, die werden voorzien van een symbolische belegering wordt aangenomen dat zij zijn vervaardigd in het 14e-eeuwse Parijs. In ateliers werden deze objecten door ivoorsnijders vervaardigd en vanuit die ateliers werden ze vervolgens ook als souvenir of als geschenk verkocht. Ivoor was zeer kostbaar materiaal, dat maar weinigen zich konden veroorloven. De cliëntele bestond vrijwel alleen uit rijke edelen en zeer vermogende kooplieden. Deze klanten moeten allemaal tot op zekere hoogte bekend zijn geweest met de sociale codes van de middeleeuwse maatschappij en hoofse liefde in hogere kringen. In de welgestelde adellijke kringen en rijke koopmansgeslachten zag men het huwelijk vooral als een zakelijke overeenkomst tussen twee families.³¹ Terwijl seksualiteit door de kerk alleen binnen het huwelijk was toegestaan, vond men daar niet altijd de ware liefde. De overdracht van de sleutel door de dame aan de knielende ridder geeft dan ook uiting aan de sociale spanningen die uit deze situatie konden voortvloeien; draagt ze hiermee niet alleen het kasteel aan de ridders over, maar ook de kuisheid

van de dames waar het kasteel symbool voor staat? Een marge-illuminatie uit een handschrift van de *Roman de la Rose* uit 1435 is een tweede voorbeeld van een symbolische belegering met een maatschappijkritische knipoog (afb. 4).³² Ook hier wilde de boekverluchter waarschijnlijk uiting geven aan sociale spanningen inzake het thema liefde en samenleving. In een hoek van de pagina heeft de verluchter in kwestie een toren afgebeeld. Bovenop de toren staat een nonnetje. Tegen de toren is een ladder geplaatst, waartegen een monnik naar boven klimt. Dit is overduidelijk een symbolische belegering, gezien de vorm die belegeraars en garnizoenen hebben aangenomen. Er is hier duidelijk sprake van ridiculisering van de middeleeuwse geestelijkheid. De kerk had een enorme invloed op het dagelijkse bestaan van veel mensen, niet alleen als geestelijk, maar in veel gevallen ook als wereldlijk heerser. Bepotting van geestelijken geeft aan de middeleeuwse mens het soms moeilijk had met deze overheersende aanwezigheid van de kerk in het dagelijkse leven en dat men de oprechtheid van deze lieden wel eens in twijfel trok.

Het is interessant om te zien dat de 14e-eeuwse liefdeskastelen voor particulier vermaak en private devotie werden opgevolgd door liefdesburchten voor grootschalig publiekelijk vermaak in het 15e-eeuwse Savoye en het 16e-eeuwse Engeland. Rond 1460 stelde meester Chiquart het kookboek *Du fait de cuisine* samen voor het hof van Savoye. Dat kookboek bevat een recept voor een landschap met liefdeskasteel dat geheel is samengesteld uit onder meer wilde zwijnen, kippen, een gans, een pauw, appels, sinaasappels, rozenwater (voor een fontein) en groene saus met azijn. Dit kasteel, bedoeld als *entremet*, moest volgens het recept reusachtige afmetingen aannemen. Vier mannen moesten het kasteel kunnen dragen, waarbij het de bedoeling was dat deze dragers voor het oog van het publiek werden verborgen achter gordijnen, die vanaf de voet van het kasteel naar beneden hingen. De gordijnen zouden worden voorzien van beeltenissen van aanstormende belegeraars. In het kasteel moesten op ingenieuze wijze vier zingende en musicerende kinderen worden onderbracht. Het is zeer waarschijnlijk dat dit eetbare kasteel op een zeker moment in de eetzaal van het hof is gepresenteerd,

aangezien musicoloog Rob Wegman heeft kunnen achterhalen dat de 15e-eeuwse componist Guillaume Dufay een muziekstuk heeft geschreven, dat haast wel zeker bedoeld was om tijdens de presentatie van dit liefdeskasteel in de eetzaal uitgevoerd te worden.³³ Het lijkt dan ook voor de hand te liggen om te veronderstellen dat men in hoofse kringen over het algemeen goed bekend is geweest met het liefdeskasteel als motief in de beeldende kunst en literatuur. Was dit niet het geval, dan zou het voor meester Chiquart niet interessant zijn geweest een eetbare bestorming van het liefdeskasteel te presenteren tijdens het diner. Door aan te sluiten bij populaire literaire en kunstzinnige thema's kon Chiquart inspelen op de actualiteit. Juist daardoor kon hij waarschijnlijk rekenen op veel lof voor zijn culinaire creaties. Helaas is tot op heden onbekend hoe deze bijzondere bestorming in de eetzaal werd ontvangen.

Andersoortige vertoningen van de belegering van het liefdeskasteel organiseerde men in het 16e-eeuwse Engeland.³⁴ Hierbij werd soms ook met de uitkomst van de symbolische belegering gespeeld, zoals hierboven beschreven. Niet altijd gaven de dames zich na afloop van de bestorming namelijk over aan de heren, waarna de opvoering werd besloten met feestelijkheden en dans. Uit de bronnen is een opvoering bekend uit 1581 in de Tiltyard naast Whitehall, het verblijf van koningin Elizabeth. Hier werd het spel van het liefdeskasteel opgevoerd in aanwezigheid van enkele Franse gezanten, die de hertog van Anjou naar het Engelse koninklijke hof gezonden had om Elizabeth een huwelijksaanzoek te doen. De mannelijke verdedigers van de met vrouwen gevulde versterking weten in het spel de belegeraars te verslaan. De koningin gaf zo de Franse gezanten van de hertog van Anjou op subtiele wijze te verstaan dat ze zich niet zou overleveren aan deze hertog, die om haar hand had gevraagd.³⁵ Helaas is ook van deze bestorming niet overgeleverd hoe het spektakel zich in detail heeft afgespeeld.

Een vergelijking van de twee bovenstaande *happenings* met een ander middeleeuws hofspektakel biedt ons hier misschien enig houvast. Een miniatuur in de *Grandes Chroniques de France* laat een banquet zien, dat plaatsvond aan het hof van de Franse

Afb. 2. Miniatuur uit 1325-1335. Luttrell Psalter, Londen, British Museum, ADD MS 42130, fol. 71v-72. Bron foto: Wheatley 2004, afb. IX en X.

koning Karel V in 1378.³⁶ In de zaal werd tijdens het diner het beleg van Jeruzalem in 1099 voor de aanwezigen opgevoerd. Mogelijk moeten we ons de liefdeskasteelfestijnen aan het Savoyaanse en Engelse hof op een vergelijkbare manier voorstellen. Het hooft in Londen, het banket aan het Savoyaanse hof, de kistjes van ivoor en de miniaturen in kostbare handschriften leren ons dat de symbolische belegering een motief was dat circuleerde in de hoogste kringen van de middeleeuwse Europese samenleving. Dat blijkt niet alleen uit de kostbare voorwerpen waarop of waarin het motief werd verwerkt of de kostbare materialen waarmee men werkte. Ook de bekendheid met de adellijke leef-

wereld, de regels van hooftse liefde en de inhoud van hooftse ridderromans was in zekere zin een voorwaarde om het motief te herkennen en de achterliggende betekenis ervan te kunnen doorgronden. Dat het liefdeskasteel wordt aangetroffen in vele landen in Noordwest-Europa hoeft ons eigenlijk niet te verwonderen. Adellijke geslachten raakten door middel van huwelijksverbanden en bondgenootschappen over lange afstanden met elkaar verknoot en namen naast geschenken ook hun culturele bagage mee van het ene hof naar het andere. Contacten tussen verschillende kunst- en handwerkscentra bestonden uiteraard ook als gevolg van kooplieden, kunstenaars, denkers, dichters en hofzangers, die bezoeken brachten aan elders gelegen jaarmarkten, steden, hoven en religieuze instellingen.

Helaas zijn in onze gebieden weinig kunst- of gebruiksvoorwerpen teruggevonden waarop een bestorming van een liefdesburcht is afgebeeld. Tot

op heden getuigt, voor zover bij mij bekend, alleen een rijk versierd handschrift, vervaardigd in opdracht van Engelbert II van Nassau (1451-1504), heer van Breda, van enige bekendheid met het motief.³⁷ Dit handschrift, een in Brugge geproduceerde Franstalige editie van de *Roman de la Rose*, bevat onder andere een miniatuur waarop in vogelvlucht het kasteel van 'Jalousie' is weergegeven (afb. 5).³⁸ In dit kasteel wordt een dame vastgehouden door een tot de tanden bewapend garnizoen. De bewaker van de toegang tot het kasteel, 'Dangier', houdt in zijn linkerhand stevig drie sleutels vast. Het feit dat deze bewaker zo prominent en centraal voor de kasteelpoort is weergegeven, laat over de boodschap van de verluchting geen misverstand bestaan; het thema van deze schildering is duidelijk de beslotenheid van deze burcht. Zowel de uitvoering en herkomst van het handschrift als de persoonlijke achtergrond van de opdrachtgever wijzen op een brede Europese adellijke context voor het handschrift. Deze rijk versierde handgeschreven *Roman de la Rose* werd in Brugge vervaardigd op basis van een editie, die in het Franse Lyon was gedrukt.³⁹

Ook Engelbert II van Nassau zelf had, als zoon van Jan IV van Nassau (1410-1475) en Maria van Loon (1424-1502), gemengde Europese wortels. Hij had vele bezittingen in Holland, Brabant en Duitsland en verkeerde uit hoofde van zijn functie als legeraanvoerder, diplomaat en bestuurder voor de Bourgondische hertogen in de hoogste adellijke kringen. Het lijkt aannemelijk dat Engelbert II bekend was met de *Roman de la Rose* en dat hij net als andere welvarende edelen in zijn omgeving deze populaire tekst graag ook zelf tot zijn beschikking wilde hebben. Het liefst natuurlijk in een vorm die zijn rijkdom en aanzien onderstreepte. Dat er niet meer liefdeskasteelbelegeringen van Nederlandse makelij bekend zijn, wil natuurlijk

Afb. 3. Kistje van ivoor, vervaardigd ca. 1320 in Parijs. Nu in Londen, The British Museum. Bron foto: Wheatley 2004, afb. VIII. Rechts op het kistje is te zien hoe de dame des huizes voor de neus van een ridder de sleutel tot het kasteel omhoog houdt.

niet zeggen dat ze er nooit geweest zijn. Het is niet ondenkbaar dat edelen en rijke burgers tijdens hun (handels-)reizen door Frankrijk een ivoren spiegelhouder of een kistje hebben aangeschaft waarop het motief was afgebeeld. Helaas is dit nu nog moeilijk na te gaan. Mogelijk zijn spiegelhouders en kistjes met het motief verloren gegaan, maar ook is de bezitsgeschiedenis van de in Europese musea bewaard gebleven objecten niet volledig bekend. Twee Middelnederlandse dichtwerken, die in het vervolg van dit artikel centraal staan, pleiten eveneens voor bekendheid met de liefdesburcht-belegering in onze streken. Ze lijken nauw verwant te zijn aan de bovengenoemde kunstuitingen, waarin belegerde burchten met een boodschap de hoofdrol spelen.⁴⁰ Hoewel in beide werken een gewelddadige bestorming van het kasteel niet direct breed wordt uitgemeten, speelt een mogelijke militaire confrontatie op de achtergrond wel degelijk een rol.⁴¹

Van der borch heet vaste hoede⁴²

Een anonieme dichter schreef in de 13e of 14e eeuw het Middelnederlandse gedicht *Van der borch heet vaste hoede* (*Over het kasteel dat standvastigheid heet*).⁴³ Deze dichter bedeede zich in zijn eigen gedicht de rol van een rondreizende verteller toe, die op zoek is naar interessante stof voor een dichtwerk. Tijdens zijn zoektocht naar een goed verhaal stuit hij op een kasteel, waarvan de kasteelvrouw hem een interessant verhaal weet te vertellen over een bestorming die daar heeft plaatsgevonden. In zijn gedicht voert de auteur gepersonifieerde deugden en ondeugden ten tonele in de rol van verdedigers en belagers. De kasteelvrouw heet Schaamte. Zij bewaakt het kasteel Standvastigheid. Dit is het kasteel waarin alle vrouwen van goede komaf zich behoren te bevinden. Schaamte vertelt haar verhaal over de afgeslagen bestorming van haar kasteel aan de verteller:

'Siet vrient nv willic di leren
Dit selue huus heet vaste hoede
Daer elc wijf van goeden bloede
In wesen sal na hare betaemt

Eende ic ben gheheten scaemt
Die dit huus verwaren moet⁴⁴

[Kijk vriend, nu wil ik je [het volgende] leren.
Dit huis heet standvastigheid en
daarin zal elke vrouw van goede komaf
moeten verblijven, zoals het hoort.
En ik, die dit huis moet
verdedigen, heet schaamte]

Vrouwe Schaamte vertelt de verteller hoe Twijfel en Wanhoop het kasteel 'vaste hoede', oftewel standvastigheid, dreigden in te nemen.

'Hier quamen si twee hebdijt ghesien
Die mi herde gherne souden
dit huus af winnen ende onthouden'⁴⁵

[Hier kwamen die twee, heb je dat gezien,
die dit huis graag op mij zouden willen
veroveren en het dan graag zouden willen
houden]

Deze twee belagers vormden daarmee een grote bedreiging voor de vele deugdame vrouwen, die zich in dit kasteel ophouden:

'Twiuul es geheten deen
Wan hope es des anders name
Ic woude nemmermeer en quame
Goeden minneren desen twee te voren
Soe vele vrouwen wert verloren'⁴⁶

[Twijfel heet de een.
Wanhoop is de naam van de ander.
Ik wou dat goede minnaars deze twee
nooit meer tegen zouden komen.
Zoveel vreugden zouden verloren zijn]

Gelukkig heeft Schaamte als hoedster van het kasteel deze twee onruststokers, met hulp van haar metgezellen Troost en Hoop, weten te verjagen:

'Die ic van hier hebbe geiaecht
Sijn twee bouse euele gaste
Die dicwile herde grote onraste
Hebben ghemaect ende noch pleghe'⁴⁷

[Zij, die ik van hier heb verjaagd,
zijn twee slechte kwaadaardige lieden,
die vaak grote onrust hebben
veroorzaakt en dat nog steeds doen]

De edele kasteelvrouw waarschuwt tot slot alle vrouwen voor deze twee slechteriken en ze vermaant hen hun burcht goed te verdedigen:

'Nv biddic allen goeden wiven
Dat sie die borch alsoe bewaren
Dat desen twee niet daer op en varen
Ende dat hen gheen scande en blue ten inde
God huede ons allen vore meswende'⁴⁸

[Nu vraag ik alle goede vrouwen
dat zij het kasteel zodanig beschermen,
dat deze twee het niet kunnen innemen en
dat zij hen niet blijvend tot schande maken.
Moge God ons allen behoeden voor ongeluk]

De borch van vroudenrijc

De borch van vroudenrijc (*Het vreugdenrijke kasteel*) is een gedicht dat veel gemeen heeft met *Van der borch heet vaste hoede*. Het is geschreven door de 14e-eeuwse sprookspreker, oftewel rondreizende dichter, Augustijnken.⁴⁹ Van deze Augustijnken weten we dat hij enige tijd in dienst is geweest van Jan van Blois (1342-1381), die zijn residentie in Schoonhoven had.⁵⁰ Met zijn literaire optredens wilde Augustijnken, die door Van Hogenelst en Van Oostrom wordt gekenschetst als een 'bevlogen leraar', niet alleen zijn broodheer en diens gevolg vermaken. Het lag in zijn bedoeling hen ook theologische kennis en hooft waarden bij te brengen.⁵¹ Augustijnken was zich er daarbij wel degelijk van bewust dat zijn serieuze boodschappen in een aantrekkelijke vorm moesten worden gegoten. Daarvan getuigt ook zijn *De borch van vroudenrijc*.⁵² In dit gedicht vergelijkt Augustijnken de vrouw met een kasteel. Hij beschrijft precies uit welke elementen deze 'kasteelvrouw' bestaat. 'Dese borch es 't hoeft van eenre joncvrouw',⁵³ zo schrijft hij, met twee vensers als ogen, een pilaar daartussen als neus en haar mond wordt gevormd door de grote zaal. De stoelen

in de zaal staan voor haar witte tanden en haar kin is de 'borch-voet'.⁵⁴ Het kasteel is de top van een olijfbom, die het lichaam van de 'kasteelvrouw' voorstelt. De boom heeft twee grote takken, die de armen vormen met

'aan elken vijf telghere men no mee,
daer men mede daghelike
reine hielt die borch rike.'⁵⁵

[aan elke [tak] min of meer vijf vingers,
waar men dagelijks
het rijke kasteel mee schoonmaakte.]

Uiteraard wordt dit kasteel ook bewoond en wel door een borggraaf met zijn gevolg. Hierover zegt Augustijnken:

'Haer herte reine ende ombesmet
es die borchgrave daer inne:
Sijn vijf ridderen sijn haer vijf sinne.'⁵⁶

[Haar reine en zuivere hart
is de borggraaf daar binnen:
zijn vijf ridders zijn haar vijf zintuigen:]

De sprookspreker waarschuwt vrouwen voor indringers in dit kasteel:

'O reine wijf neemt hoede (...)
datter neghen fellaert
in en come (...)'⁵⁷

[O deugdame vrouw pas op (...)
dat er geen bedrieger
in komt (...)]

'Augustijnken leghet voer oghen
allen goeden reinen wive
dat si behoeden waer si moghen
haer edel borch met haren ridderen vive.'⁵⁸

[Augustijnken houdt alle goede en zuivere vrouwen voor dat zij hun edele kasteel met zijn vijf ridders zo goed mogelijk dienen te beschermen.]

Afb. 4. Miniatuur uit een handschrift van de *Roman de la Rose*. Bibliothèque Nationale ms. fr. 2446, fol. 106r. Het handschrift is vervaardigd in Parijs rond 1345. De verluchtingen zijn in het handschrift aangebracht door een vrouwelijke miniaturist, Jeanne de Montbaston. Bron foto: Camille 2000, afb. 75.

Een interpretatie van deze 'versterkte vrouwen'

Zowel in *De borch van vrouwenrijc* als in *Van den borch heet vaste hoede* staat één kasteel centraal, maar worden vele vrouwen tegelijk aangesproken. Beide auteurs spreken immers duidelijk alle vrouwen aan. Zo schrijft onze anonieme verteller 'nu biddic allen vrouwen dat sie die borch alsoe bewaren' en spreekt Augustijnken 'allen goeden en reinen wive' aan. We mogen concluderen dat het ene kasteel in beide dichtwerken symbool staat voor elke vrouw.

De auteurs gebruiken het kasteel als symbool voor de kuisheid van de vrouw. Deze kuisheid moet verdedigd worden. Hieruit volgt dat de inname van het kasteel of de overgave ervan een verlies van eerbaarheid, kuisheid of maagdelijkheid symboliseert. Bovendien, zo maken wij op uit de woorden van de anonieme dichter van *Van den borch heet vaste hoede*, kan dit alles ertoe leiden dat de vrouw wordt overladen met schande. Dat was in gangbare gedachte in de 13e en 14e eeuw, die bijvoorbeeld ook terug te vinden is in het werk van de Franse schrijfster Christine de Pizan (ca. 1364-1430). Volgens Christine, zelf een vrouw, moeten vrouwen zich vooral niet begeven in 'de gevaarlijke en verraderlijke zee van gepassioneerde liefde, want zulke affaires hebben altijd een tragisch einde en de vrouw verliest onvermijdelijk haar gezondheid, status, reputatie en, het belangrijkste van alles, haar ziel' (vert. auteur).⁵⁹

Wat opvalt is dat de beide auteurs de verdediging van de door hen beschreven kastelen niet zien als een taak van het garnizoen alleen. Juist de vrouwen zelf moeten hun mannetje staan. Zij worden direct aangesproken als het gaat om de verdediging van hun kasteel. Wat is de achtergrond van deze gedachte, die zo in lijkt te druisen tegen wat men in de literatuur over het algemeen meldt aangaande vechtende vrouwen?⁶⁰

Roberta Gilchrist heeft in haar boek *Gender and archeology* een heel hoofdstuk gewijd aan gender, ruimte en metafoor in verband met het Engelse middeleeuwse kasteel.⁶¹ Ze beschrijft de positie van de adellijke vrouw in de middeleeuwse maatschappij en verklaart hoe die tot uiting kwam in het concrete ruimtegebruik in het laatmiddeleeuwse kasteel. Volgens Gilchrist was er sprake van een zekere mate van scheiding tussen de mannen en de vrouwen in de kasteelhuishouding. Zowel de mannen als de vrouwen hebben mogelijk hun eigen verblijfsruimtes gekend. De vertrekken van de voornamelijk kasteelvrouw kenmerkten zich daarbij door een ligging aan het einde van de ceremoniële routing door het kasteel, relatief ver van de gemeenschappelijke representatieve zaal. Zij had ook vanuit haar eigen appartement over het algemeen een eigen toegang tot de kapel en beschikte vaak over haar eigen omheinde tuin, beschermd tegen nieuwsgie-

rige blikken van buitenaf.⁶² Gilchrist wijst de lezer erop dat dit alles niet per definitie inhield dat een middeleeuwse vrouw minder aanzien genoot dan haar man. Integendeel. 'To medieval women, their seclusion in separate households, chapel 'closets' and gardens was a mark of high prestige', schrijft zij.⁶³ Veel eerder was deze scheiding, die al min of meer werd ingezet met een aparte opvoeding voor jongens en meisjes vanaf het zevende levensjaar, cultureel bepaald en het gevolg van een lange ontwikkeling waarop verschillende factoren van invloed zijn geweest.

Een belangrijke rol was hierbij onder andere weggelegd voor de middeleeuwse medische wetenschap, die zich baseerde op medische kennis uit de Klassieke Oudheid. Men was er in de Middeleeuwen van overtuigd dat de lichamen van mannen en vrouwen niet op dezelfde manier functioneerden en reageerden.⁶⁴ Het vrouwelijke lichaam werd in middeleeuwse medische literatuur besproken als een vergissing van de natuur en de vrouw zelf werd bijgevolg beschouwd als een mislukte man.⁶⁵ Middeleeuwse denkers verbonden namelijk het vrouwelijke met het materiële, het lichamelijke en het verlangen, terwijl zij het mannelijke zagen als symbool voor het spirituele, rationele en intellectuele, dat positiever werd gewaardeerd dan de genoemde vrouwelijke eigenschappen. Bovendien meenden de middeleeuwse theologen dat het vrouwenlichaam van nature meer geneigd was toe te geven aan zondigheid.

De middeleeuwse vrouw was een ware Eva. Eva had zich immers ook niet kunnen beheersen en Adam meegesleept richting de zondeval. Al met al werden het mannelijke en het vrouwelijke als niet verenigbaar gezien en deze conclusie leidde tot een scheiding van beide seksen in publieke gebouwen, bij publieke evenementen en in hospitalen en kloosters. Als mannen en vrouwen teveel in elkaars gezelschap verkeerden, kon dat tot problemen leiden. De noodzaak om mannen en vrouwen in de publieke adellijke leefwereld van elkaar te scheiden nam af naarmate zowel mannen als vrouwen ouder werden. De temperamenten van beide seksen groeiden op latere leeftijd iets meer naar elkaar toe, waardoor meer sociaal contact niet meteen problematisch werkte. Vooral oudere vrouwen en weduwen kregen

hierdoor de kans een meer publieke rol te vervullen.⁶⁷

Een tweede factor die bij de scheiding der seksen een rol speelde, was de middeleeuwse seksuele moraal, die niet alleen religieus, maar voor een deel ook politiek-economisch beïnvloed was. Rijkdom in de middeleeuwse maatschappij vertaalde zich voor het grootste gedeelte in land. Voor het voortbestaan en de toekomst van een adellijk geslacht was het ook van belang om te proberen het grondbezit van de familie bijeen te houden en zo mogelijk uit te breiden. Hierbij speelden twee zaken een belangrijke rol, namelijk de primogenituur (alleen de oudste zoon erfde het land) en de kuisheid van de familiebezit te voorkomen) en een goede huwelijkspolitiek. Voor de oudste zoon in het gezin sloot men graag een profijtelijk huwelijk, waaruit dan weer een wet-tige erfgenaam voort kon komen, die het familiebezit en de familienaam voor de volgende generatie veilig zou stellen. De kerkelijke seksuele moraal, die seksualiteit alleen binnen het huwelijk toestond en dan met voortplanting als enige doel, sloot hierbij naadloos aan. De kuisheid van de vrouw was een belangrijke randvoorwaarde voor een succesvolle toekomst van het adelsgeslacht, of zoals Gilchrist het formuleert: 'The chaste female body was the key to patrimony, and the young noble woman or queen was protected by an ideology of enclosure'.⁶⁸ Ook vanuit deze tweede invalshoek lijkt het logisch dat vrijwel alleen oudere vrouwen zich bij publieke evenementen of in publieke ruimten meer onder de menigte konden mengen dan jongere. Mogelijk heeft dat te maken met het feit dat oudere vrouwen en weduwen vaak hun dynastieke plichten al hadden vervuld op het moment dat zij alleen kwamen te staan; zij hadden al een of meerdere wettige erfgenamen gebaard, die het familiekapitaal zouden erven. Ik ben van mening dat ook de twee Middelnederlandse teksten in dit licht moeten worden begrepen. Het feit dat de vrouwen zich in een stevig verdedigingswerk bevinden, dat hen afschermt van de omringende wereld, geeft aan dat zij, en vooral ook hun maagdelijkheid of kuisheid, worden gezien als een kostbare schat, die goed bewaakt moet worden. Aan de andere kant blijkt uit de wijze waarop beide auteurs zich tot de vrouw richten dat de vrouwen zelf ook verantwoordelijk worden gehouden

voor het bewaren van dit waardevolle bezit. Dat kan zijn omdat het voor een middeleeuwse dame niet betamelijk was om zich zonder slag of stoot over te geven aan een brute belegeraar, maar ook kan hebben meegespeeld dat men twijfelde aan het vermogen van de vrouw (die zich vanuit middeleeuws perspectief immers eerder zou overgeven aan zondige gedachten en handelingen dan de man) om zichzelf te kunnen beheersen. Dat laatste blijkt wel uit de wijze waarop de dames in beide teksten worden onderwezen. Zo schrijft de anonieme auteur in *Van der borch heet vaste hoede*:

‘Nv biddic allen goeden wiven
Dat sie die borch alsoe bewaren
Dat desen twee niet daer op en varen’⁶⁹

[Nu vraag ik alle goede vrouwen
dat zij het kasteel zodanig beschermen,
dat deze twee het niet kunnen innemen]

Ook Augustijnken doet nog een duit in dit zakje ter afsluiting van zijn gedicht:

‘Augustijnken leghet voer oghen
allen goeden reinen wive
dat si behoeden waer si moghen’⁷⁰

[Augustijnken houdt alle goede en zuivere vrouwen voor dat zij hun edele kasteel zo goed mogelijk moeten beschermen]

Ik denk dan ook, gezien het bovenstaande, dat de twee dichtwerken niet zozeer de strijd van de dames in het kasteel tegen een wellustige overweldiger beschrijven, maar dat de auteurs de ‘versterkte vrouwen’ vooral handvaten geven een psychologische strijd aan te gaan met hun eigen seksuele verlangens. Deze laatste gedachte kan in verband worden gebracht met de *Psychomachia* van Aurelius Prudentius Clemens (348–405). In dit allegorische epos, een standaardwerk uit de Middeleeuwen, strijden acht gepersonifieerde deugden en negen ondeugden om de ziel van de mens.⁷¹ Een van de belangrijkste inspiratiebronnen voor dit werk was een gedachte uit de brief van de apostel Paulus aan de Efeziers. Paulus schreef in deze brief dat de mens zichzelf dient

te bewapenen met geestelijke wapens om de duivel met succes te kunnen verslaan.⁷² In *Van der borch heet vaste hoede* speelt zich een soortgelijk gevecht af. Hier strijden gepersonifieerde deugden en ondeugden echter niet om de menselijke ziel, maar om een kasteel, dat de kuisheid van de vrouw verbeeldt of nog meer haar standvastigheid hierin. Augustijnken vergelijkt het kasteel in *De borch van vrouwenrijk* zelfs heel duidelijk met een vrouwelijk hoofd. In beide gevallen is er sprake van verwijzingen naar een gewetensconflict. Ook Christine de Pizan bedient zich van deze metafoor, als zij schrijft in haar *Livre de la cité des dames*: ‘Bewapen jezelf met kracht en deugdzzaamheid tegen de misleidende gedragingen van verleiders en vermijd hun gezelschap’ (vert. auteur).⁷³ Doordat beide Middelnederlandse dichters hun vrouwelijke tijdgenoten soortgelijke directe aanwijzingen geven met betrekking tot hun gedrag als de veiligheid van hun kasteel, ofwel hun kuisheid, in het geding komt, hebben de teksten een normatief karakter gekregen; deze bedreigde vrouwen *moeten* vechten!

De twee Middelnederlandse dichtwerken in een Europees kader

Niet alleen qua inhoud, maar ook qua functie lijken de twee kastelen *vroudenrijk* en *vaste hoede* te passen in de hierboven geschetste Europese context. Augustijnken schreef *De borch van vrouwenrijk* in de 14e eeuw, toen de productie van kistjes en spiegelhouders met het motief een hoogtepunt beleefde. Van Augustijnken weten we bovendien dat hij actief is geweest als sprookspreker en met voordrachten aan adellijke hoven de kost verdiende. Uit rekeningen is bekend dat Jan van Blois, heer van Schoonhoven en Gouda en sinds 1371 ook graaf van het Franse Blois, deze dichter waarschijnlijk enige tijd in vaste dienst heeft gehad.⁷⁴ Mogelijk heeft Augustijnken tijdens een van de feestelijke diners op het kasteel Schoonhoven voorgedragen uit eigen werk en *De borch van vrouwenrijk* ten gehore gebracht. De dichter was echter niet alleen aangesteld om de gasten van zijn heer af en toe te vermaken met zijn literaire talenten. Het was ook zijn taak de paarden van Jan van Blois te verzorgen en te vervoeren. Dit bracht hem in 1366

onder andere in Parijs. Op de terugweg deden Jan van Blois en zijn reisgezelschap Brussel aan, waar Augustijnken een literair optreden verzorgde voor de hertog van Brabant.⁷⁵ Mogelijk heeft hij ook bij deze gelegenheid zijn dichtwerk over de liefdesburcht voorgedragen, maar zeker weten doen we dat helaas niet.

Van der borch heet vaste hoede kan eveneens tot het repertoire van rondreizende vertellers hebben behoord, al is ook dat lastig te bewijzen. Het gedicht maakt deel uit van het zogenaamde *Handschrift van Hulthem*, dat rond 1410 is samengesteld in Brabant.⁷⁶ Bijzonder aan dit handschrift is het feit dat het gaat om een compilatie. De kopiist van dit werk heeft meer dan 200 teksten in één handschrift samengebracht. Deze teksten verschillen onderling soms sterk van elkaar qua genre en datering. Het vermoeden bestaat dat dit handschrift als standaardcollectie heeft gefunctioneerd in een schrijfatelier.⁷⁷ Met behulp van de opgave van het aantal verzen van de betreffende tekst boven alle literaire werken in het handschrift kon men vrij eenvoudig de omvang van de tekst vaststellen en dus ook de prijs van het afschrijven bepalen. Mogelijk heeft men dan ook besloten alle teksten, waarom een klant mogelijk zou kunnen vragen, in één handschrift bijeen te binden. Het is niet ondenkbaar dat 15e-eeuwse rondreizende vertellers naar aanleiding van een blik in deze ‘catalogus’ nieuwe vertellingen hebben aangeschaft en dat ook *Van der borch heet vaste hoede* er door een van hen is uitgepikt om tijdens feestelijkheden te worden voorgedragen aan hoven van edelen of tijdens festiviteiten van welvarende kooplieden. Ook deze ‘burcht met een boodschap’ heeft daarmee mogelijk deel uitgemaakt van het hoofse culturele leven van de laatmiddeleeuwse adel, waarvan in verschillende delen van Europa de sporen terug te vinden zijn.

■ **Samenvatting en conclusie**

De bestorming van het liefdeskasteel, een symbolische belegering, was een algemeen bekend zeer geliefd motief in de hogere kringen in middeleeuws Noordwest-Europa. Vooral van de 14e tot de 16e eeuw werd de strijd om het liefdeskasteel beschreven in romans, geschilderd in handschriften, gesneden

in ivoor, opgevoerd aan hoven en bezongen in voedzame *entremets*. Telkens valt daarbij op dat op verschillende manieren uiting wordt gegeven aan een bepaalde boodschap met betrekking tot de middeleeuwse seksuele moraal. In sommige gevallen gaat het om een luchtig, bijna speels, verzet tegen het keurslijf van de hoofse liefde en in andere gevallen heeft het motief juist een meer moraliserend karakter. Ook de Nederlandse adel is op een of andere manier met het motief in aanraking gekomen. Mijns inziens maken bijvoorbeeld de twee Middelnederlandse sproken *Van der borch heet vaste hoede* en *De borch van vrouwenrijk* deel uit van de traditie rondom het liefdeskasteel, waarbij duidelijk is dat de dichters van deze werken het motief gebruiken om hun toehoorders en/of lezers een les te leren; er is sprake van een verhaal met een moraal. Beide auteurs proberen hun publiek de juiste normen en waarden bij te brengen op het gebied van de liefde, waarbij in dit geval duidelijk als de belangrijkste doelgroep de vrouwen worden aangesproken. Deugdzame vrouwen, die zich uit twijfel en wanhoop overgeven aan de onkuise liefde, lopen het risico zichzelf en hun familie te overladen met schande. Om te voorkomen dat dit zal gebeuren, moeten vrouwen ten strijde trekken tegen hun eigen lichamelijke lusten, die zich volgens de middeleeuwse denkers en dichters kennelijk niet al te makkelijk lieten beteugelen.

Ik ben van mening dat beide ‘burchten met een boodschap’ vooral bestemd zijn geweest voor een adellijk publiek. Rondreizende vertellers als Augustijnken voorzagen in hun levensonderhoud door van kasteel naar kasteel en van hof naar hof te reizen en daar hun verhalen ten gehore te brengen.⁷⁸ Vertellingen als *Van der borch heet vaste hoede* en *De borch van vrouwenrijk* hebben waarschijnlijk een gewillig gehoor gevonden in de huishoudens van aanzienlijke kasteelheren, zoals de graven van Blois. Zij zagen het immers als hun taak de roem en de rijkdom van het eigen adellijke geslacht te beschermen en te vergroten. Met deze gedachte in het achterhoofd kon de kasteelheer zijn gevolg en gasten als het ware laten ‘opvoeden’, want zo schrijft de anonieme dichter van *Van der borch heet vaste hoede*:

'Blijft daer ic weet wel die saken
Vele meer dan ghi bevroedt
Die hem jegen contrarie hoedt
Die bewaert zijn ere
Ende hi volgt het wel der wiser lere'⁷⁹

[Het is zo dat ik veel meer
weet dan jij vermoedt.
Wie zichzelf hoedt voor tegenspoed,
die beschermt zijn eer
en volgt heel goed deze wijze leer]. ■

■ Noten

Tekst afgerond augustus 2007.

- 1 Wheatley 2004, 146.
- 2 Johnson 2002, 3.
- 3 Johnson 2002, 71.
- 4 Johnson 2002, 71.
- 5 Johnson 2002, 72.
- 6 Mann 1994, 200.
- 7 Janssen 1992, 12 en noot 13. Janssen noemt twee voorbeelden: een 12e-eeuwse tekst van abt Absalom von Springersbach en een 14e-eeuwse tekst van Michel de Boulogne, vicaris-generaal van de Carmelietenorde. Zie voor Robert de Grosseteste en zijn Mariakasteel Mann 1994, 198.
- 8 Smith Favis 1974, 43-46 en Wheatley 2004, 14.
- 9 Ovidius dicht bijvoorbeeld in zijn *Amores*: 'habet sua castra Cupido'. Zie: McKeown (ed.) 1987, deel I, boek I, gedicht 9, vers 1.
- 10 Smith Favis 1974, 11-15.
- 11 Andreas Capellanus, *De amore libri III*, liber primus, capitulum

Links:

Afb. 5. Miniatuur uit een handschrift van de *Roman de la Rose*, gedateerd 1435. Londen, British Library, Harley 4425, fol. 39r. Bron foto: Wijsman 2006, afb. 12.3.

VI, vers 27: 'Miror tamen plurimum si mulierem tam formosam et tanta prudentia decoratam amor extra sua castra diu militare permittit.'

- 12 Lucas 10:38.
- 13 Müller 1996, 161, Mann 1994, 198-199 en Wheatley 2004, 80-81.
- 14 Smith Favis 1974, 37-46.
- 15 Gilchrist 1999, 139.
- 16 Blommaert 1843, 3, aldaar vs. 42-56. Met beklemtoning van de auteur. Het Latijnse *De secretis mulierum* wordt toegeschreven aan een anonieme Latijnse auteur. Deze auteur beschrijft het vrouwelijke lichaam als een vergissing van de natuur. Lange tijd meende men ten onrechte dat Albertus Magnus de auteur ervan was. Zie voor meer informatie over deze tekst Lie 2004, 1.
- 17 Het zou interessant zijn te weten welke term de Latijnse auteur hier gebruikt. Helaas ontbrak de tijd bij het schrijven van dit artikel om dit na te gaan. Hiervoor is meer onderzoek nodig.
- 18 Zie voor een editie van de *Roman de la Rose*: Poiron (ed.) 1974.
- 19 Dit handschrift dateert uit ca. 1410. *Roman de la Rose*, Valencia, Universiteitsbibliotheek, ms. 387, fol. 146v. Voor een afbeelding zie Camille 2000, afb. 140. Zie bijvoorbeeld ook een handschrift uit ca. 1420. *Venus* richt een pijl op het onderlichaam van een vrouw in een toren. *Roman de la Rose*, Malibu, J. Paul Getty Museum, ms. 83, nr. 177 (ms. Ludwig XV.7), fol. 129v. Voor een afbeelding zie Camille 2000, afb. 77.
- 20 Landewé 2000. Bij symbolische belegering spelen allerlei onwerkelijke elementen een rol; het garnizoen bijvoorbeeld, bestaat alleen uit vrouwen, hazen belegeren een kasteel vol ridders of gepersonifieerde ondeugden belegeren een kasteel dat wordt verdedigd door een garnizoen van gepersonifieerde deugden.
- 21 Een vergelijking van liefde met oorlogvoering dateert al uit de Klassieke Oudheid. De Romeinse dichter Ovidius (53 v. Chr. -17 n. Chr.) vergeleek de liefde in zijn *Ars amatoria* al met oorlogvoering: 'Militiae species amor est'. Kenney (ed.) 1994, boek II, vs. 233. Mogelijk hebben middeleeuwse denkers en dichters inspiratie geput uit deze en andere werken uit de Oudheid.
- 22 Landewé 2000, 45-48. Een mooi voorbeeld van een dergelijke verschijningsvorm van de symbolische belegering is een miniatuur uit het Peterborough Psalter, Brussel, Bibliothèque Nationale, MS 9961-62, fol. 61v. In deze miniatuur belegeren hazen een kasteel, dat door ridders wordt verdedigd. Voor een afbeelding zie Randall 1966, afb. LXXXIV, nr. 354. Zie voor meer informatie over dergelijke miniaturen vooral Camille 1992, 26-30.
- 23 Zie bijvoorbeeld Loomis 1919, Branssen 1976, Ross 1948, Camille 1998, 74-75 en Janssen 1992, 12. Zie voor symbolische belegeringen met 'wilden' Bernheimer 1970 en Rapp Buri 1990. Zie voor symbolische belegeringen die kritiek op de organisatie van de middeleeuwse maatschappij uitdrukken Camille 1992, 26. Een uitgebreid overzicht van symbolische belegeringen op middeleeuwse kunst- en gebruiksvorwerpen is te vinden in Landewé 2000, bijlage 3.
- 24 Zie o.a.: Loomis 1919, 225-269; Koehlin 1921, 279-297; Ross 1948, 112-142; Janssen 1989, 203-213; Smith 1995, 174-176; Camille 1998, 74-75 en 314 en Camille 2000, 88-93.
- 25 Bumke 2000, 360-368.
- 26 Peterborough Psalter, vervaardigd ca. 1300 East Anglia. België BN Brussel MS 9961-62, fol. 61v. Zie voor een afbeelding Randall 1966, 29 en Loomis 2000, afb. 4.
- 27 Wheatley 2004, 111 en 142.
- 28 Miniatuur uit 1325-1335 in het *Luttrell Psalter*, Londen, British Museum, ADD MS 42130, fol. 71v-72. Wheatley 2004, 107. Zie voor een afbeelding in kleur van deze miniatuur Wheatley 2004,

- afh. IX en X. Zie voor meer informatie over deze miniatuur en het *Luttrell Psalter* ook Camille 1998.
- 29 Kistje van ivoor, vervaardigd ca. 1320 in Parijs. Nu in Londen, The British Museum. Zie voor een afbeelding Koechlin 1924, cat.nr. 1283 en Wheatley 2004, afh. VIII.
- 30 Bradbury 1992, 308-311.
- 31 Bumke 2000, 380-384.
- 32 Bibliothèque Nationale ms. fr. 2446, fol. 106r. De verluchtingen zijn in het handschrift aangebracht door een vrouwelijke miniaturist, Jeanne de Montbaston.
- 33 Wegman 2005, 2. Wegman meldt dat Dufay hofcomponist aan aan het hof van Savoye was in de jaren 1434-1435. Het boek *The War of Love* van Wegman over hooftse muziek rondom liefde en seksualiteit is nog in voorbereiding. Zie voor het recept van de taart Scully 1986, nrs. 10 en 11.
- 34 Al eerder was er een belegering van het liefdeskasteel opgevoerd. Kriekschrijver Rolandinus van Padua beschreef in 1260 aan de hand van aantekeningen van zijn vader een hoffeest in Treviso. In hoofdstuk dertien uit het eerste boek van de *Cronica in factis et circa facta Marchie Trivixane* behandelt Rolandinus de opvoering van een liefdeskasteelbelegering tijdens een hoffeest in Treviso. Men bouwde voor dit festijn een fantasiekasteel en voorzag het kasteel van een garnizoen dat bestond uit voor-aanstaande dames en hun hofdames. Het kasteel was aan de buitenkant versierd met kostbare stoffen en dierenhuiden als eekhoornthjes-, marter- en sabelbont, Indische katoenen stoffen, zijde bewerkt met goud, hermelijn en scharlakenrood brokaat uit Bagdad. De dames droegen gouden kronen, versierd met kostbare metalen en edelstenen. De belegeraars belaagden de dames met bijzondere wapens: speerrijen zoals kamfer, kardamon, kaneel, kruidnagelen, nootmuskaat en andere lekkernijen zoals granaatappels, dadels, peren, kweeën, kleine koeken en pasteien. In plaats van kokende olie goten de verdedigsters geurende balsam en rozenwater over hun belagers uit. Deze nagespeelde belegering was volgens Rolandinus de oorzaak van een oorlog tussen Venetië en Padua. Uit beide steden namen edelen deel aan het spel. Er brak strijd uit toen de heren het niet eens konden worden welke partij als eerste het kasteel mocht betreden, nadat de dames zich uiteindelijk hadden overgegeven. Zie voor een 18e-eeuwse editie van de Latijnse tekst: Muratori 1723-1751, 181-182.
- 35 Nichols 1823 dl.2, 312-329 en 345.
- 36 *Grandes Chroniques de France* 1375-1379. Frankrijk BNF Fr 2813 fol. 473v.
- 37 Londen, British Library, Harley 4425. Voor meer informatie over dit handschrift zie Wijsman 2006, 94-101.
- 38 Londen, British Library, Harley 4425, folio 39r. Zie voor een afbeelding in kleur Wijsman 2006, 98.
- 39 Wijsman 2006, 96.
- 40 Bekend is ook een verwant motief, afgebeeld in het *Stowe Manuscript*, dat vermoedelijk tussen 1310-1320 werd vervaardigd in de omgeving van Maastricht. Dit handschrift, dat wordt bewaard in de British Library te Londen (Stowe 17), toont op folio 243 v. en 244 r. hoe konijnen of hazen en honden een kasteel bestormen. Het garnizoen van het kasteel bestaat uit apen. Apen en konijnen genoten in de Middeleeuwen een ongezondelijke reputatie. Vanaf de 13e eeuw kreeg de aap de betekenis van rijke man en uitbuitwerd en werden apen in handschriften ook afgebeeld in de rol van ridders. Dit laatste met als doel de adellijke leefwereld te ridiculiseren. Zie voor meer informatie over de be-

- tekenis van deze dieren Janson 1952, 164-167. Voor een afbeelding van de miniatuur in kwestie zie Randall 1996, 37. Waarschijnlijk gaat het bij deze parodie om een miniatuur, die uiting geeft aan onderhuidse spanningen in de middeleeuwse maatschappij.
- 41 Zie ook Wheatley 2004, 109-110 en noot 143 voor een vergelijkbare Engelse tekst, *Ancrene Wisse*. Hierin verdedigt een vrouw zich in een kasteel tegen geweld van buitenaf. Nu gaat het echter niet om haar maagdelijkheid, maar om het behoud van haar geloof.
- 42 Met dank aan Marjolijn Saan voor haar hulp bij het vertalen van de Middelnederlandse passages in dit artikel.
- 43 Het gedicht bevindt zich op de folios 69v-70r van het *Handschrift van Hulthem*, dat is vervaardigd in Brabant rond 1410. Het handschrift berust in de Koninklijke Bibliotheek van België: hs. Brussel 15 589-623. Zie voor meer informatie over dit werk Glier 1971, 273-279 en voor meer informatie over het *Handschrift van Hulthem* zie Van Dijk 1992, 9-20.
- 44 Brinkman en Schenkel (eds.) 1999, rg. 65-70.
- 45 Brinkman en Schenkel (eds.) 1999, rg. 53-55.
- 46 Brinkman en Schenkel (eds.) 1999, rg. 89-93.
- 47 Brinkman en Schenkel (eds.) 1999, rg. 81-84.
- 48 Brinkman en Schenkel (eds.) 1999, rg. 95-99.
- 49 Blommaert (ed.) 1851, 144-146.
- 50 Van Hogenelst en Van Oostrum 1995, 184.
- 51 Van Hogenelst en Van Oostrum 1995, 185.
- 52 Van Hogenelst en Van Oostrum 1995, 184-186.
- 53 Blommaert (ed.) 1851, 146, vs. 151.
- 54 Blommaert (ed.) 1851, 146, vs. 157.
- 55 Blommaert (ed.) 1851, 145, vs. 62-64.
- 56 Blommaert (ed.) 1851, 146, vs. 162-164.
- 57 Blommaert (ed.) 1851, 146, vs. 169-172.
- 58 Blommaert (ed.) 1851, 146, vs. 175-178.
- 59 '(...) la mer périlleuse et condamnable de la passion, car cela se termine toujours mal, et porte préjudice et nuisance à leurs corps, à leurs biens, à leur honneur et – chose encore plus grave – à leur salut'. Hicks en Moreau (eds.) 1986, 225.
- 60 Bot 1990, 17 en Bradbury 1992, 176.
- 61 Gilchrist 1999, 109-145.
- 62 Gilchrist 1999, 123-143.
- 63 Gilchrist 1999, 144.
- 64 Gilchrist 1999, 114-116.
- 65 Lie 2004, 1.
- 66 Gilchrist 1999, 114 en Duby 2000, 264-268 en 303-307.
- 67 Gilchrist 1999, 114-116 en Lie 2004, 1.
- 68 Gilchrist 1999, 142 en Leyser 1995, 118-119.
- 69 Brinkman en Schenkel (ed.) 1999, 95-98.
- 70 Blommaert (ed.) 1851, 146, vs. 175-177.
- 71 Voor meer informatie over de *Psychomachia* van Prudentius zie Katzenellenbogen 1939.
- 72 Paulus' brief aan de Efeziërs 6:11-18.
- 73 'Armez vous de vertu et de courage contre toutes les ruses des séducteurs et fuyez leur compagnie'. Hicks en Moreau (eds.) 1986, 277.
- 74 Van Hogenelst en Van Oostrum 1995, 185.
- 75 Van Hogenelst en Van Oostrum 1995, 184.
- 76 Van Dijk e.a. 1992, 9-10.
- 77 Van Dijk e.a. 1992, 10-11.
- 78 Zie hiervoor bijvoorbeeld Arkenbout 1994, 137-138.
- 79 Brinkman en Schenkel (eds.) 1999, rg. 28-31.

■ Literatuur

Bronnen

- Blommaert, Ph. (ed.), *Der vrouwen heimelykheid, dichtwerk der XIVe eeuw* (Maetschappij der Vlaemse Bibliophilen. Serie 2, nr. 3), Gent z.j. [1843], 1-61.
- Blommaert, Ph. (ed.), *De borch van vrouwenrijc, die Augustijnen maecte, Oudvlaemse gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen* dl. 3, Gent 1851.
- Brinkman, H. en J. Schenkel (ed.), *Van der borch heet vaste hoede*, in: *Het handschrift van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België*, 15.589-623, Hilversum 1999, 2 dln.
- Happé, P. (ed.), *The Castle of Perseverance*, in: *Four Morality Plays*, Harmondsworth 1997.
- Kenney, E.J. (ed.), *Amores, Medicamina Faciei Femineae, Ars Amatoria, Remedia Amoris*, Oxford 1994.
- McKeown, J.C. (ed.), *Ovid: Amores vol. I*, Leeds 1986.
- Muratori, L.A. (ed.), *Rolandinus van Padua, Cronica in factis et circa facta Marchie Trivixane*, in: *Rerum Italicarum Scriptores ad anno Aerea Christianae quingentesimo ad millesimum quingentesimum*, sl. 1723-1751.
- Pizan, C. de, *Le Livre de la Cité des Dames. Traduction, Introduction par Eric Hicks et Thérèse Moreau*, Parijs, 1986.
- Poiron, D. (ed.), *Le roman de la Rose par Guillaume de Lorris et Jean de Meung*, Parijs, 1974.
- Scully, T. (ed.), *Chiquart's 'On Cookery'. A Fifteenth Century Culinary Treatise*, New York, 1986.
- Serrure, C.P. (ed.), *Van der Borch heet Vaste Hoede*, in: *Vaderlandsch Museum voor Nederduitse letterkunde, oudheid en geschiedenis* dl. 1, Gent 1855, 333-336.
- Walsh, P.G. (ed.), *Andreas Capellanus, De amore libri III*, Londen 1982.

Literatuur

- Arkenbout, A.A., Heer Frank krijgt bezoek, in: *Frank van Borselen ca. 1400-1470. Het dagelijkse leven op zijn hoven in Zeeland en het Maasmondgebied*, Rotterdam 1994, 133-141.
- Bernheimer, R., *Wild men in the Middle Ages. A Study in Art, Sentiment, and Demonology*, New York 1970.
- Bot, P., *Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving*, Kampen 1990.
- Bradbury, J., *The Medieval Siege*, Woodbridge 1992.
- Bramsen, H., *Le Château d'Amour, Hafnia Copenhagen Papers in the History of Art* 4, 1976, 91-95.
- Brotanek, R., *Die englischen Maskenspiele* (Wiener Beiträge zur englischen Philologie XV), Wien und Leipzig 1902.
- Bumke, J., *Courtly Culture. Literature and Society in the High Middle Ages*, Woodstock & New York 2000.
- Camille, M., *Image on the Edge: the Margins of Medieval Art*, Londen 1992.
- Camille, M., *Middeleeuwse minnekunst. Onderwerpen en voorwerpen van begeerte*, Nederlandstalige editie 2000. Londen 1998.
- Camille, M., *Mirror in Parchment. The Luttrell Psalter and the making of Medieval England*, Londen 1998.
- Duby, G., *Dames du XIIe siècle*, Parijs 1995.
- Dijk, H. van, W.P. Gerritsen, O.S.H. Lie (eds.), *Klein Kapitaal uit het handschrift van Hulthem. Zeventien teksten uit Hs. Brussel, K.B., 15.589-623 uitgegeven en ingeleid door neerlandici, verbonden*

- aan tien universiteiten in Nederland en België*, Hilversum 1992.
- Gilchrist, R., *Gender and Archeology. Contesting the past*, Londen & New York 1999.
- Hogenelst, D. van en F. van Oostrum, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*. Amsterdam, 1995.
- Janssen, A., *Gesellschaftliche Sanktionierung der Sexualität im Fest, Mediaevistik. Internationale Zeitschrift für interdisziplinäre Mittellalterforschung* 2, 1989, 203-213.
- Janssen, H.L., *Het kasteel centraal*, Utrecht 1992 [Oratie].
- Janson, H.W., *Apes and the Ape Lore in the Middle Ages and the Renaissance*, Londen 1952.
- Johnson, M., *Behind the Castle Gate. From Medieval to Renaissance*, Routledge 2002.
- Katzenellenbogen, A., *Allegories of the Virtues and Vices in Medieval Art from Early Christian Times to the Thirteenth Century* (Studies of the Warburg Institute 10), Londen 1939.
- Koechlin, R., *Le dieu d'amour et le château d'amour sur les valses de boîtes à miroirs*, *Gazette des beaux arts* IV, 1921, 279-297.
- Landewé, W., *Nu biddic dat sie die borch alsoe bewaren...Symbolische belegeringen in de middeleeuwse kunst en literatuur*, Utrecht, 2000 [Afstudeerscriptie voor de opleiding mediëvistiek].
- Leyser, H., *Medieval Women. A Social History of Women in England 450-1500*, Londen 1995.
- Lie, O.S.H., *Over vrouwen en hun geheimen, Mediator plus ultra. Blad voor de Vereniging van Medisch Wetenschappelijke Onderzoekers* (VMWO) 2/2, 2004, 22-27.
- Loomis, R.S., *The Allegorical Siege in the Art of the Middle Ages*, *American Journal of Archaeology Second Series* XXIII, 1919, 225-269.
- Mann, J., *Allegorical buildings in mediaeval literature, Medium Aevum* 53, 1994, 191-210.
- Müller, M., *Minnebilder. Französische Minnedarstellungen des 13. und 14. Jahrhunderts*, Köln 1996.
- Nichols, J., *The progresses and public processions of Queen Elizabeth*, Londen 1788-1821, 3 dln.
- Rapp Buri, A. en M. Stucky-Schürer, *Zahn und Wild. Basler und Straßburger Bildteppiche des 15. Jahrhunderts*, Mainz 1990.
- Randall, L.M.C., *Images in the Margins of Gothic Manuscripts*, Berkeley & Los Angeles 1966.
- Ross, D.J.A., *Allegory and Romance on a Medieval French Marriage Casket*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 11, 1948, 112-142.
- Smith, S.L., *The Power of Women. A Topos in Medieval Art and Literature*, Philadelphia 1995.
- Smith Favis, R., *The garden of love in fifteenth-century netherlandish and german engravings: some studies in secular iconography in the late middle ages and the early renaissance*, Pennsylvania 1974 [Proefschrift].
- Wegman, R.C., *Statement of Research* 2005. Beschikbaar op: <http://www.princeton.edu/~rwegman/>
- Wheatley, A., *The Idea of the Castle in Medieval England*, York 2004.
- Wijsman, H., *Handschriften voor het hertogdom. De mooiste verluchte manuscripten van Brabantse hertogen, edellieden, kloosterlingen en stedelingen*, Alphen & Den Bosch 2006.

Abstracts

'Montferland' and its repercussions. *Alpertus of Metz' early castles.*

S.A.J.J. Aarts

The cleric Alpertus of Metz has provided us with a lively account of a fierce struggle for power (ca. 995 – 1021 AD) in the present-day Dutch-German riverine border area (Alpertus Mettensis, *De diversitate temporum*, ca. 1023-1024). His work is perhaps even more important for the detailed description of several early castles and the construction thereof. The recently published re-interpretation by P. Schut (2003) of the 1960 excavation of the exceptionally large motte of Montferland ('s-Heerenberg) justifies the attribution of this hybrid motte-ringwork of ca. 1000 to the couple Balderik and Adela, the main protagonists of Alpertus' story. The archaeological data, in addition to the contemporary description of the construction of this earthwork (the Upladium, or principal fortress of Balderik and Adela), increase our knowledge of the initial phases of motte-building in the Meuse-Rhine delta. The findings at Montferland moreover provide an enhanced understanding of Alpertus' description of other earthwork castles in the same region (Aspel-Rees; Munna-Kalkar; 'Meuse-fortress'-Boxmeer). In conjunction with research of several other earthwork strongholds associated with Balderik and Adela, such as Duno-Oosterbeek (ringwork) and Mergelpe-Beek/Ubbergen (motte barrage with connected bailey banks plus motte avancée), it is now possible to gain a clearer insight into our first earthwork castles and their evolutionary steps from ringworks to the more 'classic' motte (with separated bailey) dating to the second half of the 11th century. Finally, the results at Montferland in juxtaposition with the elucidation of Alpertus' castle descriptions, may contribute significantly to the understanding of the development of 10th and early 11th century motte castles for a wider Western European region.

The castle of Geertruidenberg (1323-1547). *Historical and archeological research.*

B. Zijlmans

In 2002, part of the castle of Geertruidenberg was excavated. The information emerging from this investigation, combined with the results of historical research carried out in the last decade of the 20th century, made it possible to determine the exact location of the castle in the city of Geertruidenberg. The castle used to be situated there where nowadays the Wilhelminaplein, Julianastraat and the Zuidwal can be found. It is evident that the castle of Geertruidenberg used to

be a real stronghold. It was strategically built on the border of the territory of the count of Holland, who was involved in a power struggle with the Duke of Brabant, who challenged the count's supremacy in the area immediately surrounding Geertruidenberg, in the first half of the 14th century. In 1323, Count Willem III of Holland (1304-1337) made Willem van Duvenvoorde schout of the city Geertruidenberg and ordered him to build a strong castle nearby. Willem van Duvenvoorde, affluent enough to complete this task successfully, built a square castle near the southeast corner of the city with walls approximately 50m in length. The castle, with a square groundplan, was in all probability adorned with a tower on each corner. The entire complex was surrounded by two moats. According to the charters the castle of Geertruidenberg was to be used as a so called open huis; i.e. the count was free to stay at the castle whenever he wanted to and could use it as an operating base in the case of war. Regardless of the strength of the castle of Geertruidenberg, it was damaged during two sieges in the course of the conflict between 'de Hoeken' en 'de Kabeljauwen' in the 14th and 15th centuries. Both times the castle was repaired and re-equipped as a centre from where administrative and military matters were organised. In the course of the 15th century, however, the castle was abandoned and fell into disrepair. Between 1525 en 1547, the former stronghold was demolished, with local townsmen using the stones to strengthen the city gates and walls.

Following the recent research excavation, the exact location of the castle of Geertruidenberg, its groundplan, and its function as an administrative centre in a border region, are finally known. Both historical and archeological records testify to the strength of the castle, however, reliable sources allowing the reconstruction of the castle as a whole, are still to be found. In short, more research is essential in order to be able to paint a more complete picture of both the castle and its history.

The castle of Coevorden *15th and 16th century inventories as a source of knowledge as regards the building history.*

H.L. Janssen

Castle inventories with a pre-16th century date are extremely rare. Only in the highest echelons of society, in the case of castles in the possession of kings and territorial princes, administered by appointed officials, did they occur regularly. Gradually, it became part of the administrative routine, when transferring the castle with its unmovable and movable goods to the next official, to list which possessions belonged to the overlord and which changes had occurred herein, and why, since the last inventory was made. In the case of Coevorden six inventories, and one 15th century list, summing up the artillery present in the castle, have been preserved. Four inventories can be dated between 1413 and 1450, while

two are dated to 1547. These documentary sources provide important information about the building history of the castle at Coevorden. The present article compares the information from these inventories with the information known from the archaeological and other written sources.

The castle of Coevorden was one of the most important castles of the bishop of Utrecht in the eastern part of his territory. It was founded during the 12th century, when the bishop positioned one of his loyal servants at Coevorden as a hereditary castle ward to control and administrate, on behalf of the bishopric, the district of Drente and the travelling routes to and from Utrecht and Groningen. Excavations in 1958 and 1968 have shown this 12th century castle to have consisted of a large motte with a diameter of ca. 40 m at its base. At the end of the 14th century the bishop deposed the castellan of Coevorden, who had developed into a virtual independent dynast, and brought him on his knees by besieging, conquering and rebuilding the castle. The excavations have shown the motte at that stage was lowered, enlarged and provided with elaborate wooden camp shedding and palisades. A round tower, added to the structure, was excavated.

The inventories, dated to the first half of the 15th century are virtually the only sources to shed some light on the general appearance of the castle at that period. It shows the castle to have possessed a square or rectangular ground plan with a (probably round) tower on each of the four corners. Adjacent to one of the towers, probably the one excavated, a large hall was located. Next to the hall the representative chambers of the castellan and bailiff of the district of Drente, were to be found. The hall, chambers and towers were provided with cellars, lofts and store-rooms. A number of service buildings containing a prison, kitchen, bakery, brewery, wine- and beer cellars and lofts for the storage of grain, rye and peat, could be identified. Weapons and artillery were stored everywhere, but especially in the towers and the hall. The inventories also account for the existence of a bailey.

Comparing this information with the evidence from the two 16th century inventories and the surviving accounts it is evident that severe alterations were made before 1547. It seems the castle decreased in size. The four towers are gone. Only one of them has been maintained under the name of 'Blue Tower', but may have been cut down in height. Probably the other three towers were demolished because they were thought to be too vulnerable vis-à-vis the destructive power of the long range early-modern artillery. In order to hold the new ordnance at bay, the castle was surrounded by two large earth-and-timber ramparts, provided with timber gate houses, gun-platforms and provisions for small artillery. This rebuilding was executed by the occupational forces of Charles, duke of Guelders, who occupied the castle between 1522 and 1536. The main buildings inside the castle, already known during the 15th century such as the hall and kitchen

remained intact. Some of the smaller added-on buildings, however, underwent regular changes. After the castle was reoccupied by Burgundian forces in 1536, no major changes were carried out. The only exception concerned the earthen ramparts, which were demolished in 1551-1552.

Castle Heenvliet. De functie en betekenis van de 13e-eeuwse toren als voorbeeld van representatieve architectuur.

E.D. Orsel en L.J. Smals

Heenvliet was built around 1230 by Hugo I van Heenvliet, the second son of Dirk van Voorne. The lords of Voorne were powerful magnates and allies of the count of Holland. As lord of Voorne, Dirk was preceded by his elder brother Hugo. For a brief period, this Hugo played a significant role in the international political arena. In imitation of the count of Holland he became a vassal of King John I of England in 1213. Consequently, he fought at Bouvines (1214) and may well have died on the battlefield or later in captivity. It was Dirk who then succeeded his brother as lord of Voorne. Dirk had two sons, of whom the eldest Hendrik inherited Voorne. Dirk's second son Hugo inherited the lordship Heenvliet with the rights of both high and low justice. This lordship, which comprised the settlement Heenvliet and an additional piece of land, was situated along the eastern border of Voorne. Over the years it expanded by means of land reclamation.

As lord of his newly acquired lordship, Hugo was in need of a building that would represent his authority, as well as a private house where he would be able to entertain and, administer his lordship. This resulted in the construction of an oblong brick tower with round corner turrets, a plan that is seldom seen outside 13th century France. Rectangular towers with semi round or round corner turrets like Niort, Mez-le-Maréchal and Nemours were built in France around the last quarter of the 12th century. Great towers with similar layouts outside France are: Thun (Switzerland, 1190), Carlow (Ireland, possible early 13th century), the Ypres tower (England first quarter to mid-13th century), Heenvliet (the Netherlands, ca. 1230) and Grevenburg (Germany, ca. 1350). As yet, Heenvliet is the only surviving example in the Netherlands. Heenvliet's exterior measurements are ca. 14.2 m x 10.8 m, with walls up to 2.30 m thick. It used to have a barrel vaulted ground-floor of 59m2 and a first floor of 79m2, including three turret chambers. A ceiling constructed of wooden beams supported the attic. The single tower was surrounded by a moat. Archaeological research has so far produced no evidence for a bailey. A manuscript drawing from the 17th century by Van Deventer equally does not support the possibility for a bailey, since the castle is depicted without one. Contrary to common practice, the entrance was located on ground-level. It is likely that the decision for a ground floor entrance was informed by the wish to dispose of a ground-

floor that could be used for private and administrative, rather than solely for utilitarian (storage), purposes. The layout of the ground-floor seems to suggest such a private as well as administrative room use. This hypothesis is further supported by the representative entrance, which is interestingly guarded by a portcullis. The second floor, evidently the main residential level, provided private quarters and could be used for receptions on a modest scale.

Heenvliet is the only surviving residential tower in the Netherlands with evidence of a portcullis. Research in collaboration with experts abroad has shown that also in other countries, in the Middle Ages great towers only rarely possessed a portcullis. Initially designed for gatehouses, the portcullis is less suitable for a residential tower; its presence here should probably be explained as a social statement. Heenvliet has emerged from this study as a remarkable tower, in some respects of international standing and allure. It is remarkable that Hugo I van Heenvliet, who could not exactly boast of a high noble birth, was able to build a tower like this.

Perhaps an explanation can be found in Hugo's bond between the count of Holland and the lord of Voorne. This bond, which lasted a few generations, was beneficial for both the count of Holland and the lord of Voorne since it enhanced both men's power. In addition to this favourable relationship to the lord of Voorne the former's possession of the castle further enabled Hugo to behave as a grand 'seigneur'.

Huis Hatert. Towerhouse or a remnant of a larger castle complex?

R.J.W.M. Gruben

Until recently very little was known about the building history of Huis Hatert near Nijmegen. According to local history the tower was extremely old. In 1995 research into the building history of Huis Hatert, was carried out. Following from this research the question whether the tower was either a towerhouse or a remnant of a larger castle complex could finally be answered.

The tower was probably built in the second half of the 14th century. The west and south sides of the building show signs of walls that were once attached to the tower, which makes it likely that the tower used to form a part of a greater complex and that it served as a gate tower located on one of the corners of a larger castle. Its relatively thin walls and small size also hint at this. In later times the tower underwent great changes. Floorheights were changed, openings were blocked and new wings were attached to the tower after the former walls had been torn down. It is evident that one of the cellars of Huis Hatert dates back to the 16th century and one of the wings to the 18th century. In the 19th century a new gable

was placed in front of the 18th century wing and tower to create a more uniform appearance.

Thanks to the 1995 research new evidence has come to light, however, additional information remains hidden in the building. At the moment, it is still impossible to provide an exact reconstruction of the 14th century and 16th century phases of the castle, yet it is apparent that in the Middle Ages the tower formed part of a multiphase, moated castle complex. Huis Hatert – notwithstanding its many unsolved mysteries – forms an integral part of local history, as it is the only physical reminder of the former village of Hatert.

Groesbeek. The morphological development of a modest towerhouse.

R.J.W.M. Gruben, J.R. Mooren en S.A.L. Peters

In 1990 the remains of a castle were found in Groesbeek near Nijmegen. When, in 2004, buildings were scheduled in the same area, it was decided that more comprehensive archaeological research needed to be carried out. In 2005, part of the site was excavated by Bureau BAAC and evidence for three building phases of the castle was found. In 1265, a square wooden towerhouse was erected in the marshy valley of a river called the Groesbeek. To the west of the tower, a probably moated, farm was built. In 1990, on that very spot, the remains were found of a turf stone building. It is likely that this latter building functioned as the administrative centre of a so-called Rijkshof, from where, in the 10th and 11th centuries, a royal domain was ruled. In the 12th century this building was demolished; in the 13th and 14th centuries, this location was used for farming and as a residential area. The wooden tower was moated; the castle site was protected by a palisade. A 13th century wooden tower might seem remarkable, however, it is well possible that there existed more wooden towers in The Netherlands at the time, which have not come to light yet. Possibly the lords of Groesbeek lacked the financial means to build a stone castle, satisfying themselves with a cheaper building material: wood.

In 1301, this first wooden towerhouse was replaced by a second one. It is not easy to explain the use of wood as late as the 14th century. Unfortunately, this second building phase of Groesbeek brings up more questions than answers, given the third building phase in stone in 1343, at which time the second wooden tower was almost completely erased. The stone tower used to be surrounded by a stone wall, yet again an almost unique feature in the Netherlands. Until the excavations in Groesbeek in 2005, only two towers were known to have had surrounding walls (Burcht Haamstede and the Swormertoren). Around 1457 the stone tower was demolished, for reasons that remain unknown. In the 16th century a new castle was built to the west of the former castle site, which most likely entailed a renovation project of the old farmstead that used to belong to the tower of Groesbeek.

Valuable remains of the medieval tower of Groesbeek still remain in situ. The relatively late building dates of the first and second wooden towers make Groesbeek unique; it might just be the missing link in the Dutch castle typology.

Castle Loon op Zand.
De verbouwing van een 14e-eeuwse woontoren tot appartementencomplex in 1663.

D.B.M. Hermans en E.D. Orsel

Between 1383 and 1387 the knight Pauwels van Haestrecht built the castle Loon op Zand in the village Loon op Zand near Tilburg. Over the years, several articles have been written about this castle, yet only recently, after more thorough research, various questions were solved. It was for instance unclear how many storeys the medieval castle carried and how much of the original medieval castle still remains. Initially, the castle was a square towerhouse built of stone, of which only the groundplan could be reconstructed. Ostensibly the castle was extended around the 1430s with a rectangular wing on the eastside of the tower. A bailey was located on the southeast side of the castle. Remarkably, it was connected to the main castle by means of a covered walkway in the 16th century. In the Netherlands, covered walkways are otherwise only known from Castle Rosendaal near Arnhem. 17th century administrative records make it possible to reconstruct the state of the 14th century towerhouse and the renovation project carried out two centuries later. It is apparent that in the 16th century the towerhouse functioned more or less as a guesthouse, with apartments and a more convenient staircase in a newly built tower attached to the original medieval tower. The main functions of the castle became concentrated on the bailey. In the 18th century the castle's renovation was more radical. The towerhouse was reduced with one storey, the entrance to the building was replaced from the southside to the northside, the spatial organisation of the tower was altered and the bailey on the south side of the castle was demolished. In addition, a new forecourt was realised on the north side of the castle with economic buildings built of bricks from the former bailey. Also in the 19th and 20th century the castle was subjected to several building campaigns. Research into the building history and 17th century records considering the building programme brought to light that much more of the original medieval stonework has been preserved throughout the centuries than building historians had previously suspected. Especially the building phases of the 16th and 17th centuries are of high interest. At that time, the original medieval castle was created into a building with luxury apartments providing room for important guests. Seemingly, the Lord of Loon op Zand wished to show his status and his old lineage by re-using the medieval towerhouse as a part of a renovated castle complex.

Castle Tongelaar.
Een imposante laat 14e-eeuwse poortoren van een herbouwd kasteel.

D.B.M. Hermans en E.D. Orsel

The tower of castle Tongelaar has been very well preserved. It is a good example of a habitable tower house in the period around 1400. It formed the entrance to the castle Tongelaar and gave access to the bailey. The bailey, on its turn, gave access to the main castle. The rich architecture of the tower, with for instance a double round arch freeze [rondboogfries?], alternating sorts of stone [natuursteen?] and bricks in two colours, tells us a lot about the building traditions in those days and can be understood as a way to express power and status by the new owners of the castle. The gatetower also has defensive qualities and the tower therefore forms an important feature in controlling access to the castle in that period. The tower's crenellated walkway [weergang?] provides a view over the surroundings and the carefully planned loopholes could provide flanking fire in defending the main castle and the bailey. The tower provides us with important insights considering the use of gatetowers in general. It was in this case not only a defensive structure, as it was also built for habitation. Elements like window-openings, a toilet and a fireplace all point in that direction. It is possible the tower was inhabited by a castle ward or gate keeper.

'Stone Houses' around Zwolle.
Werkeren en Kranenburg onderzocht vanuit archeologisch-historisch perspectief.

M.D.J. Klomp

In the direct vicinity of Zwolle, in the province of Overijssel, relatively many country houses have stood the test of time. Most of these houses can be dated on the basis of research carried out by building historians to the 16th century and later, however, archival records and historical sources are testimony to an older, often medieval, date. Despite these various sources of information it remains difficult to form a concrete image of the shape of these medieval castles located around Zwolle. Recently, the medieval building remains of two early modern houses near Zwolle, Werkeren and Kranenburg, have been excavated. On the basis of the excavated foundations of Werkeren it can be concluded that it once consisted of a rectangular stone tower house (ca. 10,20 x 25,8 m) surrounded by a moat built – most likely by the influential family Van Voorst – in the period from 1366 to 1400. On the same location traces have been found of a wooden structure dating back to the 12th century, however, little can be said about the actual size of this building.

Kranenburg castle in its first building phase took the form of a rectangular wooden structure measuring 20 meters in breadth and 11 meters in width. The building must have had 3 isles and a projecting entrance on the south side. The complex was surrounded by two moats. It seems likely that this building formed part of a curtilage. Eventually the wooden building was rebuilt in stone of which building face traces have been found in the shape of a polygonal wall surrounding the castle. Kranenburg was probably demolished at least before 1580. Despite an increased knowledge as regards this castle, the exact dating of various parts of Kranenburg forms a problem. It is evident that a wooden structure consisted of the first phase of the castle, which was followed by a rectangular stone building. The precise date of the first structure is not clear; its stone successor may have been built in the 15th century.

Following the here presented research, a little more is known about the medieval appearances of at least a number of castles in the vicinity of Zwolle, however, many questions remain.

The architectural and cultural-historical meaning of date and name stones on 16th century houses.

H. Ronnes en T. Vanderhoeven

Compared to gable stones in an urban context, 'date and initial stones' incorporated into castles and country houses have so far suffered from scholarly neglect. This neglect is surprising considering the sudden proliferation of the phenomenon in a wide geographical context covering the larger part of Europe. It is surprising also given the significant art- and cultural-historical references embedded in these 'messages in stone'. With this article we hope to provide a preliminary study into the origins and meanings of date and initial stones in a castle context.

Castles with a message.
Castles, communication and chastity in Dutch medieval literature.

W. Landewé

In the Middle Ages castles and women used to be connected on several levels. In the reality of daily life the castle was the residence of a lord and his household, in which the lord's wife played an important role. She did not only function as a wife and a mother but was expected to step in, in terms of her husband's authority, when he was away from home. In medieval literature and arts women were also seen as inhibitors of the castle in still another way. That is, the castle was valued as a symbol of female chastity and virginity, a literary tradition developed from the bible and writings of ancient poets. English, French or German documents and works of

art referring to women defending their 'castle of love' are fairly well known, however Dutch examples also exist. We know of two Middle Netherlandish literary works from the 14th century, Van der borch heet vaste hoede en De borch van vrouwenrijk, that present the castle as a female bulwark of virginity. When taking into account the social conditions of women at that time and the do's and don'ts in the field of love and sexuality, it is reasonable to suggest that these two works have an educative purpose. Both works probably reminded women to behave as virtuous and dutiful ladies of standing: a woman's first concern ought to have been to produce a legitimate heir able, in time, to take over and possibly enlarge the family's estates. Women were thus warned not to damage the reputation of the family by getting mixed up in reckless sexual affairs. It is highly probable that the two poems used to be recited during banquets and feasts. This facilitated the communication of an important message geared at a specific audience that formed part of a European upper class who shared the same social values and who pursued more or less the same goal in life: to secure a successful future for their noble family.

